

Мирзоди Маонӣ
Суннатуллоҳи Давлатзода

АДАБИЁТИ ТОҶИК

Китоби дарсӣ барои синфи

9

*Дар ҷавонӣ дор пиронро азиз,
То азизи дигарон бошӣ ту низ.*

*Чун тег ба даст орӣ мардум натавон кушт,
Наздики Худованд бадӣ нест фаромушт.
Ин тег на аз баҳри ситамгорон карданд,
Ангур на аз баҳри набид аст ба чархушт...
Ангушт мақун ранҷа ба дар кӯфтани кас,
То кас нақунад ранҷа ба дар кӯфтаниат мушт.*

Абӯабдуллои РҶДАКӢ

*Бузургӣ саросар ба гуфтор нест,
Дусад гуфта чун ними кирдор нест.*

* * *

*Ҷавонмардию ростӣ пеша кун,
Ҳама некӯӣ андар андеша кун.
Бибахшу бихӯр, то тавонӣ дирам,
Ки ҷуз ин дигар ҷумла дард асту гам.*

Абулқосими ФИРДАВСӢ

*Илм чандон, ки бештар хонӣ,
Чун амал дар ту нест, нодонӣ.
На муҳаққиқ бувад на донишманд,
Чорпое, бар ӯ китобе чанд!
Он тижимагзро чӣ илму хабар,
Ки бар ӯ ҳезум аст ё дафтар?*

*Зиндаю ҷовид монд, ҳар кӣ нақӯном зист,
К-аз ақибаш зикри хайр зинда қунад номро.*

Саъдии ШЕРОЗИ

*Шогирди азиз ва хонандаи ин китоб,
ва пандҳои бузургонро ҳифз намоед, то дар*

*Ба пирӣ хидмати модар, падар кун,
Чавонию ҷунун аз сар бадар кун!*

*Тавофи Каъбаи дил кун азар диле дорӣ,
Дил аст Каъбаи маънӣ, гилаш чӣ пиндорӣ?
Тавофи Каъбаи сурат Ҳақат аз он фармуд,
Ки то ба воситаи он диле ба даст орӣ.
Ҳазор бор ниёда тавофи Каъба кунӣ,
Қабул Ҳақ наяфтад, гар диле биёзорӣ!*

Чалолидини БАЛҲИ

*Не сина зи ҳирси зар ба оташ дорем,
Не дил зи пайи тамаъ мушавваш дорем.
Нони чаву оби чаху кунче холӣ,
Ё Раб, ки чӣ зиндагонии хуш дорем.*

*Ҳар кас, ки ба зулм кардан омӯхта шуд,
Аз новаки мазлум дилаш дӯхта шуд.*

Амир Хусрави ДЕҲЛАВИ

*На бар ҳар хону ҳоқон мебарам рашк,
На бар ҳар миру султон мебарам рашк.
Надорам чашим бар ганҷуру дастур,
На бар ганҷи фаровон мебарам рашк.
Намеандешам аз Дӯзах ба як чав,
На бар Фирдавсу Ризвон мебарам рашк...*

Убайди ЗОКОНӢ

*Добро мисли гавҳараки чашим нигоҳ доред
Хроҳи зиндагӣ роҳнамои рӯзгоратон гарданд.*

Мирзоди Маонӣ, Суннатуллоҳи Давлатзода

АДАБИЁТИ ТОЧИК

китоби дарсӣ барои синфи

9

*Ҳайати мушоварои
Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон
ба ҷоп тавсия кардааст*

Душанбе 2009

«Мавлавӣ»

ББК 83.3(2) тоҷик Я 72

М 65

Туйҷӣ Мирзод, Суннатуллоҳи Давлатзода
Адабиёти тоҷик, китоби дарсӣ барои синфи 9.
Душанбе, Мавлавӣ, соли 2009, 368 саҳифа

Истифодаи китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли хониш	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали сол	Охири сол
1					
2					
3					
4					
5					

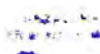
Муаллимони мӯхтарам!

Хоҳишмандем, фикру мулоҳизаҳои худро онд ба мазмуни китоби мазкур ба нишони 734024, ш. Душанбе, кӯчаи Айни 45, Академияи таҳсилоти Тоҷикистон ирсол намоед.

ISBN 978-99947-77-50-1

© Мирзоди Маонӣ

© «Мавлавӣ»

МУРОЦИАТ БА ХОНАНДАИ КИТОБ

Дӯсти ҷавони ман. Бидон ва огоҳ бош, ки китоб дар радифи Модар ва Ватан арзандатарин муқаддасот ба ҳисоб меравад. Тамоми бузургон, донишмандон ва хирадмандони гузаштаву муосир китобро яке аз беҳтарин арзишҳои зиндагӣ доништа, онро «аниси кунчи танҳой» ва «фуруғи субҳи доноӣ» пиндоштаанд.

Китобе, ки дар даст доред, бо заҳмати ниҳоят зиёд аз чоп баромадааст. То дар ин шакли ниҳоят зебо ва мазмуни баланд ба дасти Шумо расидан муаллифон, хуруфчинон, рассомон, саҳифабандон ва ноширон ранчи бисёре кашидаанд, маблағи зиёде сарф кардаанд. Бинобар ин, ба қадри меҳнати онҳо расидан камоли боодобист. Китобро азизу муқаддас донед, чун гавҳараки ҷашм онро эҳтиёт намоед. Китобро бо шавку завқи беандоза мутолиа созед, аз мундариҷаи он донишатоиро афзун гардонед ва бомаърифату соҳибхирад шавед!

Бидонед, ки китобхониву китобдӯстӣ инсонро ҳатман ба қуллаи мурод мерасонад, мартабаашро дар ҷамъият баланд мебардорад, ўро ҳимматбаланду қадршинос мегардонад. Эҳтиром ба Ватан, ифтихор бо Тоҷикистони азиз, дӯст доштани ҳар гӯшаву канори он аз дуруст мутолиа кардани китоб ва азбар кардани мазмуни матнҳои он ба даст меояд.

Ба Шумо, дӯсти ҷавони ман, дар роҳи омӯзиш, азҳуднамоии арзишҳои бузурги инсонӣ муваффақиятҳо таманно дорам.

Бо эҳтиром
Президенти Ҷумҳурии
Тоҷикистон

Эмомалӣ Раҳмон

2019.12.14 15:00:00

ШАН ВИДНОТЕ
09:00-14:00 14.12.19

ШОГИРДИ АЗИЗ!

Китобе, ки ҳоло дар даст дорӣ, гулбоги адаб аст. Ба он ворид шав, раста-раста гулгаштҳо ва гулҳои тару тозаро мебинӣ.

Аз растаи гулгаштҳо шитобон магзар, бо андешаву фаросат таваққуф намо, пас по гузор. Ҳаргиз аз ин гулистон дасти холӣ, бе гулдаста набаро! Дасти гуле барои рӯзгори ояндаат гир! Вай дар шоҳроҳи ҳаёт бароят ҳамчун машъал раҳнамо, рӯҳбардору мададгор хоҳад гашт.

Китобатро хор мадор! Ифлос макун, варақҳояшро надаррон! Зеро вай дӯсти қонӣ, дӯсти беминнати туст. Бесабаб нест, ки Абдурахмони Қомӣ китобро аз ҳамаи сарвату бойигариҳо боло гузоштааст. Сухани Қомии бузургро дар хотир дор ва ҳаргиз фаромӯш накун:

Хуштар зи китоб дар қаҳон ёре нест,

Дар гамжадаи замона гамхоре нест!

Ҳар лаҳза аз ӯ ба гӯшаи танҳои

Сад роҳате ҳасту ҳаргиз озоре нест.

Хонандаи азиз, дар синфи VIII бо ҳаёту зиндагии бузургони адаб устод Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Абуалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Умари Хайём, Низомии Ганҷавӣ ва дигарон шинос шудӣ, асарҳои қовидонаи онҳоро омӯхтӣ. Акнун, дар синфи IX, бо ҳаёту эҷодиёти пурбаракати адибони соҳибистеъдоди асрҳои XIII-XVI шинос мешавӣ.

Осори қовидонаи Саъдии Шерозӣ, Мавлоно Қалолиддини Балхӣ (Румӣ), Хусрави Дехлавӣ, Сайфи Фаргонӣ, Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Убайди Зоконӣ, Ибни Ямин, Муҳаммад Авфии Бухорӣ, Зиёвиддини Нахшабӣ, Сайфи Фаргонӣ, Абдурахмони Қомӣ, Алишери Навоӣ, Камолиддини Биноӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ бароят дари ганҷинаи маърифатро мекушояд. Аз ин рӯ, ин ганҷи хирад, ин ҳазинаи хираду маърифатро дақиқназарона омӯз, то ки дар зиндагӣ мавқеъ ёбӣ ва ба халқу Ватан содиқона хизмат кунӣ, худшиносу худогоҳ шавӣ, то санъати волеи сухангустариро омӯзӣ. Ба ин восита аз рӯзгори аҷдод, орзуву омоли онон бехтар ва бештар бархурдор гардӣ.

АДАБИЁТИ АСРҲОИ XIII-XIV

Ҳаёти сиёсӣ.

Асрҳои XIII ва XIV дар таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ, Эрон, Осиёи Хурд як давраи ноором ва фалокатбор маҳсуб мешуд. Саркардаи мугулон Чингизхон (1155-1227) қабилҳои парокандаи мугулро ба ҳам муттаҳид намуд ва дар нимаи аввали асри XIII нахуст Хитойро гирифт ва сипас ба Осиёи Марказӣ ҳучум кард. Чингизхон дар таърихи башарият хунхортарин, ҷаллодтарин ва ғосибтарин сарлашкар гузаштааст. Ӯ бо лашкараш соли 1219 ба сарзамини бихиштосои Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳамла кард. Дар китобҳои таърихӣ ҳамон аср таърихнигорон дар бораи ҳучуми барқосои ин қотили гузаро маълумот додаанд. Ҳамдуллоҳи Муставфӣ дар «Таърихи гузида» овардааст: «Харобӣ ва қатли оми мугулҳо чунон аст, ки агар ҳазор сол пас фочиае руҳ надихад ҳам, ҷаҳон ба ҳолати пеш аз он бар нахоҳад гашт».

Қатли ом дар шаҳрҳои сараҳолӣ Самарқанд, Бухоро, Тирмиз, Балх, Марв, Нисо, Нишопур, Сабзавор, Рай, Қазвин, Ҳамадон, Гурганҷ, Хоразм ва кишварҳои Русия, Қафқоз, Сурия, Ҳиндустон анҷом шуд. Қору рафтори чингизӣро Атомалик Чувайнӣ, Ёкути Ҳамавий дар асарҳои худ воқеӣ ба қалам додаанд.

Амалиёти ваҳшиёнаи Чингизро Темури ланг (1336-1405) давом дод. Темур ҳам аз қабилҳои мугулии барлос ба дунё омада, бо қотиливу хунхорӣ худ машҳурӣ дунё гардид ва номаш дар таърих бо хатти сиёҳ сабт ёфт. Нахуст Темур сарвари дуздону авбошон гардид ва раиятро мекушту молу сарват чамъ мекард. Ӯ дар яке аз ин задухӯрдҳо дар Сиистон аз дасту по захм бардошт. Дастӣ хунхораш сӯхат ёфту пояш ланг гардид ва ҳамин тавр халқ калимаи «ланг»-ро ба номаш лоиқ донистанд ва пасон ин саркардаи хунхор бо номи Темури ланг машҳур гардид. Чуноне ки таърихнигорон овардаанд, Темури ланг дар баъзе мавридҳо аз Чингиз ҳам гузаронд ва дар ҳаққи фарзанди инсон ваҳшониятҳои бемисл нишон дод. Нахуст ваҳшониятро аз Сиистон оғоз кард. Ӯ шаҳрро ба харобазор табдил дод ва мардумро ба қатл расонд.

Академик Б. Ғафуров асарҳои таърихӣ гузаштагон ва

хамасронашро омӯхта, дар бораи ваҳшонияти Темур дар китоби «Тоҷикон» маълумоти пурарзиш додааст.

Дар бораи ин ду ҷаллод чӣ дар ҳамон замон ва чӣ дар асрҳои пасин асарҳои зиёди илмӣ ва адабӣ иншо шудаанд, ки дар бештарашон симон ин ду сарлашкар воқеӣ ба қалам дода шудааст.

Аз рафтору кирдори онҳо ҳашму газаби раъият барафрухт. Мардони мардона барои ҳифзи диёр, истиқлоли кишвар, саодати мардум ба по хестанд. Намунаи беҳамтои ин муқовиматҳо қаҳрамонию ҷонфидои мардуми Хучанд бо сарвари қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик мебошад. Темурмалик барои истиқлоли диёр бо чингизӣни хунхор муборизаи шадид бурд, қаҳрамони бемисл нишон дод ва оқибат дар роҳи озодӣ ҳалок гардид. Дар ин бора устод Айни асари пурарзише бо номи «Қаҳрамони халқи тоҷик - Темурмалик»-ро эҷод кард, ки шумо дар синфи V онро мутолиа кардед ва аз мазмуни он огоҳед.

Оташи муборизаҳои озодихоӣ тамоман хомӯш нагардид. Дар асрҳои XIII ва XIV шӯришҳо дар Мовароуннаҳру Хуросон, Эрону Ироқ гоҳ-гоҳ сар мезаданд. Аммо чӣ метавон кард, ки ҷаллодон – Чингизу Темур дасти тавонону лашкари ҷаррори бешумор доштанд.

Ҳаёти илмӣ ва маданӣ

Бо сабабҳои маълум, яъне истило ва куштори лашкари Чингизӣну Теуриён водиҳои зархезу ҳосилхези Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, боғу бӯстон, кишту зироати мардум зарари калоне дид. Шаҳрҳои деҳаҳои сернуфузу обод ба ҳок яксон гардиданд. Масоҷиду мадорис оташ гирифт. Аҳли илму адаб ба кишварҳои дигар ҷилои ватан карданд. Як қисм дар Ватан монда, дар куштор ва қатли оми аҳолии шаҳрҳо ҷон ба Ҳақ супориданд. Файласуф ва шоири тавоно Шайх Аттори Нишопурӣ аз дасти мугулон ба қатл расид. Азбаски Чингизӣ аз аҳли савод набуданд, пас аз фатҳи Мовароуннаҳру Хуросон, Эрону Ҳиндустон ва дигар кишварҳо барои ободии кишвар ва ривочу раванқи илму фарҳанг нақӯшиданд, саъю талош наварзиданд. Барои онҳо фарқ надошт, ки ин шахс олим аст ё золим. Бо вучуди ин дар охириҳои салтанати Темур

Мовароуннахр, аз ҷумла шаҳрҳои Самарканд, Шаҳри Сабз, Бухоро обод гардид, Темур барои обод кардани ин шаҳрҳо садҳо шаҳру дехоти дигарро вайрону валангор карда, аҳли хунарро овард ва дар Самарканд масоҷиду мадорис ва кушкҳои осмонбӯс бунёд кард.

Ҳаёти илмӣ дар ин асрҳо бештар дар Эрон, Туркия, Ҳинд ва баъдтар дар Самарканду Бухоро ҳам ривоч ёфт. Махсусан илми таърихшиносӣ хеле пеш рафт. Темури Ланг ба ҳар кишваре, ки лашкар мекашид, таърихшиносонро ва дигар намояндагонро илму адаб ҳамболаш буданд.

Онҳо хоҳу ноҳӯ музаффариятҳои Темур, куштор, қатлу ғорати ин сарлашқари мутаассибро мадҳу ситоиш мекарданд. Яке аз ҳамин гуна таърихшиносон Низомиддини Шомӣ буд. Ӯ дар асари худ «Зафарномаи Темурӣ» хунхориву ҷаллодии Темурро васфу ситоиш кардааст. Низомуддин пас аз марги Темур соли 1404 вафот кардааст. Инчунин, асарҳои таърихӣ Рашидуддини Фазлуллоҳ «Ҷомеъуттаворих», Атомалики Ҷувайнӣ «Таърихи ҷаҳонкушоӣ», Ҳамдуллоҳи Муствафӣ «Таърихи гузида», Шаҳобуддин Вассофи Шерозӣ «Таърихи Вассоф» ва ғайра нигошта шудаанд. Таърихшиносон низ аз назари худ ба ҳодисоти воқеоти ин асрҳо ва ин ду хонадони хунрези ҷаллод баҳо додаанд.

Дар ин асрҳо илмҳои риёзиёт, фалсафа, нучум, ҳандаса ва тиб ривоч ёфтанд. Асарҳои Насриддини Тусӣ, Ҳоҷа Афзалуддини Кошонӣ, Қутбиддини Шерозӣ, Шамсиддин Муҳаммади Омулӣ, Абулқодири Мароғӣ, Начмиддини Самаркандӣ, Ибни Нафиси Қаршиғӣ ва дигарон ҷароғи илму ирфонро дар ин асрҳо фурузон нигоҳ доштанд. Вале бо қамоли боварӣ метавон гуфт, ки дар пешрафти илму адаби ин асрҳо хизмати Насриддини Тусӣ хеле зиёд аст. Ӯ дар Шероз мактаби ҳешро ташкил ва сарварӣ намуд. Уламои илмҳои дақиқ кулли илмҳоро тақсимбандӣ намудаанд. Аз ҷумла Насриддини Тусӣ дар асари худ «Ақсомулҳикмат» илми ҳикматро ба 45 бахш қисмат намудааст. Асарҳои дигари ӯ оид ба илмҳои калом, фалсафа, нучум, ахлоқ, адаб буда, аз дониши васеи ин олимони забардаст гувоҳӣ медиҳанд.

Дар илми мусиқӣ ва ба меъёр овардани 12 мақом хизмати олимони мусикашинос: Сайфиддини Балхӣ, Яхё ибни Аҳмади

Кошӣ, Шамсиддини Омулӣ, Абулқодирӣ Мароғиро ёд кардан шоиста мебошад.

Илмҳои сегонаи адаб низ дар ин асрҳо хеле пеш рафтанд. Ба хусус асарҳои Насриддини Тусӣ, Сирочиддини Хоразмӣ, Ҷалолуддини Хатиби Қазвинӣ, Саъдуддини Тафтозонӣ ва Шамси Қайси Розӣ пурмуҳтаво буда, бисёр масъалаҳои муҳимро ҳаллу фасл намудаанд. Танҳо ёд кардани «Алмучам»-и Шамси Қайси Розӣ кофист. Шамси Қайс асарҳои арӯзии пешин ва илми қофияву саноеи адабиरो омӯхта, мизони ягонаи илми онҳоро аниқ гардонд ва ба як маром овард. Аҳамияти муҳими ин асар боз дар он аст, ки бисёр шеърҳои шоирони бузурги пешин танҳо дар асари ӯ боқӣ мондаанд. Инчунин Шамси Қайси Розӣ илми қофия, саноеи бадеӣ ва арӯзро аз нигоҳи мантиқӣ ҳаллу баррасӣ намудааст.

Илми ахлоқ низ дар ин асрҳо пойдор монд. Ба хусус «Ахлоқи Носирӣ»-и Насриддини Тусӣ, «Захоирулмулук»-и Сайидалӣ Ҳамадониро метавон ёд кард.

Илми фарҳангшиносӣ низ ранги тоза гирифт. Асари Абунасири Фароҳӣ «Нисоб-ус-сибён» барои шогирдони макотибу мадорис иншо шуда, дар омӯхтани аруз, қофия ва саноеи бадеӣ ба толибилмон кӯмаки хуби амалӣ расонид. Лугатномаҳои «Сӯрохуллугат»-и Ҷавҳори Форобӣ, «Мухтасаруссаҳоф»-и Зайниддини Розӣ, «Шарафномаи мушӣ»-и Иброҳим Қавоми Фарруҳӣ ва ғайра иншо шудаанд.

ВАЗЪИ ҲАЁТИ АДАБӢ ДАР ИН АСРҲО

Вазъи адабӣ дар асри XIII ва ибтидои асри XIV чандон хуб набуд. Бисёр шоирону мутафаккирон: Начмиддини Самарқандӣ, Рашидуддини Камол, Аттори Нишопурӣ, Исмоили Исфаконӣ аз дасти сарбозони Чингиз ба қатл расиданд. Қисми дигарашон, мисли Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ) ба Туркия, Сайфи Фаргонӣ, Носири Бухорой, Бадри Чочӣ, Авфии Бухорой ба Ҳинд ва шахрҳои Эрон раҳти сафар бастанд. Аз ҳамин нигоҳ доираҳои адабӣ дар Ҳинду Эрон ва Туркия густариш ёфтанд ва адибони омада ин маҳфилҳоро гарм намуданд. Саъдии Шерозӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ, Ҳасани Дехлавӣ, Ҷалолиддини Балхӣ, Сайфи Фаргонӣ, Низорин

Кӯхистонӣ, Убайди Зоқонӣ, Ҳочуи Кирмонӣ, Салмони Соваҷӣ, Ибни Ямини Фарюмадӣ, Камоли Хучандӣ ва Ҳофизи Шерозӣ дар инкишофу таҳаввули адабиёти асрҳои XIII ва XIV хизмати боарзише кардаанд.

Албатта, шоироне, ки оворай Ватан шуда, ғарибиро ихтиёр намуда буданд, лаҳзае бе ёди диёри азизашон набуданд. Ғарибӣ дарди ҷонкоҳе буд, ки ҳамеша азияташон меод. Онҳо дар шеърҳои худ ёди Ватан, ёди ёри дӯст мекарданд. Масалан, Носири Бухорӣ дар як ғазал ёди Бухоро карда, аз бодӣ сабо хоҳиш мекунад, ки салому паёми маро ба зодгоҳам Бухоро расон ва бигӯй, ки дар гамаш зору нолонам. Дар ин маврид хешро ба Мачнуну Бухороро ба Лайлӣ, худро ба Фарҳоди Кӯҳкану Бухороро ба Ширин ташбеҳ кардааст.

*Саломӣ ман бирасон, эй сабо, Бухороро,
Бигӯ таҳияти Мачнун диёри Лайлоро.
Зи Кӯҳкан хабаре сӯи қасри Ширин бар,
Ки дил ғирифта ба кӯҳ он ғариби танҳоро.*

Ҳамин тавр, шоири ширинбаён Камоли Хучандӣ рӯзгори хешро дар ғарибӣ, дар шаҳри Табриси Эрон гузаронид. Ҳодисаҳои мудҳиш имкон надоданд, ки шоир ба Ватан баргардад. Вале ҳамеша ёдаш ба Ватан буду дар шеърҳои худ ёди Ватан мекард.

Асосан, эҷодиёти адибоне, ки дар боло ёд шудаанд, мазмуну мундариҷаи ғоявии адабиёти ин асрҳо ташкил медиҳанд. Воқеан, нависанда инъикоскунандаи ҳодисоти воқеоти замони худ аст. Ӯ ҳаргиз ба ҳодисот бетараф шуда наметавонад. Аз ҳамин нуқтаи назар, дар эҷодиёти адибон, пеш аз ҳама, мавзӯи Ватан, ғарибӣ, зулму ваҳшонияти Чингизхону Темуриён мақоми босазо доранд ва бо сад алам дарди хешро дар асарҳои худ иброз намудаанд. Дар ин мавзӯ Авҳадии Мароғӣ садои эътирозашро нисбати золимон баланд намуда, онро ба адлу дод ҳидоят кардааст:

*Зулмати зулм тира дорад роҳ,
Адл бояд ҷаноҳу қалби сипоҳ.
Хонаи золимон на дер, ки зуд,
Ба фазиҳат хароб хоҳад буд.*

*Мардро зулм бежкан бошад,
Адлу додаш хисори тан бошад.*

Дар адабиёти асри XIII мавзӯҳои ирфонӣ мақоми хоса пайдо кард. Акнун намояндагони чараёни тасаввуф нисбати асрҳои пешин амиқтар ба адабиёти бадеӣ рӯ оварданд. Албатта, ин падидаи нав дар адабиёт набуд, балки ҳанӯз чехраҳои шинохтаи ин чараён Абдуллоҳи Ансорӣ, Абӯсаиди Абулхайр, Санои Ғазнавӣ, Аҳмади Қомӣ ва Шайх Аттори Нишопурӣ дар мавзӯи тасаввуф асарҳои пурарзиш офарида буданд. Онҳо андешаҳои ирфонии хешро бо либоси бадеият ораста, барои таблиғ дар байни хосу ом паҳн намудаанд. Ана ҳамин равия дар ин аср боз қувват пайдо кард ва дар эҷодиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ) ва пайравони ӯ вусъат ёфт, ки дар ин бора ҳангоми омӯхтани эҷодиёти Мавлоно бештар таваққуф ҳоҳем кард.

НАМУД, ШАКЛ, НАВЪ ВА ЖАНРҲОИ АДАБӢ

Дар асрҳои XIII ва XIV, яъне дар як давраи пурошӯбу ғоҷиабор то андозае шамъи фарҳангу адаб фурузон буд ва дар кулли намуд, шакл, навъ ва жанрҳои адабӣ нависандагон асар эҷод кардаанд.

Дар ин давра баъзе жанрҳои адабӣ нисбати асрҳои пешин мақоми хешро аз даст дода, теъдоди дигари навъҳои адабӣ ғановати бештар касб намудаанд.

ҚАСИДА. Жанри қасида таърихи кӯҳан дорад ва дар асрҳои XIII ва XIV низ мавриди истифодаи адибон қарор дошт. Вале он шукӯҳу камолоте, ки дар асрҳои пешин дошт, аз даст дод. Сабаби ин, пеш аз ҳама, дар он буд, ки вазъи замон, яъне ҳаёти сиёсӣ ноором, муташанниҷ буд. Мулк вайронӣ адибон сарсону саргардон ва дар ғами ҷон буданд. Ғайр аз ин, дар кишвар мадҳшаванда, яъне харидорони қасида хеле кам буданд. Сеюм, дили адибон аз шоҳони бегона, ҳокимони лаббайғӣ монда буд. Дигар онҳоро мадҳ кардан намехостанд. Баъзе адибоне, ки қасида гуфтаанд, ба хотири девонҳои худ ин анъанаро давом доданд. Ба ҳар ҳол қасидаҳои ахлоқӣ, фалсафӣ, иҷтимоӣ дар эҷодиёти адибони пешқадам Амир Хусрав, Ҳасани Дехлавӣ,

Аҳвадии Мароғӣ, Ҳочуи Кирмонӣ, Саъдии Шерозӣ, Сайфи Фаргонӣ бештар ба назар мерасанд. Мавзӯи қасидаҳои онҳо бештар панду андарз, мазаммати золимон, таърифу тавсифи илм ва ашхоси ҳунарманду ҳунарпарвар, насихати шохону ҳокимон, таблиғи онон ба доду диҳиш ва амсоли ин буд.

ҒАЗАЛ. Ин шакли шеърӣ дар адабиёти асрҳои XIII ва XIV мақоми хоса дошт. Аз нигоҳи банду баст чун асрҳои пешин бетағйир монд. Вале дар мазмуну мундариҷаи гоҷавӣ андак тағйирот ворид гардид. Бештар мавзӯҳои ирфонӣ ба ғазал ворид гардид. Таваҷҷӯҳи намоёндоғони ин чараён ба ғазал зиёд буд ва андешаҳои ирфонии хешро бештар дар ғазал ифшо карданд.

Ғайр аз ин, ғазалҳое низ эҷод шудаанд, ки бевосита дар бораи зиндагии қаҳрамони лирикӣ мебошанд. Ҳамин тавр ғазалҳои ҳасбиҳолӣ арзи вуҷуд намуданд. Чунончӣ ба ин ғазали Ҳочуи Кирмонӣ тавачҷӯҳ намоед:

*Хуррам он рӯз, ки аз хиттаи Кирмон биравам,
Дилу ҷон дода зи даст, аз пайи ҷонон биравам.
Бо чунин дард надонам, ки чӣ дармон созам,
Магар ин, к-аз пайи он моҷи дармон биравам.
Бояд ин қофила дар роҳ ба кишти гузарад,
Чу мани дилшуда бо дидаи гирён биравам ...
Ҳамчу Ҳочу гарам аз ганҷ насибе надиханд,
Рахт барбандаму 3-ин манзили вайрон биравам.*

РУБОӢ. Рубоӣ ҳам мисли ғазал дар ҳамин давра мақоми хешро аз даст надод. Он ҳаваскор ва он шавқманде, ки ба шеърӯ шоирӣ мепардохт, нахуст аз эҷоди рубоӣ кори хешро оғоз мекард, зеро ин жанри шеъри кӯтоҳ ва барои баёни андеша осонтар ва сабуктар менамуд. Дигар, дар байни халқи тоҷик аз қадимулаём сурудани рубоӣ ба ҳукми анъана даромада буд ва имрӯз ҳам давом дорад.

Аз тарафи дигар, барои ифшои ҳолатҳои рӯҳӣ, вазъи зиндагӣ, баёни афкори иҷтимоию сиёсӣ рубоӣ созгортар маҳсуб мешуд. Сайфи Исфарангӣ дар рубоисароӣ таъби баланду калами расо доштааст:

*Ранги шафақ аз акси рухи зарди ман аст,
Боди саҳарӣ аз нафаси сарди ман аст.
Дар чаиҷи хушат, ки ҷони ман куштаи ӯст,
Он сурхии хуни дили пурдарди ман аст.*

Сирочиддини Кумрӣ дар аҳди муғул рӯзгори нохуш дошт. Ин шоири хушзавқ дар сурудани рубой табъи болидае дошт. Ба табъи болидаи ӯ рубони зер мисолест равшан:

*Эй абри баҳор, хор парвардаи туст,
В-эй хор, даруни гунча хун қардаи туст.
Гул сархушу лола масту нарғис махмур,
Эй боди сабо, ин ҳама овардаи туст.*

Ҳамин тавр, дар эҷодиёти адибони асрҳои XIII ва XIV жанрҳои мухаммас, қитъа, тарҷеъбанд, таркиббанд ба назар расиданд ва мавриди истифода қарор доштанд. Ба хусус жанри достон ё маснавӣ инкишоф ёфт. Достон аз нигоҳи сохт ва устухонбандӣ чун асрҳои пешин ҳамон тавр монда бошад ҳам, вале аз лиҳози мазмун ва мундариҷаи гоҷавӣ тағйир ёфт. Мисоли барҷастан ин «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ) шуда метавонад. «Маснавии маънавӣ» аз нигоҳи шакл, яъне қофиябандӣ (аа, бб, вв ва ғайра) бетағйир мондааст. Аммо аз нигоҳи мазмун ва мӯҳтаво фарқ дорад.

Анъанаи достонсароӣ дар ин асрҳо давом кард. Дар пайравии «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ «Ҳамса»-ҳои дигар иншо шуданд. Амир Хусравӣ Дехлавӣ ба Низомии Ганҷавӣ пайравӣ намуда, чанд «Ҳамса» офарид. Агар «Ҳамса»-и Низомӣ аз панҷ достони мустақил иборат бошад, Хусрав се «Ҳамса» офарид ва миқдори достонҳоро се маротиба зиёд намуд. Яъне, ба ҷойи панҷ достон 15 достон эҷод кард. Дар ин давра достонҳои ахлоқӣ, ҳамосӣ ва ишқӣ низ ба майдон омаданд. Масалан, Соҳиби Шерозӣ дар бораи қаҳрамонию диловарии Қутбиддини Мубориз достоне офарид. Дар он муборизаҳои мардуми тоҷику форсро ба муқобили истилогарони муғул, турку гузҳо ва афғонҳо, ки ҳамеша барои забти Эрон омода буданд, мавзӯи достони хеш «Дафтари дилкушо» қарор дод. Дар фасли охири достон муаллиф Абулқосим Фирдавсро ситонӣ намуда, аҷнабиёни истилогар, аз ҷумла муғулҳоро ба зери тозиёнаи

танкид мегирад. Достонҳои «Чоми Чам»-и Авҳадии Марогӣ, «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ, «Фироқнома» ва «Чамшеду Хуршед»-и Салмони Совачӣ, «Сӯхбатнома»-и Хайдари Шерозӣ асарҳои ишқӣ ва ахлоқӣ буда, дар ин асрҳо эҷод шудаанд.

НАСР ВА МАВЗӢЮ МӢХТАВОИ ОН

Дар асрҳои XIII ва XIV насри бадеӣ мақоми хешро аз даст надод. Вале бояд ёдовар шуд, ки дар асарҳои насрии ин давра забони арабӣ нуфузи зиёд пайдо кард, ки ин як хусусияти насри маснӯъ аст ва маҳсули эҷоди адибони ҳамин давр аст. Маҳз «Калила ва Димна»-ро Абулмаоли Насруллоҳ бо ҳамин сабк таҳрир кард. Дар он калимоти ибороти забони арабӣ фаровон истифода шуданд.

«Тӯтинома»-и Зиёи Нахшабӣ, «Чомеъ-ул-хикоёт»-и Муҳаммади Авфии Бухорӣ, «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ, «Ахлоқ-ул-ашроф», «Сад панд», «Рисолаи Дилкушо», «Ришнома»-и Убайди Зоконӣ бо насри сода иншо гардидаанд. Мавзӯи асарҳои ёдшуда панду андарз буда, масъалаҳои муҳими тарбиявиро дар бар мегиранд. Хикоёти дилнишин ва рангини адибон барои тарбияи худшиносӣ, ифтихори миллӣ, ҳисси ватандӯстии хонандагон аҳамияти бузург дорад. Гузашта аз ин, асарҳо нигоҳдори умри абадии забони адабӣ ҳастанд. Инчунин, ба воситаи чунин асарҳо забони мо рушду камол ёфт ва аз тундбоди ҳар гуна ҳаводиси рӯзгор бегазанд монд, ки мову шумо бо ин забон ҳарф мезанем. Аз ин нигоҳ хизмати адибони ин асрҳо басо арзишманд аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Назари шумо нисбат ба қору кирдори Чингиз ва чингизиён чӣ аст?
2. Оё онҳоро истилогар гуфтан раво аст?
3. Темури Ланг аз кадом ҷиҳат ба Чингиз монандӣ дошт?
4. Онҳо бо якдигар чӣ муносибати ҳешу таборӣ доштанд?
5. Ба чӣ хотир устод Айни Ҳитлерро «Чингизи асри XX» номид?
6. Ҳаёти иқтисодӣ ва маданӣ чӣ гуна буд?
7. Чингизиён кадом адибонро ба катл расонданд ва чаро?
8. Дар бораи доираи адабии ин асрҳо маълумот диҳед.
9. Чаро Темур Исфахонро хароб карда, аз сари мардуми он (75 ҳазор) калламанора сохт?
10. Дар бораи навҳои адабӣ маълумот диҳед.
11. Чаро жанри қасида тараққӣ накард?
12. Мавзӯи ғазал, рубой ва қитъа аз чӣ иборат аст?
13. Сабаби инкишоф ёфтани жанри ғазалро шумо дар чӣ мебинед?
14. Дар ғазалиёти адибон кадом мавзӯҳо бештар мавҷеъ доштанд?
15. Рубой ва қитъа бештар дар кадом мавзӯҳо суруда мешуданд?
16. Мавзӯҳои асосии адабиёти ин давраҳо номбар кунед!
17. Дар бораи анъанаи ҳамсароӣ дар ин асрҳо маълумот диҳед.
18. Чаро дар ин асрҳо дostonҳои таърихӣ бештар ривож ёфтанд?
19. Насри ин давра чӣ гуна хусусият дошт ва аз асрҳои гузашта бо кадом хусусиятҳои фарқ мекард?
20. Дар кадом мавзӯҳо бештар асарҳои насрӣ инашо шудаанд?

РҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1. Б. Фафуров, Тоҷикон, Душанбе, Ирфон, 1983
2. С.Айнӣ, Чингизи асри XX, Қаҳрамони халқи тоҷик - Темурмалик
3. Х. Мирзозода, Таърихи адабиёти тоҷик, қисми II, Душанбе, 1989
4. С. Саъдиев, Адабиёти тоҷик дар асрҳои XIII ва XIV, Душанбе, 1983.

САЪДИИ ШЕРОЗӢ (1184-1292)

*Дар шеър се тан паямбаронанд,
Ҳарчанд «ло набия баъдӣ».
Авсофу қасидаву газалро
Фирдавсиву Анвариву Саъдӣ.*

РӮЗГОРИ САЪДИ

Чорбоғи боҳашамате дар канори шаҳри Шероз қомат афрохта. Гирдогирдашро девори баланд ихота қарда. Аз пешорӯи Шероз дарвозаи дутабақаи хушсохти устодони гулдасти Нишопур бо сад арзандагӣ истода. Чорбоғ ҳам ободу дарахтони боровараш гувоҳи онанд, ки умри 30-40-сола дорад. Чун ба он ворид мегардед, нахуст пеши назаратон роҳрави хушсохти мрамрин намоеъ мегардад ва шуморо истиқбол мегирад ва аз ду тарафи он гулгаштҳои ранг ба ранг, ки аз анвои гулҳои гуногун ораста шудаанд, чун арӯсони зебои рангинқабо бо камоли меҳр ояндагонро пазирай мекунад. Хиёбони гулрез шуморо ба сӯи сарҳавз раҳнамун месозад. Гирдогирди сарҳавзро бед, мачнунбедҳо, дарахтони сарву шамшод чун ангуштарин печондаанд. Рада-рада дарахтони зардолу, себ, шафтолу, анҷиру анор, тут, хурмо, себу нашпотӣ бо сари ҳам меҳмононро қабул менамоянд. Аллақай дарахтони пешпазак: тут, ангури кишмиш, пахтасеб пухта расидаанд. Дар зеру болои дарахтон парандагон, мургони хушхон нағмасарой мекунад. Товусҳои хушхиром бо як ҷаҳон шоистагӣ парҳои хешро кушода болу пар мезананд. Ҳамаи ин бозори мургонро пеши назар меоварад ва аз тамошои ин манзара хузуру ҳаловат метавон бурд.

Марди миёнарӯ, миёнкад, ки риши мошу биринҷаш ӯро хеле зеб меод, мургонро дон мепошид. Пас аз анҷоми кораш боз ба сарҳавз, болои кат қадам ниҳод ва боз товуқалам ба даст гирифт ва омодаи нигоштан гардид.

Ин мард шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ, яке аз намоеътарин адибони адабиёти классикии тоҷику форс буд.

Ӯ соли 1184 дар шаҳри Шероз дар оилаи амампори дарбори

Саъд ибни Зангӣ ба дунё омадааст. Таҳсили ибтидоиро дар Шероз гирифта, соҳиби хату савод мегардад. Падар мебинад, ки шавку рағбати фарзанд ба хондану илмомӯзӣ хеле зиёд аст, барои Муслиҳиддини чавон тамоми шароитро муҳайё мегардонад. Ба ҳамин маънӣ баъдҳо ишорат намуда, Саъдӣ чунин гӯяд:

*Агар дар вучудам нишастӣ мағас,
Парешон шудӣ хотири чанд кас.*

Аммо дар ҳамин айём падари Саъдӣ вафот мекунад ва аз марги бемаҳали падар нолон мегардад ва бо дард мегӯяд:

*Маро бошад аз дарди тифлон хабар,
Ки дар хурдӣ аз сар бирафтам падар.*

Пас аз ин аҳволи хонавода куллан тағйир ёфта, бори зиндагӣ ба сари бародари бузурги Саъдӣ меафтад. Ӯ хонданро тарк намуда, барои пайдо кардани қути лоямути аҳли хонадон дӯкон мекушояду ба савдо мепардозад. Саъдӣ хурдсол бошад, ба умеди таҳсилро давом додан, роҳи пойтахти Хулафои Араб – шаҳри Бағдодро пеш мегирад. Ӯ ҳамин тавр дар мадрасаи «Низомия» пеши донишмандони бузург таҳсилро оғоз намуд. Мадрасаи «Низомия» номдор буд. Аз тамоми кишварҳои исломӣ толибилмон меоманд ва аз донишмандони риштаҳои гуногуни илму фан дониш мегирифтанд. Дар мадрасаи «Низомия» китобхонаи бузурге бо дастгирии вазири хирадманд ва соҳибмақоми Салҷуқиён Низомулмулки Тусӣ (1017-1092) бунёд шуда буд, ки дар он китобҳои зиёд ба забонҳои арабӣ, форсӣ, лотинӣ, туркӣ, ибрӣ, санскрит, чинӣ ва ғайра гулчин шуда буданд. Бунёдгузори мадраса ҳам Низомулмулки Тусӣ будааст. Чунонки сарчашмаҳои таълимӣ ва фарҳангӣ ёд кардаанд, бештари баҳс, чамъомад ва анҷумани уламову удабо, толибилмону омӯзгорон дар китобхона ва саҳнаву толорҳои мадраса баргузор мегардиданд.

Дар баҳсу талошҳои уламо толибилмон иштирок мекарданд ва файз мебардоштанд.

Саъдӣ ҳам кӯлвори маърифати хешро аз шунидаву дидааш пурбор кард ва чанд соли тӯлонӣ аз ин гулистон гули маънӣ бичид. Ӯ яке аз шогирдонии пешқадами мадраса маҳсуб мешуд

ва барои ҳамин идрорпулӣ (маош ё мукофотпулӣ) мегирифт.

Дар солҳои пасин дар баҳсу мунозираи уламо на ҳамчун толибилм ё ҳамчун шогирд иштирок мекард, балки ҳамрадиҳои эшон буд. Суол мешуниду посух меод ва ҳеш ҳам масъалае ба муҳокима мегузошт ва посухи оноро мешуниду радду бадал мекард. Ҳамин тавр, уламо ки борҳо донишу фазилати Саъдиридиданд, эҳсос карданд ва ба ӯ фотиҳаи хатми мадраса доданд.

САФАР КАРДАН - ҶАҲОН ДИДАН

Нахуст дар он замон ба Бағдод аз Мовароуннаҳру Хуросон гурезаҳо бисёр меомаданд. Ва аз омад-омади чингизиёни хунҳор ба мардуми Бағдоду дигар шаҳру деҳот хабари талх меоварданд. Медонистанд, ки имрӯз ё фардо қадами шуму номубораки чингизиён ба ин ҷо низ хоҳад расид.

Сабаби дуввуми ҷомаи сафар пӯшидани шайхи бузургвор ва ғарибиро ихтиёр кардани ӯ дар огози «Бустон» чунин омада:

*Дар ақсои олам бигаштам басе,
Ба сар бурдам айём бо ҳар касе.
Таматтӯъ зи ҳар гӯшае ёфтам,
Зи ҳар хирмане хӯшае ёфтам.
Чу покони Шерози покниҳод,
Надидам, ки раҳмат бар ин хок бод!*

Ҳамин тавр, ба муроди дарёфт намудани «хӯшае аз ҳар гӯшае» озими роҳ гардид. Ибораи «хӯшае аз ҳар гӯшае» бори маънӣ дорад ва адиби бузург аз санъати маҷозу киноя бамаврид истифода бурдааст. Гӯша – ин кишварҳо, давлатҳо, шаҳру деҳоти дидааш ва хирман ҳам ҳамин маъниро дорад. Хӯша бошад, ҳикоёте, ривоёте, қиссае, саргузаште ё панду андарзҳои шунидааш мебошад.

Саъдӣ, чунон ки сарчашмаҳо ёд кардаанд, беш аз сӣ соли рӯзгори ҷавониашро дар ақсои олам гузаронидааст.

Нахуст, Маккаву Мадинаро зиёрат кард ва пасон ба Миср, Фаластин, Андалус, Озарбойҷон, Арманистон, Осиёи Хурд, Моваруннаҳру Хуросон, Кошгар, Ҳиндустон саёҳат кард. Ӯ ба Балху Бухоро, Самарқанду Бомӣён, Вахшонзамин сафар кард. Дар ин кишварҳою шаҳрҳо бо аҳли зиё сӯхбатҳо намуд. Аз сухани ноб, аз абёти тару тоза ҳадашон бикард ва аз онон низ

хӯша чид. Саъдӣ дар ин сафари тӯлониаш бо дуздону авбошон низ ҳамрозу ҳамкоса гардид, бо мусавиёну насронӣён сухан дарёфт, розу ниёзи габрону зардуштиёнро шунид, валвалаю симои каландаронаро хуб тамошо кард ва бо оҳанги онон бираксид ва барояшон газалҳои ошиқонаву орифона бигуфт.

Ҷун Синдбодӣ дарёгард укёнусу баҳрҳои мухталифи дунёро мисли укёнуси Ҳинд, Атлантик, баҳрҳои Сурх, Миёназамин, Сиёҳ, Каспий, Уммон ва ғайраро бо киштиҳои бодбонӣ, бо роҳнамони маллоҳону сайёҳон гузашт, ки пасон хикояту саргузаштҳои хотирмони гашту гузорҳо дар «Гулистон» ва «Бӯстон» хеле ба ҷо сабт ёфтаанд. Метавонем бо камоли боварӣ бигӯем, ки Саъдӣ дар тӯли ҳаёти хеш, дар тӯли сафарҳои баҳрубарияш се қитъаи олам: Осиё, Аврупо ва Африқоро гоҳ пиёдаву гоҳ савора давр зад ва кӯлвори хешро аз хӯшаҳо пурбор карду пасон роҳи Ватан, роҳи Шерозро пеш гирифт. Ҷун ба Шероз ро гузошт, шаҳро обод диду мардумро осуда, шукрона кард, ки диёраш аз хуношомии чингизӣён осеб надидааст, балки боз ободтар гардидааст. Бинобар ин, нависанда шоҳ Атобаки Саъдӣ Зангино ситоиш мекунад:

*Забоноваре, к-андар ин амну дод,
Ситосат нагӯяд, забонаш мабод?
Ба аҳди ту мебинам оромӣ халқ,
Пас аз ту надонам саранҷомӣ халқ.*

РӯЗҲОИ ВОПАСИНИ ҲАЁТИ ШАЙХ САЪДӢ

Саъдӣ баъди бозгашт аз сафарҳои тӯлонӣ кунҷи узлатро ихтиёр кард. Акнун он кӯлвори пурбор, он хӯшаҳои ҷилодори овардаи хешро ҷун шаддаҳои марҷон пайвасту пайванд менамуд. Адиб лаҳзае ором набуд. Эҷод мекарду бо дӯстон, бо шоғирдону мухлисонаш розу ниёз дошт. Меҳмонон аз дуру наздик ба сурогаш меомаданд. Шоҳаншаҳи Мултони Ҳинд яке аз наздиконашро ба Шероз фиристод, то хоҳишу илтимоси шоҳи Мултонро бигӯяд, Саъдиро бо хеш ба Ҳинд бибарад, вале Саъдӣ илтимоси шоҳро напазируфт ва қадам аз Шероз берун наниҳод. Ҳамин зайл, хоҳишмандон кам набуданд, аммо Саъдӣ гуфтори эшонро напазируфт.

Аз ҳар кунҷу канори дунё аз амирон, ҳокимон, адибон,

олимон ва дигар ашхои гуногунрутба ва гуногунтабақа номаҳои сершумор ва ҳадяҳои фоҳира меомаданд. Онон дар номаҳои худ ба Саъдӣ, ба пайгомбари сухан арзи сипос намуда, аз Худои мутаол вақти хушу арзи сипос намуда, умри бедарди Саъдиро хоҳон буданд.

Ҳамин тавр, Саъдӣ гуё бо дуои бузургони давр, мардони роҳи сидку вафо умри дарози бобаракат дид. ӯ соли 1292 дар бӯстонсарои худ аз дунё чашм пӯшид, ки имрӯз ҳам турбати шоири бузург ба ҷост. Имрӯз Шероз ва марқади Шайх Саъдӣ зиёратгоҳи мардуми олам аст. Аз тамоми ғушаву қанори дунё ғабру мусулмон, яхудиву насоро ба зиёраташ меоянд ва ҳар кадоме ба расму оини худ ба рӯҳи поки Шайх Саъдии бузургвор дуруд мефиристанд. Оре, Саъдӣ тамоми умр ҳам дар сухан ва ҳам дар амал хизмати халқҳоро кард. ӯ дорояшро ба дармондагон, бечорагон қисмат намуд. Барои ҳамин дар байни хосу ом некном монд. Саъдӣ гуё пайгамбарона байти зеро дар ҳаққи хеш гуфта бошад:

*Зиндаву ҷовид монд ҳар кӣ нақӯном зист,
К-аз ақибаш зикри ҳайр зинда қунад номро.*

МЕРОСИ АДАБӢ

Саъдии Шерозӣ умри пурбаракат дидааст. Дар таърихи халқамон кам бузургеро медонем, ки аз сад сол зиёд умр дида бошад. Саъдӣ 108 сол умр дид. Баъзе муҳаққиқон ва мустаҳширон умри ӯро ба се қисмат бахш кардаанд.

Саъдии Шерозӣ дар таърихи адабиёти тоҷикӣ форс яке аз адیبони сермаҳсул маҳсубмешавад. ӯ ҳам ба назм ва ҳам ба наср асарҳои сершумору пурмаънӣ иншо кардааст. Ба хотири асарҳои бузургаш дар замони зиндагаш обрӯ, шӯҳрат, мақому манзалат пайдо кард. Саъдӣ асарҳояшро ба ду забон нигоштааст: ба забони модаринаш – форсӣ-тоҷикӣ ва ба забони арабӣ. Аммо бештари офаридаҳояш бо забони модаринаш иншо шудаанд.

Пас аз 35 соли вафоти Саъдӣ яке аз шогирдонаш – Алӣ ибни Аҳмад ибни Абӯбакри Бесутун куллиёти Саъдиро мураттаб сохт, ки он ба тариқи зайл тартиб ёфтааст:

Дар асрҳои пасин ҳар хаттоте, ки асарҳои Саъдиро рӯбардор ё хаттотӣ мекард, ба ҳамин нусхаи Бесутун таъя менамуд.

ҚАСОИДИ САЪДӢ. Жанри қасида дар эҷодиёти Шайх Саъдӣ макоми босазо дорад. Қасидаҳои адиб аз нигоҳи шакл, яъне устухонбандӣ, мисли қасидаҳои асрҳои пешанд. Танҳо тавофут дар мазмун ва гоӣ онҳо ба назар мерасад. Асосан, қасидаҳои Саъдӣ чанбаи тарбиявию ахлоқӣ доранд. Адиб мадху ситоиши шохон ва ҳокимонро ҳадафи ҳеш қарор надодааст. Баръакс, адибони хушомадгӯ, тамаъкорро ба зер тозиёнаи танқид гирифтааст. Масалан, байти хушомадгӯёнаи Зоҳири Фарёбӣ-

*Нӯҳ курсии фалак ниҳад андеша зери пой,
То бӯса бар рикоби Қизил Арслон диҳад.*

—ро ҳолисона мазаммат намудааст:

*Чӣ ҳоҷат, ки нӯҳ курсии осмон
Ниҳӣ зери пойи Қизил Арслон!
Магӯ: Пойи иззат бар афлок неҳ!
Бигӯ: Рӯйи ихлос бар хок неҳ!*

Дуруст аст, ки Саъдӣ дар ҳаққи шоҳони дудмони Атобакон чанд қасидае гуфтааст, вале дар ин қасоид ононро панд додаст. Аз ин нигоҳ, қасидаҳои Саъдӣ аз қасидаҳои Унсурӣ, Фаррухӣ, Анварӣ ва дигар қасидасароёни мадлоҳ фарқ доранд.

Мураттиби куллиёти Саъдӣ Бесутун ҳикояте меорад, ки бисе пандомӯз аст. Ӯ чунин нигоштааст: дар замони подшоҳии Абоқохон (набери Чингизхон, писари Ҳалоку), ки пойтахташ шаҳри Табрез буд, Саъдӣ дар бозгашти сафари Ҳичоз ба он чо ворид шуд. Ӯ дар роҳе Шамсуддин Муҳаммади Соҳибдеворон ва бародари ӯ Алоуддинро дид, ки бо подшоҳ (Абоқохон) савора меоянд. Саъдӣ хост, ки дар гӯшае пинҳон шавад, то онҳо гузашта раванд. Аммо муяссар нашуд. Соҳибдеворон ва бародараш, ҳамин ки Саъдиро диданд, филҳол худҳоро аз асп партофта, ба пойи ӯ афтоданд.

Подшоҳ ин ҳолро дида, аз наздикони худ пурсон шуд: Ин кӣ бошад, ки онҳо ӯро ин қадар ҳурмат карданд? Маро, ки подшоҳи рӯи заминам, Шамсуддин ҳеч гоҳ ин қадар ҳурмат накардааст.

Баъд аз ин мулоқоти Саъдӣ бародарон боз ба пеши подшоҳ омаданд. Подшоҳ аз худи онҳо кӣ будани меҳмони олиқадрро пурсид. Онҳо «падари маънавии мост» гӯён як қадар аз аҳволи Саъдӣ баён намуданд. Подшоҳ толиби мулоқоти Саъдӣ шуда, ба бародарон фармуд, ки Шайхро ба ҳучрааш оранд.

Шамсуддин ва Алоуддин ба манзили Саъдӣ рафта, ӯро ба ҳузури подшоҳ даъват карданд. Шайх қабул накард. Онҳо қариб як ҳафта ба пеши ӯ меомаданд. Дар ҳар бор Саъдӣ «Ин балоро аз сари ман дафъ кунед, ягон узр гӯед, ман намеравам» - мегуфт. Оқибат аз хотири онҳо гузашта натавониста, ба мулоқоти подшоҳ рафт. Чун сӯҳбати эшон поён ёфт, подшоҳ дар анҷоми сӯҳбат аз Саъдӣ илтимос кард, ки ӯро (яъне Абоқохонро) насиҳат кунад. Саъдӣ ин байтро хонд:

*Шаҳе, ки поси раият нигоҳ медорад,
Ҳалол бод хирочаш, ки музди чӯпонист.
Ва гар на роии ҳалқ аст, захри мораш бод,
Ки ҳар чӣ мехӯрад, аз қизъии мусулмонист.*

Абоқохон: «Ман чӯпони халқам ё не?»- гуфта аз Саъдӣ пурсид.

- Агар чӯпони халқ бошӣ, байти аввал дар ҳаққи туст ва агар набошӣ, байти дувум,- гуфт ӯ ва ҷавоби дигар надод.

Саъдӣ дар иншои қасида баъзан қисматҳои анъанавии онро риоя накардааст. Масалан, қисмати талаб дида намешавад. Ба ҷойи он мамдӯхро панд медиҳад. Ӯ қисмати тағаззул ҳам дар қасоиди Саъдӣ бисёр мухтасар аст. Баъзе қасидаҳои адиб тағаззул бештар доранд ва ҳамон қисмат мадҳу ситоиши зебоиҳои табиат, фасли баҳор, Наврӯзи Аҷаманд, ки сар то по дар қасида васф шудаанд. Ин навъ қасидаҳоро баҳория низ гӯянд. Инак, як пора аз қасидаи «Баҳория» ё «Алами давлати Наврӯз»:

*Алами давлати Наврӯз ба саҳро бархост,
Заҳмати лашкари сармо зи сари мо бархост.
Ба арӯсои чаман баст сабо ҳар гуҳаре,
Ки ба гаввоси абр аз дили дарё бархост.
То рабояд кулаҳи қоқуми барф аз сари кӯҳ,
Язаки тобиши Хуришед ба яғмо бархост.
Табақи боғ нур аз нуқлу раёҳин карданд,
Шукр онро, ки замин аз таби сармо бархост.
Мавсиме нағмаи чанг аст, ки дар базми сабӯҳ,
Булбулонро зи чаман нолаву гавго бархост...
Ҳар дилеро ҳаваси рӯи гуле дар сар шуд,
На ки ин валвала аз булбули танҳо бархост.
Гӯиё пардаи маъишук барафтад аз пеи,
Қалами офият аз ошиқи шайдо бархост.*

Қасидаи боло сар то по тавсифи зебоиҳои табиати афсункор, огози баҳори нозанин, фаро расидани Наврӯзи Аҷам аст. Шоир дар байти аввал аз ҳусну ҷамоли арӯси сол – Наврӯз мужда мерасонад, шод аст. Аз он бозгӯӣ дорад, ки Наврӯз парчами давлаташро ба дашту даман, боғу саҳро барафрохтааст ва инсонро зерӣ парчамаш ҳидоят менамояд ва мегӯяд, ки зерӣ ин парчам, зерӣ ин дирафш Наврӯзи Аҷамро хуш истиқбол гиред ва аз давлати Наврӯз баҳра бардоред. Ибораи «давлати Наврӯз» хеле сермаъност. Дар он санъатҳои киноя, ташбеҳ, маҷоз, истиора ва талмех басо устокорона истифода шудаанд. Дар мисраи дуюми байт раҳти сафар барбастанӣ фасли зимистон ва сардиҳои он ёд шудааст. Дар ин маврид шоир аз санъати тазоду

муқобила бамаврид истифода бурдааст. Яъне, мисраи якуму дююм ба ҳам муқобиланд.

Қасидаи «Бозгашт» ё «Саъдӣ инак ба қадам рафту ба сар боз омад» аз навъи қасидаҳои ҳасбиҳолист. Саъдӣ дар ин қасида аз ранҷу озорҳои дар ғарибӣ дидааш, аз сафарҳои тӯлонӣ, аз сӯхбату панду андарзҳои шунидааш қисса мекунад, ӯ аз ҳамдиёрон, аз мардуми Шероз узр меҷӯяд, ки муддати зиёд ёдашон накард, дар ҳаққашон бевафой намуд. Саъдӣ мардона гуноҳашро гуфт ва боз аз пайвандон, аз ёру дӯстон ва ҳамдиёрон илтиҷо менамояд, ки аз гуноҳаш гузаранд:

*Чурмнок аст маломат макунедаш, ки карим
Ба гунаҳгор нагирад, чу зи дар боз омад.*

Умуман «Бозгашт» қасидаи хонданист ва бисёр бо дарду алам иншо шудааст. Ба ҳамин хотир чанд пораашро меорем ва таҳлил хоҳем кард:

- 1. Саъдӣ инак ба қадам рафту ба сар боз омад.
Муфтини миллати асҳоби назар боз омад.*
- 2. Фитнаи шохиди савдозадаи боди баҳор.
Ошиқи нағмаи мургони саҳар боз омад.*
- 3. Солҳо рафт, магар ақлу сукун омузад,
То чӣ омӯхт, к-аз он шефтатар боз омад.*
- 4. То бидонӣ, ки ба дил нуктае побарҷо буд,
Ки чу паргор бигардиду ба сар боз омад.*
- 5. Ваҳ, ки чун ташинаи дидори азизон мебуд,
Гуиё оби ҳаёташ ба ҷигар боз омад.*
- 6. Хоки Шероз ҳамеша гули хушбӯӣ диҳад,
Лочарам булбули хушеғӣ дигар боз омад.*
- 7. Поӣи девонагиаш бурду сари шавқ овард,
Манзалат бин, ки ба по рафту ба сар боз омад.*
- 8. Майлаш аз Шом ба Шероз ба Хусрав монад,
Ки ба андишаи Ширин ба Шакар боз омад.*
- 9. Чурмнок аст, маломат макунедаш, ки карим
Ба гунаҳгор нагирад, чу зи дар боз омад.*
- 10. Чӣ ситам, к-ӯ накашид аз шаби дайҷӯри фироқ,
То бад-ин рӯз, ки шабҳои қамар боз омад.*
- 11. Булаҷаб буд, ки рӯзе ба муроде бирасид.*

Фалаки хиракуш аз ҷавр магар боз омад?

12. *Духтари бикри замираш ба ятимӣ нас аз ин
Ҷаври бегона набинад, ки падар боз омад...*

13. *Чу мусаллам нашудаи мулки ҳунар, чора надид,
Ба гадоӣ ба дари аҳли ҳунар боз омад.*

Саъдӣ дар байти аввал таъкид менамояд, ки қаҳрамони лирикий, яъне шоир «ба қадам рафту ба сар боз омад». Дар ин ҷо мафҳумҳои қадам ва сар бори маънӣ ба дӯш доранд. Қадам мондану гаштугузор кардан мумкин. Ин узвест, ки ба сар тобеъ аст. Аммо инсон дар баъзе мавридҳо бе андешаи амиқ қадам мегузораду ба ҷойгоҳе меравад ва ба сар чандон эътибор намедихад. Яъне сар, ки мағзи сар он ҷост, маҳзани ақлу хиради инсон аст. Аз ҳамин нуктаи назар, Саъдӣ ба сафар баромаданаширо ба қадам ва бозгашташиро ба сар шабех намудааст, ки дар ин ҷо санъатҳои киноя, маҷоз ва ихом басо бамаврид истифода шудаанд. Ҳамин тавр, ба Ватан омаданаширо камоли ақлу хирад ва дилбастагӣ донистааст. Мисраи дуввуми ҳамин байт бошад, мисраи аввалро қувват медиҳад. Яъне, шоир хешро ба муфтии миллати асҳоби назар шабех намуда, шукрона дорад, ки ба диёр бозгаштааст. Дар байтҳои пасин андешаҳои ватандӯстона, пазмони ёру диёр буданаширо ифшо кардааст. Қаҳрамони лирикий дар байти 4 хешро ба паргор монанд карда, шукронаи он дорад, ки ҷаҳонгардӣ карду боз ба зодгоҳ омад. Шукрона аз он дорад, ки дар ғарибӣ ранҷу озори зиёд дида бошад ҳам, боз ба назди пайвандон, ба Шероз, ба Ватан қадам гузошт.

Саъдӣ дар ин қасида ба як масъалаи муҳими дигар ишорат бинмудааст. Ин ҳам бошад масъалаи худшиносӣ, ифтихори миллӣ ва меҳру садоқати бепоён нисбати Ватан, марзу бум, халқи диёр, ёру дӯст аст, ки монанди як хати сурх, мисли як оташи сӯзони амиқ мегузарад. Аз қасидаи «Бозгашт» нидои шодию фараҳ бармеояд, ки онро қаҳрамони лирикий басо самимӣ ба қалам додаст.

САЪДӢ – ПАЁМБАРӢ ҒАЗАЛ

Мусаллам аст, ки то Саъдӣ, яъне то асри XIII жанри ғазал дар адабиёти мо буд. Ин анъанотро Муслиҳиддин Саъдӣ

Шерозӣ давом дод ва боз бо навоварихои худ газалро болу пари тоза бахшид ва шӯхрати онро ба Арш расонд. Ба ҳамин хотир, ҳанӯз дар асри XV азамати Саъдиро дар ин чода бузургон эътироф карда, уро паямбари газал гуфтаанд. Имрӯз ҳам ин андеша дар байни хосу ом, донишмандону хунармандони дунё дигар нашудааст:

Мавзӯи ишқ дар газалиёти Саъдӣ мақоми аввал дорад. Вожаи ишқ маъноӣ васеъ дорад: ишқи илоҳӣ, яъне ишқи Худо, ишқи заминӣ, яъне ишқи табиӣ байни марду зан, духтару писар ва ишқи инсон. Шайх Саъдӣ дар газалиёташ аз ҳамин нигоҳ ишқро ситудааст ва газалҳои оламгир эҷод кардааст.

Саъдӣ на танҳо аз китоб ва устодонаш илму дониш омӯхтааст, балки таҷрибаи зиндагӣ, мушоҳидаҳои ҳаёт, одамон дар рушду камолоти маънавии ӯ сарчашмаи муҳим гардидаанд. Аз ин ҷост, ки образи инсон ва маънавиёти ӯ дар эҷодиёти шоир дар пояи олий меинад. Худи шоир инсони комил, инсони ҳақиқӣ аст ва ӯ ҳам инсони комило мадху ситоиш кардааст.

Ба ақидаи Саъдӣ, инсон гавҳари ноёб аст. Бояд инсонҳо бо якдигар дӯст, бародар, гамхор бошанд.

Саъдӣ сифатҳои асосии инсонро тавсиф карда ҷавонмардӣ, фазлу эҳсон доштани одамро таъкид менамояд.

Агар инсон ин сифатҳоро надошта бошад, ӯ, ба ақидаи шоир, ба мисли нақши девор аст. Ҷамъ намудани молу сарват хунар нест. Агар инсон шахсеро некӣ кунад, дили ӯро ба даст орад, ҳамон вақт хунарманд, оқил ва инсони ҳақиқӣ мешавад:

*Ҷавонмардиву лутф аст одамият,
Ҳамин нақши ҳаюлоӣ мапиндор!
Чу инсонро набошад фазлу эҳсон,
Чӣ фарқ аз одамӣ то нақши девор?!
Ба даст овардани дунё хунар нест,
Якero, гар тавонӣ, дил ба даст ор!*

Худи шоир бо ин сифатҳои нек ороста буд. Ӯ мақсади зиндагии хешро дар хизмати халқ медонист ва аз дигар инсонҳои ҷомеа низ инро талаб мекард:

*Ибодат ба ҷуз хизмати халқ нест,
Ба тасбеҳу сачҷодаву¹ далқ нест.*

Саъдӣ ба ахлоқу одоби табақаҳои ҷамъият баҳо дода, аз ҳамаи гуруҳҳои ҷамъият: бечорагон, дарвешон ва оммаи меҳнаткашро беҳтару нақӯтар ҳисоб мекунад. Шоир ҳақиқатгӯӣ, ҳақиқатчӯӣ ва ҳақшиносӣ онҳоро бо як ҳиссиёти баланд тасвир менамояд.

Саъдӣ саъю талош намудааст: ки беҳтарин, шевотарин каломи сеҳрофаринро дар ҳаққи онон бигӯяд.

*Ки ҳаққониву ҳақгӯяндӯ, ҳақчӯяндӯ ҳақ бошад,
Ҳар он маънӣ, ки ояд дар дили донои дарвешон.*

Саъдӣ зебоии инсонро ҳам дар зоҳир ва ҳам дар ботин мебинад.

Аз мисоли боло равшан гардид, ки дарвешон ҳам бо зоҳири худ (хулқони гардолуд ва ҳам бо ботини хеш (поқвиҷдонӣ, хоксорӣ, нақӯкорӣ, инсондӯстӣ ва ғайра) аз табақаи болоии ҷамъиятӣ болотар меистанд.

Шайх Саъдӣ дар ғазали «Бигзор, то бигирям» симои ботинии инсонро хеле ҷозибу форам ба калам додаст. Ин ғазал ифшоғари ғаму андӯҳи инсонҳост:

- 1. Бигзор, то бигирям чун абр дар баҳорон,
К-аз санг нола хезад рӯзи видои ёрон.*
- 2. Бо сорбон бигӯед аҳволи оби чашиам,
То бар шутур набандад маҳмил ба рӯзи борон.*
- 3. Ҳар к-ӯ шароби фурқат рӯзе чашида бошад,
Донад, ки сахт бошад қатъи умеди ёрон.*
- 4. Бигзоштанд моро дар дида оби ҳасрат,
Гирён чу дар қиёмат чашии гуноҳкорон.*
- 5. Эй субҳи шабнишинон, ҷонам ба тоқат омад,
Азбаски дер мондӣ, чун шони рӯзадорон.*
- 6. Саъдӣ, ба рӯзгорон меҳре нишаста бар дил,
Берун наметавон кард, илло ба рӯзгорон!*
- 7. Чандон кунам ҳикоят, шарҳ ин қадар кифоят,
Боқӣ наметавон гуфт, илло ба ғамгусорон!*

Шоир ғаму андӯҳи ҷудоиро ёд карда, онро ба боридани борони баҳорӣ, борони найсон шабеҳ намудааст. Шоир таъкид менамояд, ки аз рафтани азизон, ҳатто аз санг низ нола хезад.

Дуруст аст, ки аз санг ҳаргиз нола намехезад. Шоир дар ин маврид аз санъатҳои ташхис, киноя ва муболиға истифода бурдааст. Дар ғазал суханони шоирона, тавсифи воқеъбинона бамаврид омадаанд. Як лаҳзаи зиндагии инсон, ки ба се нохушу дардомез аст, воқеъ ба қалам дода шудааст. Дигар, Саъдӣ солҳои зиёд сафар карда, ғарибию мусофириро дид, бори хузнангезу дардомези онро бар дӯш дошту аз сар гузаронид. Ҳамаи ин ба шоир имкон дод, ки чунин ғазали дардомезу шӯрангезро эҷод кунад.

Мавзӯи ишқу муҳаббати инсонӣ дар ғазалиёти Саъдӣ мақоми воло дорад. Гузаштагон ва имрӯзиён Саъдиро сарояндаи ишқи пок гуфтаанд, ки ин бесабаб нест. Асрҳост, ки қалби ошиқон аз сурудаҳои ошиқнавозу ҷонбахши Саъдӣ гизон маънавий мегиранд. Шоири дунёдида дар ғазали «Қимати гул» маҳбубаашро бисёр самимӣ васф намудааст:

*Қимати гул биравад, чун ту ба гулзор оӣ,
В-оби ҳайвон бичакад, чуи ту ба гуфтор оӣ.
Ин ҳама чилваи товусу хиромидани кабк,
Бори дигар накунад, гар ту ба рафтор оӣ.
Чанд бор, охираи эӣ дил, ба насиҳат гуфтам,
Дида бардӯз, набояд, ки гирифтор оӣ.*

Дар байти аввал маҳбубаи қаҳрамони лирикӣ чунон зебову раъност, ки ӯ ба гулзор қадам мениҳад, гулзор зеби хешро аз даст медиҳад, қимати гул паст мешавад ва шармандавор аз ҷамоли ёри қаҳрамони лирикӣ сарафканда мешавад. Дар мисраи дуюм оби ҳайвон ҳамчун талмеҳ истифода шудааст. Оби ҳайвон ҳамчун кинояву рамз омадааст ва касе, ки аз он катрае нӯш кунад, умри ҷовидонӣ меёфтааст. Шоир ҳамин оби ҳаётбахшро ёд карда гуфтаи мехоҳад, ки агар ту ба гулзор оиву ба гуфтор, ин мисли ҷакидани оби ҳаёт дар гулзор аст.

Дар байти дувум бошад, маҳбубаашро чунон воло тасвир кардааст, ки дар назди хиромидани ёраш чилва қардани товусу хиромидани кабк ҳеч аст, қимату арзиш надорад. Ва агар товусу кабк хиромидани туро бинанд, дигар онҳо чилва накунанд, ба рафтор наоянд. Саъдӣ дар тасвири чунин лаҳзаҳо аз санъати тазоду муқобала, тавсифу ташбеҳ истифода бурдааст.

Дар байти сеюм қаҳрамони лирикӣ ба дилаш эътироз, шиква

мекунад, ки борҳо насихатат кардам, ки ба ин роҳ марав, чашм пӯшон, то гирифтораи наштавӣ. Аммо чӣ метавон кард, дил дил аст ва шоир ба ишқаш гирифтोर шудааст ва маҳбубаашро дӯст медорад.

*Дӯст дорам, ки касат дӯст надорад чун ман,
Ҳайф бошад, ки ту дар хотири агёр оӣ.*

Дар ҳамин мавзӯ газали «Эй сорбон» бисёр ҷолибу хушоянд аст. Барои намуна чанд байт аз ин шоҳгазал:

*Эй сорбон, оҳиста рон, к-ороми ҷонам меравад,
В-он дил, ки бо худ доштам, бо дилситонам меравад.
Ман мондаам маҳҷур аз ӯ, бечораву ранҷур аз ӯ,
Гӯйӣ, ки неше дур аз ӯ дар устухонам меравад.
Бо ин ҳама бедоди ӯ в-аз аҳди бевунеди ӯ,
Дар сина дорам ёди ӯ, то бар забонам меравад.
Маҳмил бидор, эй сорбон, тундӣ макун бо корвон,
К-аз шиқи он сарви равон гӯйӣ равонам меравад.
Дар рафтани ҷон аз бадан гӯянд ҳар навъе сухан,
Ман худ ба чашми хештан дидам, ки ҷонам меравад.
Саъдӣ, фигон аз дасти мо, лоиқ набуд, эй бевафо,
Тоқат намеорам ҷафо, кор аз фигонам меравад.*

Мавзӯи дӯстӣ мақоми шоистае дорад. Ин мавзӯ монанди як хати сурх аз байни асарҳои назмӣ ва насрии Саъдӣ мегузарад. Ситоиши дӯсти ҷонӣ, рафиқи меҳрубон дар газалиёти шоир пурдомана аст. Газали «Моро бихишт сӯҳбати ёрони ҳамдам аст» маҳз дар ҳамин мавзӯи суруда шудааст:

- 1. Моро бихишт сӯҳбати ёрони ҳамдам аст,
Дидори ёри номутаносиб ҷаҳаннам аст.*
- 2. Ҳар дам, ки дар ҳузури азизе бароварӣ,
Дарёб, к-аз ҳаёти ҷаҳон ҳосил он дам аст.*
- 3. Гар хуни тоза меравад аз реиҳои дил,
Дидори дӯстон, ки бубинанд, марҳам аст.*
- 4. Дунё хуш асту мол азиз асту тан шариф,
Лекин рафиқ бар ҳама чизе муқаддам аст.*
- 5. Мумсик барои мол ҳамасола тангдил,
Саъдӣ ба рӯи дӯст ҳамарӯза хуррам аст.*

Асоси байти нахусти ғазалро санъати тазоду муқобала ташкил додааст. Дар мисраи якум сӯҳбати ёрон, дӯстони мушфику меҳрубонро ба бихишт ва дидори ёрони номувофику номуносибро ба ҷаҳаннам шабеҳ намудааст. Дар байт бихишту ҷаҳаннам ва ёрони ҳамдам, ҳаммаром ва мувофиқро ба ёрони номутаносиб муқобил гузоштааст, ки басо гуворо баромадаст.

Дар байти дувум Саъдӣ таъкид менамояд, ки агар дар сӯҳбати ёри мувофиқ, оқилу фозил бошӣ, бидон, ки ширинии ҳаёти ту ҳамон лаҳзаҳо ҳастанд. Боз ҳамин фикр дар байти сеюм идома меёбад. Шоир мегӯяд, ки гамгину дилреш шуда бошӣ, ҳамон вақт ҳам дидори дӯстон, сӯҳбати онон барои дили реш-реш марҳам шуда метавонад. Асоси ин байтро ҳам санъати тазоду муқобала ташкил намудааст.

Дар байти чорум, қаҳрамони лирикӣ гӯшрас менамояд, ки барои инсон аз ҳама чиз арзишмандтар бояд дӯст бошад. Дунёву давлат, молу сарват бе дӯст, бе рафиқи меҳрубон чизе нест. Ниҳоят, дар мақтаи ғазал Саъдӣ таъкид кардааст, ки агар шахси мумсик барои молу сарваташ ҳамеша таингдил, гамгин бошад, ман доимо аз дидори дӯстони шариф шоду хуррамам. Хулоса, шоир дӯстиро ситоиш карда, қасонеро, ки дӯст доранд ва эшон рафиқони ҷонианд, саодатманд мешуморад ва мақсаду мароми зиндагиро дар ҳамин мебинад, дар ҳамин мечӯяд ва инсонҳои покдилу покрӯзгорро ба ин ҷониб ҳидоят менамояд.

«БҶСТОН»

Саъдӣ пас аз сафари тӯлонӣ, пас аз дидану шуниданҳо ба диёр омад ва ба иншои «Бӯстон» оғоз кард. Ҳамин тавр ӯ «Бӯстон»-ро дар тӯли як сол (соли 1257) ба анҷом расонд. Дар ин бора дар оғози «Бӯстон» Шайх Саъдӣ чунин мегӯяд:

*Ба рӯзи ҳумоюну соли саид,
Ба таърихи фаррух миёни ду ид.
Зи шайсад фузун буд панҷоҳу панҷ,
Ки нур ғашт ин номбардор ганҷ.*

Соли 655-и ҳиҷрӣ баробар аст ба 1257 мелодӣ. «Бӯстон» ба вазни «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар баҳри мутақорибӣ мусаммани маҳзӯф ва мақсур иншо шудааст. Ҳар байти он аз ҳашт рукни фаулун, фаулун, фаулун, фаул таркиб ёфтааст.

*Раият чу беханду султон дарахт,
Дарахт, эй писар, бошад аз бех сахт.
Фаулун, фаулун, фаулун фаул*

Асар аз чаҳор ҳазор байт иборат буда, аз даҳ фасл таркиб ёфтааст. Саъдӣ дар оғози асар бобҳои асарашро ба тариқи назм ёд кардааст:

*Чу ин кохи давлат бипардохтам,
Ба ӯ даҳ дар аз маърифат сохтам.
Яке боби адл асту тадбиру рой,
Ниғаҳбони халқу тарси Худой.
Дуюм боби эҳсон ниҳодам асос,
Ки мӯҳсин кунад фазли Ҳақро сипос.
Савум боби шиқ асту мастиву шӯр,
На шиқе, ки банданд бар худ ба зӯр.
Чаҳорум тавозӯ, ризо – панҷумин,
Шашум зикри марди қаноатгузин.
Ба ҳафтум дар аз олами тарбият.
Ба ҳаштум дар аз шуқр бар офият.
Нӯҳум роҳи тавбаст – роҳи савоб,
Даҳум дар муноҷоту хатми китоб.*

Баъд аз ин Саъдӣ ба хонандагон мурочиат намуда, дар бораи моҳияти «Бӯстон», аҳамияти асар байтҳои пуркиमत меорад:

*Ҳамона, ки дар Порс ишшои ман,
Чу мушк аст беқимат андар Хутан.
Гул овард Саъдӣ сӯи бӯстон,
Ба шӯхӣ чу филфил ба Ҳиндуситон.*

Шоир дар байти аввал камоли хоксориро ба ҷо оварда, таъкид менамояд, ки асари ман дар диёри Порс, диёри фозилону доноён чандон арзишу қимат надорад. Ин монанди он аст, ки дар Хутан, дар сарзамине, ки мушку анбар мерӯяд, мушк беқадр аст. Дар байти сонӣ боз ҳамин маъниро ёд мекунад, ки ман гул ба бӯстон овардам, яъне киноя аз гул фикру андешаҳои тоза, аҳамиятнок, панду андарзҳои оқилона аст. Пас, ҳамин маънини болоро дар мисраи охир боз ҳам қудрат бахшида, гӯшзад менамояд, ки ин мисли он аст, ки филфил, яъне мурҷ ба

Ҳиндустон баранд. Мурч дар кишвари Ҳинд маъмул аст ва кимату арзиши зиёд надорад.

Ниҳоят, пас аз ин гуфтор Саъдӣ ба асли мақсад гузашта, ба шоҳони замони худ рӯ меорад ва ононро панду насихат медиҳад. Бахусус Абубақр ибни Саъди Зангӣ (1231-1260), ки «Бӯстон»-ро ба ӯ бахшида буд, ситоиш мекунад. Зеро дар замони ҳукмронии ӯ Шероз аз куштору хунрезихои чингизиён раҳо ёфта буд. Дигар, дар замони ҳукмронии ӯ халқ осуда ва кишвар хеле обод гардид. Саъдӣ ба Абубақр муроҷиат намуда чунин мегӯяд:

*Ҳама вақт мардум зи ҷабри замон,
Биноланду аз гардиши осмон.
Дар айёми адли ту, эй шаҳриёр!
Надорад ишқоят кас аз рӯзгор.
Ҳам аз бахти фархундафарҷоми туст,
Ки таърихи Саъдӣ дар айёми туст,
Ки то дар фалак Моҳу Хуршед ҳаст,
Дар ин дафтараат зикри ҷовид ҳаст...*

Баъд аз ин ситоишҳо Саъдӣ мамдӯҳи худро панди судманд медиҳад. Ҳамаи ин бо боби нахусти «Бӯстон», ки дар «Адли ҷаҳондорӣ шоҳон» аст пайванди ногусастанӣ дорад. Шайх Саъдӣ дар ин боб подшоҳро сутуни давлат гуфта, вучуд асоси кишварро дар раият дида, мақоми ононро равшан намудааст. Адиб дар ин маврид шоҳро ба ҷўпону раияти кишварро ба рама, подшоҳро ба дарахту раиятро ба решаи дарахт ташбеҳ намуда, оқилонаву фозилона аз номи подшоҳони одилу адолатпарвари гузашта фикрашро тақвият медиҳад:

*...Ба Ҳурмуз чунин гуфт Нушарвон,
Ки хотирнигаҳдори дарвеш бош!
На дар банди осоиши хеш бош!
Наосояд андар диёри ту кас,
Ки осоиши хеш хоҳию бас.
Наёмад ба наздики доно писанд,
Шубон хуфтаву гург дар гўсфанд.
Бирав, носи дарвешӣ мўҳточ дор,
Ки шоҳ аз раият бувад тоҷдор!
Раият чу беханду султон дарахт,
Дарахт, эй писар, бошад аз бех сахт.*

*Макун, то тавонӣ, дили халқ реш!
Агар мекунӣ, меканӣ беҳи хеш.*

Саъдӣ пас аз баёни масъалаи адолатпарварӣ ё масоили дигаре барои тасдиқи фикраш аз ҳаёти шоҳони пешин ва дигар мардуми табақоти чома ҳикоёти воқеӣ ва ҳикоёти тамсилӣ меорад. Ин тарзу усул, ин устухонбандӣ ба тамоми бобҳои «Бӯстон» мутааллиқанд. Ба ин восита шоир ҳадафи хешро беҳтару хубтар ифода мекунад ва тир ба нишон амиқтар мерасад.

Саъдӣ дар ҳамин боб ҳамчун марди сиёсатмадор ва чомашинос бисёр масъалаҳои сиёсиро ба миён мегузорад ва дар либоси бадеият ин масоилро ҳаллу фасл менамояд. Ин андешаҳо имрӯз ҳам дар миқёси байналхалқӣ аҳамияти бузург доранд. Масъалаи давлатдорӣ, муносибат бо кишварҳои хориҷӣ, масъалаи ҷангу сулҳ аз назари Саъдӣ басо равшану возеҳ дар ин фасли «Бӯстон» матраҳ шудаанд.

Саъдӣ таъкид менамояд, ки то тавонӣ кӯшиш ба харҷ деҳу пеши роҳи ҷангу хунрезиро бигир. Он вақт оромию тинҷии мулкро метавон нигоҳ дошт ва мардум босаодат хоҳанд зист. Хулоса, аз куштору хунрезӣ сулҳ беҳтар:

*Агар тилзӯрӣ ва гар шерчанг,
Ба наздики ман сулҳ беҳтар, ки ҷанг.*

Дигар, Саъдӣ ба подшоҳон маслиҳат медиҳад, ки бо душманат сулҳу салоҳ кардӣ, осуда хешро напиндор, хушёр бош ва лашкаратро барои ҳифзи раияту кишвар омода кун, омода нигоҳ дор, ки мабодо шабохунат бизанад:

*Нагӯям, зи ҷанги бадандеш тарс,
Ки дар ҳолати сулҳ аз ӯ беш тарс!
Басо кас ба рӯз ояти сулҳ хонд,
Чу шаб шуд, сипаҳ бар сари хуфта ронд.
Гарат хеши душман шавад дӯстдор,
Зи талбисаи¹ эмин машав зинҳор.
Ки гардад дарунаи ба кини ту реш,
Чу ёд оядаи меҳри пайванди хеш.*

Саъдӣ боз ба шоҳон панд медиҳад, ки агар душман қавию

пилтан бошад ва бидонӣ, ки муковимату истодагарӣ натвонӣ кард ва сулхро напазируфт, роҳи эҳсону саховатро баргузин ва ин тадбир ҳам шонста бошад:

*Ҳама то барояд ба тадбир кор,
Мадорои душман беҳ аз корзор¹.
Чу натвон адӯро ба қувват шикаст,
Ба неъмат бибояд дари фитна баст.
Гар андеша дорӣ зи душман газанд,
Ба таъвизу эҳсон забонаш бубанд!*

Шоир лашкарро асоси давлат медонад. Бинобар ин, таъкид менамояд, ки барои нигоҳдории истиқлоли кишвар ва соҳибхитиёрии мамлакат ҳамеша лашкар бояд дар ҳолати омодагӣ бошад. Барои нигоҳ доштани он бояд сарбозон аз ҳар ҷиҳат таъмин бигарданду маоши шоиста бигиранд, то ки аҳлу аёли худро таъмин карда битавонанд. Агар ин амал роҳрав набошад, аскар дифои мулк насозад ва хешро дар рӯзҳои сахти кишвар канор бигирад:

*Кунун дастӣ мардони ҷангӣ бибус,
На он гоҳ, ки душман фурӯ куфт кӯс.
Ситоҳӣ дар осудагӣ хуш бидор!
Ки дар ҳолати сахтӣ ояд ба кор.
Ситоҳӣ, ки қораиш набошад ба барг,
Чаро дил ниҳад рӯзи ҳайчо ба марг?
Чу доранд ганҷ аз ситоҳӣ дарег,
Дарег оядаш даст бурдан ба тег.*

Саъдӣ ба шоҳон дар масъалан интиҳоби сарлашкарон, сипаҳсолорон, сарҳангон маслиҳатҳои муфид медиҳад, ки ин пешниҳодҳо имрӯз ҳам дар лашкардорӣ ва дифои кишвар судманданд. Масалан, адиб ба подшоҳ мегӯяд, ки ба сарварӣ ашхоси ҷангдида, қорозмуда ва далеру часурро бояд баргузид. Чунин ашхос аз ҷавонӣ илми ҳарб, шикор, гӯштингирӣ, ҷавгонбозӣ, тирандозиро бояд омӯзанд. Ҳаргиз дар кори ҳарб ашхоси тарсончак, бегурдари намон:

¹ Талбис – шар, найранг

² Корзор – майдони набард, ҷанг, муҳориба

*Сипахро макун пешрав чуз касе,
Ки дар чангҳо буда бошад басе!
Ба хурдон мафармой кори дурушт,
Ки сандон нашоёд шикастан ба мушт!
Раиятнавозиву сарлашкарӣ
На корест бозичаву сарсарӣ.
Нахоҳӣ, ки зоеъ шавад рӯзгор
Ба ноозмуда мафармой кор!
Натобад саги сайд рӯй аз паланг,
Зи рӯбах рамад шери нодида чанг.
Чу парварда бошад писар дар канор,
Битарсад, чу пеш оядаш корзор.
Ба гӯштиву нахчиру омочу гуй,
Диловар шавад марди пархошчӯй.
Ба гармоба парвардаву айшу ноз,
Битарсад, чу бинад дари чанг боз.*

Саъдӣ дар анчоми ин фасл боз ба масъалаи додгустарӣ, раиятпарварӣ ва инсофу адолат бармегардад, боз таъкид бар он мекунад, ки агар ба душман зафар ёфтӣ, бандиёро хор мадор, кишварро обод кун, раиятнавоз бош. То раият бидонанд, ки аз он шоҳи золим бартарӣ, каримтарӣ, то пару болат бишаванд ва дар ҳар кор мададгорат бошанд:

*Чу иқлими душман ба чангу ҳисор
Гирифтӣ, ба зиндонаш андар сунор!
Чу баркандӣ аз чанги душман диёр,
Раият басомонтар аз вай бидор!
Карам кун, на пархошу киноварӣ,
Ки олам ба зери нигин оварӣ!*

Шоири инсондӯсту хайрхоҳ дар поёни фасли охир боз шоҳонро ба сулҳу салоҳ ҳидоят менамояд. Онҳоро огоҳ мекунад, ки гуруру худхоҳӣ, тундиву гарданкашӣ ҳисоли шоиства нестанд ва дар тариқи давлатдорӣ арзандагӣ надоранд. Онон бояд бо якдигар дӯст бошанд ва масъалаҳои давлатдориро бо роҳи гуфтушунид, бо роҳи лутфу хушӣ ҳаллу фасл намоянд.

*Чу коре барояд ба лутфу хушӣ,
Чӣ ҳочат ба тундиву гарданкашӣ.*

*Нахоҳӣ, ки бошад дилат дардманд,
Дили дардмандон баровар зи банд.
Дуои заифони уммедвор
Зи бозуи мардон беҳ ояд ба қор!*

Ҳамон тавре ки дар боло ишорат кардем, «Бӯстон» аз даҳ боб иборат аст ва мо дар ин ҷо танҳо як боби аввалро то андозае таҳлил кардем. Аз таҳлили ин боб мусаллам гардид, ки Шайх Саъдии Шерозӣ марди ҷаҳондида ва сиёсатмадорест, ки бисёр андешаҳои қобили қабул ва муфид дар бораи ҷангу сулҳ, ҳимояти Ватан аз бегонагон, нигоҳ доштани лашкар, таъйин кардани шахсони лоиқу арзанда ба лашкар ва дигар масъалаҳои марбути онро бисёр саҳеҳ ва бо овардани далелу бурҳон нишон додаст, ки дар замони ҳозира аҳамияти бузург доранд ва роҳнамои ҳар як роҳбару сарвари кишвар шуда метавонанд.

«ГУЛИСТОН»

«Гулистон»-и Муслиҳиддин Саъдии Шерозиро метавон ба қорбоғи Ирам шабеҳ кард. Ҳангоме ки вориди он мегардед, пеши назаратон ҳашт гулгашт, ҳашт равзана ё ҳашт растаи гулзор намоён хоҳад гашт. Ин равзанаҳо бо гулҳои рангоранги худ аз ҳам фарқ доранд. Яке сурх, дигаре норинҷӣ, сеюм бунафш, чорумӣ лаълфом, панҷумӣ гулобӣ, шашумӣ нилобӣ ва амсоли ҳамин басо назаррабову диловез, чун арӯсони ҷаман аз вазидани насими нақхатомез ҷавлон зада сабук мехироманд. Гулҳои ин гулзор ҳаргиз пажмурда, камрангу ҳазон намегарданд, ҳаргиз боди ҳазон баргҳояшонро нисори замини зарринқабо намегардонад. Ин гулистон барои ҷаҳор фасли сол яксон мемонад. Нақхату буйи гулҳои рангорангаш дар ин ҷор фасл ба ақсои олам паҳну парешон мегардад ва ба дардҳо дармону ба қалби мардуми сайёра сомон мебахшанд. Шайх Саъдӣ аз офариниши ин кохи адаб шод аст. Аз он шод аст, ки барои миллаташ, барои инсонҳои сайёра чунин гулбоғи тару тозаро ораста кардааст. Умри ҳешро зоеъ нагузаронидааст. Ва худ, ки марди оқилу фозил буд, пайгамбаронаву соҳирона ояндаи «Гулистон»-ро доништа, шоиставу арзанда гуфтааст:

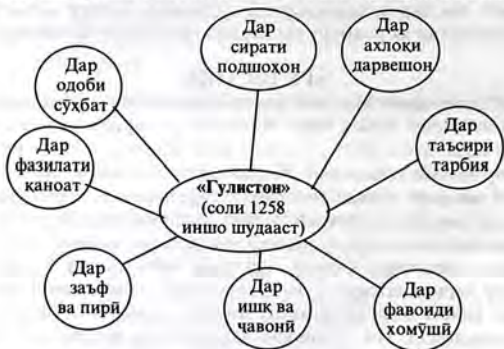
*Ба чӣ қор оядат зи гул табақе,
Аз «Гулистон»-и ман бибар варақе.*

*Гул ҳамин панҷ рӯзу шаш бошад,
В-ин «Гулистон» ҳамеша хуш бошад.*

Оре, ҳақ ба чониби Саъдист. «Гулистон» беҳазону ҷовидон аст ва ҳамин тавр хоҳад монд.

Саъдӣ «Гулистон»-ро пас аз «Бӯстон» иншо кардааст. Ин шоҳасар аз тарафи ховаршиносон ва муҳаққиқони ватаниву хоричӣ яке аз бузургтарин асари давраи замони эътироф шудааст ва ба забонҳои гуногуни дунё тарҷума гардидааст. Ба ганҷинаи фарҳангу адаби тамаддуни башарӣ ҳамчун ганҷи пурбаҳои ақлонӣ ворид гардидааст.

«Гулистон» соли 1258 эҷод шудааст. Чунонки дар боло зикр шуд, аз ҳашт равза ё боб иборат аст. Тавачҷӯх кунед ба нақша:

Гулистон асари насрист, вале бо пораҳои шеърӣ, китъаҳо, рубоӣёт ё байтҳои алоҳида ораста шудааст. Баъзан ҳикоеҳои назмӣ низ омадаанд, вале онҳо хеле каманд. Дар охири ҳикоеҳои пораҳои шеърӣ оварда шудаанд, ки онҳо фикри нависандаро ҷамъбасти менамоянд ё хулосаи ҳикоят мебошанд. Масалан, ҳикояи зеро бигирем:

«Яке аз мулуки (подшоҳ) беинсоф порсоеро пурсид:

- Аз ибодатҳо кадом фозилтар аст?

Гуфт:

- Туро хоби нимрӯз, то дар он як нафас халқро наёзорӣ!»

Пас аз ин нависанда фикрашро хулоса намуда, китъан поёнро меорад:

*Золимеро хуфта дидам ними рӯз,
Гуфтам: «Ин фитнаст, хобаи бурда беҳ!
В-он ки хобаи беҳ зи бедорӣ бувад,
Аз чунон бару зиндагонӣ мурда беҳ!*

Саъдӣ «Гулистон»- ро бо дебочае оғоз кардааст. Дар он нависанда сабабу мақсади асарро баён кардааст. Ӯ бо камоли ифтихор аз натиҷаи сафари тӯлониаш (30 сол), аз дидаву шунидаҳояш, аз ҳолу аҳволи халқҳои кишварҳои дунё ёдовар шудааст. Пасон таъкид менамояд, ки ҳамаи ин дурру гуҳар, ҳазонаи зару зевар набояд дар дил бимонаду онро ба гӯр бибарам. Зарур ва қарзи хеш медонам, то дари ҳазинаи суханро барои миллатам, барои мардуми кишварам, барои инсонҳои рӯи замин бикшоям ва аз дурру гуҳари ноёб нисорашон бикунам. Алҳақ, бо камоли шоистагӣ ин амалро сомон дод. Дар ҳамин дебоча дар бораи мамдӯҳони хеш – шоҳони Форс - Атобакон, аз ҷумла Абубакр ибни Саъди Зангӣ гуфтани чанд ҷумларо муносиб донистааст.

Пас аз ин Саъдӣ таркиби фаслҳои «Гулистон-ро» ёд карда ва ин шоҳасарро бо овардани байти зер оғоз кардааст:

*Дар он муддат, ки моро вақти хуш буд,
Зи ҳичрат шайсаду панҷоҳу шаш буд.
Муроди мо насихат буду гуфтем,
Ҳаволат бо Худо кардему рафтем.*

Саъдӣ боби аввалро ба қору рафтор ва кирдори подшоҳон бахшидааст. Яъне «Сирати подшоҳон» ҳамин маънои болоро дорад. Нависанда дар ҳамин фасл сирати подшоҳонро бо некию бадияшон ба воситаи ҳикоёти пандомӯз нишон додаст. Ин фасл давоми мантиқии боби нахусти «Бӯстон»-и нависанда мебошад. Агар он ҷо Саъдӣ дар бораи усули давлатдорӣ, интиҳоби ашхоси олирутба, нигоҳ доштани лашкару аскар сухан гуфта бошад, акнун дар «Гулистон» дар бораи чигунагии шоҳон: хайру саховат, некиву адолат, меҳрубониву шафқати подшоҳ нисбати раияти кишвар ҳикоёти рангин меорад. Ва мутавозӣ бар ин

хисоли номубораки шоҳони бедодгар, золим, носипос, бераҳму шафқатро саҳт ба зери тозиёнаи танкид мегирад ва бо овардани ҳикоёти пандомӯз кирдори ношоистаи чунин шоҳонро маҳкум менамояд. Қаҳрамон ва персонажҳои ҳикоёти Саъдӣ подшоҳони асрҳои пешинанд, ки онҳо дар таърих ҳоҳ бо некӣ ё ҳоҳ бо бадиву бадкирдорӣ дар байни халқҳои олам шӯҳрат ёфтаанд. Гузашта аз ин, баъзан ҳикоётро аз номи «подшоҳе», яъне бе ном овардааст. Масалан, боби нахуст бо чунин ҳикоят оғоз ёфтааст: «Подшоҳеро шунидам, ки ба куштани асире ишорат кард. Бечора дар ҳолати ноумедӣ маликро дашном додан гирифт: «Ҳар кӣ даст аз ҷон бишӯяд, ҳар чӣ дар дил дорад, бигӯяд».

*Вақти зарурат чу намонад гурез,
Даст бигирад сари шамшери тез.*

Малик пурсид:

- Чӣ мегӯяд?

Яке аз вузарои неқмаҳзар гуфт:

-Эй Худованд, ҳамегӯяд: «Валкозимин алгайз вал офина анниннос».

Маликро раҳмат омад ва аз сари хуни ӯ даргузашт. Вазирӣ дигар, ки зидди ӯ буд, гуфт:

- Абнои ҷинси маро нашояд дар ҳазрати подшоҳон ҷуз ба ростӣ суҳан гуфтан. Ин маликро дашном дод ва носазо гуфт.

Малик рӯй аз ин суҳан дарҳам оварда гуфт:

-Маро он дурӯғи вай писандидатар омад аз ин рост, ки ту гуфтӣ, ки рӯйи он дар маслиҳате буд ва бинои ин бар хубсе (бадӣ) ва хирадмандон гуфтаанд: «Дурӯғи маслиҳатомез бех, ки ростӣ фитнаангез».

Саъдӣ дар ин ҳикоят подшоҳони хирадманду баинсофро ситоиш кардааст ва дар баробари ин таъкид менамояд, ки бояд шоҳ дар наздаш вазирони хирадманду баинсофро гирд оварад, ба мансаб лоиқ бигардонад ва амсоли вазирӣ нахуст бошад. Аз ин нигоҳ ин панде буд барои шоҳони замонаш. Гузашта аз ин, Саъдӣ дар анҷоми ҳикояи мазкур боз ба насихати шоҳон гузашта, ононро ба инсофу адолат меҳонад:

*Чаҳон, эй бародар, намонад ба кас,
Дил андар Чаҳонофарин банду бас.*

*Мақун така бар мулки дунёву пушт,
Ки бисёр кас чун ту парварду кушт.
Чу оҳанги рафтаи кунад ҷони пок,
Чи бар тахт мурдан, чи бар рӯйи хок!*

Пас аз ин дар «Гулистон» боз ҳикояте омадааст, ки корҳои ношоиста, ҷабру зулми шоҳон, ба дунёпарастӣ, ҷамъ намудани сарвату бойигарӣ машғул будан ва барои ин садҳо шаҳру деҳот ва кишварҳоро ҳароб намуданро саҳт накӯҳиш намудааст. Ин ҳикоят ҷанбаи воқеӣ дорад. Саъдӣ ҳикоят мекунад: «Яке аз мулуки (подшоҳ) Хуросон султон Маҳмуди Сабуктегинро ба ҳоб дид, ки ҷумлаи вучуди ӯ рехта буд ва ҳок шуда, магар ҷашмони ӯ, ки ҳамчунон дар ҷашмхона ҳамегардид ва назаре ҳамекард. Соири ҳукамо (ҷамъи ҳокимон, донишмандон) аз таъбири он фуру монданд, магар дарвеше, ки ба ҷой овард ва гуфт:

- Ҳанӯз нигарон аст, ки мулкаш ба дигарон аст».

Султон Маҳмуди Ғазнавӣ шоҳе муктадир, мутаассиб ва сарватманд буд. Кишварҳои зиёд, аз ҷумла Ҳиндустонро гонат кард, давлату дунё гирд овард, вале ҷунонки Саъдӣ мегуянд, оқибат зери ҳок шуд. Дар ҳок ҳам ҷашмаш ба давлату сарваташ нигарон, давлату сарваташ ба дигарон. Ба ин восита Саъдӣ ба подшоҳони замонаш рӯзгори Маҳмуд, қору рафтори ин подшоҳи гонатгари дунёпарастро мисол оварда, маҳкуму мазаммат мекунад ва огоҳашон менамояд, ки ҳаргиз ба ин роҳ нараванд, набошад дар гӯр ҳам ҷашмашон ба ин давлату сарваташон нигарон мешавад, ҳатто дар гӯр ҳам осуда буда наметавонанд. Саъдӣ ба ин восита Чингизу чингизиёро, ки дар рӯзгораш буданду дар хиёнату ҷиноят, дар афзун намудани бойигариву сарват аз Маҳмуди Ғазнавӣ гӯйӣ сабақат мебарданд, ба зери тозиёнаи танқид мегирад. Ҷунонки дидем, дар ҳикояи «Ҷашмони Маҳмуд» фикри ҷамъбасти аз номи дарवेशи бечорае оварда шудааст. Ин ба он маънист, ки агар шоҳ мисли султон Маҳмуд бошад, пас аз марг ҳам ноосуда аст, ҷазояшро мебинад. Ба ҳамин хотир қору рафтори ин шоҳи беинсоф барои шумо бояд панд бошад, бояд шумо дар назди халқ, дар назди Худо тавба кунед ва ба ин роҳе, ки султон Маҳмуд рафт, наравед.

Саъдии Шерозӣ асоси пойдеҳӣ ва шуқуфони кишвар ва

осудаҳолии раиятро дар симои подшоҳи одилу баинсоф ва хирадманд мебинад.

ӯ дар бисёр ҳикоеъташ таъкид мекунад, ки агар шох ин рохро нодида бигирад ва ба раият зулму тааддиро раво бинад, кишвар пойдор нахоҳад монд. Саъдӣ барои исботи фикри боло ҳикояте меорад, ки мазмуни он чунин аст: «Яке аз мулуки (подшоҳон) Ачамро ҳикоят кунанд, ки дасти татовул (чабру ситам, хиёнат) ба моли раият дароз карда буд ва чабру азият оғоз карда, то ба чое, ки халқ роҳи гурбат гирифтанд. Чун раият кам шуд, иртифои вилоят нуқсон пазируфт ва хазина тӣҳӣ монд ва душманон зӯр оварданд.

Боре ба маҷлиси ӯ китоби «Шоҳнома» мехонданд дар заволи мамлақати Заҳҳок ва аҳди Фаридун.

Вазир маликро пурсид:

- Ҳеч тавон доништан, ки Фаридун, ки ганҷу мулку ҳашам надошт, чӣ гуна бар ӯ мамлақат муқаррар шуд? Гуфт:

- Ончунон, ки шунидӣ халқе бар ӯ ба таассуб гирд омаданд ва тақвият карданд, подшоҳӣ ёфт.

Гуфт: -Эй малик! Чун гирд омадани халқе мучиби подшоҳист, ту халкро парешон барои чӣ мекуни? Магар сари подшоҳӣ кардан надорӣ?

Малик гуфт: - Мучиби гирд омадани сипоҳу раият чӣ бошад?

Гуфт:

-Подшоҳро қарам бояд, то бар ӯ гирд оянд, то дар паноҳи давлаташ эмин нишинанд ва туро ин ҳар ду нест».

Подшоҳ аз ин суханони талхи вазир ранчиду ӯро ба зиндон фиристод. Чанд муддате нагузашта, ба андак саъйи душманонаш ва дастгирии раияту лашкар подшоҳӣ аз дасташ бирафт.

Саъдӣ моҳияту мақсади ҳикояро ба ин тарикҷ чамъбаст намудааст:

*Подшоҳе, к-ӯ раво дорад ситам бар зердаст,
Дӯстдориш рӯзи сахтӣ душмани зӯрवार аст.
Бо раият сулҳ кун в-аз ҷанги ҳасм эмин нишин,
З-он ки шоҳанишоҳи одилро раият лашкар аст.*

Ҳамин тавр, ибораи «сулҳ бо раият» маънои васеъ дорад. Агар зиндагии раият хуб бошад аз ҳар гуна зулму тааддӣи

золимон эмин, агар худи шоҳу вазир баинсоф бошанду дар ҳаққи раият некиро раво бинанд ва чашми тамаъ аз моли онон бигиранд ва ниҳоят кори хеш ба муроди раият бикунанд, ҳамин аст «сулҳ бо раият»-и кишвар, ҳамин аст пайдории мулк ва ниҳоят ҳамин аст голибияти Фаридун аз болои Заҳҳоки золиму хунҳор. Агар ба чунин роҳ, ки гуфтем, гом назанад, золиму зулмпарвар бошад, барои хеш дунёву сарват чамъ кунад ва кишвару раиятро аз ҳокимону волиёни ситамкор, беинсоф, чаббор муҳофизат нанамояд, дар он сурат ин ду қувваи бузург – раият ва лашкар аз чунин подшоҳ рӯ бигардонанд ва мулк ба осонӣ аз дасташ биравад ва мисли Заҳҳок хокдаҳан бигардад. Хулосаи Саъдӣ чунин аст:

*Накунад ҷаврпеша султони,
Ки наояд зи гург ҷӯпони.
Подшоҳе, ки тарҳи зулм афканд,
Пойдевори мулки хеш биканд.*

ГУМАНИЗМИ САЪДӢ

Инсондӯстӣ, башардӯстӣ монанди як хати сурх аз байни «Куллиёт»-и Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ мегузарад. Ин гоя яке аз рукнҳои асоси осори бузургони қарнҳои пешин ва баҳусус дини мубини Исломи аст. Ханӯз дар ҳадисҳои расули ақрам (с) ин масъала ёд шуда буд. Масалан, дар ҳадисе омада, ки мӯъминон мисли аъзои як пайкаранд. Оре, ҳамин тавр ҳам буданд. Агар ин тавр намебуданд, Исломи ин тавр ҷаҳонгир намешуд. Шайх Саъдӣ бошад, ҳамин гояро инкишоф дода, пас аз 600 сол чунин гуфтаанд:

*Бани одам аъзои як пайкаранд,
Ки дар офариниши зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дарад оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Ту, к-аз меҳнати дигарон бегами,
Нашояд, ки номат ниҳанд одами.*

Агар ин ду гуфтаро дар киёс бисанҷем, мусаллам хоҳад гашт, ки Шайх бузургвор маънии ҳадисро боз ҳам пурдоманатар, ҷолибтар гардондаанд. Аз ҳамин нигоҳ сухани

Саъдӣ тафсири ҳадис аст ва Шайх инсонҳои сайёро ба аъзон пайкари як одам, ба як гавҳар шабеҳ намудааст. Ба андешаи Саъдӣ ва воқеан ҳар яке аз мо медонем, ки агар ягон ҷои бадан (чашм, гӯш, даст, пой ва ғ.) дардманд бишавад ва дард бикунад, тамоми узвҳои дигар низ бераҳат мешаванд ва гуё ба дард меоянд. Оре, ҳамин аст гуманизми олии Саъдӣ ва аз ҳамин гуфтор маншаъ мегирад. Ба чунин ҳулоса омадани як инсон кори осон нест. Саъдӣ сафари тӯлонӣ кард, дунёро дид, бо мардуми табақаҳои гуногун вохӯрд, сӯхбат кард, бо мардуми оддӣ ҳамкӯса шуд, асир афтод, аз замонаю зимомдорон ранҷу озори зиёд дид ва боз бо чашми хеш дид, ки раият ва инсонҳои кишварҳои зиёди дунё дар чӣ ҳол буданд ва чӣ дарду алам доштанд. Бехуда нест, ки Саъдӣ мегӯяд:

*Ман аз бемуродӣ наям рӯйзард,
Ғами бемуродон маро хаста кард.
Наҳоҳад, ки бинад хирадманд реи,
На бар узви мардум, на бар узви хеи.
Яке аввал аз тандурустон манам,
Чу реи бубинам, биларзад танам.
Чу бинам, ки дарवेशи мискин нахӯрд,
Ба ком андарам луқма заҳр асту дурд.*

Воқеан, ғами бемуродон, дарवेशон қалби адиби инсонпарварро ба дард овард. Зеро хешро як узви эшон маҳсуб медонист, ки мо дар боло гуфтем. Бинобар ин, сабаби рӯйзардии ӯ ғаму дарди ҳаёти нохуши дарवेशон, хирадмандон ва инсонони ҷомеа будааст.

Ба ҳамин гуна гуфтанҳои ошкор, ифшоии дарду алами хеш шоир қаноат намекунад, балки болотар меравад ва шохони бедодгар, золимони зулмпарварро, ки дар чунин роҳ гом задаанд ё гом мезаданд, ҳушдор медиҳад, аз хашму ғазаби халқи бечора огоҳашон месозад: Ӯ мегӯяд, ки пашшаи бисёр пилро аз по меафтонанд. Мӯрчагон агар бо ҳам иттифоқ кунанд, шери жаёро пӯст мекананд:

*Пашша чу пур шуд, бизанад тилро,
Бо ҳама сахтию салобат, ки ӯст.*

*Мӯрчагонро чу ғитад иттифоқ,
Шери жаёнро бидаронанд нӯст.*

Дар ин чо Саъдӣ бо овардани тамсил чондорҳои хурди табиат - пашша ва мӯрча андешаро баён кардааст. Қаҳрамони лирикӣ гуфтан мекоҳад, ки агар пашшаю мӯрча чонашон ба хатар ояд, зулму бедодӣ бинанд, иттифоқ баста ҳатто фил ва подшоҳи ҳайвонот – шерро мағлуб хоҳанд кард. Дар ин маврид Саъдӣ аз санъати маҷозу киноя бамаврид истифода бурда, дар симои пашшаю мӯрча халқ, қувваю нерӯи раиятро нишон додааст.

Саъдӣ бо ин гуфтор қаноат накарда, пасон фикрашро ба он ҷабборон ошкор баён мекунад:

*Сари панҷаи нотагон бар мапеч,
Ки гар даст ёбад, барой ба ҳеч.
Набинӣ, ки чун бо ҳам оянд мӯр,
Зи шерони ҷангӣ бароранд шӯр.*

Дар ҷои дигар Саъдӣ ҳикояте овардааст ва дар он мардуми халқозор, шоҳону ҳокимони ҷабборро саҳт нақӯҳиш менамояд ва хари боркашро аз онон болотар мегузорад: «Омилого шунидам, ки хонаи раият хароб кардӣ, то ҳазинаи султон обод кунад. Беҳабар аз қавли ҳокимон, ки гуфтаанд: «Хар кӣ Худойро биозорад, то дили халқе ба даст орад. Худованди Таъоло ҳамон халқро бар ӯ гуморад, то димор аз рӯзгораш барорад»

*Оташи сӯзон накунад бо ситанд,
Он чӣ кунад дуди дили дардманд.*

Сари ҷумлаи ҳайвонот, гӯянд, ки шер аст ва камтарини ҷонварон хар. Ва ба иттифоқ хари борбар беҳ, ки шери мардумдар.

*Мискин хар агарчи бетамиз аст,
Чун бор ҳамебарад, азиз аст.
Говону харони борбардор
Беҳ з-одамиёни мардумозор.*

Оварданд, ки яке аз ситамдидагон бар ӯ бигзашт ва дар ҳолати табоҳи ӯ тааммул карду гуфт:

*Намонад ситамгори бадрӯзгор,
Бимонад бар ӯ лаънати пойдор.*

Ҳикоёти “Гулистон,-ро метавон ифшоғари дарди зиндагии инсонҳо номид. Лавҳаҳои ҳаёти воқеии инсонҳо бисёр одилонаю оқилона, бисёр табию ҳақиқатнигорона ба қалам омадаанд. Чунин тасвирҳо, чунин нигоҳи воқеии пурмуҳтаво, ки маҳз эҷодиёти Саъдиро фаро гирифтаанд, ҳамин инсондӯстӣ – гуманизми олии ӯст.

Ба мо маълум аст, ки замони Саъдии Шерозӣ яке аз даврҳои пурушӯбтарини ҳаёти халқамон бо шумор меравад. Мамлакат аз дасти чингизиён хароб ва бисёр шаҳрҳои калон ба хок яксон гардида буданд. Дар ин давр истилогарони хоричӣ — мугулҳо ва истисморкунандагони дохилӣ — феодалони маҳаллӣ бо ҳам забон як карда, раиятро талаю тороч мекарданд. Андозҳои зиёд аз деҳқонон меситонданд.

Саъдӣ дар ҳамин замона зиндагӣ карда ва ин ҳодисаю воқеаҳои рӯйдодаистодаро бо чашмони худ дида, ҳаргиз дар қанор истода наметавонист. Махсусан дар «Гулистон» ба воситаи ҳикоятҳои хурди пандомез ҳаёти иҷтимоӣ—сиёсии даврашро нағз нишон додааст. Аз ин сабаб, мо ин асарро на фақат асари ахлоқӣ, балки маҷмӯи ҳодисаю воқеаҳои ҳақиқии ҳаёти онрӯза ҳисоб карда метавонем.

Масалан, дар ҳикояти зер беадолатӣ, зулму зolimии мугулҳоро нисбат ба деҳқонон хеле барҷаста нишон додааст:

«Султон шоҳи зolim ва ҷафокор буд ва раият аз вай норизо. Боре Султон ба шикор мебарояд ва дар шикоргоҳ, иттифоқан, аз одамонаш чудо мешавад. Пас вай ба деҳае меояд ва аз пеши хонае гузашта мардери мебинад, ки чорпои худро хобонда бо таёке зада истодааст. Султон аз ин кори деҳқон ҳайрон мешавад ва аз ӯ сабабашро мепурсад. Деҳқон дар ҷавоб мегӯяд: «Ман инро аз он сабаб занам, ки фақат устухонаш ба подшоҳ монад, то ин ки ӯ ҳайвонро аз аз ман бекор наситонад». Ба гайр аз ин, марди деҳқон ба ӯ дар бораи беадолатии подшоҳи диёр, зулми ӯ бисёр гапҳо зад. Рӯзи дигар шоҳ ба пойтахти худ рафта, деҳқонро ҷег зада меорад. Деҳқон фаҳмид, ки он меҳмон шоҳи диёр будааст, метарсад, аммо мардонагиро аз даст надода, ба шоҳ хитоб карда чунин мегӯяд:

*На танҳо манат гуфтам, эй шаҳриёр,
Ки баргаштабахтиву бадрӯзгор.
Чаро ҳаши бар ман гирифтӣю бас,
Манат пеш гуфтам, ҳама халқ пас.
Туро чора аз зулм баргаиштан аст,
На аз зулм бечорае куштан аст.
Зи номехрубонӣ, ки дар даври туст,
Ҳама олам овориш чаври туст.
Аҷаб, к-аз манат бар дил омад дурушт,
Бикуш, гар тавонӣ ҳама халқ кушт.*

Махсусан, мисраъҳои:

*Зи но мехрубонӣ, ки дар даври туст,
Ҳама олам овориш чаври туст,*

воқеаҳои соли 658 ҳиҷриро дар назар дорад. Яъне, дар ин ҳангом Салҷуқшоҳ дар ҳолати мастӣ намояндаи Ҳалокуро, ки барои гирифтани молу хироч дар Шероз меистод, кушт ва бо ҳамин кушокушӣ сар шуда, харобии мамлакат ба нуқтаи олии худ расид.

Эҷодиёти Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ хеле бой аст. Шоир орзу дошт, ки дар чамъият адолат барқарор карда шавад. Он вақт хурсандона ва хушбахтона зиндагӣ хоҳанд кард. Аз ин ҷиҳат ӯ ба муфтхӯрон ва ҳаромхӯрон хитоб карда чунин мегӯяд:

*Бихӯр, то тавонӣ ба бозуи хеш,
Ки саъят бувад дар тарозуи хеш.
Чу мардон бубар ранҷи роҳатрасон,
Муханнас хӯрад дастранҷи касон.*

Ба ақидаи шоир меҳнат на танҳо воситаи ба вучуд овардани неъматҳои моддӣ, инчунин воситаи хуби тарбияи ҳусни зоҳирӣ ва ботинии инсон мебошад.

МАҚОМИ ПАНДУ АНДАРЗ ДАР «ГУЛИСТОН»

Муслиҳиддин Саъдии Шерозиро халқи тоҷикӣ форс ва умуман мардуми олам ҳамчун муаллими ахлоқ, устоди панду андарз мешиносанд ва эътирофаш кардаанд. Албатта, чунин волоияту кадрдонӣ бесабаб нест. Гӯё малонк хоки ӯро бо панду

андарз сиришта бошанд. Ҳар як соҳибдил, марди бомаърифат, чӣ дар замони гузашта ва чӣ имрӯз ҳам дар ҳар як нишаст, базму хурсандӣ, ҷойи сухангустарӣ аз гуфтори шакаррези Саъдӣ панде меорад, андарзи муносиб мегӯяд ва бо ин камоли дониш ва фаросату маънавияти хешро назди ҳозирин илко мекунад, ки арзанда ва писандида бошад.

«Гулистон» ҳам хазинаи панд аст. Ин шоҳасар бо панд оғоз ёфта, бо панд анҷом пазируфтааст. Ва он танҳо аз ҳамин нигоҳ инсонро роҳнамост ва сухани нобро боргоҳ. Аз ин боргоҳ ҳар фард ба қадри фаросати хеш дуру гуҳар, зару зевар мегирад. Вале агар чун фард ба «Гулистон» ворид нагардад, чӣ донад, ки гулистон чӣ гуна гулҳои ранг ба рангу хушбӯӣ дорад:

*Забон дар даҳон, эй хирадманд, чист?
Калиди дари ганҷи соҳибхунар.
Чу дар баста бошад, чӣ донад касе,
Ки чавҳарфурӯш аст, ё пилавар.*

Акнун, ки ба «Гулистон» ворид гардидӣ, мебинӣ, ки дар дебочаи шоҳасараш Саъдӣ дар кадом маврид ба шахс сухан гуфтанро лоиқ доништааст, то дар назди дӯсту душман шармандаю шармсор нагардад:

*Агарчи неши хирадманд хомӯшӣ адаб аст,
Ба вақти маслиҳат он бех, ки дар сухан кӯшӣ.*

Воқеан, Саъдӣ дуруст таъкид менамояд, ки хомӯшӣ адаби шоиста аст ва бояд адаб ба ҷо орию дар нишастҳо, дар шабнишиниҳо, дар сӯхбату баҳсо хомӯширо ихтиёр кунӣ. Аммо ҳамеша ин тавр рафтор кардан низ ба назари Саъдӣ писандида нест. Агар донишу фаросат дошта бошӣ, агар таҳаммул бикунӣ, ки кодирӣ дар ҳалли ин масоил ё мушкилот, хомӯш истоданат ҳам арзанда нест, балки ба забон ою ҳарфи шоиста гӯӣ:

*Ду чиз тираи ақл аст: дам фурӯ бастан
Ба вақт гуфтану гуфтан ба вақти хомӯшӣ.*

Вале ин Сухан маънои онро надорад, ки ҳар вақт, ки хоҳӣ сухан гӯию, дар байни сухани гӯянда сухан оӣ. Ин амал аз рӯйи одоб нест. Вақте гӯянда суханаширо тамои кард ва аҳли нишаст

хомӯш монданд, он лаҳза бояд сухан бигӯӣ. Ва ин рафтор яке аз шартҳои шоистаи адаб бошад.

Саъдӣ дар анҷоми «Гулистон» боз сари ҳамин масъала баргашта, таъкид менамояд, «Барои соҳибдилон, ки рӯи сухан бар эшон аст, пушида намонад, ки дурри маънӣ дар силки иборат кашидаанд ва доруи талхи насиҳат ба шаҳди зарофат баромехта, то табъи малули эшон аз давлати қабул маҳрум намонад:

*Мо насиҳат ба ҷойи худ кардем,
Рӯзгоре дар ин ба сар бурдем.
Гар наояд ба гуши рағбати кас,
Бар расулон наём бошаду бас.*

Ҳамин тавр, Саъдӣ ба хонанда гӯшзад менамояд, ки ҳар дурру гуҳаре буд, нисорат кардам. Гоҳ дар насиҳат сухани талхат гуфтаму гоҳ сухани шаҳдрези бозарофат. Қабулашон фармо, биёмӯз ва дар зиндагиат истифода бар, то ба мурод бирасӣ.

Дигар аз рукҳои сухан гуфтан, панду андарз додан бо мулоиматӣ, хушгуфторӣ ва билохира сухани лутфомез аст.

*Латофат кун он ҷо, ки бинӣ ситез,
Набуррад қазӣ нармро теги тез.
Ба ширинзабонию лутфу хушӣ,
Тавонӣ, ки тиле ба мӯе кашӣ.*

Саъдӣ дар ин порча бамаврид аз санъати муболиға истифода бурдааст. Яъне, бо лутфу хушӣ метавон бо мӯе пили бузургҷуссаро бикашӣ.

Ба ҳамин тарик, Шайх Саъдӣ адаби сӯҳбатро ба ҳар як марди солимфикр зарур медонад. Зеро дар ҳалли бисёр масъалаҳои сиёсии додугирифтӣ байни давлатҳо, байни одамони ҷомеа силоҳ ҳамин аст ва сухани хубу лутфомез дар ҳар маврид тире ба нишон хоҳад буд. Саъдӣ ба ин масъала бештар аҳамият дода, ду боби «Гулистон» - бобҳои чор «Дар ҷавоиди хомӯшӣ» ва ҳашт «Дар одоби сӯҳбат» ба ҳамин мавзӯ бахшидааст. Ба мазмуни ҳикоятаваҷҷӯҳ кунед:

«Ҷолинус аблаҳеро дид, ки даст дар гиребони донишманде зада беҳурматӣ мекунад. Гуфт:

- Агар ин доно мебуд, кори вай бо нодон ба ин ҷо намерасид:

*Ду оқилро набошад кину пайкор,
На доное ситезад бо сабукбор.
Агар нодон ба ваҳшат сахт гӯяд,
Хирадмандаш ба нармӣ дил бичӯяд.
Ду соҳибдил нигоҳ доранд мӯйе,
Ҳамедун саркаше в-озармчӯе.
В-агар ба ҳарду ҷониб чоҳилонанд,
Агар занҷир бошад, бигилонанд.*

Дар ҳикоёти боло ҳадафи муаллиф асосан дар байти охир басо возех ва шоирона ба қалам дода шудааст. Умуман дар зиндагӣ кам иттифоқ афтодааст, ки гап ё маслиҳати ду аблаҳ, ду чоҳил, ду аҳмақ пухта, ба муроди дил расида бошанд.

Дар ҳикояти «Муаллими мағрибӣ» нависанда ҳамчун тарбиятгар ва педагог зоҳир шудааст. Биёед, нахуст ба мазмуни он шинос шавем.

Муаллимеро дар диёри Мағриб дидам туршрӯй, талхгӯфтор, бадхӯй, мардумозор, гадотабъ, нопарҳезкор, ки айши мусулмон ба дидани ӯ табаҳ гаштӣ ва хондани «Қуръон»-аш дили мардум сиёҳ кардӣ. Ҷамъе писарони покиза ва духтароне ба дасти ҷафои ӯ гирифтор; на заҳраи ханда ва на ёрои гуфтор. Гаҳ орази симини якеро тапонча задию гоҳ соки булуруни дигареро шиканча кардӣ. Алқисса, шунидам, ки тарфе аз хабоиси нафси ӯ маълум карданд ва бизаданду биронданд ва мактаби ӯро ба муслиҳе бидоданд: порсову салим, некмарди ҳалим, ки сухан ҷуз ба ҳукми зарурат нагуфтӣ ва мучиби озори кас бар забонаш нарафтӣ. Кӯдаконро ҳайбати устои нахустин аз сар бирафт ва муаллими дуюминро ахлоқи малакӣ диданду як-як дев шуданд, бо эътимоди ҳилми ӯ тарки илм доданд. Аглаби авқот ба бозича фароҳам нишастандӣ ва лавҳ дуруст нокарда, дар сари ҳам шикастандӣ:

*Устоду муаллим чу бувад бе озор,
Хирсақ бозанд кӯдакон дар бозор.*

Баъд аз ду ҳафта бар он масҷид гузар кардам ва муаллими аввалинро дидам, ки дилхуш карда буданд ва ба ҷойи хеш оварда. Инсоф биранчидам ва лоҳавл (тавба кардам) гуфтам, ки дигарбора Иблисро муаллими малонка чаро карданд? Пирамарде зарифи ҷаҳондида гуфт:

*Подшоҳе писар ба мактаб дод,
Лавҳи симин-ш бар канор ниҳод
Бар сари лавҳи ӯ навишта ба зар:
«Чаври устод беҳ зи меҳри падар!»*

Аз мазмуни ҳикоя бармеояд, ки муаллими аввал зоҳири нохуб, амали номатлуб дошта. Вале педагоги хуб будааст. Пеш аз ҳама, шогирдон аз устод тарсу ҳарос доштанд ва ба суханаш гӯш медоданду боадаб буданд ва вазифаро иҷро мекарданд, аммо муаллими дуҷум, ки ҳалиму меҳрубон буд, шогирдон сухани устодро нашонданд ва ба корҳои беҳуда машғул шуданд.

Чунин рафтори омӯзгор бачаҳоро ба кӯчаи сарбаства раҳнамо сохт. Боз волидайнӣ шогирдон маҷбур шуданд, ки муаллими авваларо ба мактаб оранд.

Ба воситаи ин ҳикоят Саъдӣ таъкид менамояд, ки интизом дар таълим суду самараи бештар дорад. Муаллим ҳам бояд босалобат ва саҳтгир бошад, то ки кӯдакон дониш омӯзанд. Имрӯз ҳам андешаи Саъдӣ аҳамияти калони амалӣ дорад, имрӯз ҳам агар ба суханони устод шогирдон гӯш надиханду беҳурмати намоянд, дониши дуруст гирифта наметавонанд. Омӯзгор, пеш аз ҳама, бояд синфро идора кунад, шогирдон интизом дошта бошанд ва ба сухани муаллим гӯш диҳанд. Вагарна саъю талоши омӯзгор беҳуда аст.

Саъдӣ дар ҳикояти дигар овардааст, ки шахси хирасаре буд, ки корҳои нолоиқ бикард ва мардумро озор бидод. Насиҳаташ кардам, аз дидаю шунидаҳо барояш масал задам, аммо қабулаш наафтанд ва амали хеш ҳамчунон идома бидод:

*Дидам, ки насихат намепазирад ва дами гарми ман дар охани сарди ӯ асар намекунад, тарки муносибат (насихат) кардаму рӯй аз мусобиҳат бигардондам ва қавли ҳукаморо кор бастам, ки гуфтаанд:

*Гарчи донӣ, ки нашнавад, бигӯй
Ҳар чӣ донӣ зи некхоҳиву панд!
Зуд бошад, ки хирасар бинӣ,
Ба ду пой уфтода андар банд.
Даст бар даст мезанад, ки дарег,
Нашунидам ҳадиси донишманд.**

Чун рӯзгоре бигзашт, амали ношоиста бикард, пушаймон бишуд ва кунчи зиндонро манзили абад ихтиёр бикард. Дигар пушаймонӣ судаш накард».

Саъдӣ ба ин восита гуфтан меҳоҳад, ки инсон боақл бояд панди бузургонро бигирад ва аз амали ношоистаи хеш даст бишӯяд. Агар напазирад, ба ин ҳолат бирасад. Бехуда нагуфтаанд: «Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ» бошад.

НИГОҶИ САЪДӢ БА ИЛМУ ҲУНАР

Саъдӣ, ки худ марди донишманд, бомаърифату ҳунарманд буд, нозуқиҳои ин пешахоро аз дигарон бехтару хубтар медонист. Ӯ зинаҳои камолотро ба осонӣ тай накарда, балки дар тӯли 30 сол донишу ҳунар омӯхт ва пасон имкон пайдо кард, то пасту баландҳои ин пешахоро бидонад, аз худ намояд ва дар «Гулистон» ёд кунад ва ба ояндагон барои омӯзиш пешкаш намояд.

Аз рӯзҳои нахусте, ки шогирд ба мактаб меравад, масъулияти донишомӯзии шогирдро ба омӯзгор ва ба волидайн саҳт алоқаманд медонад:

Чу хоҳӣ, ки номат бимонад ба ҷой,

Писарро хирадмандӣ омӯзу рой.

Хирадманду парҳезгориаш бидор,

Агар дӯст дорӣ, ба нозаш мадор.

Биёмӯз фарзандро дастранҷ,

В-агар даст дорӣ чу Қорун ба ганҷ.

Дар шеъри боло Саъдӣ ба волидайн чанд шарт мегузорад. Агар ин шартхоро ба ҷо оварад, оянда фарзандаш донишманду ҳунарманд хоҳад гашт. Аввал дониш омӯзад, он гоҳ хирадаш сайқал хоҳад ёфт. Дуввум тарбият ёфта бошад, ройи нек, фазилятҳои хуби инсониро қабул бикунад. Аз ҳисоли бад орей бошад. Сеюм, меҳнат бикунад ва меҳнатдӯст бошад. Калимаи «дастранҷ» ҳамин маъноро дорад. Боз дар охир Саъдӣ таъкид менамояд, ки агар падар соҳиби ганчи Қорун бошад ҳам, писараш бояд бо меҳнати хеш дастранҷи рӯзгорашро ёбад. Дар ин маврид Саъдӣ аз санъати талмеҳ, яъне ёдовар шудани шахсони асотирӣ ё таърихӣ бамаврид истифода бурдааст. Қорун

гӯё як шахси дунёдору сарватманд гузашта будааст, ки калиди хазинаҳои ӯро ҳафт шутур мебардоштааст.

Саъдӣ дар тарбияи шогирд ва илму хунаромӯзии ӯ мақоми устод, тарбиятгарро басо арзишманд медонист ва ҳатто «Ҷабри устодро беҳ аз меҳри падар» ҳисоб кардааст.

Шоир боз таъкид кардааст, ки чун илму хунар аз устодон омӯхт ва соҳибхунар гардид, набояд аз омӯзиш даст бикашад ва ҳешро алломаи замон шуморад, балки пайваста биомӯзад ва аз бузургони давр пурсад, донишашро сайқал диҳад:

*Бинурс ҳар чӣ надонӣ, ки зулли пурсидан
Далели роҳи ту бошад ба иззи доноӣ.*

Бале, танҳо ба ҳамин роҳ илму хунар шахсро дар байни хосу ом соҳибиззат ва соҳибэҳтиром мегардонад. Саъдӣ ҳақиқати воқеиро ба қалам дода, саъю талоши фарзандони мардуми деҳотро аз пайвандони шоҳону вазирон баргузидатар ҳисоб мекунад. Дар ин маврид хикоёти муносиборо овардааст:

«Ҳакиме писаронро панд ҳамедод, ки «Ҷонони падар, хунар омӯзед, ки мулку давлати дунё эътимодно нашоёд ва симу зар дар сафар бар маҳал хатар аст. Ё дузд ба як бор бибарад, ё хоча ба тафориқ бихӯрад. Аммо хунар чашмаи зоянда аст ва давлати поянда. Ва агар хунарманд аз давлат биафтад, ғам набошад, ки хунар дар айни худ давлат аст. Ҳар ҷо, ки равад кадр бинаду бар садр нишинад ва беҳунар лукма чинаду саҳтӣ бинад:

*Вақте афтод фитнае дар Шом,
Ҳар кас аз гӯшае фаро рафтанд,
Рустозодагони донишманд
Ба вазирини подшоҳ рафтанд.
Писарони вазирини ноқисақл
Ба гадоӣ ба русто рафтанд.*

Саъдӣ дар камолоти ҳар ду пеша, такрор ва мавриди истифода қарор додани илму хунарро зарур медонад. Агар дар байни илму амал робита набошад, агар илм амалӣ нагардад, ин донишмандӣ нест. Балки олими беамал ба мисли чорпоест, ки болояш китоб гузоштаанду ин чорпо ин борро ба дӯш дорад:

«Ду кас ранчи беҳуда бурланду саъйи бефоида карданд. Яке он, ки андӯхту нахӯрд ва дигар он, ки омӯхту амал накард:

*Илм чандон, ки беиштар хонӣ,
Чун амал дар ту нест, нодонӣ!
На муҳаққиқ бувад на донишманд,
Чорпое, бар ӯ китобе чанд.
Он тухимагзро чӣ илму хабар,
Ки бар ӯ ҳезум аст ӯ дафтар?*

«Якero гуфтанд: «Олими беамал ба чӣ монад?» Гуфт: «Ба занбури беасал».

«Ҳар кӣ илм хонду амал накард, бад-он монад, ки гов ронду тухм нааяфшонд».

Саъдӣ ашхосеро, ки аз номи падар ӯ гузаштагони хеш ифтихор доранд ӯ фахр мекунанд, саҳт накуҳиш кардааст.

«Аъробиеро дидам, ки писарро ҳамегуфт:

- Туро хоҳанд пурсид, ки амалат чист, нагуянд падарат кист!»

Имрӯз ҳам сухани Саъдӣ аҳамияти калони амалӣ дорад. Бисёр ашхоси воломақом аз падар ифтихор намуда, донишу фаросат надоранд ва дар омӯхтани илму хунар саъю талаш намебарзанд. Ба ҳамин гуна ашхос 800 сол пеш Саъдӣ панди судманд дода буд, ки падари хеш бошанд, бо саъю кӯшиш ва меҳнати ҳалол соҳиби нон ва ном шаванд.

ЗАБОН ВА ТАРЗИ БАЁНИ САЪДИИ ШЕРОЗӢ

Дар асри XIII забони тоҷикӣ – форсӣ хеле мураккаб гардида буд. Дар кишварҳои форсигӯён настри маснӯъ доман густурда, ривочу раванқ дошт. Аз тарафи дигар, сабки ироқӣ низ дар шеърӣ Аҷам кайҳо болу пар мезад ва майдондорӣ мекард. Калимоту ибороти забони арабӣ дар назму наср мақоми воло пайдо кард. Вале дар баробари ҳамаи ин адибоне буданд, ки нисбат ба забони модарӣ эҳтироми зиёд доштанд ва асарҳои хешро бо забони соддаи оммафаҳм эҷод карда, ба ин восита муносибати хешро ба гузаштагон баён менамуданд. Яке аз ҳамин гуна адибон Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ буд. Ӯ дар газалиёт, касидаҳо, рубоиёт ва китъаоташ бо як ҳисси баланд, бо як тарзи баёни шоирона ҳусни ёру зебоиҳои диёрро чунон васф кардаст, ки аз ин тасвирот ҷаҳон – ҷаҳон лаззат мебаред

ва дар баробари ин, ба ин восита калби инсон ба ҳаёт гармтар ва назари инсон нисбат ба оламу одам фарохтар мегардад. Ба ин ғазал, ки «Бӯи Наврӯз» ном дорад, таваҷҷӯҳ кунед:

*Баромад боди субҳу бӯи Наврӯз,
Ба коми дӯстону бахти пирӯз.
Муборак бодат ин солу ҳама сол,
Ҳумоюн бодат ин рӯзу ҳама рӯз!
Чу оташ дар дарахт афканд гулнор,
Дигар манқал манеҳ, оташ маяфрӯз.
Баҳоре хуррам аст, эй гул, кучойӣ?
Ки бинӣ булбулонро нолаву сӯз.
Чаҳон бе мо баче будасту бошад,
Бародар, чуз накӯномӣ маяндӯз.
Накӯӣ кун, ки давлат бинӣ аз бахт,
Мабар фармони бадгӯӣи бидомӯз.
Манеҳ дил бар сарои умр, Саъдӣ,
Ки бар гумбад нахоҳад монд ин кӯз.*

Пас аз қироати ғазал кас гумон мекунад, ки онро имрӯз ягон шоири бузурге эҷод карда бошад. Охир ҳама калимоту ибороташ фаҳмо ва ғазал ҳам ба шарҳу маънидод зарурат надорад. Одам, ки пир шуд, миёнаш кӯз мешавад. Дар ин байт Саъдӣ пириӣ хешро ёд кардааст. Яъне, қоматаш хамидааст. Аз санъати маҷозу киноя бамаврид истифода бурдааст. Ҳамин тавр, калимаҳои манқал, гул, сарои умр ва амсоли ин бори маънӣ ба дӯш доранд ва фасоҳату балоғати ғазалро афзун гардониданд.

Аз ин нигоҳ насри Саъдӣ ҳам сода, равон ва дилписанд аст. Аммо гуфтори мо маъноӣ онро надорад, ки кулли эҷодиёти адиб якмаром ва якнавохт бошад. Охир, Саъдӣ забони арабиرو хеле хуб медонист ва бо ин забон баъзе асарҳои худро иншо карда буд. Табиист, ки дар баъзе мавридҳо аз калимоту ибороти лисони араб истифода мебуд ва ҳатто дар «Гулистон» чо-чо абёти арабиашро овардааст. Вале онҳо каманд. Саъдӣ саъю талош меварзид, ки асарҳои барон хонандаи оддӣ, марди деҳқону коргар, ғалақору боғпарвар дастрасу фаҳмо бошад, то онон битавонанд бе ягон душворӣ аз мақсаду мароми нависанда огоҳ бишаванд. Барои мисол танҳо як ҳикояти кӯтоҳи шайхи

бузургворро меорем:

«Лукмони Ҳакимро гуфтаанд:

- Адаб аз кӣ омӯхтӣ?

- Гуфт: Аз беадабон. Ҳар чӣ аз онҳо ба назарам нописанд омад, аз он парҳез кардам».

Метавон бо як боварии том гуфт, ки мазмуну мӯҳтавои он барои ҳар як хонанда фаҳмо аст.

Дар ҳикояти «Паҳлавони тарсончақ» Саъдӣ бо як забони соддаю фаҳмо ҳислатҳои манфури ашхоси худро худбин, ки хешро ситониш карда, дар паҳлавонӣ чун Рустами Достон мепиндоранд, вале дар амал ҳечанд, балки тарсончақу бегурдаанд, нишон додааст:

«...Иттифоқо, ману ин ҷавон ҳарду аз пайи ҳам раван будем. Ҳар девори қадим, ки ба пешамон мебаромад, бо қувваи бозӯ меафканд ва ҳар дарахти азим, ки медуид, бо зӯри сарпанча аз беҳ меканд ва фаҳркунон мегуфт:

Пил ку, то китифу бозӯи гурдон бинад?!

Шер ку, то қафу сарпанчаи мардон бинад?!

Мо дар ин ҳолат будем, ки ду хинду аз паси санге сар бароварданд ва оҳанги куштани мо карданд. Дар дасти яке ҷӯбе ва дар бағали дигаре кулӯхкубе буд. Ба ҷавон гуфтам:

Биёр он чӣ дорӣ зи мардию зӯрӣ,

Ки душман ба пойи худ омад ба зӯре!

Тиру камонро дидам аз дасти ҷавон афтода ва баданаш ба ларза даромада. Чорае ҷуз он надидам, ки либосу силоҳу чома раҳо кардем ва ҷон ба саломат бурдем».

Мусаллам аст, ки дар ин ҳикоя калимоти душворфаҳм ба назар намерасад. Илова бар ин, калимаи «пойистан», яъне пойидан ба маънои интизор шудан, нигарон будан омадааст, ки дар шеваҳои кӯҳистон калимаи серистеъмол аст. Аз ин ба ҷунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки дар асри XIII дар забони адабӣ ин калима мавриди истифода қарор дошта будааст.

Ҳамин тавр, Саъдӣ барои мардумӣ кардани забони асарҳояш саъю кӯшиши зиёде намуд. Саъдӣ дар баробари аз ҳалқ гирифтани образ, сюжетҳои рангоранг, инчунин забони зиндаи ҳалқ, калимаҳои соддаи хушоҳанг, таъбирҳои рехта,

зарбулмасалу мақолҳои халқиро омӯхта, дар асарҳои бо камолати маҳорат истифода бурд. Зимнан, бояд эътироф кард, ки Саъдӣ масъалаҳои муҳими зиндагӣ, мавзӯҳои панду ахлоқ, танқиди замон, адолатпарварӣ ва инсондӯстии худро ба воситаи забони сода ва хушбуранги халқӣ баён кардааст.

Таъбирҳои рехта ва зарбулмасалу мақолҳои халқӣ агар, аз як тараф, ҷиҳатҳои бадеӣ—таъсири асарҳои адибро пуркуват ва барҷаста намуда, ба хонандагон завқи эстетикӣ бахшанд, аз тарафи дигар, бо санъати ҳайратовар моҳияти ҳодисаҳои хеле мураккабро ифода менамояд. Онҳо инчунин барои боз ҳам возеҳу барҷаста нишон додани ҷаҳони ботинӣ ва ҳолатҳои рӯҳии персонажҳо ва қаҳрамонони лирикӣ аҳамияти калон доранд.

Саъдӣ Шерозӣ дар баробари аз халқ омӯхтан ва истифода бурдани забон, услуби нигориш, таъбирҳои рехтаи халқӣ, зарбулмасалу мақол ва дигар воситаҳои тасвир ҳудаш ҳам таъбиру ибораҳои дилҷасп ва хушоҳанг, суҳанҳои пурҳикмат (афоризмҳо) гуфтааст, ки дар асарҳои минбаъда мавриди истифодаи адибони дигар қарор гирифтаанд. Аксарияти суҳанони пурҳикмати адиби нуктасанҷ имрӯз ҳам дар байни халқ машҳур буда, халқ аз онҳо дар ҳар маврид истифода мебарад. Онҳо ба ганҷинаи адабиёти шифоӣ ҳамчун зарбулмасалу мақол дохил шудаанд.

САЪЪ ВА НАВЪҲОИ ОН

Саъро муҳаққиқон як намуди санъати бадеӣ донистаанд. Саъ калимаи арабӣ буда, маънои наво, савт ё овози хуши мургони хушхон - мисли булбул, қумрӣ, тӯтиро дорад. Ва аслан ҳам садои мургони ёдшуда дилангез буда, ба ҳам монанд нестанд. Саъ ҳамчун як намуди санъати бадеӣ ё ҳамчун истилоҳи адабиётшиносӣ калимаҳои медонанд, ки онҳо дар наср дар фосилаҳои муайян бо ҳам ҳамрадиқ, ҳамқофия ва ҳамвази гардида бошанд. Яъне, дар як ҷумла чанд калимаю ибора пас аз фосилае омада, пораҳои як низом мебахшанду оҳангнокӣ ва савтиёти онҳоро таъмин мекунад. На танҳо пораҳои як ҷумла, балки ин ҳамоҳангию ҳамқофиягӣ дар байни ҷумлаҳои як матн низ шуда метавонанд.

Ҳамин тавр калима, ибора ва пораҳои алоҳидаи саъдорро,

ки дар матн омадаанд, метавон насри мусаччаъ номид. Масалан, аз «Гулистон»-и Саъдӣ: «Чамоате оҳанги гурез карданд. Писар наърае бизаду гуфт: - Эй мардон, бикӯшед, то чомаи занон напӯшед!» Боз: - Хомӯш, ки дар пасти мурдан бех, ки хочат пеши касе бурдан. Дар чумлаи аввал «Мардон бикӯшед» бо «занон напӯшед» сачъ шуда омадаанд. Дар чумлаи дуввум бошад, калимаҳои мурдан ва бурдан, ки ҳамқофия шудаанд, намунаи мукаммали санъати насри мусаччаъанд.

Сачъ метавонад дар охир, мобайн ва, ҳатто, дар аввали чумла биёяд. Он мисоле, ки дар боло бо ҳам дидем, дар охири чумлаҳои содда омадаанд. Мисоли дигар: «Подшоҳе ба дидаи ҳақорат дар тоифаи дарвешон назар кард. Яке аз он миён фаросат ба ҷой оварду гуфт:

- Эй малик! Мо дар ин дунё ба ҷайш аз ту камтарему ба айш хуштар!».

Дар чумлаи боло калимаҳои ҷайшу айш бо ҳам ҳамқофия ва ҳамвази шуда омадаанд. Баъдан дар ин ҷо насри мусаччаъ дар мобайни чумла воқеъ гардидааст.

Мурод аз истифодаи насри мусаччаъ чист?

1. Нависанда ба хотири бехтару хубтар хонандагонашро аз маънию мӯҳтавои асар бархӯрдор кардан дар лаҳзаҳои мувофиқ аз насри мусаччаъ истифода мебарад. Аз тарафи дигар, андешаи адибро таъсирбахшу гуворо мегардонад.

2. Насри мусаччаъ барои мушаххас шудани қаҳрамон ва персонажҳои асари бадеӣ ёрии калон мерасонад. Ашхосе, ки дар гуфторашон аз насри мусаччаъ бамаврид истифода мебаранд, ба назари хонанда камолоти маънавияшон ошкор мегардад. Зеро насри мусаччаъро ҳар қаҳрамон ё ҳар фард дар каломаш истифода бурда наметавонад. Бояд ӯ, пеш аз ҳама, забон ва балоғату фасоҳати суҳанро бидонад.

3. Нависанда ба воситаи насри мусаччаъ хонандашро тарбияи маънавий мебахшад. Нисбат ба забони модарӣ меҳру муҳаббат, шавку рағбаташро афзун мегардонад.

4. Гузашта аз ин, барои забонмӯзӣ, забондонӣ ва дар баробари ин рушду камол ва гановати фонди лугавии шогирдон ва хонандагони сершумор заминаи устувор мегузорад. Баҳусус мактабиён ба насри мусаччаъ бештару бехтар бояд тавачҷӯх зоҳир намоянд ва пора-пора насри сачъдорро бояд ҳифз кунанд.

Насри мусаччаъ таърихи куҳан дорад. Он ханӯз аз асрҳои IX-X оғоз ёфта, нахуст сода буд ва пасон дар асрҳои XI-XII мураккаб гардид. Намояндагони ҷараёни тасаввуф Абдуллоҳи Ансорӣ, Ҳамидуллоҳи Балхӣ, Абусаиди Абулхайр ва дигарон дар асарҳояшон аз ин санъати сухан бамаврид истифода бурдаанд. Дар асрҳои XIII-XV насри мусаччаъ боз ҳам инкишоф ёфт. Махсусан дар асарҳои насрӣ ва назми Шайх Саъдӣ сачъ мақоми арзанда пайдо кард. Саъдӣ беҳтарин андешаҳои хешро дар «Гулистон» ва дигар асарҳояш бо насри мусаччаъ орошта намуд.

Муҳаккиқони пешин ва имрӯз хусусиятҳои насри мусаччаъро ба назар гирифта, онро ба се навъ қисмат намудаанд, ки ҳоло ҳар кадомро дар алоҳидагӣ аз назар хоҳем гузаронд.

Ҳамин тавр, санъати насри мусаччаъ ба навъҳои: 1. Сачъи мутавозӣ, 2. Сачъи мутарраф, 3. Сачъи мутавозин қисмат шудааст.

1. Сачъи мутавозӣ

Донишмандони улуми адабӣ сачъи мутавозиро ба тарзи зайл шарҳ додаанд. Агар дар охири ду ё зиёда ибора ва ҷумлаҳои сода калимаҳои оварда шаванд, ки он калимаҳо бо ҳамдигар ҳамқофия, ҳамвазн ва аз ҷиҳати миқдори ҳарфҳо баробар бошанд, ин санъатро сачъи мутавозӣ мегӯянд. Масалан: «Ҷазои он ҳам бад-ӯ расида ва расво ва парда дарида шавад».

Дар ин ҷумла калимаҳои расида ва дарида ба ҳам қофия шуда, санъати сачъи мутавозиро ташкил намудааст.

2. Сачъи мутарраф

Агар калимаҳои охири ду ё зиёда ибора ва ҷумлаи сода дар ҳарфи рави мувофиқ, яъне ҳамқофия буда, дар вази ва адади ҳарфҳо иттифоқ набошанд, сачъи мутарраф аст. Мисол:

«Ҳама хона орошта ва саҳну саро аз ҷангу гӯбор пироста, обу таом тайёр ва сарви ноз дар канор, модари зан ҳамчун ходиме хизматгор».

Дар мисоли ҷаҳ калимаҳои орошта-пироста, тайёр-дар канор-хизматгор сачъи мутарраф шуда омадаанд. Зеро дар ин матн баробарии ҳарфҳо ва вази риоя нашудааст. Яъне, танҳо қофия роли асосӣ бозидааст.

3. Сачъи мутавозин

Агар дар ҷумлаҳо калимаҳо ё ибораҳои охир вазн дошта бошанду қофия, яъне ҳарфи рави набошад, дар он сурат он сачъи мутавозин аст. Чанд мисол: «Як шаб тааммули айёми гузашта мекардам ва ба умри талафкарда таассуф меҳӯрддам», «Ва бо сабаби он, ки дар он марғзор шикор бисёр буд, сайёдон он ҷо омадушуд бештар кардандӣ ва пайваста ҷиҳати сайди вухуш ва кайди туюр доми ҳилла густурдандӣ».

Дар назм ҳам санъати сачъ истифода мешавад. Он навъҳое, ки дар боло гуфтем, барои шоистаю пироста кардан ва балогату фасоҳати сухан мавриди истифода қарор дода шудаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Аз як лаҳзаи ҳаёти Саъдӣ кадом ҳислатҳои нависандаро фаҳмидед?
2. Ба чӣ сабаб тӯҳфаи фиристодан подшохро қабул кардан нахост?
3. Ҳаёти нависандаро донишмандон ба чанд давра тақсим кардаанд?
4. Дар бораи зодгоҳи Саъдӣ – Шероз чӣ маълумот доред?
5. Аз қомуси алабиёти тоҷик дар бораи шахри Шероз ва макбаран Саъдӣ хонед.
6. Чаро бузургони гузашта Саъдиро пайambarи газал мегӯянд?
7. Хусусиятҳои газалро бигӯед. Дар бораи хусни матлаъ ва мактаъ маълумот диҳед.
8. Жанрҳои хурди лирикӣ дар эҷодиёти шоир чӣ мақом доранд?
9. Ба чӣ мақсад Саъдӣ ба асарҳои номи «Бӯстон» ва «Гулистон»-ро гузошт?
10. Қасидаҳои Саъдӣ аз қасидаҳои шоирони гузашта бо кадом хусусиятҳои фарқ мекунанд?
11. Чаро Саъдӣ Зангиро дар қасидаҳои ситониш кардааст?
12. Мавзӯи асосии газалҳои шоирро гӯед.
13. «Бӯстон» аз чанд боб иборат аст?
14. Чаро Саъдиро шоири гуманист мегӯянд? Бо мисолҳои мушаххас маънои истилоҳи гуманизмро фаҳмонед.
15. Саъдиро устод Айний «вуқӯъӣ» гуфтаанд, маънии онро бо мисол шарҳ диҳед.
16. «Гулистон» аз лиҳози мазмун чӣ гуна асар аст?
17. «Гулистон» аз кадом ҷиҳат ба «Бӯстон» монанд аст?
18. Нависанда дар кадом маврид хомӯш будани шахсро зарур медонад?
19. Саъдӣ дар бораи муаллим ва рафтору кирдори ӯ чӣ андеша дорад? Оё шумо ба фикри нависанда розӣ ҳастед ё не?
20. Дар бораи илму амал Саъдӣ чӣ андеша дорад? Андешаҳои ӯ имрӯз донр ба ин масъала чӣ аҳамият дорад?
21. Олими беамалро Саъдӣ ба занбури беасал монанд кардааст. Шумо ба ин фикр розӣ ҳастед? Дар ин бора хаттӣ бо чанд ҷумла фикратонро

шарҳ диҳед.

22. Забони асарҳои Саъдиро сода мегӯянд, ба ин фикр розӣ ҳастед? Агар бошад бо мисолҳо фикратонро исбот кунед.

23. Чаро бисёр байтҳои Саъдӣ ба ҳукми зарбулмасалу мақол даромадаанд?

24. Панду андарзҳои дар китобатон овардари (37-то) хифз намоед, ки онҳо дар ҳар маврид ба шумо дӯсту ҳамдам мешаванд. Агар дар маҳфилҳо, шабҳои хурсандӣ иштирок кунед аз ин марворидҳои Саъдӣ истифода баред, шуморо шахси бомаърифат ва суҳандон мегӯянд ва кадр манзалати шумо меафзояд.

25. Санъати саҷъ ба чанд намуд қисмат мешавад? Ҳар кадоми ин қисматҳоро бо мисолҳо фаҳмонед.

Рӯйхати адабиёти илмӣ ва методӣ:

1. С.Айний, Куллиёт, ҷилди 2, китоби якум, Душанбе, 1963
2. А.Афсаҳзод, Дар садон бузургон, Душанбе, «Ирфон», 1986, саҳ. 156-239
3. Т.Миров, К.Ҳоҷаев, Ш.Исломов, Методикаи таълими адабиёти тоҷик, Душанбе, «Маориф», 1992

ЧАЛОЛИДДИНИ БАЛХӢ (РУМӢ) (1207- 1272)

Соли 1212 буд. Чингизхон қабिलाҳон муғулро бо ҳам муттаҳид намуда, як қисми Хитойро ба зери тассаруфи хеш даровард. Ин ҷаҳонгири хунхор акнун майл ба сарзамини бихиштосои Осиёи Марказӣ дошт, тайёри медуду ҷосусонашро ба шаҳру деҳоти ин кишварҳо барои ахбор овардан мефиристонд. Бисёр олимону адибони ин диёр аз омад-омади ин тундбоди шум иттилоъ ёфта, бору бун бастанд ва ба мамолики Араб, Шом, Миср, Туркия ва кишварҳои дигар сафар ихтиёр карданд. Мақоли «Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ»- ро барои хеш муносиб донистанд.

Яке аз фозилону донишмандони аср Баҳоуддини Валад, ки дар Балх манзил дошту ҷоҳу ҷалол, ин овозаҳоро шунид ва бо аҳли байташ, бо шогирдони сершумораш якумра диёрашро тарк кард ва мусофиратро ихтиёр намуд. Ин овоза ба гӯши шоҳи муқтадир Муҳаммади Хоразмшоҳ низ расид ва наздаш қасони хосаи хешро фиристод ва Бухоро омаданашро хоҳиш кард. Вале Баҳоуддин қабул накард. Хоразмшоҳ ин амалро чанд сол пеш карда буд, лек ҳамон вақт ҳам аз Баҳоуддин ҷавоби рад шунида буд. Ӯ ба аҳли ҷоҳу мансаб ихлосу эътимод надошт.

Ҳамин тавр, Баҳоуддин бо 400 нафар муридонаш, ки дар байнашон уламои ба Ҳақ расида кам набуданд, роҳи Маккаро пеш гирифтанд ва дар шаҳру деҳот эшонро истиқбол мегирифтанд ва бо мардум сӯҳбатҳо мекард ва бо уламо мувоҳиҷаҳо меорост. Чун ба Нишопур расиданд, Шайх Аттори Нишопурӣ, ки синнаш ба ҷоӣ расида, ҳамчун олиму адибу файласуфи шӯҳратёр ном бароварда буду асарҳои зиёдаш дар байни хосу ом маълуми машҳур буданд, эшонро истиқбол гирифт ва меҳмондоронашон намуд ва чанд муддат дар ин хонадон дами фароғат заданд ва қуфти роҳ бароварданд. Дар ин муддат Аттор бо шогирдон ва аҳли оилаи Баҳоуддин ошно шуд. Баҳусе зиракӣ, ҳушёрӣ ва фаросати Ҷалолиддини хурдсол (6-сола) шайхро ба ҳайрат овард.

Муҳаммад Чалолиддини Балхӣ соли 1207 дар Балх ба дунё омадааст ва дар сини шашсолагӣ бо волидайнаш диёри балхро якумрӣ тарҳ менамояд. Падари Чалолиддин бо аҳли оилааш сафари хешро давом дода ба Мака мераванд ва Каъбаро зиёрат мекунанд. Пас ба Димишқ ва аз он ҷо ба Арманистон омаданд. Аз он ҷо ба Туркия роҳи сафарро идома дода, дар Куния инони сафар бар кашиданд ва доимӣ зистанро ихтиёр намуданд. Муҳаммади ҷавон дар тӯли сафарҳо аз донишмандони бузург илм омӯхт. Дар шаҳрҳои Бағдоду Димишқ, ки бузургтарин олимони дар мадрасаҳо ба тадрис машғул буданд, пешашон чанд муддат шогирдӣ кард ва аз файзашон бархурдор гардид. Илмҳои ҳадис, таърих, калом, адабиёт ва фалсафаро дар пеши Умар ибни Аҳмад ибни Ҳабибуллоҳ, ки оқилтарин ва фозилтарин олими замони маҳсуб мешуд, ба пуррагӣ омӯхт. Пас аз он ба Куния омада, дар яке аз мадрасаҳои шаҳр ба таълими шогирдон пардохт. Маҳз дар ҳамин давра бо шайх Шамси Табрэзӣ вохӯрда, дар назди ӯ аз илми тасаввуф даре мегирад ва ба ӯ як унси саҳт пайдо мекунад. Ин ҳодиса соли 1244, яъне дар 37-солагии Чалолиддин Муҳаммади Балхӣ воқеъ гардида буд.

Муҳаммад Чалолиддини Балхӣ аз пирони тариқат, аз устодони илму маърифат дарс гирифт, обрӯ ёфт ва шӯхрату мақоми шоиста дар байни аҳли маърифат пайдо кард. Сӯҳбати ӯро ҳазор-ҳазор шогирдон гӯш мебуданд ва аз гуфтори шакарбораш гули маънӣ мечинданд. Ӯ марди роҳи Ҳақ буд. Барояш ҳама яқсон буданд. Инсонӣ пок наздаш кадрӯ манзалат дошт. Дар байни шогирдонаш аз намояндагони динҳои ислом, мусавиён ва исавиён буданд ва таълим ҳам мегирифтанд. Аз устод дарси инсоншиносиро меомӯхтанд. Худон ягонаро парастииш мекарданд.

Хангоме, ки 17 декабри соли 1273 Чалолиддини Балхӣ дар Куния вафот кард, дар шаҳр як шӯру валвала бархост. Аз шаҳру деҳоти кишвар ва дигар мамолики дуру наздик барои гусели ин марди шариф садҳо, ҳазорҳо шогирдон, мухлисон, донишмандон ба Куния омаданд ва ҷомаи мотам пӯшиданд. Ҷасади Чалолиддинро болон тахт даст ба даст анбӯҳи одамон ба манзили охират гусел карданд. Гурӯҳе афгон дошту нолаи пурсӯз мекард, гурӯҳе рақсунон, дойразанон Мавлоноро ҳамроҳӣ намуданд, қисме аз абёти шӯрангезу диловези

Чалолиддинро кироат доштанд ва адибон бо лаҳни ширадор марсияҳои хешро ба ҳозирин мерасониданд. Ҳангомае буд аҷоиб ва омӯзанда.

Оре, марги Мавлоно, маросими дафни Чалолиддин панде буд барои ҳамзамонон, ҳамкешон, ҳамзабонон. Дар зиндагӣ, дар рафтору кирдор ҳамин тавр бояд зист, ҳамин тавр бояд буд. Барояш ҳама баробар буданд. Ӯ мисли хуршед барои ҳама: хоҳ шоҳ бошаду хоҳ гадо, хоҳ сарватманд бошаду хоҳ бенаво, хоҳ даҳри бошаду хоҳ уламо яксон нур мепошид.

Ориф ва мутафаккири бузург ба оламиён собит кард, ки агар инсон якрӯ бошаду барои инсонҳо баробар хизмат кунад, ӯро пешво, мушқилкушои ҳама дарду дармонашон меҳисобанд ва фарзанду пайванди хеш медонанд. Ин гоյи олии одамиятро хеле барвақт Мавлоно дарк карда буд, дар эҷодиёташ инъикос намуда буд. Ба ҳамин хотир Муҳаммад Чалолиддини Балхӣ аз ҳамзабонӣ ҳамдилиро авлотар медонист ва ҳамдилиро дар газалиёташ, дар «Маснавии маънавӣ»-аш мадҳу ситоиш кардааст ва кулли инсониятро ба ҳамдилию ҳамфикрӣ хидоят намудааст.

Аз он рӯзгор беш аз 700 сол – ҳафт аср гузаштааст. Шаҳри бостонии Куния дар Туркия хеле обод гардида, турбати Мавлонои Балхӣ ҷойи ободтарини ин шаҳр аст. Ҳар рӯз аз гӯшаю атрофи дунё 16 ҳазор мухлисон, мусофирон, сайёҳон ба Куния омада зиёраташ мекунанд. Дар пешорӯи турбат осорхонаи ин марди бузург қомат афрохтааст. Дар он аз асарҳо, мактубҳо ва дастнависҳои нодиртарини Мавлоно, инчунин сару либос, пойафзол ва дигар ашёе, ки ба Чалолиддин мансуб буданд, ба маърази тамошо гузошта шудаанд.

Ба наздикӣ (соли 2006) турбати Чалолиддини Балхӣ (Румӣ)-ро Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э. Раҳмонов зиёрат кард ва баъдан аз осорхонаю Масҷиди ҷомеи Мавлоноро дидан намуд.

МЕРОСИ АДАБИИ ЧАЛОЛИДДИНИ БАЛХӢ

Мавлоно Чалолиддини Балхӣ дар таърихи адабиёти тоҷику форс ҳамчун адибу файласуф шӯҳрат дорад. Ин ду пеша – илму адаб дар эҷодиёти ӯ тавҷам бо ҳам пайванданд. Яъне,

мутафаккир андешаҳои фалсафӣ ва ирфонии худро ба воситаи каломи бадеъ баён намудааст. Дар бораи он, ки аз ин ду пеша дар кадомаш мукаддамтар буда бошад, ба як хулоса омадан душвор ва ҳатто номумкин аст. Вақте, ки газалиёти ӯро қироат мекунад, аз салосату балоғат, аз ширинию фасоҳати каломи рӯҳбахшаш ангушти ҳайрат мегazed ва ӯро аз шоирони тавонои адабиёти классикӣ мешуморед. Яке аз шарқшиносони маъруфи дунё Е.Э. Бертелс барҳақ гуфтааст, ки агар лирикаи Ҷалолиддини Румӣ ба ахли илму адаб, ва умуман ба забони мардуми Аврупо тарҷума мешуду дастраси онон мегардид. бешубҳа, ин нобиган адабро дар қатори Байрон, Ҳёте, Гейне, Флобер мегузошанд ва аз газалиёти шӯрангезу дилангезаш як ҷаҳон лаззат мебурданд.

Номгӯи мероси адабии Ҷалолиддини Балхӣ аз нигоҳи микдор чандон зиёд нест, аммо асарҳояш ҳаҷман бузурганд. Мероси адабии ӯ асосан аз «Маснавии маънавӣ», «Фихи мо фихи» ва «Девони кабир» иборат мебошад. Ҷазалҳои орифона дар «Девони кабир» мақоми шоиста доранд.

Мавзӯҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ дар ҷазалу рубоиёт ва китъаоту тарҷеоти адиб дида мешаванд. Масалан, шоир дар рубои зер он қасонеро, ки умрро беҳуда мегузаронанд, мазаммат мекунад. Шоиста он бошад, ки аз пайи амале кӯшӣ, ба халқ нафърасон бошӣ:

*Бедор шав, эй дил, ки ҷаҳон мегузарад,
В-ин мояи умр ройгон мегузарад.
Дар манзили тан махуспу гофил манишин,
К-аз манзили умр қорвон мегузарад.*

Шоир саодатмандӣ, бахту некрӯзии инсонро дар покии вичдон, ростгӯйию растагорӣ ва дар бомаърифатии ӯ мебинанд ва таъкид менамояд, ки агар одам бо чунин сифатҳо ораста бошад, азизу муқаррам аст ва ҳар ҷо, ки қадам ниҳад, тоҷи сари мардумон мегардад:

*Хоҳӣ, ки ҳамеша шоду хуррам бошӣ,
Ҳар ҷо, ки равӣ азизу маҳрам бошӣ.
Покиза шаву рост бизӣ, илм омӯз,
То тоҷи набегаони Одам бошӣ.*

Мавлоно дар рубоиёташ ишқи поки инсониро басо самимӣ, дилкаш ва шоирона ба қалам додааст:

*Бо ёр ба гулзор шудам раҳгузаре,
Бар гул назаре фикандам аз беҳабарӣ.
Дилдор ба ман гуфт, ки «Шармат бодо!
Рухсори ман ин ҷову ту бар гул нигарӣ».*

Дар байни рубоиёти Мавлоно мазмунҳои ишқӣ-ирфонӣ низ хеле зиёданд. Ба рубои зер таваҷҷӯҳ намоед:

*Он бут, ки ҷамолу зинати маҷлиси мост,
Дар маҷлиси мо нест, надонам, ки кучост.
Сарвест баланду комате дорад рост,
К-аз қомати ӯ қиёмат аз мо бархост.*

ё:

*Ин мастии ман зи бодаи ҳумро нест,
Ин бода ба ҷуз дар қадаҳи савдо нест.
Ту омадаӣ, ки бодаи ман резӣ?
Ман он мастам, ки бодаам пайдо нест.*

Дар рубои охир шоир таъкид менамояд, ки ман масту мадҳушам, вале ин мастии ман аз бодаи сурх, аргувонӣ (ҳумро) нест, ин бодаро касе намехарад ва касе намефурушад. Агар мақсадат аз омадану рехтани бодаи ман бошад, ба мақсад нахоҳӣ расид, зеро бодаи ман «пайдо нест». Маъноӣ бода ишқи илоҳӣ, маърифати роҳи Ҳақ аст. Бале, қаҳрамони лирикӣ маст аст, масти дидори Аллоҳ. Ӯ бода менӯшад, яъне дар роҳи ба мақсад расидан саъю талош дорад ва илму дониш меомӯзад, то ба маъшукаи (Худои) худ бирасад.

«**Фиҳи мо фиҳи**». Ин асар бо наср иншо шудааст. Адиб ва мутафаккир андешаҳои фалсафии ҳудро бо сабки адабӣ дар зимни нақшҳои мухталиф эҷод кардааст. Бештар аз эҷодиёти шифоҳӣ истифода бурдааст. Бахусус, дар зимни латифаю мутоибаҳо, нақлу ривоятҳо андеша ва афкори хешро ба қалам додааст. Масалан, дар зиндагӣ инсонҳои ҳастанд, ки ҳар гуноҳу кори нохубе зоҳир кунанд, он гуноҳро ҳавола ба Худо мекунанд. Ҷалолиддини Балхӣ чунин рафтори ношоистаро наменвисандад ва саҳт маҳкум менамояд. «Он яке бар дарахти Қамариддин мева мерехт ва мехӯрд. Худованди боғ мутолиба карда гуфт:

-Аз Худо наметарсӣ?!

Гуфт:

-Чаро тарсам! Дарахт аз они Худо ва ман бандаи Худо, мехӯрам аз моли Худо!

Гуфт:

- Биист, то ҷавоб гӯям. Расан биёред ва ўро ба ин дарахт бибандед ва бизанед, то ҷавоб зоҳир шудан.

Фарёд баровард:

-Аз Худо наметарсӣ?

-Чаро тарсам, ки ту бандаи Худой ва ин ҷӯби Худо».

«Муаллим кӯдакero хат омӯзад, чун ба сатр расад, кӯдак сатр менависад ва ба муаллим менамояд. Пеши муаллим он ҳама каж аст ва бад. Ба вай ба тариқи санъат ва мадуро мегӯяд: «Ҷумла нек аст ва некӯ набиштӣ, аҳсант! Аҳсант! Илло ин як харфро бад набиштӣ. Чунин мебояд ва он як харф ҳам бад набиштӣ. Чанд харфero аз он сатр бад мегӯяд ва ба вай менамояд, ки чунин мебояд набиштан ва бокиро таҳсин мегӯяд, то дили ў нарамад ва заъфи ў ба таҳсин қувват гирад ва ҳамчунин ба тадриҷ таълим мекунад ва мадад меёбад».

Ба ин восита Мавлоно таъкид менамояд, ки дили кӯдакро ба хондану навиштан бояд қавӣ гардонд. Ба тарзе камбудию нуқсонашро фаҳмонидан лозим аст, ки дилаш аз хондан намонад, балки шавқу рағбаташ бояд рӯз аз рӯз афзун бигардад. Агар ин маврид муаллим кӯдакро маломату сарзаниш кунад, дар ҳақаш суханони қабех гӯяд, ки ту намедонӣ, одам намешавӣ ва гайраву гайраҳо, он вақт тир ба ҳадаф намерасад, мурод ҳосил намегардад.

«Бачае дар сахро ба модар гуфт: «Маро дар шаби торик сиёҳие монанди дев рӯй менамояд ва аз ин метарсам.

Модар гуфт:

-Матарс! Чун он суратро бинӣ, далертар бар вай ҳамла кун, пайдо шавад, ки хаёл аст».

Мавлоно дар ин пора шогирдонро ба нотарсию далерӣ хидоят мекунад ва бо ин гуфтаи мехоҳад, ки аз хурдӣ чунин сифатхоро бояд волидайн ба фарзандон бигӯянд ва дар ҳамин рӯҳия онҳоро тарбият намоянд.

Мавлоно Ҷалолиддин нисбати мугулҳо нафрат дорад ва дар асарҳояш ҷо-ҷо онҳоро ба зер тозиёнаи танкид гирифтааст.

Охир, аз дасти ин хунхорон волидайн ва худи ӯ Балх – зодгоҳашонро як умр тарк карданд. Ҳанӯз он рӯзҳо он фалокате, ки чингизиён ба сари мардуми Аҷам оварда буданд, дар назараш ҷавлон мезад. Онҳо сарвату давлати бекарони халқро тороч карданд ва сарватманд шуданд: «Касе савол кард, ки мугулҳо молҳоро меситонанд ва эшон гоҳ-гоҳе моро мол мебахшанд. Хукми он чун бошад? Фармуд: «Ҳар чӣ мугул ба мо додааст, чун оби кӯза аст аз дарё. Пас, моли мо ба эшон харом аст ва моли эшон бар мо ҳалол».

Гуфт:- Мугулон, ки аввал дар ин вилоят омаданд, урён ва бараҳна буданд. Маркаби эшон гов буда ва силоҳашон ҷубин. Ин замон мӯхташам ва сер гаштаанд ва аспони тозӣ (арабӣ) ҳар чӣ беҳтар ва силоҳҳои хуб (аслиҳаи хуб) пеши эшон аст.

Фармуд:- Он вақт, ки дилшикаста ва заиф буданд ва қуввате надоштанд, Худо эшонро ёрӣ дод ва ниёзи эшонро қабул кард. Дар ин замон чунон мӯхташам ва қавӣ шуданд, ки Худои таоло ба заъфи халқ эшонро ҳалок кунад».

Ҳамин тавр, Мавлоно дар анҷоми ҳикоят онҳо, яъне чингизиёни золихро ба марг маҳкум кардааст ва аз Худо ин матлабро хостааст. Дар ҷойи дигар бо сад дард мегӯяд:

Ҳама Балхро чун кафи даст кард, иморати оламор паст кард.

Дар «Фихи мо фихи» латифаю мутоибаҳои намакин зиёд омадаанд, ки дар онҳо содагӣ ва суханони лутфомези мардумони оддӣ инъикос гардидаанд. «Яке харе гум кард. Се рӯз рӯза дошт ба нияти он, ки хари худро биёбад. Баъд аз се рӯз харро мурда ёфт. Ранҷид ва аз сари ранҷиш рӯй ба осмон кард ва гуфт:

- Агар ба ивази ин се рӯз, ки рӯза доштам, шаш рӯз аз рамазон нахӯрам, мард набошам».

МАЗМУН ВА МУНДАРИҶАИ ҶАЗАЛИЁТИ ШОИР

«Девони кабир».

Девон асосан ҷазалиёти Ҷалолиддини Балхиро дар бар мегирад ва беш аз 50 ҳазор байт дар он гулчин шудааст. Ҷазалиёти адиб беш аз 7 қарн аст, ки қалби ошиқони шайдоро гарм намуда, ба инсонҳо гизои маънавӣ бахшидаанд. Ҷазалиёти Мавлоно на танҳо барои форсизабонони дунё маҳбубият,

волоият, арзандагӣ доранд, балки барои ҳамаи мардуми олам мақбулу азизанд. Ӯ дар ғазалҳояш ишқи инсон, дарду гами инсон ва бузургии инсонро ситоиш кардааст. Чалолиддини Балхӣ инсонҳоро ба якдигар баробар, бародар медонист. Барои ӯ мафҳуми миллат, халқ, дину мазҳаб як маъно доштанд ва онҳоро баробар ва яксон медонист. Душмани каттоли ӯ Чингизхони хунхор маҳсуб шуд. Барои ӯ кишварҳо, давлатҳо, марзу бум гӯё вучуд надоштанд.

Оре, дарду гами инсон, орзуо омоли аҳли Сайёра мағз андар мағзи ғазалиёти шоирро фаро гирифтааст. Дар бораи тавоноии ин шоири файласуфи лирикӣ киссаҳо, ривоятҳо зиёданд, ки дар ҳамаи онҳо Чалолиддин тавсифу ситоиш ёфтааст. Мавлоно Афлокӣ дар бораи шахсиятҳои бузурги илму адаб дар асараш ҳикоят, нақлу ривоят овардааст. Аз ҷумла, дар бораи Мавлоно Чалолиддини Балхӣ ҳам чанд ҳикоят овардааст, ки ҳоло муносиб аст як нақли ӯро мазмунан ба шумо ҳикоят намоем. Чалолиддин ва Саъдӣ ҳангоми сайру саёҳатҳояшон ба Қунияю Шероз рафта якдигарро зиёрат карда буданд ва бо ҳам риштаи дӯстию бародарӣ ва ҳамкорию адабӣ ҳам дошта буданд. Боре малик Шамсиддин ба Саъдӣ нома навишта хоҳиш менамояд, ки барояш ғазале иншо бикунад, ки он ғазал мазмуни гариб ва санъатҳои аҷиб дошта бошад.

Шайх Саъдӣ ғазали Мавлоно Чалолиддинро, ки бо чунин матлаъ оғоз меёфт:

*«Ҳар нафас овози шиқ мерасад аз ҷану рост,
Мо ба фалак меравем, азми тамошо кирост?»*

Бо номае ба Шамсиддин фиристоданд ва дар он нома Саъдӣ чунин нигошта буд: «Дар иқлими Рум подшоҳе муборакқдам зуҳур кардааст ва ин нафокат ӯрост. Аз ӯ беҳтар ғазале нагуфтаанд ва низ нахоҳанд гуфтан. Маро ҳаваси он аст, ки ба зиёрати он султон ба диёри Рум равам ва рӯйро ба хоки пойи ӯ бимолам».

Дар ҳамин мавзӯ Давлатшоҳи Самарқандӣ дар тазкираи хеш «Тазкират-уш-шуаро» гуфтае дорад, ки ёд кардани он айни савоб хоҳад буд: «Гӯянд дар хонаи Мавлоно сутуне буд. Чун гарки баҳри муҳаббат шудӣ, даст дар он сутун задӣ ва ба чарх

омадӣ ва ашъори пуршӯр мегуфт ва мардум он ашъор менавиштанд».

Суханони боло гувоҳи онанд, ки Мавлоноро дар рӯзгораши дар байни бузургон чун Саъдӣ эътиқодмандон буданд ва эҳтиромаш мекарданд. Саъдӣ ба газалиёти Ҷалолиддин баҳои сазовор дода ва ўро дар Қуния зиёрат карда будааст. Ва ҳамчунон Ҷалолиддин ҳам ба дидори Шайх Саъдӣ мушарраф гардида будааст.

Мавзӯҳои газалиёти Мавлоно хеле рангинанд. Ишқу муҳаббати илоҳӣ ва заминӣ, яъне ишқи поки инсонӣ ҳамсадои дили пуртуғёну меҳрангези ин ошиқу ин ориф будааст.

Ғазали «Эй ошиқон» ғазали хонданист ва бо як ҳиссиёти баланд суруда шудааст:

- 1. Эй ошиқон, эй ошиқон, ман хокро гавҳар кунам.
Эй мутрибон, эй мутрибон, даффи шумо пурзар кунам*
- 2. Эй ташнагон, эй ташнагон, имрӯз саққой кунам,
В-ин хокдони хушкро Ҷаннат кунам, Кавсар кунам.*
- 3. Эй бекасон, эй бекасон, ҷоъалфараҷ, ҷоъалфараҷ,
Ҳар ҳастаи ғамдидаро султон кунам, Санҷар кунам.*
- 4. Ман гуссаро шодӣ кунам, гумрохро ҳодӣ кунам.
Ман гургро Юсуф кунам, ман захрро шаккар кунам*
- 5. Эй осмон, эй осмон, ҳайронтар аз наргис шавӣ,
Чун хокро анбар кунам, чун хорро абҳар кунам.*
- 6. Эй ақли кулл, эй ақли кулл, ту ҳар чӣ гуфти, содиқӣ,
Ҳоким туй, Ҳотам туй, ман гуфтуғӯ камтар кунам.*

Ғазал мазмуни ирфонӣ дорад. Қаҳрамони лириқӣ ба Ҳақ расидааст ва дар байни маъшук (Илоҳӣ) ва ошиқ (худаш) фарқ намегузорад. Ба мазмуни ғазал аз ҳамин нигоҳ бояд назар кард.

Дар байти аввал, ки ҳамаи калимаю ибораҳояш фаҳмост, ба ошиқону мутрибон таъкид менамояд, ки ман метавонам хокро гавҳар кунам. Акнун бубинем, «гавҳар кардани хок» чӣ маънӣ дорад. Ин иборан мачозист. Яъне Мавлоно гуфтаи меҳоҳад, ки чунон қудрат дорам, ки хоки сиёхро, ки ночиз аст, гавҳар кунам ва ё хокро гавҳар бигардонам. Маънои дигари он ин аст, ки инсон аз хок сиришта шудааст, вале вақте ки ба хок меравад, ў гавҳар мешавад.

Дар мисраҳон дувуми байт ба мутрибон, яъне ба

сарояндагону ҳофизон нидо карда мегӯяд, ки дафғ – яъне ҳамон олати мусиқии шуморо аз зар пур мекунам.

Дар байти дувум ба ташнағони роҳи Ҳақ сакко (обдеҳ) шудан мехоҳад, то ки бо ҳам ин вайроноро обод кунанд.

Байтҳои 3, 4 ва 5 дастрасу фаҳмо мебошанд. Умуман қаҳрамони лирикӣ – шоир мақсад дорад, то дилҳои гамдидаро таскин бидиҳад, шодию фараҳ бахшад. Ҳатто ба осмон, ки дар баландисту зераш замини хоксору беозор, хитоб карда мегӯяд, ки ман пушту паноҳи заминам, хоки заминро мисли анбар хушбӯй ва хорашро равшан, зебо ва хушнамул мегардонам. Он вақт мисли нарғис ҳайрон бимонӣ. Ҳамин тавр, ҳайронии осмонро ба нарғис ташбеҳ кардан заминаи воқеӣ дорад ва хеле табиӣ баромадааст, зеро гули нарғис ҳамеша сар ба поён ниёз ба замин дорад. Дар мақтаи ғазал ба Ақли кулл, ки Худованд аст нидо мекунад, ки донандаи ҳар розу ниёз худат ҳастӣ, худат ҳокимӣ, худат ҳотамай.

Дар ин ғазал санъатҳои ташбеҳ, таҷнис, талмеҳ кинояю маҷоз бамаврид истифода шудаанд.

Ғазали «Ишқи ту шаробест» низ ба ҳамин мавзӯ бахшида шудааст.

- 1. Ишқи ту шаробест, ки сӯзад дилу ҷонро,
Чун ошиқи шӯрида нанӯшид кас онро.*
- 2. 3-ин бода касе то нашавад маст, надонад
Аҳволи дили ошиқи ошуфтарадонро.*
- 3. Онҷо ки гамаи хайма занад, барканад аз бех
Андешаи кавнайнӯ гамаи ному ташонро.*
- 4. Султони саронардаи ишқиаш чу назар кард,
Афрӯхт ба нури рухи худ ҷумла ҷаҳонро.*
- 5. Дар манзили ҳайрат мазан, эй Шамс, дари лутф,
Пӯшида ҳамон бех, ки кунӣ сирӣ ниҳонро.*

Адиб дар байти аввал матлабро баён намуда, ба ошиқ таъкид менамояд, ки доруи ту ҳам ҳамин шароб аст ва ғайри ту каси дигар онро нанӯшад, зеро ту ошиқи шӯридаю дар ҷустуҷӯи маъшук ҳастӣ.

Дар байти дувум бошад, ҳамин масъала аниқтар матраҳ меёбад ва кушода мешавад. Агар аз ин бода касе нанӯшад маст нашавад, аз дарду гамаи ошиқи бечора огоҳ нахоҳад гашт. Дар

ин чо шаробу бода илм аст, ки талабгори бода (ошик) онро нӯшида, ба Ҳақ наздик мешавад, мепайвандад.

Дар байти сеюм бошад, боз таъкид менамояд, ки ошик ба Ҳақ ки расид, худро гум мекунад.

Дар байти чорум ҳамин андеша боз давом мекунад. Ошик дар он чо аз султони саропардаи ишқ, яъне Ҳақ дидор дид ва аз нури рӯҳи он султон тамоми чаҳон мунаввар мегардад, пас дар анҷоми газал, дар мақтаи он ба хеш хитоб карда мегӯяд, ки аз он чизи дидаат ба ҳайрат наой, эй Шамс, ва он чизи дидаатро аз назари рақиб пинҳон бидор ва ин амал сад шоистагӣ дорад. Хулоса, шоир дар ин газал роҳу тариқи ба Ҳақ расиданро тавсиф менамояд ва аз ҷамоли Парвардигор шоду масрур мегардад.

«Бимиред, бимиред, дар ишқ бимиред». Метавон ин газалро ба газалҳои пеш таҳлил шуда яксон донист. Зеро дар ин чо ҳам пеш таърифу тавсифи ишқи илоҳист. Ба мазмуни газал тавачҷӯх намоед:

- 1. Бимиред, бимиред, дар ишқ бимиред,
Дар ишқ чу мурдед, ҳама рӯҳ пазираед.*
- 2. Бимиред, бимиред, аз ин марг натарсед,
Ки аз хок бароед, самовот бигиред.*
- 3. Бимиред, бимиред, аз ин нафс бибурред,
Ки ин нафс чу банд асту шумо ҳамчун амиред.*
- 4. Як теша бигиред пайи ҳуфраи зиндон,
Чу зиндон бишкастед, ҳама шоҳу амиред.*
- 5. Бимиред, бимиред ба пеши шаҳи зебо,
Бари шоҳ чу мурдед, ҳама шоҳу вазиред.*
- 6. Бимиред, бимиред, аз ин абр бароед,
Чу з-он абр бароед, ҳама бадри муниред.*
- 7. Хамӯшед, хамӯшед! Хамӯшии дами марг аст,
Ҳам зиндагӣ ҳаст ин, ки зи хомӯш нафиред.*

Мавлоно дар ин газал мурдани инсонро ҳақиқати воқеаи медонад ва ҷунонки мегӯяд, аз мурдан ҷойи гурез нест. Агар ин тавр бошад, дар роҳи ишқ, дар тақоӣи ишқ мурдан авлотар мебошад. Агар дар ҳамин роҳ ҷон нисор кардед, рӯҳи илоҳиро мегиред. Пазируфтани ба мурод расидан, ишқи илоҳиро дарёб кардан аст.

Дар байти дувум солиқ, яъне ошикро Мавлоно шердил

менамояд, ки дар ин роҳ аз марг натарсед, зеро чу мурдед, рӯҳатон ба самовот, яъне ба боло, ба осмонҳо хоҳад рафт.

Байти сеюм ба нафс бахшида шудааст. Шоир ва мутафаккир таъкид менамояд, ки дар тай кардани ин роҳ ба шумо нафс душмани қаттол ва рақиб аст. Бинобар ин, то нафси хешро накушӣ, то аз ин банд худро раҳо накунӣ, ба мурод намерасӣ. Дар ин маврид Мавлоно нафсро ба банд, ба зиндон ва солики роҳи Ҳақро, ки роҳ паймудан меҷӯяд, ба асири дар зиндонбуда шабех намудааст. Дар байти чорум шоир таъкид менамояд, ки бояд аз нахуст ба муқобили нафс мубориза бурд ва чун аз зиндон, аз дасти нафс раҳо ёфтед, шумо ба мурод мерасед, он вақт шумо шоҳу амиред. Зеро нафсро куштед, ғолиби нафси хеш гаштед. Меарзад, месазад, ки солиқ дар роҳи шоҳи зебо чон нисор кунад. Шоҳи зебо киноя ва рамз аст ва Мавлоно Парвардигорро дар назар дорад. Агар дар ин роҳ солиқ чон диҳад ҳам, муроди дилаш ҳосил мегардад ва ӯ мисли шоҳу вазир хоҳад гашт. Мавлоно дар байти шашум боз ба масъалаи нафс, ки садди роҳи солиқ аст, бармегардад ва таъкид менамояд, ки «Бимиред, бимиред в-аз ин абр бароед».

Он вақт шумо мисли бадр мунир хоҳед гашт. Ҳамин тавр, ҳолати ошиқонро ба бадри мунир –моҳи пурра, моҳи шаби ҷаҳордаҳ монанд кардааст. Гузашта аз ин, Мавлоно дар мақтаи газали «Бимиред» инсонҳоро, ҳоҳ дар роҳи ишқ бошад ва ё дар тақоӣи зиндагӣ, ба мубориза, ба азму субот ҳидоят намудааст. Бузургвор ҳомӯшӣ ё сукут ихтиёр карданро дар ҳар қор амали ноҳуб ва ҳатто марг медонад. Оре, барои ба ягон ҳадаф расидан, барои ҷомаи амал пӯшидани орзуҳо, нияту ормонҳо ва ҳамчунин ба Ҳақ расидан бояд саъю талош варзид, бояд мубориза бурд, то дурри мақсуд ба қадр ояд.

Дар газали «Маро чӣ ғам будӣ » Мавлоно ба мавзӯи мубрами рӯз баргашта, инсонҳоро ба сабури таҳаммул ҳидоят намудааст.

1. *Гарам симу дирам будӣ, маро мӯнис чӣ кам будӣ?
В-агар ёрам фақир астӣ, зи зар фориғ чӣ ғам будӣ?*

2. *Худоё, ҳурмати мардон, зи дунё фориғаш гардон!
Аз он ки фориғ астӣ, ӯ зи неши ман чӣ кам будӣ?*

3. *Нигоро, гар маро оҳӣ в-агар ҳам дарду ҳамроҳӣ,
Макун оху махӯр ҳасрат, ки бахтам мӯхташам будӣ?*

4. *Буро, зебову некӯӣ, раҳо кун ин гадорӯӣӣ,
Агар чашими ту сер астӣ, фалак моро ҳашам будӣ.*

5. *Зи тамъи одамин бошад, ки хеш аз ӯст бегона аст,
В-агар ӯ бе тамаъ будӣ, ҳама кас ҳолу ам будӣ.*

6. *Биё, чу но шав, эй маҳру на неъмат чӯ на давлат чӯ,
Гар Иблис инчунин будӣ, шаҳу соҳиб алам будӣ.*

Дар байти нахусти газал Мавлоно, яъне қаҳрамони лирикий, аз он ёд мекунад, ки агар ман молу сарват, симу зар дошта бошаму ёру дӯстонам мӯхтоҷ, бароям ин хуш нест. Молу симу зар бароям мӯнис шуда наметавонанд. Дар байти дувум аз Худо илтиҷо мекунад, ки аз дунёпарастӣ, аз нафси бад дӯстонашро раҳо кун, наҷот дех. Дар байти сеюм шоир ба рӯзгори хеш бо ёри меҳрубонаш ишорат мекунад, ки агар меҳру муҳаббат ба ман дошта бошӣ, вафодор бошӣ, пас ба ҳамаи додагиҳои Худованд шукрона бикун, дарду ҳасрат нанамо. Ана ҳамон вақт ман худро хушбахту саъодатманд ҳисоб хоҳам кард. Гузашта аз ин, шоир рафикашро ба шикастнафсӣ, назарбаландӣ ҳидоят менамояд ва таъкид кардааст, ки ҳаргиз гадотабъ набошад. Агар чашмат аз молу макони дунё сер бошад, ҳамин бахту иқболи ман шуда метавонад, мурод аз байти чорум ҳамин аст.

Дар байти панҷум тамаъ ва тамаъҷӯиро саҳт мазаммат кардааст. Агар шахс ба ин ҳисол ораста бошад, ҳама наздикон аз вай дурӣ ҷўянд ва агар ин ҳисоли баъд ўро тарк кунад, ҳар кас ўро амаку амакбача, ҳама ўро холаю амма шаванд ва дӯшташ бидоранд. Ба ҳамин хотир дар байти шашум ёри вафодорро даъват менамояд, ки мисли мо на ба неъмат вафодор бошу на ба давлат ва танҳо ба пайвандон, ёрони вафодор содиқ шав. Агар чунин роҳро Шамс пеш гирифтӣ ӯ ҳам мисли мо гардидӣ.

Меғўянд, ки ақл гувоҳи дил аст, ҳар баду неке, ки аз инсон рӯё мешавад, нахуст аз ақл сарчашма гирифта дар дил қарор мегирад. Ҳамин тавр, дили бузургтарин, волотарин, маҳбубтарин узви инсон маҳсуб меёбад. Аз ин нигоҳ, бояд дили

инсонҳо поку беолоиш бошад. Ранҷондани дил, басо шигфтомезу дардомез ва гуноҳи азим аст. Аз ин ҷост, ки Мавлоно Ҷалолиддин дар газали «Тавофи каъбаи дил кун» бузургии ин узви инсонро басо некӯ ситоиш ва тавсиф намуздааст:

1. *Тавофи каъбаи дил кун, агар диле дорӣ!*
Дил аст каъбаи маънӣ, ту гил чӣ пиндорӣ!
2. *Тавофи Каъбаи сурат Ҳақат бад-он фармуд,*
Ки то ба воситаи он диле ба даст орӣ.
3. *Ҳазор бор пиёда тавофи Каъба кунӣ,*
Қабули Ҳақ нашавад, гар диле биёзорӣ.
4. *Хамуш, васфи дил андар баён намегунҷад,*
Агар ба ҳар сари мӯе дусад забон дорӣ.

Пеш аз он ки газалро таҳлил бикунем, зарур мебуд, ки чанд сухан дар бораи Каъба, ки онро хонаи Худо гӯянд, ба арзатон бирасонем. Таърих гувоҳ аст, ки Каъбаро Ҳазрати Иброҳими Халил бо писараш Исмоил бунёд кардаанд ва он ҷойгоҳ зиёратгоҳи ашхоси гуногунмазҳабу гуногуноин қарор гирифт. Ҳатто бутпарастон ба он ҷо омада, бутҳоро зиёрат мекарданд, тавоф менамуданд. Пас аз он, ки Ислому пайдо гардид, ба ҷуз Ислому зиёрат кардани дину оинҳои ғайрро манъ карданд ва асли Каъбаро барқарор намуданд. Ин соли 9-уми ҳиҷрӣ, яъне соли 631 мелодӣ буд. Аз ҳамон вақту соат аҳли Ислому ва умуман мусулмонони дунё ба Макка омада, Каъбаро зиёрат мекардагӣ шуданд. Ин мавзӯё ва ин масъаларо бузургон баррасӣ намуда, чунин гуфтаанд:

Дил ба даст овар, ки Ҳаҷҷи акбар аст.
Аз ҳазорон Каъба як дил беҳтар аст.
Каъба бунёди Халили Озар аст,
Дил гузаргоҳи Ҷалили Акбар аст.

Шоистваи гуфтан аст, ки ҳамин маънӣ дар газали «Тавофи каъбаи дил кун» хеле хуб инъикос ёфтааст, ки ҳоло бо ҳам онро таҳлил хоҳем кард.

Дар байти нахусти газал Мавлоно таъкид мекунад, ки агар дил дошта бошӣ, фаҳмишат, ақлу фаросатат ба он ҷо бирасад, дили инсонҳоро зиёрат кун.

Зиёрат қардани дил чӣ маънӣ дорад? Ҳар як инсон дил дорад ва чунон, ки дар боло ёд қардем, нозуктарин аъзои инсон аст. Агар он таҳқир бубинад, касе нотавонаш бигирад ва ғаму андӯҳ болаш нишинад, бисёр бад аст ва Худоро хуш наояд. Ашхосе, ки барои ранҷонидани диле саъю талош меварзанд, асло Парвардигор гуноҳи онҳоро намебахшад. Албатта, оятҳои «Қуръон» гуфтаҳои Худою расули барҳақи вай Муҳаммади Мустафоро Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ҳонда, нағз дар ёд дошта. Бинобар ин ҳамин мавзӯро аз нигоҳи хеш дар газали боло матраҳ қардааст. Акнун мегузарем ба таҳлили газал. Дар байти аввал Мавлоно мегӯяд, ки агар ақл дошта бошӣ, Қаъбаро дил бишмору онро зиёрат кун. Албатта, зиёрат қардани дил ҳадафи асосии Мавлоност. Он чӣ маъно дорад? Маъноаш он аст, ки дили инсонро наранҷон, озор надох, тавонӣ дар ғаму шодии соҳибдиле бошӣ, дилбардориаш намо, ғаму андӯхро аз дилаш барор. Агар ҳамин қорро анҷом бидиҳӣ, шоиста бошад. Он чизе, ки мо гуфтем, маънии қаъбаи дил ҳамин аст ва ҳаргиз онро нодида мағир, гилаш мағиндор.

Дар байти дуввум Ҷалолиддини Балхӣ хотиррасон қардааст, ки он ҷое, ки зиёраташ мекунӣ, Қаъбаи сурат аст ва он ҷоро ба он муроду мақсад зиёрат мекунӣ, ки дилеро ба даст ораи ва ин дил дили Ҳақ аст. Давоми мантиқии ин байт дар байти сеюм равшантар зоҳир гардидааст. Дар ин маврид аз санъати муболиға бамаврид истифода бурда, таъкид менамоянд, ки агар ҳазор маротиба пиёда Қаъбаро зиёрат кунӣю дили касеро биёзорӣ, зиёрати ту дар назди Худованд қабул нашавад ва дар мақтаи газал андешаашро хулоса қарда, боз мегӯяд, ки ҳазор-ҳазор васфу ситоиши дил кунӣ, ин ҳанӯз хеле кам аст. Бинобар ин, аз ин зиёд мақому манзалати дилро васфу тавсиф қардан бароям душвор аст. Бинобар ин хомӯширо бароям муносиб медонам.

Газали «Эй қавми ба ҳаҷрафта, қучоед, қучоед?!» давоми мантиқии газали боло - «Тавофи Қаъбаи дил кун» буда, ашхоси сарсону саргардон- -хоҷиёнро хитоб менамояд, ки азобу ранҷ қашида, биёбону саҳро тай мекунанд ва дар ҷустуҷӯи маъшуқанд. Вале ин маъшуқ дар гирду атрофи ҳонадони онҳо, дар деҳу шаҳри онҳо ҷашм ба роҳашон истодааст. Онон ашхоси мусибатзада, ғаму кулфатдида, ранҷу азобқашида-дарвешон,

мардуми камбизоатанд. Ба онон кӯмак бирасонед, дили онҳо ёбед, тавофи дили онҳо кунед, на аз пайи чустучӯи сурате, буге бигардеду ба зохир бигардед. Аз ҳамин нигоҳ ғазали зерро таҳлил кунед ва ба ҳаёти имрӯз, ба гуфтаҳои роҳбари давлат киёс намоед:

*Эй қавми ба ҳаҷрафта, кучоед, кучоед?!
Маъшук ҳамин чост, биёед, биёед!
Маъшуқи ту ҳамсояи девор ба девор,
Дар бодия саргашта шумо дар чӣ ҳавоед?
Гар сурати бе сурати маъшук бубинед,
Ҳам хочаву ҳам бандаву ҳам қибла шумоед!
Сад бор аз он роҳ бад-он хона бирафтед,
Як бор аз он хона бад-он м бароед!
Он хонаи лутф аст, нишонаи ҳош бигуфтед,
Аз соҳиби он хона нишоне бинамоед!*

Ба ҷавоби ин ғазали дардошнову пандомӯз шохбайти халқӣ:

*Об дар кӯзаву мо ташналабон мегардем,
Ёр дар хонаву мо гирди қаҳон мегардем*

-ро метавон зикр кард. Оре, ҳам хоча, ҳам банда, ҳам қибла ва гузашта аз ин, кӯзаю ҳам хона дил аст ва онро бояд сачда кард, бояд шод гардонд. Ҳамин аст одаму одамгарӣ, ҳамин аст лутфу марҳамати инсонӣ поку шариф ва ҷунонки Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ гуфтааст, аз ҳазорон тоату ибодат, аз ҳазор бор зиёрати Қаъба кардан зиёрати дили инсон авлотар мебошад. Гуманизми Олии Мавлоно низ дар ҳамин аст. Бояд гуфт, ки албатта Мавлоно зиёрати Қаъбаро фарзи Шохӣ бо ҷон мепазирад ва худ ҳам ба тавофи Қаъба мушарраф шудааст, вале мақсадаш дар ин ашъор он аст, ки бояд ҳадфи банда дар ин кор ҳолисона ва ошиқона, барои ризои Худо бошад, на аз роҳи ҳавою ҳавас.

АНДЕШАҲОИ АҲЛОҚИИ МАВЛОНО.

Мавзӯи дӯстӣ, ҳамраъӣӣ, ваҳдату ягонагӣ дар ғазалиёти Мавлоно мақоми шоиста доранд. Зиндагӣ ва ҳаёти ибратомӯзи Ҷалолиддини Балхӣ шоҳиди ин гуфтаҳои мост. Маҳз ҳамин

дӯстӣ ва якдилӣ буд, ки дар сари қабри ӯ садҳо мардуми гуногунмиллат, гуногуноин чамъ омаданд ва бо як эҳтиром ҳасади ӯро ба ҳок супориданд.

Ҳамин дӯстӣ, ҳамин шеваи рафтор ва гуфторро Мавлоно дар эҷодиёташ илқо ва васф намуд. Тавачҷӯх кунед ба газали «Ёрон ҳама пештар нишинанд».

*Мо сӯҳбати ҳамдигар гузинем,
Бар домани ҳамдигар нишинем.
Ёрон ҳама пештар нишинанд,
То чеҳраи ҳамдигар бубинанд.
Ин дам, ки нишастаем бо ҳам,
Май бар кафу гул дар остинем.
Аз хона ба боғ роҳ дорем,
Ҳамсои сарву ёсаминем.
Ҳар рӯз ба боғ андароем,
Гулҳои шукуфта сад бубинем.*

Ба назари Мавлоно бо дӯстони мувофиқ ва ёрони содик сӯҳбат оростан аҷаб кайфияте дораду гулҳои хушбӯйро нисори якдигар намудан сад арзандагӣ. Дар баробари ин Мавлоно дӯстони номувофиқи кинаҷӯ ва мағруру худписандро саҳт маломат менамояд. Онҳоро ба сулҳу салоҳ, ба якдигарфаҳмӣ, ба дониستاني қадри якдигар даъват менамояд. Ба андешаи Мавлоно бояд дӯст аз дӯст дар дил кина нагирад ва гаразхоро аз дил биронад. Ҳамин аст расми дӯстию бародарӣ:

*Биё, то қадри якдигар бидонем,
Ки то ногаҳ зи якдигар намонем.
Каримон ҷон фидои дӯст карданд,
Сагӣ бигзор, мо ҳам мардумонем.
Гаразҳо тира дорад дӯстиро,
Гаразхоро ҷаро аз дил наронем?*

Сарчамъӣ, иттиҳод ва якдигарфаҳмӣ метавонад ҳар лашкариро мағлуб кунад. Бинобар ин, якдилу якмаром шудани инсонҳо гарави муваффақият аст:

*Парокандагӣ аз нифоқ хезад,
Пирӯзӣ аз иттифоқ хезад.*

*Ту ноз кунию ёри ту ноз,
Чун ноз ду шуд талоқ хезад.
Аз ноз шавад вилояте танг,
Дар дил сафари Ироқ хезад.*

Ҳамин маъниро Мавлоно дар газали «Бар сафи Рустам занем» боз ҳам равшантар ба қалам додааст. Шоир ёронро ба сарчамъӣ ва муттаҳидӣ даъват намудааст:

*Гар дам аз шодиву гар аз ғам занем,
Чамъ бинишнему дам бо ҳам занем.
Мову ёрон ҳамдилу ҳамдам шавем,
Ҳамчу отаи бар сафи Рустам занем.
Гарчи мардонем, агар танҳо равем,
Чун занон бар навҳаву мотам занем.
Торҳои чангро монем мо,
Чун-к дарсозем, зеру бам занем.
Мо ҳама дар чамъ одам будаем,
Бори дигар ҷумла бар одам занем.*

Вале ин панду андарзҳо, ин пешниҳоду орзуҳои Мавлоно ҷомаи амал напушиданд. Яқдигарфаҳмӣ, яқдили дар байни подшоҳони кишварҳои мусулмон набуд, ки лашкари Чингиз шаҳру деҳоти бешуморро сӯзонд, мардуми бешуморро ба қатл расонд, илму фарҳангро хароб кард ва худи Мавлоно ва садҳо уламою удабо, ҳукаморо аз Ватан беватан гардонд. Ин ҳодисоту ин воқеот аз хотири Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ҳаргиз ва то дами вопасинаш фаромӯш нагардид ва оху афғонаш ҳисоб надошт. Ӯ гоҳ-гоҳ дили дардмандашро бо шеъри нав таскин меод ва аз даргоҳи Худованд илтиҷо менамуд, ки барои сарқуб ва шикасти душмани каттоли миллаташ Шери Худою Рустами Дастонро бифрифт. Зеро аз ин ҳокимону шохони бегона, аз ин халқи бепушту паноҳ умед нест:

*З-ин халқи пуришикоят гирён шудам малул,
Онҳою хуёу наъраи мастонам орзуист.
Гирёнтарам зи булбул, аммо зи раиши ом,
Мӯҳр аст бар даҳонаму афғонам орзуист.
Дӣ шайх бо чарог ҳамегаит гирди шаҳр,
К-аз деу дад малуламу инсонам орзуист.*

*3-ин ҳамраҳони сустаносир дилам гирифт,
Шери Худову Рустами Дастином орзуст.*

Мавлоно Чалолиддини Балхӣ дар поёни рӯзгор басо мустаманд ва дилшикаста шуда буд. Нахуст ёди Балхи вайрона мекарду дилаш реш-реш мешуд ва пасон дар айёми пирӣ вафоти фарзандонаш ўро хеле музтар ва қалбашро дардманд гардонд. Дар газали «Дасти ман гир, эй писар» ҳолатҳои рӯҳӣ ва қалби ноорому гирёни хешро аҷаб пурсӯз ба қалам додааст:

*Дасти ман гир, эй писар, хуш нестам,
Эй қади ту чун шаҷар, хуш нестам.
Не, бихил дастам, ки ранҷур аз дил аст,
Дарди дилро гулишакар, хуш нестам.
То ту рафтӣ, қуввати сабрам бирафт,
То ту рафтӣ, ман дигар хуш нестам.
Дастҳоро чун камар кун гирди ман,
Ҳин, ки ман бе ин камар хуш нестам.
Нотавонам, рафтам аз даст, эй Ҳаким,
Даст ба ман неҳ, магар хуш нестам.
Сар ҳаме печам ба ҳар сӯ ҳамчунин,
Чист, яъне, ман зи сар хуш нестам.
Чаши мебандам ба ҳар дар то ба дер,
3-он ки бе ту бо назар хуш нестам.*

МАСНАВИИ МАЪНАВӢ

Соҳт ва сабки нигориши асари Мавлоно

Мавлоно Чалолиддини Балхӣ маҳз бо «Маснави маънавӣ» дар адабиёту фарҳанги гузаштаи мо нақши босазое гузошт. Таъсири он ба адабиёти хурду бузурги дунё назаррас аст. Ба эҷоди асар соли 1225 шуруъ намуда, дар тӯли 10 сол онро эҷод кард. Асар аз 26500 байт иборат аст. Он мисли дostonҳои маъмули адабиёти пешин сужети ягона надорад. Асар аз нигоҳи устухонбандӣ ба шаш дафтар қисмат шудааст ва ин шаш дафтар ба ҳам аз нигоҳи мавзӯ пайванд ё алоқаманд нестанд. Як умумияти байни дафтарҳо ин аст, ки нахуст оёте аз «Қуръон», ҳадисе аз Расули Акрам (с), ҳикоя, латифа, нақлу ривоёт оварда мешавад ва пасон дар анҷоми онҳо мақсад, ҳадаф ва афкори

адиб ва мутафаккир баён гардидааст. Аз ин назар онҳо афкори фалсафӣ ва ӛ ирфонии Мавлоноро пурра мекунад, тақвият медиҳанд. Аз нигоҳи устухонбандӣ ва сабки баён «Маснавий»-ро ба «Калила ва Димна» метавон шабеҳ донист. Масалан, барои тасдиқи матлабе ҳикоёту латоиф ва амсолу ҳикматро бедареғ истифода мебарад. Баҳусус, услуби ҳикоят андар ҳикоят, латифа андар латифа, ривоят андар ривоят онҳоро ба ҳам наздик гардондааст, ки мо ҳангоми таҳлили ин асар ба ин масъала боз хоҳем гашт. Масалан, дафтари аввали «Маснавии маънавӣ» ба тариқи зайл оғоз ёфтааст: «Ҳикояти ошиқ шудани подшоҳ бар канизак ва харидани ӯ он канизакро». Асоси ҳикоя ҳамин аст ва вобаста ба ҳамин ҳикоят Мавлоно мавзӯро боз идома дода, ҳикоятро боз давом медиҳад ва боз ҳикояти «Бемор шудани канизак», «Аз шаҳри Самарқанд боз овардани марди заргар». Ҳамин тавр, ҳикоя хеле тӯл мекашад. Дар ҳамин ҳикояҳои силсиладор Мавлоно андешаашро дар масъалаи хомӯшӣ, адаб ва беадабӣ ва натиҷаи онҳо бамаврид баён кардааст. Андешаҳои ахлоқӣ, фалсафӣ ва ирфонии ҳешро гоҳ дар байн ва гоҳ дар анҷоми ҳикоёту ривоеъ ёд мекунад, ки онҳо ба мавзӯи ҳикоеъ саҳт алоқаманданд.

«Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолиддини Балхӣ аз нигоҳи кофиябандӣ мисли дoston ӛ маснавиҳои асрҳои пешин: «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Офариннома»-и Абушақури Балхӣ, «Гаршоспнома»-и Асадии Тусӣ ба тариқи аа, бб, вв, гг омадааст. «Маснавии маънавӣ» ин тавр оғоз ёфтааст:

- а Бишнава аз най, чун ҳикоят мекунад,
 а В-аз ҷудоӣҳо шиқоят мекунад.
 б К-аз найистон то маро бубридаанд,
 б Аз нафирам марду зан нолидаанд.
 в Сина хоҳам шарҳа-шарҳа аз фироқ,
 в То биғӯям шарҳи дарди иштиёқ.*

Дар байти аввал ҳикояту шиқоят кофия ва мекунаду мекунад радиф шуда омадаанд. Дар байти дуввум бошад, калимаҳои бубридаанду нолидаанд ҳамкофияанд. Ниҳоят, калимаҳои фироқу иштиёқ дар байти сеюм ҳамкофия шуда омадаанд. Ҳамин тавр, dostonҳои дар боло ёдшуда ҳам бо ҳамин тарз кофиябандӣ шудаанд.

Мавлоно Ҷалололиддини Балхӣ «Маснавии маънавий»-ро дар баҳри рамали мусаддаси маҳзуф эҷод кардааст, ки рукнҳои асосии ин баҳр чунинанд:

*Бишнав аз най, чун ҳикоят мекунад,
Фо и ло тун фо и лотун фо и лун
В-аз ҷудоиҳо шиқоят мекунад
Фо и ло тун фо и ло тун фо и лут*

Баҳри рамал хеле сабук аст. Бо ин баҳр устод Рӯдакӣ маснавии «Калила ва Димна»-ро ба риштаи назм кашидааст ва бо байти машҳури он:

*Ҳар ки н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор.*

маснавий оғоз ёфтааст. Мавлоно ҳам аз ин нигоҳ ба устод Рӯдакӣ пайравӣ намудааст.

Акнун бармегардем ба мазмуну мундариҷаи ғоявии «Маснавии маънавий». Вале пеш аз баёни ин масъала зарур медонем, ки нахуст дар бораи чараёни тасаввуф ва муносибати он ба адабиёти бадеӣ равшаниро андозем.

Бояд гуфт, ки чараёни тасаввуф аз оғози пайдоиши худ бо халқ ва эҷодиёти вай муносибати наздик дошт. Ин муносибат ҷӣ дар ифодаи афкори пешқадами халқӣ ва ҷӣ дар истифодаи сюжети мотив ва образҳои халқӣ зуҳур ёфтааст. Роҳбарон ва намояндагони аввалини чараёни тасаввуф аз байни ҳунармандон баромада буданд. Масалан, Ҷунайди Бағдодӣ – косиб, Сирин – кӯҳнафурӯш, Абдулҳафиз - оҳангар, Ҳабибӣ - тунукасоз буданд. Пас аз асри XII намояндагони ин чараён адабиёти бадеиро ҳамчун воситаи асосии баёни ақидаҳои тасаввуфии худ қарор медиҳанд. Онҳо дар асарҳои худ идеяи қор қардан ва бо меҳнати ҳалолӣ худ зиндагӣ намудани ҳар як фарди ҷамъиятро талқин мекарданд. Аз ин ҷо, мантиқан он молу сарват ва боигарие, ки синфи ҳукмрон аз халқ бо зулму истисмор ҷамъ менамуд, ҳаром шуморида мешуд. Ба ҳамин тариқ, шоирони тасаввуф ба воситаи эҷодиёти худ золимон ва истисморкунандагони халқро зери танқиди саҳт гирифта, садон шиқоятomezи худро нисбат ба замон ба банд менамуданд. Дар баробари ин, меҳнати ҳалол, ғояҳои инсондӯстӣ, илму

донишомӯзи ва дигар хислатҳои неки инсониро бо як ҳиссиёти баланд тараннум мекарданд. Аз ҷумла, Абдуллоҳи Ансорӣ инсонии комил гуфта касеро медонад, ки ӯ бо халқи хеш, бо ғаму андӯҳи ӯ шарик бошад, дурӣ наҷӯяд. Ҷунончи:

*Айб аст бузург баркашидан худро,
Аз ҷумлаи халқ баргузидан худро.
Аз мардумеки дида бибояд омӯхт,
Дидан ҳама касрову надидан худро.*

Танкиди золимон, тарғиби идеяҳои пешқадами инсонӣ дар эҷодиёти Ҷалололидини Румӣ боз ҳам инкишоф ёфта, ба дараҷаи камолот мерасад. Барои барҷаста ифода ёфтани ақидаҳои файласуф эҷодиёти даҳанакии халқ роли калоне бозидааст.

Масалан, Ҷалололидин дар «Маснави» мегӯяд:

*Ҷоҳи мазлум ғашт зулми золимон,
Инҷунин гуфтанд ҷумла олимон:
«Ҳар ки золимитар – ҷаҳаш нурҳавлитар,
Ал фармудаст бадтарро батар».
Эй, ки ту аз зулм ҷоҳе меканӣ,
Аз барои хеш доме метанӣ.
Бар заифон гар ту зулме мекунӣ,
Дон, ки андар қаъри ҷаҳ пай мезанӣ.*

Шоир ба воситаи зарбулмасали халқии «Ҷоҳкан зери ҷоҳ» золимони замонашро мазаммат карда, онҳоро гӯшзад мекунад, ки агар ба халқ зулму беадолатӣ кунанд, рӯзе ба он ҷоҳи аз зулм кандаи худашон меафтанд.

Ба ҳамин тарик, аксарияти жанрҳои халқӣ ба адабиёти китобӣ дохил шуда, аз ҳар ҷиҳат таҳаввул ва инкишоф ёфтаанд ва боз дар шакли мукаммали худ ба адабиёти даҳонӣ баргаштаанд. Ин таҳаввулу инкишоф, асосан дар вазн, сохти композиционӣ, тарзи қофиябандӣ ва васеъ гардидани доираи мавзӯҳо ба амал омадааст. Ҷунончи, мавзӯи рубоиёти халқии давраҳои қадим ишқу муҳаббати инсонист. Вале ба воситаи адабиёти китобӣ мавзӯҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ, пандуахлоқӣ низ дохил шудаанд. Рубоиёти халқие, ки дар асрҳои XIX-XX эҷод шудаанд, аз ин мавзӯҳо саршоранд.

Ғайр аз ин, жанрҳои адабиёти китобӣ, аз қабилӣ ғазал,

китъа, мусамман, мухаммас ва гайра ба эҷодиёти даҳанакии халқ то андозае таъсир расонидаанд. Мо намунаҳои зиёдеро пайдо карда метавонем, ки онҳо дар жанрҳои мазкур аз тарафи халқ эҷод карда шудаанд.

Дигар ин ки таъсири суханҳои пурҳикмат ё афоризмҳои адибони бузурги гузашта ба эҷодиёти даҳанакии халқ хеле калон аст. Суханони пурҳикмати устод Рӯдакӣ, Саъдӣ, Мавлоно Ҷалололидини Балхӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ ва дигарон имрӯз ҳам ҳамчун зарбулмасалу мақол аз тарафи халқ дар ҳар маврид истифода мешаванд.

МАЗМУН ВА ҶОЯИ ҲИКОӢТИ «МАСНАВИЙ»

Мавлоно Ҷалололидини Балхӣ барои ифодаи андешаҳои ирфонӣ ва ахлоқии хеш ҳикоятҳои латифонакнуну ривоятҳои зиёдеро дар «Маснавию маънавий» мавриди истифода қарор додааст. Ҳикояти «Лукмон ва гулом» аз ҷумлаи онҳост. Мазмуни ҳикоят чунин аст: Хоҷае чанд гулом дошту Лукмон сарвари онон буд. Онҳо кор мекарданд. Зоҳири Лукмон бад буд, яъне мисли шаб сиёҳ ва сурати бебезб дошт. Боре хӯчаин ба онҳо фармуд, ки рафта аз боғ мева оранд. Гуломон меваҳои пухтагӣро ширинро хӯрданд. Вақте ки хӯчаин сабабашро пурсид, гуфтанд, ки меваҳои ширинро гувороро Лукмон хӯрд. Хӯчаин бовар кард ва Лукмонро маломат кардан гирифт. Аз ин Лукмон ранҷид, ки ўро гуломон тўҳмат мекунанду хӯчаин бовар дорад. Пас Лукмон маҷбур ба хоҷааш чунин маслиҳат дод:

*Гуфт Лукмон: Саййидо, пеши Худо
Бандаи хоин набошад муртаҷо!¹
Имтиҳонро кор фармо, эй киё!²
Шарбати гармоб деҳ баҳри бало.
Имтиҳон кун ҷумла моро, эй карим,
Серамон дардеҳ ту аз оби ҳамим.³
Баъд аз он моро ба саҳрои калон,
Ту савора, мо пиёда бардавон.*

1 Муртаҷо – умедвор

2 Киё – хучаин, сардор

3 Оби ҳамим – оби ифлоси нугувори чарм

*Он гаҳон бингар ту бадкирдорро,
Сунъҳои қошифи асрорро⁴;*

Хўчаин ҳамин корро сомон дод. Шикамашонро аз оби ифлос пур намуд ва дар дашту саҳро онҳоро гардонд. Гуломон пас қай кардан гирифтанд ва он ҷӣ нӯшидаю хўрда буданд, аз даҳон берун бароварданд. Маълум гардид, ки ҳамаи меваҳоро гуломон хўрдаанд. Аммо Лукмон оби тозаи мусаффо қай кард. Яъне, дарунаш тозаю озода будааст:

*Қай дарафтоданд эшон аз ано,
Об меовард з-эшон меваҳо.
Чунки Лукмонро даромад қай зи ноф,
Мебаромад аз дарунаш оби соф.*

Ҳамин тавр, ба воситаи тадбири Лукмон сирри гуломон ошкор шуд ва бегуноҳии Лукмон дар назди хоҷааш маълум гардид.

Он чизе, ки фаҳмидед, мазмуни зоҳирии ҳикоя буд. Вале мақсади асосии Мавлоно аз овардани ҳикояи боло чизи дигар аст. Бояд ба ботини он назар кард ва бояд фаҳмид, ки муроди Ҷалолиддин аз баёни ҳикоя чист?

Мавлоно гуфтан меҳоҳад, ки дар роҳи Ҳақ, пеш аз ҳама, шогирдони пок, росткору ростқавро бояд интиҳоб кард. Яъне «Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ» гуфтаанд. Роҳи Ҳақ ё ба Ҳақ расидани солиқ кори осон нест, қалбаш бояд тоза мисли Лукмони Ҳаким бошад, на чун он гуломон. Ҳамон зайле ки дидед, зоҳири Лукмон хуб набуд, вале қалбаш тозаю озода буд. Ана чунин инсонҳои поку нексириштро бояд илм омӯзонанд. Ба хулосаи Мавлоно тавачҷӯҳ намоед:

*Пас ту ҳар чуфте, ки меҳохӣ, бигир!
Маҳви ӯ бошу сифоти ӯ назир.
Нур ҳоҳӣ, мустаиди нур шав!
Дурр ҳоҳӣ, хешбину дур шав!*

Агар ҳамин корҳоро сомон бидиҳӣ ва аз нахуст ашхоси арзанда ё мардони роҳи Ҳақро дуруст интиҳоб намой, он вақт ба мақсаду мароми хеш муваффақ хоҳӣ гашт.

⁴ Пас хоҳи дид хилаҳон пинҳонии онҳоро.

Ҳикояти «Марди баққол ва тӯтӣ»

Мазмуни он чунин аст: «Марди баққоле як тӯтии хушгӯ дошт. Ҳар ҷо, ки мерафт, тӯтӣ он дӯконро посбонӣ мекард. Он тӯтӣ ба савдогарон ва мизочон хушгӯӣ ва нотикӣ мекард. Ҳоча рӯзе ўро дар дӯкон танҳо гузошта, аз пайи кори хеш бирафт. Дар дӯкон боз гурбае маскан дошт ва он гурба мушero дар кунчаки дӯкон дид ва ба он хучум кард. Тӯтӣ аз ин ҳарбу зарб тарсид ва аз садр ба ҷойи дигар парид, ки шишаҳои равгани бодом рехт. Чун Ҳоча омаду ҳолро дид, дар газаб шуд ва бар сари тӯтӣ зад ва парҳон тӯтӣ аз сар бирехт ва кал шуд. Пас аз ин тӯтӣ дигар аз гап монд. Аз ин ҳодиса дили Ҳоча малул гашт ва аз амали худ пушаймон шуд ва дарегу ҳасрат намуд. Ў бечорагону дарвешонро садақа дод, то тӯтияш боз ба забон ояд. Аммо ин кор судаш накард ва тӯтӣ ба суҳан наёмад. Боре каландари пашминапӯши кал ба дӯкон ворид гардид. Тӯтӣ чун он каландари калро дид, ба суҳан даромад ва ба каландари кал чунин гуфт:

*Тӯтӣ андар гуфт омад дар замон,
Бонг бар вай зад, бигуфтаиш дар аён,
К- «Аз чӣ, эй кал, бо калон омехтӣ?
Ту магар аз шиша равган рехтӣ?!»
Аз қиёсаи ханда омад халқро,
Ки чу худ тиндоист соҳибдалқро.⁵*

Мазмуни ҳикоя ҳамин аст, вале муроди Мавлоно аз овардани он чизи дигар. Чунонки дидед, баққол ҳарчанд саъю кӯшиш карда бошад ҳам, тӯтӣ ба забон наёмад, мисли инсон тақаллум накард, аммо чун калеро мисли худ дид, ба гуфтор даромаду нахуст дарди хешро ёд кард, ки ту ҳам мисли ман равган рехтию хоҷаат саратро кал кард. Албатта, хонандаи азиз, он чӣ огоҳ шудӣ, ин мазмуни содаи зоҳир аст. Аз баёни ҳикоя ҳадафи Мавлоно чизи дигар мебошад.

Мавлоно таъкид менамояд, ки инсонӣ пок – солики роҳи Ҳақ набояд зоҳирбин бошад, мисли он тӯтӣ, балки ба ботин назар бояд кард. Тӯтӣ, ки бо забони инсон тақаллум мекунад, маънои онро надорад, ки ў дар роҳи Ҳақ бошад ё аз мазмуну

⁵ Далқ – либоси пашмина, соҳибдалқ - пашминапӯш.

гояи он огоҳ. Ин ноогоҳи боис шуда, ки ӯ ба тавачҷӯҳ ба сутати зоҳир худро ба каландар баробар доништааст.

*Ҳамсарӣ бо анбиё бардоистанд,
Авлиёро ҳамчу худ пиндоистанд.
Ин надонистанд эшон аз амо⁶ -
Ҳаст фарқе дар миёни бемунтаҳо⁷.
Ҳар ду чун занбӯр хӯрданд аз маҳал,
Лек шуд 3-он нешу 3-ин дигар асал.*

Ба ҳамин хотир, нахуст бояд инсон ба ботин нигарад, бояд ботинбин бошад. Ин монанди он занбӯрон аст, ки яке неш дораду дигар асал. Ва шоиста он бошад, ки мағзи гуфтор, яъне асали онро дарёбӣ. Он вақт дар роҳи Ҳақ ба Ҳақ ҳоҳӣ расид.

Пас ту ҳар гуфте, ки меҳоҳӣ бигир,
Маҳви ӯ бошу сифоти ӯ пазир.
Нур ҳоҳӣ, мустаиди нур шав!
Дурр ҳоҳӣ, хеш бину дур шав!

ҲИКОЯИ «ЧҶҶҶ»

Ҳикояти мазкур дар байни мардуми тоҷику форс хеле машҳур аст. Мавлоно онро бисёр шевову гуворо ба риштаи назм кашидааст:

*Кӯдаке дар неши тобути падар,
Зор менолид, бармекӯфт сар.
К- «Эй падар, охир, кучоят мебаранд?
То туро дар зери ҳоке биспаранд.
Мебарандат хонаи тангу заҳир,
Не дар ӯ қолию не фаршу ҳасир.⁸
Не чароге дар шабу не рӯз нон,
Не дар он бӯи таому не нишон.
Не дараи маъмур, не сақфу на бом,
Не дар ӯ баҳри зиёе⁹ ҳеч гом.
Не дар он аз баҳри меҳмон оби чоҳ,
Не яке ҳамсоя, к-ӯ бошад паноҳ.*

6 амо – кӯрӣ, беҳабарӣ

7 мунтаҳо – анҷомёфта, ба охир расида

8 ҳасир – бурё, палас

9 зиёе – кишту зироат.

*Ҷисми ту, ки бӯсагоҳи халқ буд,
 Чун шавад дар хонаи кӯру кабуд.
 Хонаи безинҳору ҷойи танг,
 К-андар он не рӯй мемонад, на ранг».
 3-ин насак авсофи хона мешумурд,
 Ва-з ду дида ашки хунин мефушурд.
 Гуфт Ҷухӣ бо падар: «Эй арҷманд!
 Валлаҳ, шир хонаи мо мебаранд!»
 Хонаи морост бе тазвиру шакк!
 Не ҳасиру не чароғу не таом,
 Не дараи маъмуру не сақфу на бом!»*

Воқеан, шояд ин латифа ё ҳикоят дар рӯзгори Мавлоно иншо шуда бошад ва ё худи Ҷалолиддин нахуст онро эҷод карда ва пасон дар байни мардум шӯҳрат ёфта бошад. Зеро дар замони зиндагии Мавлоно дар натиҷаи қатлу ғорати мугулони хунхор ҳаёти оммаҳо бисёр вазнин шуда буд ва рӯзгорашон вазнин гардид.

Рӯзгори саҳти мардумро ӯ бо чашми худ дид ва дар зимни ҳикояти мазкур қашшоқӣ, нодорин халқро воқеъбинона инъикос намуд. Мавлоно тасвири бурдани тобути шахси бечораеро ба гӯристон аз номи писараш басо дардомез ба қалам додааст.

Вақте ки шоир нишонаҳои гӯрро баён мекунад, Ҷухӣ ба падараш посух медиҳад, ки хонаи мо чунин аст ва ин майитро ба хонаи мо хоҳанд бурд. Ҷухӣ бошад, қаҳрамони латифаҳои халқӣ ба шумор меравад ва бисёр шоиру нависандагон ва гӯяндагон халқӣ бештари фикрҳои танкидиашонро аз номи Ҷухӣ баён кардаанд. Мавлоно ҳам дар ин латифа андешаашро аз номи Ҷухӣ овардааст.

Дар «Маснавии маънавӣ» Мавлоно ҳикояти «Қиссан зани Ҷухӣ ва ишва додани ӯ қозиро» овардааст. Қозӣ аз ишваю нози зани Ҷухӣ мафтун гардида, ошики шайдоҷаш мешавад. Зани Ҷухӣ бо шавҳараш маслиҳат намуда, ошики зор – қозиро ба хонааш даъват менамояд. Ҳангоми сӯхбаташон Ҷухӣ меояд. Занақ қозиро дар сандук пинҳон мекунад. Ҷухӣ ба занаш мегӯяд, ки фардо ана ҳамин сандуко ба бозор бурда, онро дар бозор оташ мезанам. Чун фардо мешавад, Ҷухӣ ҳаммол меораду

сандукро ба ӯ месупорад, то бар сари чорсуяш бибарад. Хулоса, ноиби қозӣ аз ин кор хабардор шуда, сандукро бо сад динор аз Чухӣ меҳарад ва қозиро аз марг начот медиҳад.

*Баркушоям, гар намеарзад, махар,
То набошад бар ту ҳайфе, эй падар.
Гуфт: «Эй Саттор! Бар мақшоӣ роз
Сарбубаста меҳарам, бо ман бисоз».
Моҷаро бисёр шуд дар маңязид,
Дод сад динору он аз вай харид.*

Албатта, Мавлоно аз қору рафтори баъзе намояндагони дини ислом хуб огоҳ буд. Дар байни онҳо ашхоси нолоиқ, ки ба қорҳои ношоиста даст мезаданд ва аз мансабу ҷоҳи худ истифода мебаранд, кам набуданд. Рафтори ҳамин гуна ашхосро Мавлоно дар симои қозӣ нишон додааст. Гузашта аз ин, дигар ҳамқорони қозӣ, аз ҷумла ноиби қозиро низ ба зерӣ тозиёнаи танқид мегирад. Зеро ноиб сирри қозиро пинҳон намуда, ӯро бо ҳар роҳу восита аз ҷазо, аз шармандагӣ начот медиҳад. Ба ин восита Мавлоно таъкид менамояд, ки дар содир шудани ҷунин қорҳо қозӣ бо ноибонаш ҳамкӯса ва шариканд.

Мавлоно дар ҳикояи «Марди аблаҳ ва хирс» низ ашхоси беақлу аблаҳро ба зерӣ тозиёнаи танқид гирифтааст. Қаҳрамони ҳикоя – ҷавонмарди паҳлавоне мебинад, ки аждаҳое хирсро дар мекашид. Он замон ҷавонмард омаду аждаҳоро бикушт ва хирсро аз марг начот дод. Ба ҳамин хотир хирс дар хизматаш камар барбаст. Боре ҷавонмард хеле монда шуду хобаш омад. Ӯ майли хоб карду хирс болои сараш истода ва пашаҳояшро аз сару рӯяш меронд. Марде мегузашт ва амали хирсро дид ва ангушти хайрат газид. Он мард аз ҷавонмард хоҳиш кард, то бо хирс ин қадар дӯстӣ накунад, ки пешомадаш хуб набошад. Биё, то бо ҳам бошему дар ғаму шодии якдигар шарик шавем. Вале ҷавонмард қабул накард ва бо хирс дӯстӣ қарданро нисбати ба дӯстӣ бо ҷинси худ – инсон беҳтар донист.

*Қисса воғуфту ҳадиси аждаҳо,
Гуфт: «Бар хирсе манеҳ дил, аблаҳо!
Дӯстӣ з-аблаҳ батар аз дуҷиманист.
Ӯ ба ҳар ҳила, ки донӣ, ронданист»*

*Гуфт: «Валлоҳ аз ҳасудӣ гуфт ин
В-арна хирси бингарӣ, ин меҳр бин».*

Пас он мард бирафту чавонмард ба хоб шуд ва хирс аз сару рӯи ӯ пашша меронд. Пашшаҳо хирагӣ карданд, хирс ба газаб омад ва рафта санги бузургеро бардошта овард ва бар пашшаҳо, ки рӯи он чавонмард сайру гашт доштанд, зад. Аз зарби санг чавонмард чон ба Ҳақ таслим намуд.

Мазмуни ҳикоя ҳамин аст ва Мавлоно ба ин восита гуфтанист, ки дӯстӣ бо ҳамчинси худ шоиста бошад, дӯстӣ бо аблаҳон арзандагӣ надорад. Нависанда дар ин маврид аз санъати маҷозу киноя ва рамз истифода бурдааст. Дар симои хирс ашхоси аблаҳ, нодонро, ки шоистаи боварию эътимод нестанд, нишон додааст:

*Меҳри аблаҳ - меҳри хирс омад яқин,
Кини ӯ меҳр асту меҳри ӯст кин.
Гар хӯрад савганд ҳам, бовар макун,
Бишканад савганд марди қачеухун....
Ҳар ки ӯ гӯяд ба назди мо дурӯғ,
Дар назирад гуфту савгандаш фурӯғ.*

БАДЕИЁТ ВА ТАВСИФҶОИ ШОИРОНА ДАР ШЕЪРИ МАВЛОНО

Яке аз хусусиятҳои барҷастаи назми Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ фасоҳату балоғат, тавсифҳои шоиронаи ӯст, ки ба маъниҳои олии либоси арзандаю шоиста пӯшонидани ва мазмуну шаклиро бо ҳам мутаносиб сохтааст. Ҷазалу рубоиёти адиб бо забони шевою образнок, бо санъатҳои волии бадеӣ ороштау пироста шудаанд. Аксарияти газалиёти шоир хушоҳангу хушсадояндр. Онҳоро оҳангсозон оҳанг баста, мутрибон месароянд. 800 сол боз баъзи қаландарон, ошиқон ва дилдодагонро гарм мегардонанд. Қалби ҳазорҳо мардуми сайёроно нурафшон менамоёндр. Мавлоно, гӯё ҳамин маъниро эҳсос карда бошад, ки мегӯяд:

*1. Ҳар мӯйи ман аз шиқат байту газале гашта,
Ҳар узви ман аз завқат хумми асале гашта.*

*2. Хуршеди амал рӯят, дарёи асал хӯят,
Ҳар зарра зи хуршедат соҳибамале гашта.*

*3. Ин дил зи ҳавои ту дилро ба ҳаво дода,
В-ин ҷон зи лиқои ту бурҷи ҳамале гашта.*

Шоир дар байти аввал самимияту ишқи покашро ба байту газалҳои эҷодкардааш ташбеҳ намуда ва ширинии ҳаёташро ба хумми асал монанд намудааст, ки ин ташбеҳот дар адабиёти гузаштаи мо нодиранд. Ҳамин тавр, дар байти дувум рӯи маҳбубаашро ба Хуршеди амал ва рафтору кирдорашро ба дарёи асал шабеҳ намудааст, ки ин тавсифҳо шоиронаанд. Байти сеюм ҳам бисёр олий ва самимӣ иншо шуда, қаҳрамони лирикӣ аз ҷамоли дилдодааш шоду масрур гардида, ҷон аз дидори ҷононааш мисли баҳори нозанин шукуфою масту махмур гардидааст.

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, ки бештари рӯзгорашро дар Қуния гузаронидааст, забони туркиро низ хуб медонист ва ба ин забон такаллум ва эҷод ҳам кардааст. Баъзе газалҳои хешро бо тоҷикию туркӣ иншо кардааст, ки намунаи бехтарини санъати муламмаъ ё ширу шакар маҳсуб шаванд:

*Донӣ, ки ман зи олам ялғуз сани севарман,
Гар дар барам наёӣ, андар гамат уларман.
Ман ёри бовафоям, бар ман ҷафо қилурсан,
Гар ту маро наҳоҳӣ, ман худ сани диларман.
Рӯи ҷу моҳ дорӣ, ман содадил аз онам,
З-он шаккари лабонат бир иккина диларман.
Фармой гамзаатро, то хуни ман бирезад,
В-арна санник ускунда мир язгури ёзарман.
Моҳе ҷу Шамси Табрет гайрат намуду гуфто:
«Аз ман дигар напурсед, ман суйладим, борар ман».*

Мавлоно дар тасвири фасли баҳор ва зебоиҳои табиат абёти рангин ва газалҳои дилнишин дорад. Хонанда пас аз мутолиаи онҳо эҳсос мекунад, ки Ҷалолиддини Балхӣ ошиқ будааст, ошиқ ба ёр (хоҳ маҷозӣ бошад ва ё хоҳ ирфонӣ) ошиқ ба диёр, ошиқ ба баҳору зебоиҳои ин арӯси сол. Шоиста он аст, ки бо як шӯру хаяҷон, бо як меҳру муҳабати шоирона баҳорро васф кардааст:

1. *Баҳор омад, баҳор омад, баҳори мушкбор омад,
Нигор омад, нигор омад, нигори бурдбор омад.*
2. *Зи савсан бишнав, эй райҳон, ки савсан сад забон дорад,
Ба дашти обу гул бингар, ки пурнақишу нигор омад.*
3. *Гул аз нарғис ҳамепурсад, ки: «Чун будӣ дар ин гурбат,
Ҳамегуфта: «Хушам, зеро хушиҳо з-он диёр омад.*
4. *Бунафша пеши тилуфар даромад, ки: «Муборак бод,
Ки зардӣ рафту хушкӣ рафту умри пойдор омад».*

Мавлоно газали «Баҳор»-ро гуҳарбор кардааст. Санъатҳои шеърӣ мисли такрор ёфтани калимаю ибораҳои «баҳор омад», «баҳори лолазор», нигор, савсан оҳангнокии газалро таъмин кардаанд. Инчунин санъати сачъ ё мусаччаъ, ки дар газал мақоми воло дорад, салосату балоғат ва савтиёти онро афзун гардондааст. Аз ҳамин нигоҳ ба байти нахусти газал диққат диҳед, масъала равшан мегардад.

Ғайр аз ин, дар газали «Баҳор» санъати ташхис бисёр бамаврид истифода шудааст. Санъати ташхис ин аст: ашён бечон ба забон даромада такаллум мекунад. Дар байтҳои 4 ва 5 нарғис, бунафша ба такаллум меоянд ва чун инсон ҳарф мезананд. Дар байти 4 гул аз нарғис мепурсад, ки дар он гурбат ҳолат чӣ хел буд. Худи ҳамин суол чанд санъати бадеӣ дорад. Гурбат ба маъноӣ зимистон омадааст. Шоир санъати рамзу кинояро истифода бурдааст. Инчунин зимистону баҳор дар газал тазод шуда омадаанд.

Мавлоно нисбати забони модаринаш эҳтироми сахт дошт ва сазо талош меварзид, ки бо забони зиндан халқаш асарҳои беофарад. Ӯ ҳатто забони модаринашро аз забони арабӣ муқаддамтар гузошта буд:

*Порсӣ гӯ, арҷи тозӣ хуштар аст,
Ишқро худ сад забони дигар аст.
Бӯи он дилбар, чу паррон мешавад,
Он забонҳо ҷумла ҳайрон мешавад.*

Мавлоно хуб медонад, ки забони Расули Акрамро ноиди гирифтани шоиста нест. Бинобар ин, забони арабиро ситоиш мекунад ва «тозӣ хуштар аст» мегӯяд, вале боз таъкиди менамояд, ки «порсӣ гӯӣ», ки «бӯи дилбар» асту забони модар». Забони

модар ва худи модарро хор макун, эхтиромашон намо. Сухани сахти модар бароят нӯшдоруст.

*Модар ар гӯяд туро: «Марги ту бод!»
Марги он хӯ хоҳаду марги фасод!
Он гурӯҳе, к-аз адаб бигрехтанд,
Оби мардӣ в-оби мардон рехтанд.*

Магрур ва мутакаббир машав, насихати волидайнро гӯш бидор, дар корхо бо дигарон машварат кун:

*Машварат идроку ҳушёрӣ диҳад,
Ақлҳоро ақлҳо ёрӣ диҳад.*

МАҚОМ ВА ШҶҲРАТИ МАВЛОНО ДАР АСРҶОИ БАЪДИНА

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ) яке аз адибон, мутафаккирон ва орифонест, ки дар таърихи фарҳангу адаби тоҷику форс мақоми шоиства ва воло дорад. Гузашта аз ин, миёни халқу миллатҳои туркчабор, Хинд, араб, пушту ва халқу қавмҳои Аврупо шӯҳратёр аст. Ҷанӯз аз асрҳои XIII сар карда, осораш ба забонҳои дунё тарҷума шудаанд. Шиблии Нӯмонӣ, Робиндранат Такур, Мирзо Ғолиб ва баҳусус шоир ва файласуфи барҷаста Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ хешро пайравони Мавлоно ба қалам дода, пешаш сари таъзим фуруд овардаанд. Таъсири Мавлоно дар газалиёт ва маснавиҳои Иқбол равшан инъикос ёфтааст. Дар маснавии «Ҷовиднома» Ҷалолиддини Балхӣ ҳамчун қаҳрамони асосӣ амал мекунад. Мавлоно, Зиндарӯд (Муҳаммад Иқбол), Дарवेशи Судонӣ ҳамроҳ ба сафари афлок мебароянд ва дар баҳсу талошҳои қаҳрамонони асар фаълоне иштирок мекунанд. Бо камоли ифтихор Иқбол ёди Мавлоно менамояд:

*Нуктаҳо аз Пири Рӯм омӯхтаам,
Хешро дар роҳи ӯ восӯхтаам.*

Сабаби ин қадар маҳбубият пайдо кардани Мавлоно дар чист? Ба ин суол посух додан ҳам осон асту ҳам душвор. Ҷунонки аз тарҷумаи ҳоли адиб равшан гардид, барои Мавлоно дину мазҳаб, халқияту наҷод тафовут надошт. Ӯ тарафдори инсонӣ

комил, инсони поку некӯсиришт, инсони ҳақбини ҳақшинос буд. Ӯ ҳамин гуна инсонҳоро ситоиш карда, ононро дӯсти Худо ва ҳамсоия Худо донистааст:

*Онҳо, ки талабгори Худоед, Худоед!
Берун зи шумо нест, шумоед, шумоед!
Чизе, ки накардед гум, аз баҳри чӣ чӯед?
Андар талаби гумнашуда баҳри чароед?!
Исмеду ҳуруфеду каломеду китобед!
Ҷабрили аминеду расулони худоед!
Дар хона нишинед, магардед ба ҳар сӯ,
Зеро ки шумо хонаву ҳам хонахудоед!
Ҳар рамз, ки Мавло бисарояд ба ҳақиқат,
Медон, ки бадон рамз сазоед, сазоед!*

Ҳамин тавр, инсонҳои поки ба Ҳақ расида аз ақли чузъ ба ақли кулл расида, бо Худо як мешаванд. Барои ҳамин андешаҳои башардӯстонааш баъзе олимон, шоирон, орифон маломаташ кардаанд ва «Маснавии маънавӣ»-ро каломии беарзиш донистаанд. Масалан, Мираббоси Лутфӣ бо таън ба ин шоҳасар нигариста, дар ҷавоб ба он достони «анну салво»-ро иншо кард. Ӯ худписандона мегӯяд:

*Ин каломии сӯфиёни шум нест,
«Маснавии маънавӣ»-и Рум нест.*

Дар асрҳои XVII ва XVIII дар Ҳинд чароғи илму фарҳанги тоҷику форс боз ҳам фурузонтар гардид. Доираҳои адабии дар шаҳрҳои Ҳинд арзи вучуд карданд ва боз ҳам забони дарӣ-тоҷикӣ ривочу равнақ ёфт. Адибони бузург ба камол расиданд. Бешубҳа, дар рушду камоли Робиндранат Такур, Мирзо Ғолиб, Аҳмад Аббос ва ҷунонки дар боло гуфтем, Муҳаммад Иқбол таъсири эҷодиёти Мавлоно басо бузург аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Чӣ зарурат пеш омад, ки волидаини Ҷалолиддин Ватанро тарк намудаанд?

2. Аз ҳикояти сӯхбати Аттор бо Муҳаммади хурдсол ба чӣ хулоса омадел?

3. Мавлоно дар бораи Аттор чӣ андеша дорад? Шеърҳои дар ситоиши Аттор эҷодкардаи Ҷалолиддини Румиро хонед ва ҳифз намоед.

4. Чаро пири Мавлоно – Шамси Табрэзиро катл карданд?

5. Дар марги Ҷалолуддин мусулмонону номусулмонон гиристанд. Ин корро онҳо ба чӣ хотир карданд?

6. Асарҳои Мавлоноро номбар кунед ва ба тариқи мухтасар дар бораи «Фиҳи мо фиҳи» маълумот диҳед.

7. Дар кадом мавзӯҳо рубоӣҳои шоир суруда шудаанд?

8. Мавзӯи газалиҳои Мавлоноро бо мисолҳои конкретӣ фаҳмонед.

9. Газалҳои ишқи Мавлоно чӣ хусусият доранд?

10. Чаро шоир дили инсонро аз ҳама чиз боло мегузорад?

11. Мавлоно дар бораи ваҳдат ва дӯстӣ чӣ мегӯяд?

12. Чаро шоир ёди Шери Худою Рустами Дастон кардааст?

13. Мавлоно дар газали «Дасти ман гир» ба кӣ муроҷиат намудааст ва чаро?

14. Номи асари Мавлоно «Маснавии маънавӣ»-ро шарҳу эзоҳ диҳед.

15. Чаро як гурӯҳ муҳолифон «Маснавии маънавӣ»-ро «Каломи шум» номидаанд?

16. Чаро муҳаккикон Мавлоноро файласуф номидаанд?

17. Дар бораи чараёни тасаввуф чӣ медонед?

18. Мақсади Мавлоно аз ҳикояти «Лукмон ва гуломон» дар чист?

19. Мисраи «Пас ту ҳар чуфте, ки меҳохӣ, бигир» чи маъно дорад?

20. Муламмаъ чӣ хел хусусият дорад? Бо мисол ин санъати бадеиро фаҳмонед.

21. Ҷалолиддини Балхӣ чаро «Порей гу, арчи тозӣ хуштар аст» мегӯяд? Мисраҳо шарҳ диҳед.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. Н.Одилов, Чахонбинии Чалолиддини Румӣ. Нашдавточик, Душанбе, 1964
2. Р. Фиш, Джалаладдин Руми, «Молодая гвардия» Москва, 1972
3. Чалолиддини Румӣ, хикоятҳои халқии «Маснави», Душанбе, 1963
4. Е.Э Бертельс, Суфизм и суфийская литература, Москва, 1965
5. Т. Миров, К. Хочаев, Ш. Исломов, Методикаи таълими адабиёти тоҷик, «Маориф», Душанбе, 1991.

АМИР ХУСРАВИ ДЕХЛАВИ (1253-1325)

Рӯзгори Амир Хусрав

Волидаини Амир Хусрав дар Шаҳри Сабз рӯзгори бофароғат доштан. Вале рӯзгори ононро омад-омади Чингизиёни хунхор нороҳат кард. Падари Хусрав марди майдон ва шахси бовикоре буд ва дар қатори ҳазорҳо мардум аз ин тундбоди шум зору нолон Ватанро тарк намуда, ҷониби Ҳинд роҳ пеш гирифтанд. Ҳамин тавр, Сайфиддин Маҳмуд – падари Хусрав дар дарбори султонҳои Деҳлӣ ба хизмат пардохт ва дар шаҳрчаи Патёлаи наздики Деҳлӣ макони зист ихтиёр кард. Соли 1253 дар ҳамин шаҳрча Амир Хусрав чашм ба ҷаҳон бикшуд. Аммо хурсандии ин оила дер давом накард. Панҷаи хуношоми Чингизиён диёри бихиштосои Ҳиндро низ панҷа бизад ва боз ҷангҳои хунин саросари ин кишварро ноором гардонид. Султонҳои Ҳинд барои истиклолу озодӣ ба по хестанд ва алайҳи душмани гаддор миён бастанд. Падари Хусрав Сайфиддини Маҳмуд, ки марди сипоҳӣ буд, дар ин набардҳо алайҳи чингизиён саҳт бичангид ва далерию шучоат нишон дод. Вале дар яке аз муҳорибаҳои саҳтгарин дар назди шаҳри Деҳлӣ аз дасти шамшери ҷонситони мугул ҷон бидод. Он вақт Хусрав нав ба 8 қадам монда буд.

Ин ҳодисаи нохуш рӯзгори ғарибонаи ин оиларо боз ғамангезтар ва нохуштар гардонд. Хусрав аз худ калон ҷор бародари дигар бо номҳои Иззуддин, Алишоҳ, Тоҷуддин ва Зоҳид дошт. Таъмин кардани рӯзгор барояшон осон набуд. Ба ҳамин маънӣ баъдтар Хусрав он рӯзгоронро ёд карда мегӯяд:

*Сайф аз сарам бирафту дили ман дуним монд,
Дарёи ман равон шуду дурри ятим монд.*

Аммо хушбахтона, бобои Хусрав аз тарафи модар Имодулмулк ба имдодашон бирасид ва аз ҷиҳати моддӣ ва ҳам маънавӣ ба аҳли хонавода дасти ёрӣ дароз кард. Хусрав тавонист дар зери қаноти бобои хайрандешаш Имодулмулк

пайраҳаи илму донишро тай кунад. Хусрав некиҳои бобояшро тамоми умр фаромӯш накард.

Ҳамин тавр, дар пеши донишмандон ва уламои соҳибном илмҳои маъмули онвақтаро омӯхт ва аз бар намуд. Махсусан дар илми шеър мусиқӣ бемисл гашт ва дар айёми хурдсолӣ устодони ин фанҳо имтиҳонаш бикарданд.

Гузашта аз ин, Хусрав пайваста эҷодиёти шоирони пешин, девонҳои шуарои мутааххиринро меомӯхт аз бар менамуд. Ба ин восита истеъдоди модарзодинашро сайқал меод. Ҳамаи ин натиҷаҳои дилхоҳ дод. Овозаи камолаш ба гӯши султонҳои Ҳинд расид ва ӯро ба дарбор даъват намуданд. Соли 1273, ки он вақт танҳо аз бист баҳори рӯзгораш бархурдор гардида буд, бо ба дарбори Чаҳчу гузошт. Ду сол дар ин даргоҳ надими хосаи султон гардид. Боре амакбачаи Чаҳчу Бугроҳон – ҳокими Мултон меҳмони Чаҳчу гардид ва бо Хусрав сӯҳбат намуд. Барояш сӯҳбат басо самимӣ буду хушаш омад ва фармуд, ки ба Хусрав тӯҳфаҳои лоик бидиҳанд ва пасон ӯро ба дарбори хеш – ба Мултон даъват намуд. Ин рафтори кирдори Бугроҳон ба Чаҳчу бисёр саҳт расид. Нахуст ба рафтаниаш иҷозат надод ва сониян аз пайи нест кардани Хусрав гардид. Хусрав нияти Чаҳчуро фаҳмид. «Чанд рӯзе бигзашт, гузаштаҳо ҳанӯз аз хотираш нарафта буд. Хост, ки маро нишони бало созад. Бинобар ин роҳи Сомонияро пеш гирифтаам» - менависад Хусрав.

Пас аз муддате шоир аз Сомония боз ба Дехлӣ бозмегардад ва ба дарбори Гиёсиддини Балабон ба хизмат мепардозад. Вале дере нагузашта, писари Гиёсиддин Муҳаммадсултон, ки дар Мултон ҳоким буд, аз падар илтимос мекунад, ки Хусравро ба наздаш ба Мултон бифиритад. Хусрав ба Мултон меояд ва дар ҳамин ҷо ба Ҳасани Дехлавӣ вохӯрда, риштаи дӯстӣ мебандад. Ин дӯстии ду шоири тавоно то поёни рӯзгорашон гусаста намегардад. Вале ин сӯҳбатҳо, нишоти базмҳои ошиконаю орифона, маҷлисҳои шеър суруд, дар назди ин шохзодаи шеърдӯсту шоирпарвар Муҳаммадсултон дер давом накард. Соли 1286 лашкари мугул ба Мултон ҳучум карда, мулкро хароб гардонид. Дар ин ҷанг Муҳаммад ба қатл расид. Хусрав ва Ҳасан бошанд, асири лашкари мугул гардиданд. Муддате нагузашта, онҳо аз асирии мугулҳо раҳо ёфтанд.

Хусрав чун аз асири раҳо ёфт, боз ба назди пайвандон ва назди модари меҳрубонаш ба Патёли омад ва аз дидори модари меҳрубон шод гардид.

Амир Хусрав чанд муддат бо модару фарзандон дами бегам бизад. Аз сӯхбати дӯстону дидори ёрони меҳрубон шоду мамнун буд. Бештар ба корҳои эҷодӣ банд гардид. Достонҳои таърихнашро дар ҳамин давра иншо кард. Модараш Давлатноз дар паҳлӯяш буду бо суханони модарона илҳомаш мебахшид. Вале ҳар чиз аввалу анҷом дорад ва умри инсон ҳам. Давлатноз соли 1299 болои достони фарзанди мушфику меҳрубонаш Хусрав ҷон дод. Аз марги модар шоир ҷомаи мотам пӯшид ва дидагонаш ашкборон гардид. Хусрав ин сӯзу гудоз ва ин дарду алами хешро дар достони «Маҷнун ва Лайли» баён намудааст.

Оре, модар модар аст. Хусрав ҳам аз марги шахси азизаш дили пурғам ва чашми пурнам дошт.

Амир Аловуддин (1296-1316) Хусравро боз ба дарбор даъват менамояд. Азбаски шеърдӯсту шоирпарвар набуд, ба Хусрав ҷандон аҳамият надод. Аловуддин танҳо барои нишон додани салобати давлати хеш уламою удаборо гирд оварда буд, вале онон наметавонистанд, ки дарборро ба ихтиёри худ тарк кунанд.

Амир Хусрав бештар аз султон Ҷалололдини Фирӯзшоҳ некиҳои зиёд дида буд. Ӯро ба мансаб расонид ва ба унвони ифтихории амири сазовор гардонид. Амир Хусрав подоши некиҳои ӯро хеле хуб ёд кардааст:

*Чунин бахшишиде, к-аз ту ҳам ёфтам,
Зи шоҳони пешина кам ёфтам.*

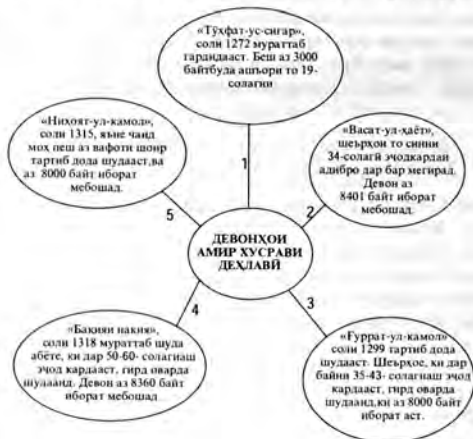
Амир Хусрави Дехлавӣ фарзандони зиёд дошт.

Амир Хусрав дар ҷо-ҷойи асарҳои аз фарзандонаш ёд кардааст. Масалан, ду духтар – Афиға ва Мастура, писаронаш Масъуд, Хизр, Рукнуддин, Айнуддин, Малик Аҳмад ва Муҳаммад - ҳамагӣ 8 нафар фарзанд доштааст. Малик Аҳмад марди фозил ва орифу шоири намоёни замони худ мегардад.

Ҳамин тавр, Амир Хусрави Дехлавӣ дар синни 72-солагӣ 27 сентябри соли 1325 дар шаҳри Дехлӣ вафот мекунад. Ҷасади шоирро дар паҳлӯи пири рӯҳонияш Низомуддини Авлиё ба хок месупоранд.

МЕРОСИ АДАБИИ ХУСРАВ

Амир Хусрави Дехлавӣ ханӯз аз айёми наврасӣ ба шеърғӯӣ оғоз карда буд, ки мо дар боло ба ин масъала ишорат кардем ва дар назди бузургон аз имтиҳон гузаштани Хусравро ёд кардем. Он вақт шоир ҳашт баҳорро тай намуда буд. Агар бигӯем, ки Хусрав 72 сол умр дид ва агар аз ҳашт ё даҳсолағӣ ба шеър гуфтан сар карда бошад, пас 62 сол шеър гуфтааст, асар эҷод кардааст, ки албатта, мӯҳлати кам нест. Далели дигар он аст, ки шоир дар муқаддимаи девони «Фуррат-ул-камол» миқдори тахминии ашъорашро ёд кардааст. Дар ин бора муаллифи «Қавохир-ул-асрор» Озарӣ чунин мегӯяд: «Чуноне ки аз «Фуррат-ул-камол»-и ӯ масмӯъ аст ва он ҷо навиштааст, ки сухани ман аз панҷсад ҳазор камтар аст ва аз чаҳорсад ҳазор бештар». Ҳатто миқдори ашъори адибро чорсад ҳазор ҳам ғӯем, хеле зиёд аст. Агар ин чорсад ҳазор на байт, балки мисраъ ҳам бошад, аз сермаҳсултарини суханварони адабиёти гузаштаи мо маҳсуб мешавад. Абдурахмони Қомӣ дар «Баҳористон» ба Амир Хусрав баҳои баланд медиҳад ва миқдори асарҳои ӯро дар «99

китоб» мегӯяд. Аз ҳама муҳимаш он аст, ки осори Амир Хусави Дехлавӣ то замони мо омада расидаанд ва китобхонаҳою осорхонаҳои кишварҳои оламро зеб додаанд. Дар бораи осори гаронбаҳои Хусрав дар Ҳинду Покистон, Эрону Тоҷикистон ва дигар кишварҳои ҷаҳон олимони ва ховаршиносони тадқиқоти пурарзиш анҷом додаанд.

Хусрав ҷакидаҳои шахдрези аввалини худро аз жанрҳои хурди лирикӣ: газал, рубоӣ, қасида, китъа, мусамман, тарҷебанду таркиббанд оғоз кардааст. То охири умр ин анъанаро давом додаст. Ҳамин тавр, Хусрав дар тӯли ҳаёташ 5 девон мураттаб намудааст, ки ба тариқи зайланд:

Қариб дар ҳар як девони шоир жанрҳои рубоӣ ва китъа ба назар мерасанд. Ҳамон шеърӣ аввалини Хусрав, ки дар ҳаштсолагиаш эҷод карда буд, рубоист. Мавзӯи китъаоти рубоӣҳои шоир рангин буда, ба масъалаҳои муҳим бахшида шудаанд. Мурод аз шеър гуфтани асар офаридан, мегӯяд Хусрав, номи нек гузоштан аст. Тавачҷӯҳ намоед:

*Накӯтар чиз андар шеър ном аст,
Ки монӣ зинда з-ин нақши сиёҳӣ.
Тани Хусрав бимирад, ин яқин аст,
Вале Хусрав намирад ҳеҷ гоҳе.*

Амир Хусрав боз китъае дорад ва дар он бо дард мегӯяд, ки Хусрав қариб тамоми ҳаёташро дар дарбори султонони Ҳинд гузаронида, ононро мадҳу ситоиш намудааст. Ин амалро дар солҳои охир маҷбури ва бо дили нохоҳам сомон додааст ва аз мадҳгӯӣ пушаймон ҳам шудааст. Шоир таъкид менамояд, ки аз мадҳу ситоиши дурӯғи бефурӯғ дилам мемурад:

*Аз гуфтани мадҳ дил бимирад,
Шеър арҷи тару фасеҳ бошад.
Гардад зи нафас ҷароғ кушта,
Гар худ нафаси Масеҳ бошад.*

Хусрав дар рубоӣҳои толимонии зулмпешаро саҳт мазаммат намуда, ононро ба парвона шабеҳ кардааст. Агар онҳо зулмро ҳамвора давом диҳанд, мисли парвона дар гирди шамъ ҳалок хоҳанд гашт. Шамъ киноя аз зулм аст.

*Ҳар кас, ки ба зулм кардан омӯхта шуд,
Аз новаки мазлум дилаш дӯхта шуд.
Парвона, ки бар шамъ зад, афрӯхта шуд,
Бар сӯхтагон ҳар кӣ бизад, сӯхта шуд.*

Адиб, ки бо аҳли чоҳу мансаб ҳамкоса буду аз қору амали
эшон воқиф, бинобар ин ба хулоса омад, ки маҳз дарбор ҷойи
ришвахӯрону тамаъгарон аст:

*Чандин тамаъу ҳирс дар обу гили ту,
В-охир ба дили хоки сияҳ манзили ту.
Ҳарчанд, ки хокро бибезӣ, эй дӯст!
Аз хок ҳамин хок бувад ҳосили ту.*

Қаҳрамони лирикӣ шукри Худо мегӯяд, ки мисли он дӯсташ
дар хирси молу сарвати дунё нест. Бо нони ҷаву оби ҷоҳ
зиндагии хуш ва босаодате дорад. Воқеъан, Хусрав ҳаёти
пурдабада ва молу сарвати зиёд нашофт. Зиндагиаш
миёнаҳолона мегузашт.

*Не сина зи ҳирси зар ба оташ дорем,
Не дил зи пайи тамаъ мушавваш дорем.
Нони ҷаву оби ҷаҳу кунҷе холӣ,
Ё Раб, ки чӣ зиндагонии хуш дорем.*

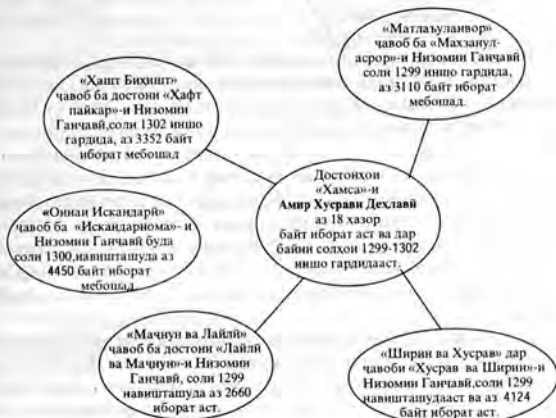
Маълумоти мухтасар дар бораи «Ҳамса»-ҳои Амир Хусрави Дехлавӣ.

Мусаллам аст, ки дар таърихи адабиёти тоҷикӣ форс Амир
Хусрави Дехлавӣ нахустин шоирест, ки ба «Ҳамса»-и Низомии
Ганҷавӣ пайравӣ намуда, «Ҳамса»-и хешро офаридааст.
Абдурахмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» Хусравро ситоиш намуда
мегӯяд: «Ба «Ҳамса»-и Низомӣ беҳ аз вай (Амир Хусрав) касе
ҷавоб нагуфта».

Амир Хусрав дар оғози «Ҳамса» Низомиро ба некӣ ёд карда
чунин мегӯяд:

*Дабдабаи хусравиям шуд баланд,
Ғулула дар ғӯри Низомӣ фиканд.
Гарчӣ бар ӯ хатми сухан мӯҳр бафт,
Сиккаи ман мӯҳри сараширо шикафт.*

«Хамса»- и Амир Хусрав ҳам аз панҷ достони мустақил иборат буда дар ҷавоби панҷ достони Низомии Ганҷавӣ суруда шудаанд. Ба нақшаи зер таваҷҷӯҳ кунед.

Амир Хусрав баъди ин «Хамса»-и дуввуми хешро эҷод намуд. Вале бояд эътироф кард, ки он аз нигоҳи мазмун ва гою сабки баён аз достонҳои пешин фарқи калон дошт. Метавон гуфт, ки бо ин сабку нигориш дар таърихи адабиёти тоҷикӣ форс навоварие, тозагие ворид намуд. Дуруст аст, ки дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҳамин зайл достонҳои таърихӣ, мисли достони «Искандар», «Кубоду Маздак», «Баҳроми Чубина» ва ғайра эҷод шуда буданд. Дар ин достонҳо тахайюлотӣ шоир фарохтар ва пурдомана буд. Зеро замону макони амалиёти воқеоти таърихӣ то Фирдавсӣ чандин асрҳо тӯл кашида буд. Аммо амалиёти «Хамса»-и дуввуми Амир Хусрав дар замони худӣ Амир Хусрав ба вуқӯъ омадаанд ва худӣ муаллиф яке аз ништироккунандагони фаёли достонҳои таърихӣ «Хамса» мебошад.

«Хамса»-и дуввум низ аз панҷ дoston иборат аст:

1. «Қиронуссаъдайн».
2. «Мифтохулфутӯх».
3. «Дувалронӣ ва Хизрхон».
4. «Нӯҳ сипеҳр».
5. «Туглуқнома»

Ин дostonҳо дар байни солҳои 1289 ва 1323 иншо гардида, ба мавзӯҳои маҳаллӣ бахшида шудаанд. Масалан, дostonи нахустини «Хамса» - «Қиронуссаъдайн» бо супориши султони Деҳлӣ Муизиддини Қайқубод соли 1289 иншо гардидааст. Мавзӯи он ҷангу ҷидолҳои байни писару падар, яъне байни султони Деҳлӣ Қайқубод ва султони Банғола Носируддин Бугрохон – падари Қайқубод мебошад. Дар ин задухӯрдҳо Амир Хусрав Қайқубодро ҳамроҳӣ мекард. Дар дostonи дуввуми «Хамса» - «Мифтохулфутӯх» Хусрав муборизаи султон Ҷалолидин Фирӯзшоҳи Хилҷиро (1290-1296) алайҳи исёнгарон, ки табаддулоти давлатӣ кардан мехостанд, мавзӯи дoston қарор додааст.

Ғайр аз ин, дар баъзе дostonҳо муборизаи султонҳои {индро ба муқобили муғулҳои истилогар нишон додааст. Дар ғалабаи султонҳои Ҳинд ҷоннисорию қаҳрамонию мардуми оддӣи Ҳинд бар зидди чингизӣи хунхор бисёр ҷолиб ва боварибахш ба қалам дода шудаанд. Амир Хусрав маҳз ҳамин муборизаҳои хунин, рӯҳи истиклолҳои халқҳои Ҳиндустонро барои озодӣ дар дostonи «Қиронуссаъдайн» басо ҷолиб ва боварибахш офаридааст. Аз ин нигоҳ, аҳамияти сиёсӣ ва тарбиявӣ дoston бисёр баланд аст.

Аз тарафи дигар, дostonҳои дар мавзӯҳои маҳаллӣ иншокардаи Хусрав аз он ҷиҳат арзишманданд, ки ӯ ҳодисоти воқеоти дар он рӯзгор дар сарзамини Ҳинд баамаломадаро ҳамчун як иштирокчию фаъоли ин ҳодисот баён кардааст. Ин дostonҳо барои таърихнигорон маводи пурарзише дода метавонанд.

Дар байни дostonҳои маҳаллӣ ё «Хамса»-и дуввум дostonи «Дувалронӣ ва Хизрхон» ҳам аз нигоҳи мавзӯӣ ва ҳам аз нигоҳи сабки ниғориш тозагиҳои зиёде дорад.

Амир Хусрави Деҳлавӣ бо наср ҳам чанд асари пурарзише эҷод кардааст. Бехтарин асари насрии ӯ «Эъҷози Хусравӣ»

махсуб мегардад. Адиб онро соли 1319 иншо кардааст. Вале аз рӯи мавзӯ ва мӯҳтавои он метавон ҳукм кард, ки бисёр қисматҳо, фаслҳо ва ё рисолаҳои онро дар давоми солҳои зиёд чамъ намуда, шакли ҳомакии рисолаҳоро тайёр карда будааст. «Эъҷози Хусравӣ» аз панҷ рисола таркиб ёфтааст:

1. «Филмуфрадот валмураккабот».
2. «Филмураттабот мин алмактубот».
3. «Филлатоиф мин алмаснуот».
4. «Филбадоеъ мин алмаънавиёт».
5. «Филсавобиқ мин алмуншаот».

Чуноне ки аз номи рисолаҳо пай бурдед, Хусрав ба масъалаҳои гуногуни илми забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, нақди адабӣ, вазну қофия, воситаҳои тасвири бадеӣ, тарзи истифода бурдани зарбулмасалу мақол, усули навиштани мактубҳо ва навъҳои мактуб чун: мактубҳои фарҳангию адабӣ, ошиқона, байнидавлатӣ, идоравӣ ва амсоли ин мавод оварда, онҳоро баррасӣ менамояд. Аз ҳамин нигоҳ имрӯз ҳам «Эъҷози Хусравӣ» кимату арзиши зиёдеро дорост ва барои донишмандони соҳаҳои гуногуни маводи арзишманда дода метавонад.

ДОСТОНИ «ДУВАЛРОНИ ВА ХИЗРХОН» **Сабки нигориш ва мазмуни мухтасари дoston**

Достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» дар асоси далелу бурҳонҳои таърихии замони зиндагии Амир Хусрави Дехлавӣ иншо гардидааст. Аз ин рӯ онро достони ишқӣ-таърихӣ гуфтан равост. Худи шоир ба қахрамонони асосии дoston ошноӣ дошт. Албатта, номҳо андак тағйир ёфтаанд. Инчунин, ҳодисоти воқеоти таърихӣ бо обу ранги бадеӣ тасвир ёфта, асарро баркамол гардониданд.

Достон дар тӯли солҳои 1315-1316 нигошта шуда, аз 4519 байт иборат мебошад. Амир Хусрав дар эҷоди он ба анъанаи дostonсароёни асрҳои пешин содиқ мондааст. Тарзи қофиябандиаш чун маснавиҳои асрҳои гузашта (аа, бб, вв, гг, дд ва ғайра) мебошад. «Дувалронӣ ва Хизрхон» дар баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзүф суруда шудааст, ки ба тариқи зайл тактеъ мешавад:

*Ба сӯзи сина ду ёри вафодор
Видои якдигар карданд ночор.*

Ма-фо-и-лун, Ма-фо-и-лун, Ма-фо-ил

V --- / V --- / V -- /

V --- / V --- / V -- /

Достон аз нигоҳи мазмун мисли достонҳои ишқии «Лайли ва Мачнун»-и Низомии Ганҷавӣ фоҷиавист. Шоҳзода Муборакшоҳ Хизрхонро ба хоҳири аз ишқи Дувалронӣ даст нақашиданаш ба қатл мерасонад.

Ғайр аз ин достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» ҳамчун анъана аз ҳамду наът оғоз ёфта, пасон ба мадҳи пири рӯҳонии худ Низомиддини Авлиё мегузарад. Боби чоруми достонро Хусрав ба мадҳи Султон Алоуддин мебахшад ва ўро дар баробари ситонш намудан ба раиятнавозию додгустарӣ хидоят мекунад. Ниҳоят боби панҷуми достон ба сабаби назми китоб бахшида мешавад ва дар ду боби оянда дар бораи султонҳои Дехлӣ ба тариқи хронологӣ маълумоти таърихӣ додааст. Баъд аз ин қисмати асосии достон шуруъ гардидааст. Хусрав ба ин қисмат 14 бобро муносиб донистааст. Дар ҳар як боб, пас аз баёни мазмун, вобаста ба он ҳикояҳои тамсилӣ меорад, ки онҳо барои тақвияти фикри адиб ва амиқтар инъикос гардидани мавзӯ ва барҷаста баромадани нақшҳои асосӣ хизмат кардаанд. Дар анҷоми достон Хусрав боби алоҳида овардааст, ки дар он дар бораи унвони достон, соли таълифи он, миқдори байтҳои асар ва ниҳоят, дар бораи пири хеш андешаҳои иброз намудааст. Як хусусияти дигари услубии достон боз дар он аст, ки пас аз ҳар як боб аз номи ошиқ ва маъшук ғазал оварда мешавад. Ғазалҳои ишқиянд. Эҳсосот ва меҳру муҳаббати ду дилдода дар ин ғазалиёт самимӣ ва хеле хушоиянд ба қалам дода шудаанд. Вале дар онҳо хусусиятҳои жанрии ғазал, аз қабилӣ матлаъ ва мактаъ ва тарзи қофиябандии ғазал риоя нагардидаанд. Қофиябандӣ ба тарзи маснавӣ (аа,бб,вв) омадааст.

ҶОЯИ АСАР ВА ТАҲЛИЛИ НАҚШҶОИ АСОСИИ ДОСТОН

Амир Хусрави Деҳлавӣ, ҳангоме ки достони «Дувалронӣ ва Хизрхон»-ро иншо кард, аллакай шоири машҳур буд. На танҳо дар сарзамини Ҳинд мақому манзалат дошт, балки дар Моваруннахру Хуросон ва Эрону Осиёи Сағир шӯҳратёр гардида буд. Шоир достони «Дувалронӣ ва Хизрхон»-ро дар айёми пирӣ, ки он гоҳ ҳам қалами расо дошту ҳам таҷрибаи бойи адабӣ, иншо намуд. Муроди Хусрав аз эҷоди ин достон чист? Нахуст, достон фоҷиавист. Бидуни ҳалок гардондани қаҳрамони асосӣ – Хизрхон достон пур аз саҳнаҳои ҷангу хунрезист. Ҷанг дар байни султонҳою ҳокимони Ҳинд барои тоҷу тахт, барои сарвату бонгарӣ ба тафсил омадааст. Ҳатто бародарон барои тоҷу тахт якдигарро кӯр карда, оқибат якдигарро қатл намуданд. Хусрав ҳамаи ин ҳодисаҳоро бо ҷашми худ дида, аз бераҳмии инсон дилхун гардид. Дигар, дар байни мусулмонҳою ҳиндуҳо муборизаҳои шадид мерафт. Дар ин муборизаҳои мазҳабӣ садҳо ҳазор ҳиндуя мусулмон ҷон ба Ҷонофарин меод. Шоир ҳамчун як фарди инсонпарвар ва некхоҳ хост, ки дар байни мазҳабу динҳои дар ин сарзамин вучуддошта сулҳу осоиш бошад, инсонҳо, аз ҷумла ҳокимон, султонҳо хуни якдигарро нарезонанд. Дар байни ҳиндуя мусулмон тухми нифок, бадбинию кудурат нақоранд, ошики якдигар бошанд. Барои дилдодагону ошиқон дину он набояд садди роҳ шавад. Ҳамин тавр, хост бо ин достони худ пеши роҳи ин ҷангу хунрезихоро бигирад. Вале ҷуноне ки дидем, шоир ноумед гашт. Ишқи лоқи инсон таҳқир карда шуд ва Хизрхони вафодор дар ишқи ҳиндулдухтар Дувалронӣ ҷон дод, ҷамъияти онрӯзаи Ҳинд ислоҳ нагардид ва, бадбахтона, то имрӯз ҳам дар сарзамини пахновари Ҳинд ин дарди ҷонкоҳ шифо наёфтааст. Имрӯз ҳам дар Кашмир дар байни мусулмонҳою ҳиндуҳо мубориза давом дорад, ки мову шумо ба ин падидаи номатлуб шохидем.

Аз мазмуни достон ҷунин бармеояд, ки Хизрхон дар роҳи ишқ устувор мемонаду ҷон медахад. Ӯ мусулмонзодааст. Вале Дувалронӣ зинда мемонад, мисли Лайлию Ширин худкушӣ намекунад. Ҷаро ӯ ба ин амали «анъанавӣ» даст назад? Магар

ишки ӯ нисбати Хизрхон пок, самимӣ ва устувор набуд? Дар ҳалли ин масъала бисёр пажӯҳишгарони ин дoston хайронанд. Мо ҳам дostonро такрор ба такрор хондем. Як далел моро сари ҳамин андеша овард.

Амир Хусрав овардааст, ки чун волидайн Хизрхону Дувалронӣ тӯй мекунанду ду дилдода ба ҳамдигар расиданд, онҳо аз якдигар коми дил ситонданд ва Дувалронӣ дучон шуд, яъне ҳомиладор гардид. Ба ҳар ҳол вай фарзанд аст, давоми умр. Фарзанди ба дунёмада аз Хизрхони мусулмон асту аз Дувалронии ҳинду. Ин фарзанд пайванди дилхост. Оянда тавлид шуда, дилхоро ба ҳам муттаҳид, муттафик мегардонад. Ба ин восита Хусрав хостааст, ки заҳмат ва саъю кӯшиши ӯ дар ин роҳ барабас наравад, оянда суде биёрад ва оянда фарзанди онҳо хешро на мусулмон гӯяду на ҳинду. Ӯ хешро инсон бидонад, инсон бишиносад ва дар оянда поягузори сулҳу салоҳ, ягонагию иттиҳоди дину халкиятҳои сарзамини Ҳиндустон бигардад. Ҳамин аст ҳадафи шоир, муроду мақсади Хусрав аз зинда мондани Дувалронии дар ишк нокому синабирён.

Хусрав бо иборати “яке гаштани ду ҷон” омезиши комил, ҷисмониву маънавии ду танеро васф мекунад, ки наояндаи ду миллати мухталиф ҳастанд. Бори дигар ба сурати дигар дар як пайкар таҷҷасум кардани башарро мебинем.

ТАҲЛИЛИ НАҚШҲОИ АСОСИИ ДОСТОН

Дар дoston нақшҳои Дувалронӣ ва Хизрхон асосӣ буда, қобили таваҷҷӯҳанд. Дигар чехраҳо мисли модари Хизрхон Офокбону, падари Хизрхон султон Аловуддин барои кушодани симои ҳақиқии қахрамонони асосӣ – Дувалронӣ ва Хизрхон хизмат кардаанд.

Хизрхон ишқи пок дорад ва барои ба мақсад расидан дар ин роҳ устувор аст, саъю талош дорад. Вале мубориз нест. Ба гапи падару модар гӯш медиҳад. Ба ҷуз зорию тавалло, ашк рехтан, нолаи пурсӯз намудан роҳи дигар надорад, ё хоҳиши дигар надорад. Барои ӯ давлату сарват, ҷоҳу мансаб ҳеч аст. Бинобар ин мегӯяд:

Агарчи давлатамро субҳгоҳ аст,

Вале бе ту ҷаҳон бар ман сиёҳ аст.

*В-агар худ ҳаст гапче бешуморам,
Баҳои ним ҷав нозат надорам.*

Бисёр рафтору кирдори Хизрхон ба Мачнуни Низомӣ монандӣ дорад. Ҳамоно дар роҳи ишқ устувору мубориз набудан, ба тақдир тан додан онҳоро ба ҳам наздик гардондааст. Масалан, вақте ки Хизрхонро ба духтари тағояш арӯси мекунад, ӯ ягон муқобилият нишон наметаҳад. Хизрхон дар як мактубаш, дарди дилашро ба тарзи зайл баён кардааст, ки бисёр риққатовар аст:

*В-агар ҳамхобае дорам дар оғӯи,
Ба ҷойи соф дурде мекунам нӯи.
Нишнам бо вайу дил дар хаёлат,
Бипӯшам чашму бинам дар ҷоҳи алат.*

Дувалронӣ ҳиндудухтари пок ва дар роҳи ишқ устувор тасвир ёфтааст. Ӯ ҳам зоҳиран зебосту ҳам ботинан. Муҳаббати Дувалронӣ нисбати Хизрхон самимӣ ва беолоиш аст. Бо вучуди он ки Хизрхон нисбати ӯ хиёнат карда, бо духтари тағояш сар ба болиҷ монд, боз аз гуноҳи Хизрхон мегузарад, боз ҳамроҳи Хизрхон бо амри дил ба зиндон меравад. Лаҳзаҳои дар зиндон будани ин ду дилдода рӯзҳои фаромӯшнашаванда ва ҳаёти хушбахтонаи Дувалронӣ маҳсуб меёфт. Хусрав дар достон ин лаҳзаҳоро бисёр ҷолиб ва шоирона ба қалам додаст:

*Даме бо ман нишин, эй ёри дилбанд,
Ки бар рӯи ту бикшоям даре чанд.
Агар банде ниҳад айём бар ман,
Хушам, к-аз зулфи туст ин дом бар ман.*

Дувалронӣ ҳусни расо, ақли воло дорад. Дар роҳи ишқ ба ҳама душвориҳо тоқат мекунад. Умед дорад, ки рӯзе ба мурод мерасад. Ҳамин ҳисол дар тиннати Хизрхон ҳам аст. Вақте ки бародараш Муборакшоҳ ба ӯ амр мекунад, ки маҳбубаатро ба назди ман фирист, то ту аз марғ раҳо ёбӣ, Хизрхон мурданро авло медонад аз он, ки аз Дувалронӣ даст бишӯяд.

Дар достон табиати зебои Ҳинд, баҳори нозанин басо шоишта тавсиф ёфтааст. Инсон ҳамчун як олиҳан зебои ин табиат бо ҳусну ҷамоли худододу расояш бо ҷамоли маҳорат

ба қалам дода шудааст. Шоир ақли расо, ишқи поки духтарони ҳиндууро дар симои Дувалронӣ нишон додааст, чамъбаст намудааст. Дувалронӣ дар ин пора хешро аз назари хеш, яъне аз назари зан баҳо дода, бо камоли ифтихор мегӯяд:

*Ҳанӯзам абрӯвон маҳкам камонанд,
Ҳанӯзам гамзаҳо пайкон фишонанд.
Ҳанӯзам нарғиси хунрез маст аст,
Ҳанӯзам зулфи кофар бутпараст аст.
Лабам ҳамшираи тунги набот аст,
Рӯхам ҳамчашмаи оби ҳаёт аст.*

Дар достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» нақшҳои манфӣ, аз қабилӣ султон Алоуддин, Муборакшоҳ, Малик Кофур амал кардаанд ва ҳар кадоме дар асар симои хешро дорад ва бо рафтору кирдори худ аз якдигар фарқ мекунанд. Масалан, султон Алоуддин шахси таърихист ва Амир Хусрав реалистона ва ҳаққонӣ амалиёти ӯро дар дoston нишон додааст. Султон Алоуддин ҳамчун шоҳи кишваркушо, ғосиб, зулмпарвар ва бераҳм ба қалам дода шудааст. Барои ӯ давлату сарват муҳим аст. Инсон, аз ҷумла зану фарзанд ҳам арзише надоранд. Ӯ ба муқобили падар ва фарзандонаш ҷангид ва ҷашмони Хизрхонро кӯр кард. Дар бераҳмӣ, разолату қабоҳат писари султон Алоуддин аз падар камӣ надорад, балки ҳазор бор бадтар аст. Ҳангоме ки ӯ ба сари қудрат меояд, нахуст бародарон ва хешовандони худро ба қатл мерасонад. Ҷуноне ки дар боло ишорат рафт, ӯ Хизрхонро низ кушт, то ки ба маҳбубан ӯ соҳиб шавад.

Нависанда саъю талош варзидааст, ки нақши модарро дар ин дoston ба тарзи динамикӣ инъикос намояд. Масалан, дар оғози дoston модари Хизрхон Офокбону ҳамчун як зани ба расму русум ва дину оини муқулмонӣ муътақид нахост, ки писараш Хизрхон бо ҳиндудухтар ақди никоҳ бандад. Вале оҳишта-оҳишта камбудии хешро фаҳмида, ислоҳ мешавад ва фарзанди худро ба муқод мерасонад. Албатта, дар ин маврид Хусрав нақши модарро муассир нишон дода, дар симои Офокбону онро чамъбаст намудааст. Яъне, дар анҷоми дoston нақши Офокбону ҷанбаи муқбӣ гирифтааст.

Хулоса, дostonи «Дувалронӣ ва Хизрхон» дар адабиёти

точику форс, чуноне ки дидем, тозагихон зиёд дорад. Дар либоси бадеият, нишон додани ҳодисоту воқеоти замон ва ба ин восита нишон додани камбудию нуксонҳои чомае яке аз ҳадафҳои асосии Амир Хусрав буд ва метавон бо як боварии том гуфт, ки тири адиб ба нишон расид.

МАЗМУН ВА МУНДАРИЧАИ ҒОЯВИИ ҒАЗАЛИЁТИ ХУСРАВ

Мусаллам аст, ки то асри XIV доираи мавзӯоти ғазал маҳдуд буд. Асосан дар ин жанр мавзӯи ишқу ошиқӣ, тавсифи табиат, майу мутриб, истиғнои маъшук, нолаю шевани ошиқ мақоми шоиста дошт. Амир Хусрав ҳам дар ғазалиёти хеш ҳамин мавзӯётро интихоб карда буд. Муҳимаш ҳамин буд, ки ғазалиёти шоир бо сабки сода эҷод шуда, дар онҳо фасоҳату балогати сухан, самимият ва оҳангнокии ғазалиёт ба дараҷаи камол расиданд. Метавон таъкид намуд, ки дар сурудани ғазал ба Саъдии Шерозӣ пайравӣ карда, ўро пири хеш медонад ва бо ифтихор мегӯяд:

*Хурави сармаст андар созари маънӣ бирехт,
Шира аз хумхонаи мастӣ, ки дар Шероз буд.*

Дуруст аст, ки Хусрав бо Саъдӣ ҳамзамон буданд. Вале Саъдӣ аз Хусрав солортар маҳсуб меёфт. Агар Саъдӣ соли 1292 аз дунё гузашта бошад, Хусрав соли 1325 вафот кардааст, яъне 33 сол баъдтар. Хусрав аз эҷодиёти Саъдӣ вуқуфи комил дошт. Ба ҳар ҳол ин ду бузургвор ба якдигар гоибона шинос буданд ва якдигарро эҳтиром мекарданду аз эҷодиёти якдигар огоҳ буданд. Бахусус Хусрав асарҳои назмию насрии Саъдиро хонда, аз онҳо баҳра бардошта будааст ва бахусус ба ғазалиёташ пайравӣ кардааст. Ҳамон ширинӣ ва содагии ғазалиёти Саъдиро дар ғазалиёти Хусрав метавон ба ҳубӣ мушоҳида кард. Дар байте, ки дар боло ёд шуд, Хусрав таъкид менамояд, ки аз маънии ғазалиёти Саъдӣ маст шуд ва маҳз аз хумхонаи мастӣ, ки дар Шероз буд, шираашро бигрифт Ҳамин тавр, сарчашмаи илҳом ва мазмунофарии Амир Хусрав асосан ғазалиёти шӯрангезу оламгири Саъдии Шерозист.

Ғазалиёти Амир Хусрав мисли ғазалиёти Саъдӣ ба эҷодиёти

асрҳои пасин, аз ҷумла XV ва XVI таъсири калон расонданд. Масалан, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар асари ёддоштиаш «Бадоеъ-ул-вақоеъ» базму нишотҳои аҳли фазлу адабро, ки дар хузури амирону шоҳон, вазирону ҳокимон баргузор мегардиданд, тавсиф намуда, ёд мекунад, ки аҳли нишот ба газалиёти Саъдию Амир Хусрав, Мавлоною Ҳофизи Шерозӣ бештар тавачҷӯх доштанд.

Амир Хусрав дар газали «Дил ҷавон ҳанӯз» айёми ҷавониашро дар поёни умраш ёд карда, таъкид менамояд, ки ҳанӯз ёди бутон аз ёд нарафта, ҳанӯз дар банди зулфи ёр гирифта аст. Агар сад таънаю маломат аз халқ шунавам ва нафринам кунанд, парвое надорам:

1. *Тан пир гашту орзуи дил ҷавон ҳанӯз,
Дил хун шуду ҳадиси бутон бар забон ҳанӯз.*
2. *Умрам ба охир омаду рӯзам ба шаб расид,
Мастиву бутпарастии ман ҳамчунон ҳанӯз.*
3. *Оҳанг карда сӯйи бурун ҷони гумраҳам,
Кофирдилоии ҳусн дар он сӯзи ҷон ҳанӯз.*
4. *Олам тамои пур зи шаҳидони фитна гашт,
Турки маро хаданги бало дар камон ҳанӯз.*
5. *Бедор монд шаб ҳама халқ аз нафири ман,
В-он ҷаиши ниммаст ба хоби гарон ҳанӯз.*
6. *Ҳар дам караишаҳои вай афзуну он гаҳе
Хусрав зи банди ӯ ба умеди амон ҳанӯз.*

Шоир дар ин ғазал ишқи поки инсонӣ, ишқи заминиро ёд кардаасту тавсиф ҳам. Дар байти аввал пирию ҷавонии умр ба ҳам муқобил гузошта шудаанд ва адиб аз санъати тазоду муқобила бамаврид истифода бурдааст ва дар байти дуюм рӯзу шаб тазоди якдигар омадаанд ва ҳамон фикри болоро қудрат бахшидаанд. Дар байти сеюм дар зимни ибрази «кофирдилон» шоир рақибони хеш, яъне агерро мазаммат менамояд. Дар ин маврид санъати киноя ва истиора (кофирдилон - агер) мақсади қаҳрамони лирикиро хеле ба ҷо инъикос намудаанд. Ҳамин тавр, газали «Ҳанӯз» шоирона, дар айёми пиронсолагии Амир Хусрав иншо шуда, маънӣ бо анвои санъати воло ифшо гардидааст.

Бештари газалиёти Хусрав ирфонӣ буда, дар онҳо ишқи

илохиро ситудааст. Ҳатто дар дostonҳои «Хамса» ҷо-ҷо газал овардааст. Яъне як тозагие дар сабку услуби дostonнигорӣ ворид намудааст ва адибони асрҳои оянда ин сабку услубро инкишоф додаанд.

МАҚОМИ ҚАСИДА ДАР ДЕВОНҲОИ ШОИР

Дар девонҳои Амир Хусрав пас аз газал қасида мақоми арзанда дорад. Ҳамчуноне ки пажӯҳишгарони эҷодиёти адиб муайян кардаанд, Хусрав беш аз 300 қасида иншо намудааст, ки дар панҷ девони ӯ ба тарзи мухталиф омадаанд. Масалан, дар девони аввал камтар ва девони сеюм, ки давраи ҷавонӣ («Гуррат-ул-камол») буд, бештар ба ин жанри адабӣ майл намудааст. Маҳз дар ҳамин давраи ҳаёташ дар дарбори султонҳои Ҳинд мақому манзалаташ бештар буд ва худ дар дил хоҳиши мадҳи онҳоро дошт. Аз тарафи дигар, дар муборизаю ҳарбҳои султонҳо иштирок кард ва он чизе, ки дид, саъю талош варзид, ки он ҳодисаю воқеаҳоро либоси бадеӣ бипӯшонад ва оноро мадҳу ситоиш намояд. Аз ин рӯ аксарияти қасидаҳои Амир Хусрав ҷанбаи таърихӣ доранд ва барои муайян намудани ҳаёти сиёсии ҳамонасири Ҳинд, дар баробари дostonҳои таърихиаш ба таърихнигорони имрӯза маводи пуарзиш дода метавонанд.

Вале дар баробари ин Амир Хусрав дар мавзӯҳои пандуахлоқӣ, фалсафӣ-ирфонӣ қасидаҳои бисёр дорад.

Дар асрҳои минбаъда баъзе қасидаҳои Хусрав дар байни хосу ом шӯхрати калон пайдо карданд ва боиси пайравӣ ва татаббуи адибони бузурги асрҳои пасин, аз ҷумла Абдурахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ ва дигарон гардиданд. Масалан, ба қасидаи «Дарёи аброр»-и шоир пайравӣ намуда, Ҷомӣ қасидаи «Луччатуласрор» ва Навоӣ қасидаи «Тӯҳфатулафкор»-ро иншо кардаанд.

Амир Хусрав дар ин жанри шеърӣ дасти тавоно ва фикри расо доштааст ва мазмуну мундариҷаи қасидаи Хусрав ба ин ду шоири бузург писанд афтада, ҷавоби шоиста гуфтанд ва дурри маънӣ суфтанд. Қасидаи «Наёбӣ» аз лиҳози мазмун ва мундариҷаи гоҷавӣ хеле баланд аст, ки дар ин ҷо таҳлили онро зарур медонем. Қасидаи «Наёбӣ» дар поёни рӯзгори шоир иншо

шудааст. Зеро чунин қасидаро касе гуфта метавонад, ки таҷрибаи бойи ҳаёти дошта бошад, гармию сардӣ, ширинию талхӣ, баландию пастии рӯзгорро дар давоми умраш дида бошад. Ҳамин тавр, дар қасида афкори ахлоқӣ, танқидӣ ва сиёсию иҷтимоии Амир Хусрав чамъбаст гардидаанд. Номи қасида «Наёбӣ» ба мазмуни он пайванди ногусастанӣ дорад. Аз тарафи дигар, он дар қасида ҳамчун радиф омадааст: Матлаи он қасида чунин аст:

Дар даҳр яке ёри вафодор наёбӣ,

Дар боғи ҷаҳон як гули бехор наёбӣ.

Ҳамин тавр, Хусрав қасидаро аз шикоят оғоз кардааст. Ӯ ба чунин хулоса омадааст, ки дар ин замона дӯсти вафодор, ёри ғамхору меҳрубонро пайдо кардан маҳол аст.

Амир Хусрав умри хешро дар дарбори султонҳои Ҳинд гузаронида ва аз ин ҷиҳат рафтору кирдори аҳли дарборро хеле хуб медонист. Илова бар ин, аз авзои аҳли ҷоҳу мансаб, ки ба дарбор доду гирифт ва рафту омад доштанд, хуб оғох буд. Бинобар ин мегӯяд:

1. Султон ҳама рӯз ар ҳазён гӯяду камош,

Таҳсин куниву рухсати инкор наёбӣ.

2. Осудадило! Маъниш марҳам нашиносӣ,

То сӯҳбати мардони дилафзор наёбӣ.

3. Ҳар кунҷишине қадами сидқ надорад,

Сиддиқваше дар буни ин гор наёбӣ,

4. Он ҷо, ки бувад ҷаҳл, ба таъриф чӣ ҳоҷат?

Нуқсони харе нест, гар афсор наёбӣ.

Шоир таъкид менамояд, ки султон ба ҷуз суҳанони бехуда, яъне ҳазёнгӯӣ, кори хайре ба манфиати раият намекунад. Ашхоси аз ин оғох ҷуз хомӯшӣ илоҷи дигар надоранд, ки ман ҳам аз ҷумлаи онҳо ҳастам. Боз ноилоч қору рафтори онорро таърифу таҳсин менамоям.

Дар байти дуввум ба садришинон, ашхоси доро хитоб кард мегӯяд, ки шумо дили осуда, яъне ҳаёти осуда доред, аз зиндагии бегаразона вокиф нестед, дарди дили онҳоро намедонед. Дар байти сеюм мантиқан боз ҳамин маъниро таквият бахшида, афеӯс меҳӯрад, ки дар ин гор, дар ин кунҷи узлат (шояд дарбори

султон бошад) ашхоси ғамхор (содиқаш)-ро ёфтан маҳол аст. Бинобар ин, дар байти чорум фикрашро чамъбаст намуда, Хусрав афсуе меҳӯрад, ки дар дарбор, ки бунёдаш аз ҷаҳл аст, ҳамин зайл хоҳад буд ва ин маконро мадху ситоиш кардан ҳочат надорад. Агар сарвар ва роҳбари ҷоҳил ё хар бошад сару афзалаш чандон ораста бикунӣ, ҳамон хар аст.

Дар ҷойи дигар шоир ба ин гуна ашхос ёдрас мекунад, ки ба хотири ба Биҳишт рафтани аз оби ҳавзи Кавсар нӯшиданат намоз бихонию тоату ибодат бикунӣ ва дили халқро реш бигардонӣ, ҳаргиз ба мурод нарасӣ:

- 1. Гар савму намозат зи пайи Ҷаннату наҳр аст,
Ё Раб, ки ту он Ҷаннату анҳор наёбӣ.*
- 2. В-ар бими Худо нест, тӯро бим зи нор аст,
Ё Раб, ки халос аз дараку кор наёбӣ!*
- 3. Чашми ғазаболуди ту дар Дӯзаху Хулд аст,
Тарсам, ки бад-ин дида ту дидор наёбӣ.*

Дар байти дуюм шоир таъкид менамояд, ки, эй ноқасон, шумо бандагони Худоро аз Дӯзаху азобҳои он метарсонед. Вале худ шумо ба хотири ба Ҷаннату Хулд рафтани аз рӯзаю намоз мегиред. Шумо аз тарси азоби Дӯзах ин корро мекунед, дилатон пок нест. Бинобар ин шумо ҳаргиз ба мурод намерасед ва ҳаргиз ба Биҳишт нахоҳед рафт.

Амир Хусрав ба шоҳону ҳокимон, ба қозию сӯфиён ва дигар соҳибмансабони замонааш гӯшзад менамояд, ки роҳи Ҳақро пеша бисозед, халқро озору ранҷ надихед, зеро халқ, раият, ашхоси мазлumu бечора мисли сарви Биҳишт росткору ростқавланд:

- Бо халқ маҷӯ он, ки шуд озод зи дунё,
К-он сарви Биҳишт аст, зи гулзор наёбӣ.*

Дар ин қасида Хусрав ҳамчун ифодакунандаи ақидаҳои пешқадам баромад карда, аҳли ҷоҳу мансабро ба инсофу адолат, ба наққорию растагории хидоят намудааст.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Давраи тифли ва ҷавони Амир Хусрав чӣ хел гузашт?
2. Чӣ мусибат ба сари хонаводаи Хусрав омад?
3. Чаро аз Хусрави ҳаштсола бузургон имтиҳон гирифтанд?
4. Ба дарбори султони Ҳинд ба чӣ хотир шоирро даъват намуданд?
5. Дар дарбор шоир ба кадом корҳо машғул буд?
6. Хусрав дар бораи модари хеш чӣ гуфтааст?
7. Чаро шоирро Дехлавӣ мегӯянд? Оё ин ба ҳақиқат рост меояд?
8. Дар бораи миқдори абёти худ Хусрав чӣ мегӯяд?
9. Хусрав аз кадом ҷихат ба «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ пайравӣ намуд?
10. Достонҳои дар мавзӯҳои таърихӣ иншокардаи шоир дорон кадом хусусиятҳо ҳастанд?
11. Мавзӯи қасидаҳои Хусравро гӯед.
12. Онҳо аз қасидаҳои Саъдӣ фарқ доранд?
13. Чомӣ ба кадом қасидаи Амир Хусрав ҷавоб гуфтааст?
14. Мавзӯҳои ғазалиёти шоирро гӯед ва бо мисолҳо фаҳмонед.
15. Достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» бо кадом хусусиятҳои аз достонҳои ишқии шоирони гузашта фарқ карда меистад?
16. Мақсади Хусрав аз эҷоди ин достон дар чист?
17. Амир Хусрав нисбати дину мазҳабҳо чӣ андеша дошт?
18. Чаро Хусрави Дехлавиро Амир Хусрав мегӯянд?
19. Ин унвонро кай ва кадом султони Ҳинд ба ӯ дод?
20. Таъсири эҷодиёти Хусравро ба адабиёти пасини форсу тоҷик дар чӣ мебинед?

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. Б.Ғафуров. Тоҷикон, китоби 1. Душанбе, «Ирфон», 1983.
2. М.Бақоев. Хусрави Дехлавӣ ва достони ӯ «Дувалронӣ ва Хизрхон», Сталинобод, 1958.
3. Х.Мирзозода. Таърихи адабиёти тоҷик, китоби 2, «Маориф», 1977.
4. Т.Миров, К.Ҳоҷаев, Ш.Исломов, Методикаи таълими адабиёти тоҷик, «Маориф», 1991.

САЙФИ ФАРҒОНӢ

Рӯзгори шоир

Сайфиддин Муҳаммади Фарғонӣ яке аз сухансароёни маъруфи адабиёти тоҷику форс маҳсуб мешавад. Ӯ дар нимаи аввали асри XIII дар Фарғона таваллуд ёфтааст ва дар ҳамин ҷо илму дониш омӯхтааст. Ӯ дар натиҷаи саъю кӯшиши зиёд аз илмҳои маъмули замона бархурдор мегардад. Сайфиддин илмҳои таърих, забону адабиёти тоҷику форс ва арабро аз худ намуда, пайваста ашъори адибони пешинро хонда, аз бар менамояд. Дар баробари ин дар назди устодон илми арӯз, кофия ва санъатҳои бадеиро аз худ менамояд ва оҳиста-оҳиста абёти шогирдонаи ҳешро низ иншо менамояд. Вале ҳаёти осудаю оромӣ шоир ба шаби тор бадал гардида, ба таъкиби мугулон, ки аллакай Мовароуннаҳру Хуросонро фатҳ карда, давлату савлат меронданд, гирифта мегардад. Оқибат маҷбур мешавад, ки як умр Фарғонаро тарк намуда, ба тарафи Эрон роҳ пеш гирад. Ӯ дар роҳ саҳтиҳои зиёд мебинад, ба таъкиби мугулҳои истилогар дучор гардида, ниҳоят ба Табрез меояд. Табрез он рӯзгор андак оромӣ осуда буд. Шоир он ҷо муддате меистад. Аз тарафи дигар, дар он ҷо уламою удабо аз бисёр шахрҳои Моваруннаҳру Хуросон омада буданд. Доираҳои адабӣ дар ин шаҳри бузург диққати меҳмонони шеърдӯсту хунарманд ва аҳли адабро бештар ба худ ҷалб мекард. Сайфи Фарғонӣ маҳз дар ҳамин ҷо асарҳои Шайх Саъидро хонда, бо ӯ гоибона шинос гардид. Даре нагузашта ба Шероз ба зиёрати Саъдӣ рафт. Саъдӣ Сайфро хуш қабул намуда, бо ҳам дӯсти ҷонӣ гардиданд. Метавон гуфт, ки аз ҳамин вақт сар карда, Саъдӣ барои Сайфи Фарғонӣ мураббӣ ва дар ҳама кор мададгор гардид. Ба Сайф ёрии моддӣ мерасонд. Сайф баъд аз чанд муддат боз ба Табрез омад. Сабаби бозгашташ он буд, ки мамдӯҳи ӯ, вазири подшоҳи Элхонӣ Шамсиддини Соҳибдеворон, ки марде шеърдӯсту шоирпарвар буд, чашм ба роҳаш дошт. Сайф муносибати ҳешро бо ин вазир ба Саъдӣ ҳикоят карда буд, бинобар ин дар рафтани шоир ризоят дод. Сайф қиссаи ба хузури Шамсиддин шарафёб шуданашро ба Саъдӣ ҳикоят намуда буд:

«Чун мулозимони вазир ба арзаш расонданд, ки аз диёри Фарғона шоире омадааст, ки ҳешро Муҳаммад Сайфиддини

Фаргонӣ гӯяд ва он кас хоҳиши зиёрати шумо доранд. Боз шеърҳои тозаэҷоди худро ҳамчун армуғон овардаанд. Шамсиддини Соҳибдеворон пасон меҳмонро қабул намуд ва перомунӣ шеърӯ шоирӣ ва каломӣ бадеӣ бо ҳам хеле сӯхбат карданд ва Сайф аз қасидаю газалҳои тозаэҷодаш барои ӯ кироат кард. Шоиста он буд, ки ҳам сӯхбат ва ҳам ашъори Сайф ба вазир писанд афтод ва ӯро аз ҷумлаи хосони ҳеш баргузид. Баъд бо кӯмаки Шамсиддин соҳиби ҳавлӣ шуду соҳиби ҳамсар ҳам. Албатта, дигар наметавонист, ки дар Шероз бимонад. Бозгашт, вале дӯстӣ байни Саъдию Сайф устувор монд. Онҳо ба воситаи нома аз ҳоли аҳволи якдигар воқиф мегардиданд ва асарҳои тозаэҷоди ҳешро нисори якдигар мекарданд.

Вале, мутаассифона, ҳаёти осуда, базму шабнишиниҳои дӯстона дер давом накард. Низоҳои дарборӣ домон зад. Муқобилони Шамсиддини Соҳибдеворон бар зидди ӯ бархостанд ва тавонистанд суханашонро дар назди хон гузаронанд ва хиёнатӣ ҷинояти вазир Шамсиддини Соҳибдеворонро исбот бикунанд. Бо амри хон Шамсиддин бо як гурӯҳ наздиконаш ба қатл расид ва боз Сайф бо аҳли аёли худ гурезон шуд. Акнун боз ба Осӣи Сағир, ба Туркия рӯ овард ва дар шаҳри Оксароӣи туркони усмонӣ манзил ихтиёр кард. Ин ҳодиса дар соли 1286 ба вуқӯъ омада буд.

Ҳаёти шоир дар Оксароӣи чандон хуб набуд. Вале ба ҳар ҳол осуда ва ором мегузашт, нафасӣ озод мекашид. Дигар игвою дасисабозиҳои дарборӣ элҳонӣ ӯро ранҷу озор намедод. Ҳамдаму ёри меҳрубонаш китобҳо, асарҳо ва эҷодкориҳои солҳои пешинаш буданд, ки дилашро мебардоштанду бо ҳамон умед зиндагӣ мекард. Ӯ бо ёди Ватан, ёди ёру дӯстон ва бо навои рӯди ботамкини Сир шабонро рӯз карда, дилро таскин меод.

Ҳамин тавр, Сайфиддин Муҳаммади Фаргонӣ дур аз Ватан соли 1306 дар шаҳри Оксароӣи Туркия чашм аз ҷаҳон пӯшид. Барои мо равшан нест, ки то имрӯз марқади шоир дар ин шаҳр барҷост ё на. Аммо хуб медонем, ки осори ин шоири ширинкалом - Сайфи Фаргонӣ то ба имрӯз бо мост ва оянда ҳам дар қалби одамони сайёра ҷовид хоҳад монд.

МЕРОСИ АДАБИИ САЙФИ ФАРҒОНӢ

Сайфи Фарғонӣ умри бобаракати хешро роӣгон нагузаронидааст. Ин шоири забардаст ба ояндагон мероси пураарзише аз худ боқӣ гузоштааст. Сайф маҷмӯи осорашро пеш аз маргаш мурааттаб сохта будааст ва он имрӯз бо номи «Девони Сайфи Фарғонӣ» машҳур аст. Девон аз 573 ғазал, 160 қасида, 4 китъа ва 23 рубой иборат аст ва ҷамъулҷамъ аз даҳ ҳазору панҷсад байт иборат мебошад.

Сайф дар сурудани ғазалу қасида ба Санони Ғазнавӣ, Ҳоконии Шарвонӣ ва, махсусан ба Саъдии Шерозӣ пайравӣ кардааст ва эътиқодманди эҷодиёти ӯ будааст. Адиб 90 ғазали хешро дар татаббӯъ ба ғазалиёти Саъдӣ эҷод кардааст. Масалан, бар ғазали Саъдӣ «На ман танҳо гирифторм ба доми зулфи зебо» ғазали зеро бисёр шоирона тазмин кардааст:

*Маро боз иттифоқ афтод ишқи саврболое,
Ки ҳуснаи маҷлисафрӯз асту оламорое.
Маро султони ҳуснаи гуфт: «Агар аз баҳри мо дорӣ
Диле пурхун зи андӯҳе, саре машҳур зи савдое.
Аё бе ишқи ту чун май равонам фитнаангезе,
Аё бе зикри ту чун най забонам бодапаймое.
Чу васлат орзу дорам, нахоҳам зистан бе ту,
Раво дорӣ, ки ман мискин бимирам дар таманное.*

Сайфи Фарғонӣ дар мактаи ғазал боз Шайх Саъдиро ёд намуда, дар мазмуну мӯҳтавои ғазал ҳамакида ва ҳаммаром будани хешро иброз медорад. Тавачҷӯҳ намоед:

*Азизи Миср нашносад, ки ӯро кист дар хона -
Қамоли ҳусни Юсуфро надонад чуз Зулайҳое.
Чу Саъдӣ Сайфи Фарғонӣ ҷаҳонро узр мегӯяд:
«На ман танҳо гирифторм ба доми зулфи зебо».*

Ғазалиёти Сайфи Фарғонӣ асосан ишқиянд. Ишқи шоир ба ду маънист: ҳам ишқи воқеӣ, ишқи заминӣ ва ҳам ишқи илоҳӣ, ишқи сӯфиёна, ишқи ирфонӣ. Ҳамон ғазале, ки дар боло омадааст, дар ишқи илоҳист ва ғазали Саъдӣ ҳам дар ҳамин мавзӯ суруда шудааст. Агар ба тарзи дигар бигӯем, Сайфи Фарғонӣ ҳам дар шакл (қофиябандӣ, вазн ва миқдори байтҳо,

матлаъ ва мактаъ) ва ҳам дар мазмун (ирфонӣ, сӯфиёна) ба Саъдӣ пайравӣ намудааст, ки ин беҳтарин шеърӣ ҷавобия ба шумор меравад.

Дар газалиёти шоир мавзӯҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ низ ба назар мерасанд, ки дар онҳо муғулони истилогар, ки доди зулму ситамро додаанду нолаю афғони мардуми бечораро ба осмон расонидаанд, ононро шоир ба зерӣ тозиёнаи танқид мегирад. Ғазале дорад бо номи «Қонуни адл». Дар он қаҳрамони лириқӣ амирон, ҳокимон ва дигар волиёни мутаассиби муғулро ба он хотир танқид мекунад, ки онҳо ба ном аз «Қонуни адл» сухан мегӯянд, вале дар амал бошад дар кишвар ягон қонуни адл вучуд надорад. Биёед, ба гуфтаҳои шоир таваҷҷӯҳ намоем:

*Эй, ки андар мулк гӯӣ, мениҳам қонуни адл!
Зулм кардӣ, эй шиоротат ҳама беруни адл!
Ин амироне, ки беморони ҳирсанду тамар,
Ҳамчу сӯҳхат аз мараз дуранд аз қонуни адл.
Дастӣ чун шамшерашон ҳар соате дар пойи зулм
Бар сари майдони бедодӣ бирезад хуни адл.*

ИНЪИКОСИ ВАЪЗИ ЗАМОН ДАР ҚАСОИДИ САЙФИ ФАРҒОНӢ

Қаламқашоне, ки дар асри XIII, дар асри хунрезии чингизӣ умр ба сар бурданду ҳамаи ваҳшоният, қатлу ғорати ононро бо чашми худ дида буданд, ангушти ҳайрат газида, то зиндагию рӯзгор доштанд, аз он ҳарф заданд, ба он хунхӯрон лаънат хонданд.

Таърихнигорон бо асарҳои таърихиашон, наққошон бо асарҳои наққошиашон, нависандагон ба воситаи асарҳои адабиашон дилашонро холи карданд ва ба ояндагон аз қору рафтори ин ваҳшиёни гурғтабиат огоҳӣ додаанд. Шояд аз дигарон бештар ва саҳттар Сайфи Фарғонӣ ин ваҳшоният, ин дарди ҷонгудозро аз сар гузаронида бошад. Зеро ӯ аз бими ҷон сарсону гурезон, деҳоти сӯхтаю хароб, шаҳрҳои ба ҳок яксон, мардуми ниммурдаю қашшоқро дидаю дида роҳ паймуд. Бо баъзе зиндамондаҳо сӯхбат намуд. Дар бораи афъоли бади муғулҳо қиссаҳои бадард шунида-шунида ба пеш, ба Эронзамин, ба Табрез рафт ва дар ин шаҳри бостонию номдори форсӣ

андак осуда бишуд. Пас ин дидаву шунидаҳояшро бо оби чашм нишасту нигошт ва газалу қасидаҳои пурсӯз эҷод кард, ки имрӯз барои мову шумо огоҳномае ҳастанд аз қору амали ачнабиён, паёме ҳастанд аз рӯзгори дардомези ҳамзабонон, ҳаммиллатон, то бихонему аз онҳо панде бигирем, бароямон панди судманде шавад, то оянда барои ягонагӣ, ваҳдати миллатамон яктан ва якҷон бошем. Барои истиклоли кишвар қони ҳешро нисор намоём.

Қасидаҳои Сайфи фаргонӣ соддаю фаҳмо. Маъноӣ онро ба хубӣ метавон дарк кард.

Сайфи Фаргонӣ дар қасидаи «Манам, ёро, бад-ин сон уфтода» садои эътирозу шикояташро боз ҳам баландтар кардааст. Метавон ин қасидаро қасидаи ҳасбиҳолӣ донист. Худи ҳамин ном ҳам то андозае мазмуни қасидаро бозгӯ мекунад:

1. Манам ёро, бад-ин сон уфтода,
Диламро сӯз дар қон уфтода.
2. Гамаи чандин парешонҳои имрӯз
Дар ин табъи парешон уфтода.
3. Бубин дар нони халқ ин каждумонро,
Ки чу дар гӯшт кирмон уфтода.
4. Дарего, мукнати чандин тавонгар
Ба дасти ин гадоён уфтода.
6. Аз ангушти Сулаймон рафта хотам,
Вале дар дасти девон уфтода.
7. Раият гӯсфанданд, ин сагон гург,
Ҳама дар гӯсфандон уфтода.
8. Зи дасту пойи ин гарданзанон аст,
Саросар мулк вайрон уфтода.
9. Зи чаври золимон дар шаҳри хеши
Ба хорӣ чун гарибон уфтода.
10. Кулоҳи иззат андар пойи хорӣ
Зи сарҳои азизон уфтода.
11. Ба оҳи чун ту мазлум афсари мулк
Зи фарқи тоҷдорон уфтода.
12. Ту низ, эй Сайфи Фаргонӣ, чароӣ
Ҳазин дар байтулҳазон уфтода.

Қасидаи мазкурро метавон аз рӯи масъалагузорӣ ба се бахш қисм кард. Дар бахши аввал рӯзгори вазнин, ҳоли парешон ва сарсону саргардониҳои хешро баён кардааст. Дар баробари ин ҳаёти тоқатфарсои халқи бечора ёд шуда, ҳамаи ин талхҳои рӯзгорро аз гадоён медонад ва ин гадоён мугулони қашшоқи хунхоранд. Дар бахши дувум омадани истилогарони мугул тавсиф шудааст. Шоир онҳоро ба дев ташбеҳ намудааст. Балки ба девҳое, ки ангуштарини Ҳазрати Сулаймонро дуздада бурданд. Яъне, ин маънои онро дорад, ки шоҳону амирони ин сарзамин мулкро ба осонӣ ба дасти девон, яъне чингизиён доданд. Адиб дар ин маврид ба воситаи санъати талмеҳ фикрашро тақвият додааст.

Байти шашум ҳам ба рафтору кирдори чингизиён мутааллиқ аст. Шоир дар ин байт онҳоро ба гургу саге монанд кардааст, ки ба рамаи гӯсфандон ҳучум кардаанд. Шоир дар симои гӯсфандон раиятро нишон додааст. Сайфи Фаргонӣ дар байти 8-ум таъкид менамояд, ки имрӯз мо дар Ватани хеш гарибу мусофирем, хору зорем. Кулоҳи шоҳӣ, тоҷу тахти аҷдодон аз сари бузургон нагун афтадааст. Ҳамин тавр, адиб аз нотавонии тарсончаки ва беҳирадин амиронро ҳокимон шикоят менамояд. Зеро онҳо натавонистанд, ки мамлакатро аз душманон муҳофизат намояд, тоҷи шоҳиро дар сар мустаҳкам нигоҳдоранд. Агар, аз як тараф, ноӯҳдабарони шоҳону ҳокимон сабаб шуда бошад, аз тарафи дигар, ба хотири он ки ба халқ чабру зулми беҳад карданд, газаби Худо шуд ва онҳо аз тоҷу тахт маҳрум гардиданд. Ниҳоят, дар байти мақтаъ шоир ба худ садо карда мегӯяд, ки ман ҳам мисли садҳо, ҳазорҳо ҳамватанони беҳонаю беватан дарбадар шудам ва ба ин рӯзҳои саҳт расидам. Вале дар ин қасида роҳи халосӣ, роҳи муборизаро алайҳи бегонагон – мугулҳо нагуфт. Ин мазмунро метавон дар шеъри дигари ӯ пайдо кард. Шеър бо номи «То кай х(в)оҳем» омадааст. Ин ном ва ё ин радифи шеър маънои то кай сабр кунем, то кай ба ин ҳама бенизомӣ, зулму тааддӣ бегонагон тоқат намоем. Ин даъвати ошкорост ба муборизаи зидди чингизиёни истилогар:

*1. Эй ҳама онӣ ту, ҳоҷат з-ину он то кай х(в)оҳем!
Бекасонро қас туй, аз ноқасон то кай х(в)оҳем!*

2. *Аз амирон ҷуд ҷӯем, аз авонон мардумӣ,
Мо зи гурба мушу аз сағ устухон то кай х(в)оҳем!*
3. *Мурдаи ҳирсанд эшон, мардумӣ оби бақост,
Мо дами оби бақо аз мурдагон то кай х(в)оҳем!*
4. *Одамӣ он аст, к-ӯ сағро чу мардум нон диҳад,
Мо ба гавҳар одамӣ, нон аз сагон то кай х(в)оҳем!*
5. *Мулки Иблис аст ин вайронаи нурдеву дад,
Мо дар ӯ унси дилу ороми чон то кай х(в)оҳем!*
6. *Аҳли ин давр одамиро чун шаётин раҳ зананд,
Мо нишони роҳи ту аз раҳзанон то кай х(в)оҳем!*
7. *Сайфи Фаргонӣ, зи ҷаври золимони сағсифат,
Шуд ҷаҳон пурранч, аз роҳат нишон то кай х(в)оҳем!*

Шоир дар байти нахуст ба ҳокимон, волиёни кишвар мурочиат намуда, таъкид менамояд, ки ин ватан ва мардуми бесоҳибу бекасро кас шумоед. Охир, то кай мо аз бекасон, бегонагон беадолатӣ, зулму тааддӣ бинем. Аз ин амирони бегона хайру некӣ чустан мисли он аст, ки муш аз гурбаву устухон аз сағ талабӣ. Ҳамин маънӣ дар байтҳои дуюм ва сеюм ҳам тақвият ёфтааст.

Дар байти панҷум шоир бо сад дарду алам диёрашро «мулки Иблис шудааст» мегӯяд. Дар ин ҷо шоир санъати рамзу кинояро бамаврид истифода бурда, дар симои шайтон чингизиёро нишон додааст. Дар байти шашум шоир мақсади асосиашро ифшо кардааст. Ӯ ба ҳокимону волиёни таҳҷойӣ таъкид мекунад, ки ба макру фиреби онон фирефта нашавед, шумо бояд роҳнамо бошед ва пеши роҳи роҳзанонро бигиред, зеро зи ҷабри ин сағони малъун ҷаҳон пурранчу косаи сабри мардум лабрез гардидааст. Дар ҷойи дигар бисёр афсӯс мехӯрад, ки лашкараш, халқаш бесоҳиб аст ва мисли Рустами Дастон сарлашкар надорад, то кишварро аз муғулҳо озод ва мардумро дилшод гардонад:

*Сафи лашкари ман надорад саворе,
Ки бо Рустам ӯро ба майдон фиристанд.*

Хулоса, Сайфи Фаргонӣ марди худшиносу худогоҳ буд. Ӯ солҳои тулонӣ бо қалам ба муқобили истилогарон – чингизиёни хунхор мубориза бурд ва қору кирдори онҳоро ба воситаи

асарҳояш ифшо намуд ва мардумро алайҳи душмани ғаддор ба мубориза тайёр кард, хидоят намуд.

МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ДАР БОРАИ САНЪАТИ ТАРСЕЪ

Тарсеъ калимаи арабист. Маънои донаҳои гавҳарро ба чизе ё ба риштае кашиданро дорад. Метавон онро ба шаддаи гавҳар ё донаҳои тасбеҳ монанд кард. Вале ин калима ҳамчун истилоҳ як намуди санъати бадеии лафзӣ маҳсуб меёбад. Тарсеъ дар «Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ» чунин маънидод шудааст: «Санъати тарсеъ он аст, ки шоир дар байт аксари калимаҳои муқобили якдигар қароргирифтаро ҳамвазн ва ҳамқофия меорад ва ба ин восита шакли шеърро зебову мавзунтар мекунад». Донишманди ин соҳа Родуёӣ хона-хона, бахш-бахш овардани мисраъҳои байт, Шамси Қайси Розӣ «мусаччаъ гардондани калимот ва мутасовӣ доштани алфоз дар вазну қофия» -ро санъати тарсеъ гуфтаанд. Дар ин ду байт Абдурахмони Ҷомӣ санъати тарсеъро бамаврид истифода бурдааст:

- 1. Дамсози муганниёни фарёд,
Ҳамсози мучаррадонӣ озод.*
- 2. Ҳамгардани охувони саҳро,
Ҳамшевани булбулони шайдо.*

Воқеан, дар байти аввал калимаҳои дамсоз бо ҳамсоз, муганниён бо мучаррадон, фарёд бо озод ҳамқофия ва ҳамвазну ҳамоҳанг шуда омадаанд. Ҳамин тавр, дар байти дувум калимаҳои ҳамгардану ҳамшеван, охувону булбулон ва саҳро бо шайдо низ бо ҳам мутавозӣ ва аз нигоҳи вазну қофия баробаранд ва бо ҳам мувофиқат доранд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Зодгоҳи шоирро аз харита ёбед.
2. Дар бораи водии Фарғона шумо чӣ маълумот доред?
3. Ба сари Сайфиддин чӣ фалокат омад?
4. Сайфи Фарғониро Шайх Саъдӣ чӣ хел қабул кард?
5. Чаро Сайфиддин боз ба Табрез омад?
6. Чӣ ҳодиса шуд, ки Сайф ба Туркия хичрат кард?
7. Дар бораи хоксории шоир шумо чӣ гуфта метавонед?
8. Мероси адабии шоир дар кадом навъҳои адабӣ иншо шудааст?
9. Қасидаҳои Сайфи Фарғонӣ аз қасидаҳои шоирони дарборӣ чӣ фарқ доранд?
10. Мазмуни номаҳои шоирро гӯед.
11. Чаро Сайфи Фарғонӣ Рустами Дастонро ёд кардааст?
12. Дар қасидаи «То кай» шоир кадом масъалаҳоро инъикос намудааст?
13. Оё ӯ раиятро ба муборизаи ошкоро бар зидди чингизиёни истилогар даъват намудааст?
14. «Мулки Иблис аст ин вайронаи нурдеву дад» чӣ маъно дорад? Мисраъро шарҳу эзоҳ диҳед.

РҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. Б. Фафуров. Тоҷикон. «Ирфон», Душанбе, 1983.
2. Гулшани адаб, ҷилди 11. «Ирфон», Душанбе 1975.
3. Т. Миров, К. Хоҷаев, Ш. Исломов. Методикаи таълими адабиёти тоҷик, «Маориф», Душанбе, 1991.

МУҲАММАД АВФИИ БУХОРОӢ (1172- 1242)

Муҳаммад Авфии Бухороӣ яке аз нависандагон ва адабиётшиносони номдори тоҷику форс мебошад. Ӯ аввалин тазкиранигори адабу фарҳанги гузаштаи мост. Тазкираи «Лубоб-ул-албоб»-и Авфӣ дар ҳалли бисёр масъалаҳои илмӣ-адабӣ сарчашмаи бозғом буда, дар кушодани бисёр ғирехҳои сарбастаи ҳаёту эҷодиёти адибони тоҷику форс ба адабиётшиносон кӯмаки калон расонд ва оянда ҳам суд мерасонад.

Авфӣ соли 1172 дар шаҳри Бухоро ба дунё омадааст. Гузаштагони нависанда аз аҳли уламои замони худ буданд. Аз ин хотир Авфӣ дар Бухоро бо мададу дастгирии волидайн ва кӯмаки чадди донишмандаш Шарафуддини Абӯтоҳир илмҳои маълуми замонашро дар мадрасаҳои Бухоро, назди орифону фозилони маъруф омӯхт ва ҳифз намуд. Пас аз ин барои тақмили дониш, ошноӣ пайдо кардан бо шоирон, аҳли илм, машоихи дини мубини Ислому ба сафар баромад. Ӯ шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон, Самарқанд, Хоразм, Марв, Нишопур, Хирот, Исфизор, Исфариён (Исфара), Систон, Фарах, Ғазнин, Лохур, Дехлӣ ва дигар шаҳрҳоро вилоятро дид, аз бузургони илму фарҳанг донишашро тақмил дод ва барои кори ояндаи хеш мавод ҷамъ намуд. Пас аз бозгашт ба Самарқанд назди тағояш Шарафуззамон, ки яке аз надимони султони Салҷуқи Қилич Тамғочхон буд, омад ва ба воситаи ӯ ба хизмати писари Қилич Арслон – Нусратиддин Усмон камар бааст. Дар он рӯзгор шоҳзодаро султон валиаҳди хеш эълон карда буд. Ба ҳамин хотир шоҳзода нисбати бародарони дигар муқаррамтар буд.

Муҳаммади Авфӣ маҳз дар ҳамин давраи ҳаёташ ба иншои тазкираи «Лубоб-ул-албоб» оғоз кард. Маҳсули сафарҳоиашро, ки бо аҳли қалам вохӯрда, сӯҳбатҳо дошт, ба қалам дод. Чанд сол бо ҳамин минвол дар болои асар кор мекарду хизмати шоҳзодаро низ ба ҷо меовард. Чанд сол мегузарад, вале бо сабабҳои номаълум валиаҳдро тарк мекунад ва боз барои ҷамъ намудани мавод ва сӯҳбат бо адибон ба саёҳати шаҳру вилояти Мовароуннаҳру Хуросон мебарояд. Авфӣ дар ин сафарҳоиаш ба Шаҳринав омада меоҳад, ки ба ҳузури Насруддиншоҳи

Кабудчома шарафёб гардад, аммо мулозимон ба Авфӣ роҳ намедиханд. Баъд Авфӣ рубоии зерро навишта ба дасти муқаррабони подшоҳ медихад ва илтимос мекунад, ки онро ба подшоҳ расонанд:

*Эй шоҳ, ба базл баҳру кони дигарӣ,
Дар қолаби мулку адл чони дигарӣ.
З-он рӯй Кабудчома мехонандат,
К-аз рифъату қадр осмони дигарӣ.*

Ба подшоҳ рубоӣ писанд афтод ва ба мулозимонаш фармуд:
-Равед ва аз ӯ пурсед, ки аз нигоштани ин абёт чӣ мурод дорад?

Омаданд ва сухани подшоҳро ба Авфӣ расониданд. Шоир ба мулозимон ҳарфе назад ва боз хома ба даст гирифтубайти зерро эҷод кард ва баъд онро ба мулозимон дод, то онро ба шоҳ бирасонанд:

*Ҳарчанд, ки бар бисоти шатранҷи ҳунар
Имрӯз, шаҳам, пиёда мебояд рафт.*

Подшоҳ байтро хонд ва ба истеъдоди шоир офарин хонд. Аспи хубе бо сару абзол ораста, наздаш оварданд. Муҳаммади Авфӣ сару либоси шоҳона пӯшид ва болон маркаб савор шуд ва роҳи хешро идома дод.

Шоир боз ба Бухоро омад, аммо дар ҳамин айём Чингизи хунхор азми Бухоро кард. Аз тарси ҷон Муҳаммади Авфӣ ҳам дар катори садҳо мардум ва аҳли уламою удабо роҳи гурбатро пеш гирифт, ба Ҳиндустон рафт ва дар дарбори ҳокими Синд Носируддини Кубоча (1206-1228) ба хизмат пардохт. Ӯ дар ин ҷо низ ҳамчун надим, ки забони хушу гуфтори ширин дошт, диққати аҳли дарборро бештар ба худ ҷалб намуд. Авфӣ маҳз дар ҳамин ҷо маводи ҷамънамудаашро ба тартиб овард ва иншои тазкираи «Лубоб-ул-албоб»-ро соли 1222 ба анҷом расонид ва онро ба вазири соҳибмаърифат Фаҳриддин Ҳусайн Ибни Шарафулмулк бахшид. Рафта-рафта мақому манзалаташ дар дарбор зиёд гардида, ҳаёти оилавиаш низ рӯ ба беҳӣ овард. Муҳаммади Авфӣ имконият пайдо кард, то ба нигоштани «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт» оғоз намояд. Он чи дар ҷамъомаду сӯҳбатҳо мегуфт, акнун он қиссаву хикоёту нақлу

ривоётро ба риштаи тахрир меовард. Пас аз Синд Авфиро ба Дехлӣ даъват намуданд. ӯ дар ин ҷо ҳам яке аз надимони хоссаи султон Шамсиддини Илгутмиш қарор гирифт. ӯ дар ҳамин ҷо асари насрии худ «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт»-ро соли 1232 ба анҷом расонид. Дар оянда то поёни рӯзгор Муҳаммади Авфӣ дар Дехлӣ дар дарбори султонҳои таҳҷойӣ зиндагӣ кард. ӯ ҳоҳони бозгашт ба Ватан, ба Бухоро буд. Вале истилои мугул барои бозгашти нависанда имкон надод. Балки аллақай як қисми лашкари чингизӣ бар сарзамини Ҳинд пойи номубораки хешро гузошта буданд. Дигар натавонист дидори ёру ошно, пайвандон ва наздикони хешро бубинад. Ҳамин тавр, соли 1242 дур аз Ватан дар Дехлӣ вафот намуд.

МЕРОСИ ИЛМӢ ВА АДАБИИ АВФӢ

Муҳаммади Авфии Бухороӣ пас аз худ ба наслҳои оянда осори илмию бадеии пурарзише боқӣ гузоштааст. Асари «Лубоб-ул-албоб» илмист. Дувумин асари нависанда «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» маҳсуб меёбад ва онро метавон маҷмӯи осори нависанда донист. Ва ниҳоят, асари сеюми адиб «Ал-фарач баъд аш-шидда» мебошад. Ин асарро қозӣ Абуалӣ Муҳассини Танухӣ (940-941) ба забони арабӣ иншо карда буд ва онро Муҳаммади Авфӣ ба забони тоҷикӣ тарҷума намуд. Ин китоб аз ҳикоёту ривоёт ва ҳодисоти воқеоти таърихӣ саршор аст ва Авфӣ ҳангоми тарҷума эҷодкорона рафтор намуда, ба ҳикоёту ривоёти он либоси миллӣ пӯшондааст. Дигар, бисёр ҳикоёту ривоёти ин асар дар «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» низ оварда шудаанд.

«ЛУБОБ-УЛ-АЛБОБ». Ҳамон зайле, ки дар боло ёд кардем, «Лубоб-ул-албоб» тазкира буда, ҷанбаи адабиётшиносӣ дорад. Нависанда дар баробари аз эҷодиёти адибон овардани намунаҳо дар қисматҳои аввали асар дар бораи хусусиятҳои асарҳои назмию насрӣ маълумоти назариявӣ додааст ва фикрашро бо овардани намунаҳо аз эҷодиёти адибон қувват бахшидааст. Дигар ин ки мувофиқи фаҳмишу дониши худ ба асарҳои адибон баҳо медиҳад.

«Лубобу-л-албоб» аз ду қисм иборат буда, боз ҳар як қисм ба бобҳои фаслҳо ҷудо шудааст.

Боби аввал – Дар фазилати шеърӯ шоирӣ.

Боби дувум – Дар маънии шеър аз тариқи лугат.

Боби сеюм – Дар маънии аввал, ки шеър гуфт.

Боби чорум – Дар маънии шеъри порсӣ, чанбаҳо ва хусусияти он.

Боби панҷум – Дар латоифи ашъори салотин ва мулук ва умаро (27 нафар).

Боби шашум – Дар латоифи ашъори вузаро ва судур (43 нафар).

Боби ҳафтум – Дар латоифи ашъори уламо ва фузало (60 нафар)

Боби ҳаштум – Дар латоифи ашъори шуарои Оли Тохир ва Оли Лайс ба Оли Сомон (31 нафар)

Боби нӯҳум – Дар табакоти шуарои Оли Носир (29 нафар)

Боби даҳум – Дар табакоти шуарои Оли Салчук то охири аҳди Султони Сайид (52 нафар)

Боби ёздаҳум – Дар зикри шуарои ин қарн, ки баъд аз аҳди Санҷар буданд, то ин аҳд (53 нафар)

Боби дувоздаҳум – Дар латоифи ашъори судур ва шуаро ва афозил, ки бад –ин ҳазрат маҳсуманд (4 нафар)

Дар ин чо барои мусаллам гардидани қимату арзиши тазкира танҳо як мисол меорем ва хоҳем дид, ки Муҳаммади Авфӣ нисбат ба Рӯдакӣ чӣ мегӯяд. Бояд гуфт, ки сухани Авфӣ тӯлонист, бинобар ин инчо танҳо як пораашро меорем:

«...Ва мавлуди ӯ (ҷойи таваллуди ӯ) Рӯдакӣ Самарқанд бувад. Чунон закӣ ва тезфаҳм буд, ки дар ҳаштсолагӣ «Қуръон» тамом ҳифз кард ва қироат биёмӯхт ва шеър гуфтан гирифт ва маъони дақиқ мегуфт, чуноне ки ҳалқ бар он иқбол намуданд ва рағбати ӯ зиёдат шуд. Ва ӯро Офаридагори таоло овози хуш ва савте дилкаш дода буд ва ба сабаби овози хуш дар мутрибӣ афтода буд ва аз Бахтиёр, ки дар он санъат соҳибхитиёр буд, барбат биёмӯхт ва дар он моҳир шуд ва овозаи ӯ ба атрофу акнофи олам бирасид ва амир Наср бини Аҳмади Сомонӣ, ки амири Хуросон буд, ӯро ба қурбати ҳазрати худ маҳсус гардонид ва кораш боло гирифт...

Ва яке аз ҷуҳҳол (шоири ҷохил) дар назми ӯ таъне кард... Низомии Арӯзӣ ин байт дар ҳаққи ӯ иншо кард:

Эй, он ки таън кардӣ дар шеъри Рӯдакӣ!

Ин таън кардани ту зи ҷаҳл асту кӯдакест,

*К-он кас, ки шеър донад донад, ки дар ҷаҳон
Соҳибқирони шоирӣ устод Рӯдакист.*

Пас аз ин Муҳаммади Авфӣ барои тасдиқи гуфтаҳои аз осори шоирони дигар, ки дар ситоиши Рӯдакӣ гуфтаанд, мисол меорад. Илова бар ин аз эҷодиёти худи устод Рӯдакӣ намунаҳои бешумор овардааст, ки маҳз ин намунаҳо бо тавассути ҳамин таъкири то ба имрӯз омада расиданд. Аҳамияти бузурги «Лубобул-албоб» пеш аз ҳама дар ҳамин аст. На танҳо баъзе шеърҳои устод Рӯдакӣ, балки аз дигар адибони асрҳои IX, X, XI танҳо ба ин восита аз нобудшавӣ раҳо ёфтанд. Гузашта аз ин, «Лубобул-албоб» барои омӯхтан ва таъин намудани мақому манзалати адибон ва ҳаёти адабии асрҳои IX ва XIII ҳамчун сарчашмаи мӯътамад ба пажӯҳандагон ёрии калон расонд. Аз ин нигоҳ асари мазкур аҳамияти амалӣ ва назарӣ дорад, аз лиҳози забон ва тарзи баён сода буда, барои омӯхтани таърихи забони тоҷикӣ маводи хуб дода метавонад.

«ҶОМЕЪ-УЛ-ҲИКОЪТ». Ин асар аз маҷмӯи осори баргузидаи Авфии Бухороист. Дар он ҷо-ҷо шеърҳои адиб мувофиқи мазмуни ҳикоёт ё ривоёт дода шудаанд. Маводи ин асари бузург дар тӯли солҳои зиёд (аз соли 1210 то 1233) гирд оварда шуда, пасон эҷод гардидааст. «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» на танҳо як асари адабист, балки дар дохили он ҳикоёту ривоёти таърихӣ доир ба хулафои араб, сулолаҳои Тоҳириён, Сафориён, Сомониён ва Салҷуқиён, султониҳои Ҳинд, Ғазнавиён оварда шудаанд. Дар онҳо бо тарзи бадеӣ ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодии ин хонадонро дар зимни шахсиятҳои таърихӣ – шоҳон, ҳокимон, волиён, хулафои ислом ва ғайра ба қалам дода шудаанд.

«Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» аз ҷаҳор қисм иборат аст ва ин қисмҳо чунин ном доранд:

I. Дар маърифати Офаридагори таоло ва зикри анбиё ва авлиё ва таворих. Муҳимаш он аст, ки Авфӣ дар баробари овардани ҳикоёту ривоёт аз рӯзгори авлиё анбиёи ислом инчунин дар бораи подшоҳони давраи Пешдодиён, Каъниён, Ашкониёну Сосониён ва ё сарварони аҷамтабор ҳодисоти воқеоти ибратомӯзу пурмуҳтаво овардааст. Гуфтори нависанда аз адлу доду диҳиш, дар фаросати арбоби киёсат, дар

донишу хирадмандии вазарою дабирон, дар хунари табибон, муначчимон, латоифи дилангез аз ҳаззолон, надимон, аз зиракони хушманд бунёд ёфтааст. Ин мавод дар 25 боб дода шудааст.

2. Дар қисми дуҷум Муҳаммади Авфӣ дар баёни ахлоки ҳамида, дар фазилати ҳаё, тавозӯъ, ҳилм, адаб, раҳмат, шафқат, саховат, лутфу қарам, шучоъат, сабру таҳаммул, шукру вафо дар амонатдорӣ, дар фондахон машварат ҳикоёту ривоёти ширину рангинро ҷой додааст.

3. Қисми сеюмро адиб ба баёни масъала ва мавзӯҳои мазаммати ҳасадхӯрӣ, хирсу тамаъ, дурӯғу фахш, бахилӣ, ҷаҳлу нодонӣ, зулму тааддӣ, исрофкорӣ, хиёнату шаккоқӣ, ҳикоёт аз рӯзгори дуздон, қору амали занони боақлу зирак ва поку боиффат ва амсоли ин бахшидааст.

4. Ниҳоят, дар қисми чорум Муҳаммад Авфӣ дар бораи дӯстӣ ва фондахон он, дар бораи хизмат дар назди амирону вазирон, ҳокимону волиён ва фондаю хатарӣ он, дар бораи ишқу муҳаббат ва суду зиёни он, дар бораи тасвири зебоиҳои табиат, дар бораи сохтмони қасрҳо, масочиду мадорис, бунёди шаҳрҳо, дар хусуси ҳайвоноти хонагӣ ва ваҳшӣ, паррандаҳо ҳикоёту ривоёт овардааст, ки бисёр ҷолиб ва хушоянҷанд.

Дар бисёр маврид нависанда пас аз овардани ҳикоят ё ривоят андешаашро бо як порча шеър ҷамъбаст мекунад. Ҳангоме, ки аз ҳаёти шоирон ҳикояте нақл мекунад аз осори онон намунаҳо низ меоварад. Умуман, Муҳаммади Авфӣ таъби баланди шоирӣ ҳам дошт.

Ҳамин тавр, доир ба мавзӯҳои, ки дар боло ёд шуданд, нависанда 2150 ҳикоёту ривоёт овардааст ва баъзе ҳикоёту ривоёти асар ҳаҷман бузурганд ва бархе аз онҳо кӯтоҳ, вале мазмун ва маъниҳои баланди хонданӣ доранд, ки хонанда аз онҳо панди судманде мегиранд.

Ақнун бармегардем ба сари таҳлили ҳикоёту ривоёти «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт». Албатта, ба тафсил таҳлил намудани онҳо аз имкон берун аст. Ба ин хотир аз ҳар қисми асар интихобан баъзе ҳикоёту ривоётро бо ҳам аз назар хоҳем гузаронд.

Дар «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» қору амали қанон хеле хуб инъикос ёфтааст. Авфӣ занро ҳамчун модари меҳрубон, зани покдоман, боиффат, дар ишқу муҳаббат устувор ва хирадманду

донишманд ба калам додааст ва андешаҳояшро бо ҳикоеъи матлубу марғуб қувват додааст. Масалан, дар ҳикояи «Шин» омадааст, ки ӯ илм омӯхт ва ҷамъи илмҳо якто гардид ва қасд кард, ки то мисли худаи духтари донишманду окила наёбад, ба касе хонадор нашавад. Солҳо сипарӣ шуданду муродаш ҳосил нагашт. Шин боре дар роҳе мерафт, ки иттифоқо марде ба ӯ ҳамроҳ шуд. Шинро шуданду роҳ паймуданд. Шин ба он мард гуфт: «Ту маро бармедорӣ ё ман туро бармедорам. Ҳамин тавр, чанд саволи дигар Шин ба он мард дод. Он мард ҳайрон буд ва Шинро девона пиндошт. Чун ба деҳи он мард расиданд, назди хонааш омаданд. Он мард меҳмонро ба хонааш тақлиф кард. Даромаданд. Он мард духтари қадраси окилае дошт. Ӯ чун падарро дид, аз ӯ пурсид, ки ҳамроҳи ту кӣ буд? Чӣ гуфт? Он мард ба духтар гуфт:

- Дар роҳ маро уқубате азим (ҳолати нохуб) рӯй дода буд. Чӣ марде аҳмақ ба ман ҳамроҳ шуд ва суханони номаълум ва пажмурда мегуфт ва суолҳои парешон меод. Аввал, ки ба ман ҳамроҳ шуд, «маро бармедорӣ ё ман туро бармедорам». Ман худ ба хилат (базӯр) мерафтам, ӯро чӣ гуна бардоштаме! Дигар, ба киште расидем ва гуфт: « Чӣ гӯӣ, ки ин киштро хӯрданд ё не?» Саввум, мурдаеро дид ва гуфт: «Чӣ гӯӣ, зиндааст ё мурда?»

Чун духтар суханони падарро шунид, гуфт:

- Азим бад кардӣ, ки ҳаққи он мард нашнохтӣ. Он мард марди оқилу тавоност. Он чӣ гуфт, аз донишу ҳикмат аст. Он чӣ суоли нахуст дод, ишорат бар он аст, ки ту ҳикоят бигӯ ё ман бигӯям, то ранҷи роҳ кӯтоҳ шавад.

Дувум «Киштро хӯрдаанд ё не?» ишорат бар он аст, ки шояд соҳиби кишт қарздор бошад ва қарзхоҳон ба талаби қарз омада бошанд. Ба ин маънӣ, ки аз самар ё ҳосили кишт қарзхоро дода бошад. Сеюм, ки гуфта: «ки ин майит мурда аст ё зинда?» ишорат бар он аст, ки ин мард фарзанд дорад ё на. Балки шогирде дорад, ки пас аз вай номбардори ӯ бошад ва ё хайре, садақае кардааст, ки зикри ӯ ба сабаби ӯ боқӣ монад. Ё худ ҷоҳиле, фосиқе будааст, ки чун вафот кард, ҳеч кас аз вай ёд накунад.

Муҳаммад Авфии Бухорӣ ба аҳли ҳунар ва ба хусус ба адибон, ровиёну ноқилон меҳри беандоза дошт. Худи ӯ, ки аз ҳамин сарчашма об меҳӯрд ва дар байни ҳосу ом, шохону вазирон, ҳокимону волиён соҳибном, соҳибиззат гардида буд,

аз намояндагони ин пеша дар асари хеш ҳикоёти дилангези бисёр овардааст.

Яке аз шоирони маъруфи асри X- XI тоҷику форс Фарруҳии Систонӣ ашъори марғубу дилошӯб дорад ва Муҳаммад Авфӣ, ки худ шеършинос буд, ба ин шоир меҳри зиёд дошт ва дар боран ӯ чанд ҳикояву ривоётро дарег надоштааст.

Муҳаммади Авфӣ дар тазкираи «Лубоб-ул-албоб» аз Шаҳиди Балхӣ ёд карда, ба эҷодиёти ӯ баҳои сазовор медиҳад. Ба хоҳири тақвияти фикраш аз осори шоир намунаҳои зиёд овардааст. Ӯ дар «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» ҳам аз Шаҳиди Балхӣ ёд карда, латифаи пандомезе овардааст: «Оварданд, ки Шаҳиди шоир рӯзе нишаста буд ва китобе мехонд. Ҷоҳиле ба назди ӯ даромад ва салом карду гуфт:

- Хоҷа, танҳо нишастай?

Шаҳиди Балхӣ чунин посухаш дод:

- Танҳо акнун гаштам, ки ту омадӣ. Аз он ки бо сабаби ту аз мутолиаи китоб бозмондам.

Сӯҳбати аблаҳон чун деги тухист -

Андарун холиву бурун сияхист.

Муроди нависанда аз ин ҳикоят он аст, ки аз сӯҳбати аблаҳ, ҷоҳил хондани китоб авлотар аст. Дар ин маврид шоир чунин ашҳосро ба деги сиёҳ монанд кардааст, ки дили сиёҳ доранду аз пайи озори қасон мебошанд. Боз чунин ашҳос на дониш доранду на ақлу тамиз ва мисли деги холиянд.

Муҳаммади Авфӣ дар мавзӯи илму ҳунаромӯзӣ андешаҳои қобили қабул гуфта, аз ҳаёти донишмандони бузург ҳикоёту ривоёти зиёд овардааст. Масалан, дар ҳикояи «Панди Аристотелис ба фарзанд» омадааст, ки чун вафоти Аристотелис наздик омад, ӯ писарашро наздаш хонд ва гуфт: «Эй писар, дар асрори улум даққиқи ҳикмат умри худро базл (сарф) кардам ва бисёр гирехҳо ба нури ҳикмат кушодам, валекин марғро ҳеҷ хилат нагваронистам:

Агар сад кӯҳ бояд канд фӯлод,

Забун бошад ба дастӣ одамизод.

Чӣ чора, к-он банӣ Одам надонад

Ба ҷуз мурдан, к-аз он бечора монад.

Пас бидон, ки давлате аз мол бувад зуд фонӣ шавад ва нест

гардад. Иззату шараф дар илм аст. Агар падари туро илму адаб набудӣ, ӯ мар мулкро мисоли харе будӣ боркаш ва парастанда, бандае будӣ коркун. Пас илм ҳосил кун, то шарафу иззат биёбӣ».

Нависанда ба ин восита шогирдон, толибилмонро ба илмомӯзӣ ҳидоят намуда, таъкид менамояд, ки танҳо ба воситаи илм шахс метавонад дар байни мардум, дар назди шоҳону ҳокимон соҳибному иззатманд бигардад, ки мисоли равшани гуфтаҳои Муҳаммади Авфӣ ҳаёти Аристотелиси ҳақими юнонӣ шуда метавонад.

Муҳаммади Авфӣ дар асари хеш дар бораи шахрҳо, бунёди қасрҳо, ҷойҳои таърихӣ нақлу ривоятҳо овардааст, ки имрӯз дидани ин ҷойҳо барои мову шумо дастрас гардидааст. Масалан, дар қисми ҷаҳоруми «Ҷомеъ-ул-хикоёт» дар бораи аҳромҳои Мисри Қадим нақлу ривоят оварда шудааст. Дар ин бора нависанда чунин мегӯяд: «Дигар аз аҷоиботи биноҳо аҳроми Миср аст. Ҳаждаҳ аҳром аст. Овардаанд, ки Маъмун (халифаи араб 811-832) дар айёми хилофати худ ба Миср рафт ва он аҳром бидид. Дари як ҳарам боз кард, ҳама аз санг сохта. Гӯянд, ҳар санге дар ситабрӣ даҳ арш. Ва онро чунон маҳкам карда буданд, ки пайванди он, албатта, падид наёмад, чунонки аз ҷуб мисли он натвон сохт.

Имрӯз бошад, ба воситаи телевизион аҳромҳои Мисрро мебинему ангушти ҳайрат мегазем. Вале хизмати Муҳаммади Авфӣ, пеш аз ҳама, дар он аст ки ҳанӯз 800 сол қабл аз ин хонандагонашро бо ин гуна ҷойҳои таърихию фарҳангӣ шинос намуда буд.

«Ҷомеъ-ул-хикоёт» сабку услуби хоса дорад. Дар қисми аввал, дар муқаддимаҳои бобҳову фаслҳо забони нависанда мураккаб гардида, дар мавридҳои дигар забони хикоёту ривоёт хонданӣ, содда иншо шудаанд. Ин асар аҳамияти адабӣ, таърихӣ, мардумшиносӣ ва ғайра дорад. Аз ҳама бештар нависанда ва донишманди воло Маликушшуаро Баҳор сухани шоиста ва арзанда дар ҳаққи нависанда Муҳаммади Авфӣ ва асари ӯ «Ҷомеъ-ул-хикоёт» гуфтааст: «Китоби «Ҷомеъ-ул-хикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт» яке аз муҳимтари кутуби форсӣ аст, ки агар бигӯем, ки дар миёни кутуби насри форсӣ ба арзиш ва ҷомеаият ва пурфоидагии ин китоб, китобе натавон ёфт, набояд ба игрок қадр гардад, зеро дорои фавоиди фаровони

таърихӣ ва адабист ва асноде дар ӯ ҳаст, ки дар ҳеч китобе нест. Илова бар ин мазоёи равиши зебо дар тарзи таълиф ва пухтагии махсус дар тариқ ва сабки иншо дорад, ки дар олами худ камназир аст».

(Ниг. мунтахаби «Чомеъулҳикоёт» (барои дабиристонҳо, Техрон, 1324.(ба чоп ҳозиркунанда, М. Баҳор, с.5)

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кӯдакию наврасии Муҳамади Авфӣ чӣ хел гузашт?
2. Сабаби ба сафар баромадани нависанда дар чӣ буд?
3. Кадом шахру вилоятхоро дид? Ин шахрхоро аз харита ёбед.
4. Сабаби тарки Ватан намудани адиб дар чӣ буд?
5. Поёни рӯзгори адиб дар Дехлӣ чӣ хел гузашт?
6. Чаро Авфиро адабиётшинос мегӯем?
7. «Лубоб-ул-албоб» -ро тазкира мегӯем, чаро? Хусусиятҳои тазкираро гӯед?
8. Аҳамияти тазкираи Муҳаммади Авфиро шумо дар чӣ мебинед?
9. «Чомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт» чӣ маънӣ дорад? Номи асарро шарҳ диҳед.
10. Қисм ва бобҳои «Чомеъ-ул-ҳикоёт»-ро номбар кунед.
11. Дар иншои асар нависанда аз кадом сарчашмаҳо истифода бурдааст?
12. Аристотелис дар бораи мақоми илм чӣ мегӯяд? Оё шумо ба фикри ӯ розӣ ҳастед?
13. Дар бораи Шаҳиди Балхӣ илова ба гуфтаҳои Авфӣ шумо боз чӣ маълумот доред?
14. Аз харита Мисрро ёбед. Дар бораи аҳромҳои Миср чӣ медонед? Ягон филми ҳуҷҷатиро дар ин бора дидаед?
15. Дар бораи аҳамияти «Чомеъ-ул-ҳикоёт» Маликушшуаро Баҳор чӣ гуфтааст? Гуфтаҳои ӯро хонед ва таҳлил намоед!

РҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1. И.С.Брагинский. Очерки из истории таджикской литературы. Сталинабад, 1956.
2. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XIII – XIV. «Дониш», Душанбе, 1989.
3. Дурдонаҳои наср, ҷилди якум. «Ирфон», Душанбе 1987.

ЗИЁУДДИНИ НАХШАБӢ (1290-1350)

*Нахшабӣ, гиря кун ба мурдани халқ,
Наъраҳо зан чу наъраҳои ҷарас!
Мурдаро бас аз ин қадар бувад,
Ки бигиряд барои ӯ ҳама кас.*

РӮЗГОРИ ЗИЁИ НАХШАБӢ

Зиёи Нахшабӣ соли 1290 дар шаҳри Нахшаб таваллуд ёфтааст. Давраи кӯдакӣ ва наврасии Зиёуддин дар ҳамин ҷо гузаштааст. Дар ҳамин ҷо илму дониш омӯхт ва соҳибфазл гардид. Пасон ӯ ба Ҳиндустон сафар намуд. Сабаби ҳичрати ӯро ба Ҳиндустон метавон дар ду чиз дид. Нахуст тангдастию камбизоатии ӯ бояд бошад. Сабаби дуввуми ҳичрати шоир он буд, ки дар Нахшаб ва умуман дар Мовароуннаҳр авлоди чингизиён давлату савлат доштанд, ки аз илму адаб бе баҳра буданд ва аз ин нигоҳ ба аҳли адаб аҳамият наметоданд. Бо ҳамин сабабҳои маълум бехтарин адибони ҳавзаи адабӣ ба мисли Сайфи Фаргонӣ, Сайфи Исфарангӣ, Муҳаммади Авфӣ аз ин диёр мисли Зиёи Нахшабӣ раҳти сафар баста буданд.

Зиёи Нахшабӣ дар шаҳрчаи Бадоун, ки дар наздикиҳои шаҳри Дехлӣ воқеъ гардида буд, қарор гирифт ва то поёни умр дар ҳамин ҷо эҷод ва зиндагӣ кард. Ба ҳамин хотир баъзе муҳаққиқон ӯро бо номи Зиёуддини Бадоунӣ низ ёд карданд. Шоир, пас аз он ки камол ёфт ва асар эҷод кард, дар ҷӯстучӯи таҳаллус заҳмат нақашид ва номи хешро (Зиёуддин) таҳаллус қарор дод. Зиё шакли кӯтоҳшудаи Зиёуддин аст ва дар осораш бештару бештар бо номи Зиёи Нахшабӣ омада, маънои Зиёуддин нури дини мубини исломро дорад. Зиёи Нахшабӣ соли 1321 иншои асари хеш - «Ҷузъиёт ва куллиёт»- ро ба анҷом расондааст.

Дар ин давр Зиё Нахшабӣ зиндагии хуш доштааст ва аз ҷавониаш меболидааст. Зиёи Нахшабӣ дигар ба Ватан боз нагашта, то поёни рӯзгораи дар ҳамин шаҳрчаи Бадоун монд. Нависанда дар тӯли рӯзгораи ба дарбори шоҳон нарафт, хизмати султонҳои Ҳиндро ихтиёр накард ва аз ҳама аҷибаш он буд, ки дар осораш касеро мадҳу ситоиш накардааст. Ғайр

аз ин, чуноне ки шумо медонед, маҳз дар ҳамин давра ё солҳо Амир Хусрави Дехлавӣ, Ҳасани Дехлавӣ ва Муҳаммади Авфӣ ҳам дар Ҳиндустон, аз ҷумла дар Дехливу дигар шаҳрҳои ин сарзамин буданд ва ин адибон қариб дар як давр дар он ҷо иқомат доштанд. Вале Зиёи Нахшабӣ дар осораи аз онҳо ёд накардааст. Ҳатто чунин ба назар мерасад, ки ягон нафари онҳоро надидааст. Шояд як сабабаш ҳамин бошад, ки адибони дар боло ёдшуда асосан дар дарбори султонҳои Ҳинд буданд, аммо Зиёи Нахшабӣ дар як шаҳрчаи хурд дур аз пойтахт қору зиндагӣ дошт.

Зиёи Нахшабӣ замин ва боғу рог дошт ва бо фарзандони хеш рӯзгори худро пеш мебурд ва нони беминнат меҳурд. Мардумони оддӣ эҳтиромаш мекарданд ва дар маъракаи ҷамъомади онон гули сари сабад буд. Зиё, ки солҳои зиёд бо халқи ин сарзамин наздикӣ дошт, забони онҳоро низ омӯхт ва бо эшон бо забони ҳиндӣ гуфтугӯ мекард. Ӯ дар тӯли рӯзгораш бисёр китобҳои ҳиндиро хонд, омӯхт ва онҳоро ба забони тоҷикӣ баргардонд. Бештари ҳикоятҳои ривоёти аз ҳиндӣ баргардондашро дар «Тутинома» дохил намуд.

Зиёи Нахшабӣ умри дарози пурбаракат дид. Ӯ соли 1350 дар шаҳрчаи Бадоун аз дунё гузашт.

ОСОРИ ЗИЁИ НАХШАБӢ

Бо яд тазаққур дод, ки бештари асарҳои адиб то замони мо омада расидаанд, вале соли таълифи бештари онҳо равшан нест. Чуноне ки дар ҷавоб ёд кардем, Зиёи Нахшабӣ ҳам нависанда асту ҳам шоир. Аммо назми Зиё ба тарзи алоҳида дар шакли девон гирд оварда нашудааст. Ӯ дар асарҳои насриаш пас ба баёни матлабе, вобаста ба мазмуни асар китба, байт, газал, рубоӣ ва дигар жанрҳои шеърӣ овардааст, ки онҳо фикри баёнкардаи муаллифро боз ҳам тақвият мебахшанд. Ба ин маънӣ Зиё Нахшабӣ чунин гуфтааст:

*Ба насри хеш соҳибнасири лоиқ
Риво бошад, ки орад назми ҳар кас.
Валекин ман наовардам дар ин наср
Зи саъйи килки худ назми дигар кас.*

Дуруст аст, ки пеш аз Зиёи Нахшабӣ нависандагони дигар

ин амалро анҷом дода буданд. Дар «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус, «Гулистон»-и Шайх Саъдии Шерозӣ, «Ҷомеъ-ул-хикоёт»-и Муҳаммад Авфии Бухороӣ ва амсоли ин нависандагон аз назму наср бамаврид истифода бурда шудааст. Ин аъёноти некро Зиёи Нахшабӣ ҳам давом дод. Аммо, чуноне ки дар қитъаи боло ёд кардааст, аз назми адибони дигар истифода набурдааст.

Нависанда дар давоми умри ҳеш асарҳои зеринро иншо кардааст:

1. «Тӯтинома» - бузургтарин асари нависанда. Дар бораи ин асар ба тариқи алоҳида истода мегузарем.

2. «Гулрез»- ин асари ишқӣ-лирикист.

3. «Ҷузъиёт ва куллиёт»

4. «Силк-ус-сулук»

5. «Шарҳи Сураи Забур»

6. «Лаззат-ун-нисо»

7. «Насоих-ул-мавоиз»

8. «Ашарои мубашшира»- Мутаассифона, аз ин асар то ба имрӯз ба ҷуз ном ягон нишоне омада нарасидааст. Акнун бо тариқи мухтасар асарҳои нависандаро аз назар гузаронида таҳлил менамоем.

«ГУЛРЕЗ». Ин асар ишқист ва дар осори нависанда мақоми арзанда дорад. Махсусан забони «Гулрез» сода буда, дар кушодани бисёр хусусиятҳои насри асримиёнагии тоҷикӣ форсӣ кӯмаки амалӣ расонида метавонад. Соли нигориши асарро Зиёи Нахшабӣ дар ягон ҷойи «Гулрез» қайд накардааст. Ӯ дар муқаддимаи асар «Дар боби сохтани китоб» доир ба баъзе хусусиятҳои «Гулрез», аз ҷумла муҳим будани мавзӯӣ, хунари нигорандагии ҳеш ва дар як муддати кӯтоҳ сар кардану анҷом додани дoston маълумот додааст. Баъд аз ин муаллифи китоб чун аъёноти нигорандагӣ дар мавзӯи ҳамд, наът, ҳасби ҳол, сабаб ва амсоли ин фаслҳои алоҳида додааст. Зиёи Нахшабӣ «Дар боби мазаммати фалак ва абнои рӯзгор» фасли алоҳида дода, дар ин боб муносибати хешро нисбати ҳаёти сиёсий-иҷтимоӣ, маданияту иқтисодӣ баён карда, зулму истисмори золимон, беадолатию бенизомии аҳли ҷоҳу мансабро ёд мекунад. Пас аз ин нависанда ба мавзӯи асосии асар мегузарад. Композитсияи асар ё устухонбандии «Гулрез» чун «Ҳазору як

шаб» ва қиссаҳои ошиқонаи асрҳои пешин ҳикоя андар ҳикоя омадааст. Сарогози ин қиссаи ошиқона аз ҳикоеҳои шоҳзодаи Нахшаб Махсумшоҳ ва духтари шоҳи париён – Нӯшлаб, ки дар асар ба сурати мурғ дода шудааст, оғоз меёбад ва дигар ҳикояҳои қиссаҳои овардашуда ба ин ҳикоят пайванданд ва аз ягон ҷиҳат онҳо мақому манзалати нақшҳои асосиро кушода медиҳанд.

Муҳимтарин хусусияти «Гулрез» он аст, ки дар он намунаҳои зиёди назми оварда шудаанд. Дар байни намунаҳои жанрҳои рубой, ғазал, китъа ва таронаҳои зебо бештар дида мешаванд. Дар «Гулрез» беш аз 1200 байт оварда шудааст, ки онҳо бо санъати баланд эҷод гардидаанд ва Зиёи Нахшабӣ ҳамчун шоири баркамол ба назар мерасад. Бештари намунаҳои ғазалмонанд дар муколама ва гуфтору посухҳои ошиқонаи байни Аҷабмалик ва Нӯшлаб ба назар мерасанд, ки онҳо асарро хонданӣ, хушобуранг намудаанд. Боз як хусусияти «Гулрез» он аст, ки дар мавридҳои алоҳида ҳикояҳои кӯтоҳи ошиқона оварда шудаанд, ки онҳо ба 20-то мерасад. Онҳо ҳам дар мавриди худ барои барҷаста баромадани симоҳои асосии асар хизмат кардаанд. Забон ва тарзи баёни нависанда ба насри маснӯӣи замони шоир, ки ҳукмрон буд, монанд аст. Калимоту ибороти арабӣ, ҳадису оёти «Қуръон» дар асар хеле зиёд омадааст. Аз ин ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки Зиёи Нахшабӣ забони арабиро хеле хуб медонистааст.

«ЧУЗЪИЁТ ВА КУЛЛИЁТ». Ин асар ҳам насри буда, бо порчаҳои назми орошта гардидааст ва аз ин ҷиҳат ба «Гулрез» монанд аст. Мавзӯи асар баҳси чузъиёт ё узвҳои бадани инсон мебошад. Маънии асар он аст, ки чузъиёт бо ҳам ҷамъ омада, куллиётро ташкил додаанд. Яъне, онҳо дар кулл бадани инсонро ташкил медиҳанд. Асар аз 40 боб иборат мебошад ва ҳар як боб ба як узви инсон бахшида шудааст ва нависанда дардҳо, доруҳои табобатии он узвро баён мекунад ва барои беҳ шудани он дард тавсияҳои муфид пешниҳод менамояд. Аз ин нигоҳ асар аҳамияти калони тиббӣ дорад. Масалан, бобҳои дар бораи мӯй, сар, димоғ, пешонӣ, абру, пилк, мижа, чашм, ашк, бинӣ, рухсора, гӯш, зулф, хат, лаб, даҳон, дандон, забон, занаҳ, рӯй, хол, гулӯ, гардан, пушт, устухон, бозу, рағ, даст, ангушт, нохун, сина, дил, рух, паҳлӯ, шикам, камар, зону, соқ

ва пой бо ҳам баҳс мекунанд. Файр аз ин дар асар мавзӯҳои панду ахлоқӣ, тасаввуфӣ низ омадаанд, ки мавзӯҳо ба мавзӯи асосии асар дар алоқамандӣ баррасӣ гардидааст.

«Силк-ус-сулук». Ин асар аз нигоҳи мазмуну гоия худ динӣ-тасаввуфист. Метавон бо камоли боварӣ гуфт, ки Зиёи Нахшабӣ асари ҳешро барои солиқони роҳи Ҳақ иншо кардааст ва ҳамчун китоби дарсӣ барои толибилмон, барои он нафароне, ки ҳамин роҳро интихоб карда, ниёз ба дониستاني нозуқиҳои ин чараён доранд, муфид аст, бисёр масоилро равшан мегардонад ва дар дониستاني хусусияти он ба солиқон кӯмак хоҳад расонд.

Ин рисола аз 151 силк, яъне фасл иборат аст. Муаллиф дар ҳар як силк усул, равиш ва роҳҳои силкро аз нуқтаи назари илмӣ, дар асоси гуфтаҳои машоихи мӯътабару номдор баён карда, баъд барои тақвияти андешаҳои аз оятҳои «Қуръон», аз ҳадисҳои Расули акрам (с), аз рӯзгори хулафои рошидин, машоиху уламои ба Ҳақ расида асарро зебу зинат додааст. Асари «Силк-ус-сулук» аз лиҳози забон ва тарзи баён мураккаб буда, дар сабки насри маснӯъ иншо шудааст.

«ЛАЗЗАТ-УН-НИСО». Зиёи Нахшабӣ ин асарро аз забони ҳиндӣ ба тоҷикӣ тарҷума намудааст. Хоҳиши ҳамсолон, дӯстон сабаб гардид, ки ба тарҷумаи он камар бандад. Ҳангоми тарҷума қиссаҳои асарро хеле кӯтоҳ намуд. Масалан, агар «Лаззат-ун-нисо» дар забони ҳиндӣ 34 фаслро ташкил меода бошад, баъд аз тарҷума миқдори фаслҳо ба 10 расид. Мавзӯи он, ба илми тиб бахшида шудааст.

Метавон гуфт, ки дар асрҳои минбаъда асари мазкур таъсири калон расонд ва дар пайравӣ ба он ба мисли «Иёри дониш» асарҳои зиёд нигошта шуданд.

Ҳамин тавр, чуноне ки дар боло ишорат шуд, асарҳои «Шарҳи сураи Забур», «Насоих-ул-мавоиз» ва «Ашараи мубашшира»-ро як гурӯҳ муаллифони сарчашмаҳо ва олимони шарқшинос ба Зиёи Нахшабӣ нисбат додаанд, вале, мутаассифона, то замони мо аз ин асарҳо ба ҷуз ном дигар осоре боқӣ намондааст.

«ТҶУТИНОМА»-И ЗИЁИ НАХШАБӢ

«Тўтинома» ҳам аз нигоҳи мазмуну мундариҷаи идеявӣ ва аз ҳам нигоҳи ҳаҷму дарбаргирии масъалаҳо бузург буда, дар

эҷодиёти адиб мақоми хоса дорад. Асар аз ҷиҳати композитсия ё устухонбандии дохилӣ махсусиятҳои назаррас дорад. Бо ин тарзу усул ҳанӯз дар замонҳои қадим дар байни халқҳои ҷаҳон, аз ҷумла мардуми аҷамтабор асарҳои мавҷуд буданд, ки онҳо бо гузашти айём шакл гирифта, тағйир ёфта, то имрӯз омада расидаанд. Намунаҳои онҳо бо забонҳои сугдӣ, пахлави, форсии миёна, ҳиндӣ хитой ва ғайра мавриди истифода қарор доштанд. Мисоли равшани он нақлу ривоятҳои «Авасто», «Минуи хирад», «Шохнома», «Ҳазору як шаб», «Калила ва Димна», «Шукасантанти», «Синдбоднома» ва ғайра шуда метавонанд. Дар ин асарҳои қиссаҳо, аз нақлу ривоятҳо, мифу асотирҳо, ки мазмунҳои мухталиф доранд, то замони мо бештари онҳо омада расиданд.

Метавон бо камали боварӣ гуфт, ки Зиёи Нахшабӣ ҳам аз ҳамин асарҳои илҳом гирифта, асари хешро офарид. Мо хуб огоҳ ҳастем, ки Зиёи Нахшабӣ забонҳои арабӣ, пахлави, сугдиро ҳанӯз то ба Ҳинд ҳиҷрат карданаш омӯхта, аз худ карда буд. Чун ба Ҳинд рафт, забони ҳиндиро низ омӯхт ва асарҳои насри ривоятии ҳиндиро дар асл хонд ва барои хеш маводи арзишманде гирд овард. Ҳатто забондонияш ба ҷойе расид, ки аз забони ҳиндӣ ба забони тоҷикӣ асарҳоро тарҷума намуд.

Зиёи Нахшабӣ «Тӯтинома»-ро соли 730 ҳиҷрий, яъне соли 1329 мелодӣ навишта ба анҷом мерасонад. Дар ин бора худ нависанда мегӯяд:

*Зи ҳиҷрат ҳафсаду сӣ буд он шаб,
Ки ман ин қиссаҳо кардам мураттаб.
Зиёи Нахшабӣ афсонаҳо гуфт
В-аз ин афсонаҳо дар хоби хуш хуфт.*

Муаллиф дар муқаддимаи «Тӯтинома» дар бораи аз ҳикоятҳои ривоеҳои мардуми тоҷикӣ форс ва ҳинд истифода бурданаш ёдовар шуда, чунин мегӯяд: «Панҷоҳу ду ҳикоят ба иборати хуб ва истиқомати марғуб дар ӯ амсол... навишта шуд ва ҳикояте, ки безабту бе рағбат буд, онро мазбут (хориҷ) карда омад ва матлаъ ва мактаи ҳар якеро тартиб ва тавзеҳ дода шуд ва ҳикояте чанд, ки қабех ва безавқ буд, бадали он ҳикояти дигар таҳрир ёфт. Ва ин арӯси хулдлутф (бихиштмонанд)-ро дар назари шоҳони маънӣ ба ду даст ҷилва дода омад.

*Гӯй ба замин ситора омад,
Юсуф ба қаҳон дубора омад».*

Метавон аз ҳамин як байт аз ҳунару истеъдоди шоири Зиён Нахшабӣ маънӣ бардошт. Гузашта аз ин, байти боло ба мазмуни асар низ пайванди ногустастанӣ дорад.

Акнун, пеш аз он ки дар бораи гоя ва мазмуни асар андешаи хешро ибраз дорем, лозим аст, ки нахуст сужети мухтасари «Тӯтинома»-ро нақл намоем. Дар сарзамини Хиндустон марди сарватманде бо номи Муборак рӯзгор дошт. Ӯ аз давлату сарват бениёз буд. Аммо ҳамаи ин барояш кимату арзиш надошт. Зеро Муборак писар надошт ва аз даргоҳи Худованд илтиҷо менамуд, ки писареро барояш ато бикунад. Чанд сол гузашт, дуояш мустачоб гардид ва соҳиби писар шуд. Муборак ба тифл Маймун ном гузошт, ки маънояш хубрӯй, зебо, фархунда ва нектолеъ мебошад.

Дар ҳақиқат, писари Муборак арзандаи номаш буд. Маймун дар давлати падар бузург шуд, илму адаб омӯхт. Чун ба синни ҳаждаҳсолагӣ расид, тӯй карду духтари зебоеро бо номи Хучаста ба ӯ дод. Маймун боре ба тичорат баромад ва дар бозор тӯтиеро дид, ки дар сурат зебо ва дар гуфтор доно ва хушнаво буд. Майли харидани тӯтӣ кард ва аз соҳибаш нархашро пурсид. Соҳибаш кимати тӯтиро баланд бардошта, «ҳазор динор» гуфт. Маймун ба андеша рафт ва азми хона кард. Тӯтӣ дарҳол ба забон омад ва ба Маймун гуфт: «Эй ҷавон! Ту қадри ман чӣ донӣ ва кимати ман чӣ шиносӣ?! Агарчи ман мушти парам, аммо аз ҳама улум бохабарам. Масалан, умури мустакбалро (ҳодисаи пешомада) пеш аз вукӯъ (пеш аз оғоз) ба даҳ рӯз медонам. Инак, пас аз се рӯз дар ин шаҳр қорвони Кобул ба талаби матои сунбул хоҳад расид. Бояд ки ҳар ҷо сунбул аст, гирд оӣ! Биноан маро шартан ба се рӯз бихар. Агар қорвон дар рӯзи сеюм расида аз он савдо ғоида ёфтӣ, кимати маро адо кун. Вагарна рӯзи сеюм маро ба соҳибам бисупор». Гуфтори тӯтӣ ба Маймун маъқул афтод ва тӯтиро харидорӣ кард. Пас аз се рӯз қорвон аз Кобул омад ва Маймун аз ин додугирифт ғоидаи зиёд бардошт. Мехру боварияш нисбати тӯтӣ афзуд. Ҳамеша дар масъалаҳои савдо ва дигар мавзӯҳо бо тӯтӣ машварат мекард ва тӯтӣ ҳамдами розаш гардид. Боре тӯтӣ ба Маймун маслиҳат дод, ки ба тичорати дарё барояд ва ғоидаи зиёд ба даст хоҳад овард.

Маймун ба сафари дарё ризо шуд. У ба бозор рафта, боз як тўтии дигар, ки Шорак ном дошт, харид. Шорак бо ҳамчинси худ мўнис шуданду бо ҳам сўхбат оростанд. Вале ба сафар кардани Маймун Хучаста ризо набуд. Маймун ба гуфтори ӯ гўш надода, ўро бо ин ду тўтӣ гузошта, азми сафари дарё намуд. Чанд рӯз гузашт, Хучаста ба чавони зебое ошиқ шуд ва мехост, ки наздаш равад ва бо ӯ айшу ишрат намояд. Бинобар ин, аз Шорак маслиҳат пурсид. Шорак ўро панд дод, ки ин кори ношоиста аст, аз Худо битарс, гуноҳи азим аст. Панди Шорак ба Хучаста маъкул нашуд ва аз қафас Шоракро бароварда, сарашро бурид. Рӯзи дигар масъалаи ба назди чавон рафтанаширо ба тўтӣ арз кард ва аз ӯ ҳам маслиҳат пурсид. Тўтӣ, ки аз марги ҳамчинси худ огоҳ буд, панд гирифт. Нахуст кори Хучастаро писандид ва дар ҳамин мавзўҳо ба ӯ ҳикоёту ривоёти рангин нақл кард. Чун тўтӣ ҳикояи бисёр ширину гувороеро нақл мекард, шаб рӯз мешуд ва Хучаста ба назди дилдодаи худ рафта наметавонист. Боз бегоҳ Хучаста назди тўтӣ меомад ва боз тўтӣ ба қиссапардозӣ оғоз мекард. Бо ҳамин тарз 52 рӯз гузашт ва Хучаста ба назди чавон рафта натавонист ва дар рӯзи 52-юм Маймун аз сафари дарё бозгашт. Тўтӣ ҳаман ҳодисаҳои шудагиро начакондаю нарезонда ба Маймун нақл кард. Маймун аз марги Шорак гамгин шуд ва дигар аз хиёнати Хучаста ба газаб омада, ўро қатл намуд. Мазмуни мухтасари «Тўтинома» аз ҳамин иборат аст.

Дар асар омадани ҳамон ҳикоёту ривоёти «Тўтинома» устухонбандии онро ташиқил додаанд, ки ин як сабки баёни фикри нависанда низ ҳаст. Вале дар алоҳидагӣ ҳар як ҳикояи асар, ки бо номи дoston ёд мешавад, мавзўъ ва мазмуни мустақил дорад. Мавзўи ҳикоёту ривоёти «Тўтинома» рангин буда, ба масъалаҳои мухталиф баҳшида шудаанд. Фикрҳои иҷтимоӣ, ахлоқии нависанда дар рафти амалиёти қаҳрамонон, персонажҳои асар ба қалам дода шудаанд. Натиҷаи пандомӯзи ҳикояти аввал, ки 52 ҳикоя ё дostonи дигар ба он пайванд шуда омадаанд, мисоли равшани фикри боло шуда метавонад. Марги Шорак як ҳодиса ё як тасвири оддӣ нест. Шораки покбину покахлоқ, ки дили софи бегаш дошт, хост ки ба воситаи суханони талхи ибратомӯз кирдори Хучастаро нишон диҳад ва ўро аз рӯи хиёнат нисбат ба шавҳараш бигардонад, аммо чӣ дид? Дар ин роҳ ҳалок шуд. Тўтӣ ин ҳодисаро бо чашмони худ

дида, панд гирифт ва гуфтори хешро бо Хучаста дигар кард, яъне роҳи мусолиҳаро пеш гирифт. Нахуст кори пешгирифтанро мувофиқи матлаб донист ва доир ба ин масъала ҳикоёту қиссаҳои фаровон барояш нақл кард. Ин ягона тадбире буд, ки метавонист Хучастаро аз ин роҳи бад (хиёнат ба шавҳар) боз дорад. Кори ӯ самар дод, вақт зоеъ нарафт, корашро кард ва Маймун аз сафар бозгашт. Дар ин маврид дар симои тӯтӣ хирадмандӣ, дурандешӣ ва ботадбирии оқилону хирадмандон таҷассум ёфтааст. Дар «Тӯтинома» қору рафтори тоҷирон, деҳқонон, хунармандон, аҳли ҷоҳу мансаб, волиён, шайхон, қозиён ва дигар табақоти ҷамъият дар зимни ҳикоёту ривоёт, ки дар асар бо номи дoston ё қисса ёд шудаанд, бисёр возеҳу равшан инъикос ёфтаанд.

ҒОЯИ ШОҲИ ОДИЛ ДАР «ТҶТИНОМА»

Дар «Тӯтинома» бисёр қиссаю ҳикоёте оварда шудааст, ки дар онҳо қору рафтори шоҳон, роӣҳо (дар забони ҳиндӣ подшоҳро роӣ мегӯянд) нисбати раъият, ҳокимону волиён, қозию муфтий ба қалам дода шудаанд. Дар онҳо қору рафтори шоҳон гоҳ мазаммат карда шудааст ва гоҳ таърифу тавсиф. Қору амали онон дар ҳар ду маврид ҳам асосан дар зимни ашхоси таърихӣ ҷамъбаст гардидаанд. Нависанда дар баробари инъикоси ҳислатҳои шоҳони одилу раъиятпарвар ба шоҳони золим, агарчи мусулмон ҳам бошанд, назари нек надошт. Ин аз он сабаб, ки дар рӯзгораш шоҳони золими таърихӣ хеле зиёд буданд. Худи қору амали Алоуддини Хилҷӣ (1296-1316), Қутбуддини Муборакшоҳ (1316-1320), Ғиёсуддин Муҳаммади Туглуқ (1320-1351) мисоли равшани фикри мо шуда метавонанд. Онҳо шоҳони золим, госиб ва ҷоҳил буданд. Илова ба ин, барои тоҷу тахт якдигарро ба қатл расониданд. Муборакшоҳ Хизрхони бародарашро аввал кӯр кард ва пасон ба қатл расонид, ки Зиёи Нахшабӣ шоҳиди чунин ҳодисаҳои нанговари хунин буд. Метавон гуфт, ки беҳтарин ҳисоли неки шоҳон дар симои роӣи (подшоҳи) бузурги ҳиндувон Викрамодит ҷамъбаст гардидааст. Шоҳи одил бояд ба чунин сифатҳо ораста бошад: «...бори раоё кашанд ва ғами раоё хӯранд, аз дастшударо дастгир шаванд ва дармондаро поймардӣ кунанд». Роӣи бузург (дар ҳикоёти шаби 7-ум) барои ба мақсад расонидани

чавонмарди камбизоат, ки ба духтари подшоҳе ошиқ шудааст, як бори фил зар медиҳад ва ҳатто омода аст, ки чони азизашро дар ин роҳ қурбон намояд.

Нахшабӣ дар бисёр ҳикоят зулму бедодӣ, бехирадию беандешагии рой ва подшоҳонро ба тарзи тамсил ба қалам додааст, ки хонанда пас аз мутолиаи он аз ҳақиқати он ба тезӣ огоҳ мегардад. Масалан, дар ҳикояти шабҳои 7, 40 ва 51 ҳамин масъалаҳо бо камоли маҳорат инъикос ёфтаанд.

Дар ҷойи дигар Нахшабӣ ба шоҳони замонааш ҳушдор медиҳад, ки агар зулму бедодиро дар ҳаққи раъият раво бинанд, душманашро ба мулкаш даъват менамояд ва давлат ба осонӣ аз дасташ меравад. Дар поёни ҳикоят хулосаи нависанда бо китъаи зер ҷамъбаст шудааст:

*Нахшабӣ, зулм бадтарин чиз аст,
Аз ситам синаҳо кабоб шаванд.
Ҳар кӣ бо хонае кунад зулме,
Хонааш оқибат хароб шавад.*

Ниҳоят, нависанда ба чунин хулоса омадааст: «Оре, чун ба дидаи имтиҳон бубинед ва ба чашми ҳақиқат нигоҳ кунед, ботини подшоҳ ҷамъ ҳам намебояд, ки ҷамъияти ботини эшон парешонии халқ аст».

Дар «Тӯтинома» нависанда ҳикоятро овардааст, ки дар онҳо мақоми вазирону дабирони хирадмандро басо бузург шуморидааст. «Оре, султони мутлақи таоло агарчи мулуку салотинро неъматӣ бисёр бидиҳад, аммо эшонро ҳеҷ неъмате болотар аз вазири некӯроӣ нест.

ТАВСИФИ ГУРҶҲОИ ПОЁНИ ҶОМЕА

Бисёр ҳикояту қиссаҳои «Тӯтинома» ба қору зиндагии мардуми оддӣ, аҳли ҳунар баҳшида шудаанд. Зиёи Нахшабӣ, ки худ аз байни ҳамин мардум баромадааст ва ҳунари волои нигорандагӣ дорад, рафтору кирдор ва гуфтори ин табақаи ҷамъиятиро хеле хуб медонад ва дар асараш симои онҳоро воқеъӣ ба қалам додааст. Дар ҳикояту қиссаҳои ӯ наҷзори заргар, меъмору бинокор, дарзию кишоварз, деҳқону боғбон, мутрибу шоир, қулолу ранграз, сайёҳу сайёд, сипоҳию тирандоз

ва амсоли онҳо амал намуда, нависанда бо камоли эҳтиром дар бораи онон сухан меронад. Махсусан, ба косибони чирадаст, бофандагон, заргарон муносибати хайрхоҳона дорад ва таъкид менамояд, ки аҳли хунар мардуми хушбахтанд.

Нахшабӣ дар ҳикоеъи шабҳои 27, 28, 34, 44, 48-ум хунаремандӣ, меҳнатдӯстӣ, ҳалолкорӣ ва истеъдоди аҳли хунарро хеле табиӣ инъикос намулдааст.

Дар бисёр ҳикояҳо рӯзгори нохуш, ҳаёти талху ноговори мардуми овора, ҷилои ватаншуда ба қалам дода шудааст. Чунин ҳикояҳоро дар шабҳои 3, 27 ва 47 пайдо карда метавонем. Мазмуни чунин ҳикоеъ аз он иборат аст, ки чунин ашхоси аз ватан дур дар ин ҷо ҳам рӯзгори бад доранд. Ба қадри онон аҳли ҷоҳу сарват намерасанд. Онҳо барои пайдо кардани кути лоямут шабу рӯз меҳнат мекунанд, аммо онҳоро озор медиҳанд. Аз гуфтори нависанда мусаллам мегардад, ки зимни баёни ин ҳолатҳои ноговор дилаш ба дард меояд ва бо як ҳиссиёти гайриоддӣ ҳаёти талхи ононро баён менамояд. Охир, ҳуди Зиёи Нахшабӣ ҳам ба ҳамин табақа дохил мешуд ва ӯ низ аз Ватан беватан шуда, мисли садҳо оворагон ранҷу озор мекашид. Аз ин нигоҳ тасвири нависанда ҳақиқати воқеъист ва чунин ҳикояҳо ҳақиқати воқеъии зиндагии ин гурӯҳҳои ҷамъиятии онрӯзаро воқеъбинона инъикос мекунанд.

Зиёи Нахшабӣ дар баробари нишон додани ҳар гуна зулму золимӣ, ифшои ҳаёти қашшоқонаи мардуми оддӣ шоҳону ҳокимонро аз оқибати ноговори амалашон огоҳ мекунад ва ононро аз мукофоти амал метарсонад ва таъкид менамояд, ки золимон бечазо намемонанд:

*Нахшабӣ, нест бе ҷазо амале,
Чанд бошӣ ту дар ризои бадӣ?!
Ҳар кӣ бад мекунад, ҳамеёбад,
Ҳам ба дунёи дун ҷазои бадӣ.*

Хулоса, Зиёи Нахшабӣ ҳамчун як нависандаи ҳақгӯӣ бар зидди золимон баромада, мазлумонро ба ҳар роҳу восита ҳимоя кардааст. Маҳз асари «Тӯтинома» ва ҳуди ӯро ҳамин ҷанбаҳои гуманистӣ, инсонпарварӣ, некандешию хайрхоҳӣ нисбати бечорагон, мазлумон ва оммаҳои меҳнаткаш дар байни халқ мақбулу машҳур гардонд. Ба хоҳири ҳамин ғояҳои олии таъсири «Тӯтинома» дар асрҳои пасин зиёд шуд ва дар пайравии он даҳҳо

«Тўтиномаҳо» иншо шуданд ва «Тўтинома»-и Зиёи Нахшабӣ ба бисёр забонҳои дунё тарҷума ва нашр гардид.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Зиёи Нахшабӣ чаро ба Ҳиндустон сафар кард?
2. Меғӯянд, ки Зиё забони ҳиндиро медонист. Оё ҳамин фикр дуруст аст?
3. Чаро ӯ ба дарбор нарафт?
4. Зиёи Нахшабӣ кадом асархоро офарид?
5. Чаро нависанда ба асараш «Гулрез» ном ниҳод?
6. «Гулрез» дар кадом мавзӯ иншо шудааст?
7. Чаро асари нависанда «Ҷузъиёту куллиёт» ном гирифт?
8. Дар кадом мавзӯ асар баҳс мекунад?
9. Кадом асарҳои нависанда то замони мо омада нарасиданд?
10. Маънои асари «Силк-ус-сулук» -ро шарҳ диҳед.
11. Шумо номи асари нависанда «Тўтинома»-ро чӣ хел мефаҳмед?
12. Устухонбандии «Тўтинома» чӣ гуна аст?
13. Маймун чӣ маъно дорад?
14. Чаро Маймун тўтиро харид?
15. Сабаби ба сафар баромадани Маймун чӣ буд?
16. Хучаста чаро Шоракро қатл кард?
17. Оё рафтори Хучаста дуруст буд?
18. Андешаи шумо дар бораи рафтори тўтӣ чӣ гуна аст?
19. Чаро Хучаста тўтиро қатл накард?
20. Назари Зиёи Нахшабӣ нисбати замонаш чӣ хел аст?
21. Адолатпарварии шохонро шумо дар чӣ мебинед?
22. Муносибати нависанда нисбати хунармандон чӣ хел аст?
23. Мукофоти амалро чӣ хел мефаҳмед?
24. Дар бораи қору рафтори нависанда шумо чӣ андеша доред?

РҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. А. Алимардонов. Зиёуддини Нахшабӣ ва «Тўтинома»-и ӯ. «Дониш», Душанбе, 1980.
2. Дастҷамъи. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV, қисми дувум. «Дониш», Душанбе, 1983.
3. Т. Мирзод ва диг. Методикаи таълими адабиёти тоҷик. Маориф, Душанбе, 1991.

ИБНИ ЯМИН (1286-1368)

Амир Фахриддини Маҳмуд Ибни Яминиддин соли 1286 дар деҳи Фарюмад, ки 16 фарсанг дуртар аз шаҳри Сабзавор воқеъ гардида буд, ба дунё омад. Падари Амир Фахриддини Маҳмуд Яминиддин ном дошт ва марди соҳибмаърифат ва шоир буд. Яминиддин дар дарбор, дар назди вазири Хоҷа Алоуддини Маҳмуд вазифаи муставфигиро¹ ба зимма дошт ва рӯзгори хуш доштанд. Ӯ дар ҳамин оила рушду камол ёфт ва бо дастгирии волидайн илм омӯхт ва соҳибмаълумот гардид. Амир Фахриддин барои такмили дониш ба шаҳри Сабзавор рафт ва дар пеши бузургони илму адаб дониши хешро сайқал дод. Ӯ асосан илми шеър адаб ва арӯзу қофияро дар назди падар омӯхт. Падари Фахриддини Маҳмуд нозуқиҳои пешаи шоириро ҳам аз нигоҳи назарӣ ва ҳам амалӣ хеле хуб медонист ва онро ба фарзандон таълим дод. Чун Амир Фахриддини Маҳмуд бузург шуд ва ба шеър гуфтан оғоз кард, барои худ таҳаллуси Ибни Ямиро лоиқ донист ва пасон бо ҳамин унвону таҳаллус дар байни хосу ом маъруфу машҳур гардид.

Аммо ин ҳаёти пурнишоту рӯзгори хуш дер давом накард. Нахуст падари Ибни Ямин соли 1322 вафот кард. Шоир маҷбур шуд, ки ба дарбори Хоҷа Алоуддин биёяд. Маҳз дар ҳамин давра дар ситони Хоҷа Алоуддин қасидаҳои мадҳӣ иншо намуд. Аммо дар дарбор ба ӯ рӯи хуш надоданд. Бинобар ин, маҷбур шуд, дарборро тарк намояд. Пас ба Гургон рафт ва чанд муддат дар хизмати ҳокими он ҷой бимонд. Дар ҳамин вақт Сарбадорон зуҳур намуданд. Косаи сабри мардум аз зулму тааддӣ истилогарони мугул лабрес шуд ва баҳри озодӣ ба қиём хестанд. Ибни Ямин ҳам ба Сарбадорон ҳамроҳ шуд ва ҳам бо камону шамшер ва ҳам бо қалам муборизаро сар кард. Ибни Ямин дар яке аз муҳорибаҳои шадид, ки соли 1342 дар шаҳри Зовани вилояти Хуф ба амал омада буд, асир афтод.

Ҳамин тавр, Ибни Ямиро дар қатори асирон ба Хирот оварданд. Он ҷо чор сол дар зиндон ранҷу озор дид. Ҳамеша дар пеши назараш симои модари меҳрубон ва кӯдакони

¹ Муставфӣ- мансаб, сардори муҳосибон ё сармусоҳиб

хурдсолаш чилвагар буданд. Бо ёди онҳо шабонро дар зиндон рӯз мекард. Ҷаму дарди хешро бо шеърҳои чигарсӯзаш таскин мебахшид. Барояш зиндонбони ғамгусор дафтар, давоту қалам меовард. Баъзе китъаоти дардноке дар кунчи зиндон эҷод бикард. Овозаи ин ба ғӯши Амир Хусайни Курт расид ва бо амри ӯ Ибни Ямин аз зиндон озод шуд. Пасон шоир соли 1347 назди пайвандону модари мушфики меҳрубон озими роҳ шуд. Чун ба деҳи Фарюмад ворид гардид, модари ғамдида ғӯё болу пар кушод ва бо пайвандон писари шоирашро истикбол гирифт. Аз чашмони фурӯрафтаю меҳрангези модар донаҳои ашки шодӣ метаровид. Модар писарашро ба оғӯш кашида, бӯсаборон мекард. Шодии фарзандон ҳадду канор надошт.

Ибни Ямин то поёни умр дигар зодгоҳашро тарк накард. Боғи ноободи падарро боз обод намуд. Дар канортари он боғи нав бунёд кард. Ҷаму меҳнат мекарду эҷод ҳам. Дар асарҳои офаридааш ҳодисоту воқеоти аз сар гузарондаашро хеле воқеъбиниона рӯйи дафтар меовард. То тавонист, то дарёд дошт, абёти девони ғамкардаашро барқарор намуд.

Хулоса, Ибни Ямин умри бобаракат дид. Соли 1368 дар зодгоҳаш – деҳаи Фарюмад аз дунё гузашт. Шоирро дар паҳлуи падар ба ҳок супориданд.

МЕРОСИ АДАБИИ ИБНИ ЯМИН

Чуноне ки дар боло ишорат кардем, дар ҷангҳои истиклолҳои муборизаи беамон алайҳи мугулҳо девони Ибни Ямин аз байн рафт. Ба ҳар ҳол, то рӯзҳои вопасини ҳаёти хеш ӯ қалам аз даст нагузошт ва эҷод кард. Девони дувуми шоир аз 16 ҳазор байт иборат мебошад. Бо камали боварӣ метавон гуфт, ки дар осори боқимондаи Ибни Ямин жанри китъа мақоми ҳоса дорад. Бештар афкори ахлоқи, сиёсӣ ва иҷтимоии шоир дар китъаоти ӯ инъикос ёфтаанд. Дар ин бора ба тарзи алоҳида дар поёнтар таваққуф хоҳем кард.

Пас аз жанри китъа дар эҷодиёти адиб ғазал, қасида, рубоӣ, тарҷеъбанд, таркиббанд, мустазад омадааст. Ибни Ямин дар ғазалсароӣ ба Камол ва Шайх Саъдӣ пайравӣ намудааст:

Вақти он омад, ки ғӯяд чун Камол Ибни Ямин:
«Бо парирӯе, ки чун ӯ дилбари айёра нест».

Мавзӯи асосии газалиёти шоир тавсифи ишқи инсонист. Ба хамин маънӣ Ибни Ямин мегӯяд:

*Ишқбозӣ бо руҳи маъшуқ коре бас хуш аст,
Рӯзгори ишқ, алҳақ, рӯзгоре бас хуш аст.
Оқибат, гӯянд, бошад ишқбозиро ваҳим,²
Ҳар чӣ хоҳӣ, бош, гӯӣ, ин лаҳза боре бас хуш аст.*

Чуноне ки аз тарҷуман ҳоли шоир медонем, ӯ бештари рӯзгори хешро дар гарибӣ, дар мусофирӣ дур аз Ватан гузаронидааст. Асирӣ, гурбати чудой аз фарзандон дили адибро озурда карда буданд. Ана хамин рӯзгори нохуш, кунҷи зиндон дар баъзе газалиёти шоир бисёр ба дард садо дода, қалби хонандаро ба шӯру ғалаён меорад. Дар газали зер шоир ёди Хуросон мекунад.

- 1. Субҳдам боде, ки аз хоки Хуросон медамад,
Чун дами Рухулқудус³ дар пайкарам чон медамад*
- 2. Боди субҳ аст ин надонам? Ё насими пираҳан,
К-аз барои кӯр чашими тири Канъон медамад.*
- 3. Чун гузар кардаст бар хоки Хуросон, лочарам
Рӯҳпарвар чун насими боғи Ризвон медамад.*
- 4. Булбули табъи маро ояд насими куйи ӯ
Ҳамчу боди субҳгоҳӣ, к-аз гулистон медамад.*
- 5. Мебарад чамъият аз Ибни Ямин якборагӣ
Нафҳае, к-аз чини он зулфи парешон медамад.*

Ибни Ямин дар як газали дигараш, ки аз гурбат, аз зиндон раҳой ёфта, майли диёр дорад, боз ба дидани диёру пайвандон ва модари меҳрубон шарафёб мегардад, хурсанд аст ва дар ин маврид хешро аз шодию фараҳ ба булбули зор, ки рӯ ба гулистон дорад, монанд кардааст. Ё дар байти дувум хешро ба Яъқуб, ки дар ғаму дарди Юсуф дар Канъон кӯр шуда буд, монанд намудааст. Ӯ табли шодӣ мезанад, ки ба дидори Юсуф, яъне ба дидорӣ ёру ошно, пайвандон ва Ватани меҳрубонаш – Хуросон мушарраф мегардад. Дар баёни фикр ва эҳсоси қалби хеш шоир санъатҳои ташбеҳу истиора ва талмеҳро хеле хуб корбаст намудааст. Тавачҷӯх намоед ба газал:

2 Ваҳим- бад, ханнок

3 Рухулқудус- (азрати Исо (а))

1. *Ин манам бори дигар азми Хуросон карда,
Рӯй чун булбули шайдо ба гулистон карда.*
2. *Буда Яъқубсифат соқини байтулэхзон
В-ин замон рӯи суи Юсуфи Канъон карда.*
3. *Баста эҳроми тавофи ҳарामी ҳазрати дӯст,
Қиблагоҳи дилу ҷон абрӯи ҷонон карда.*
4. *Шоди давлати васлаи наси чандин гами ҳаҷр,
Бар дилам мушикили даври қамар осон карда.*
5. *Кай бувад боз, ки хоки кафи пояи бинам
Сурмаи равшании дидаи гирён карда,*
6. *Шукр гӯям аз он толеи саргаштаи хеш,
Гар бубинам раҳи ҳичрон-и ба поён карда.*

Ибни Ямин дар бисёр ғазалҳояш баҳору шукуфтани гулҳо, зебою рангин шудани лаби ҷӯйю боғу чаманро ёд мекунад ва таъкид менамояд, ки аз ин зебоиҳои табиат бояд истифода бурд. Дар ин маврид айёми ҷавонии инсонро ёд карда, хуш гузаронидани онро таманно дорад. Шоир барои тақвияти фикраш аз зарбулмасалу мақолҳо, суҳанони пандомези пешиниён истифода мебарад.

1. *Биё, соқӣ, ба даври дӯстгонӣ,
Бидеҳ бар гул шароби аргувонӣ.*
2. *Канори ҷӯйбор аз хуррамӣ шуд*
3. *Ниҳон кард об рози дил, вале хок
Падид овард асрори ниҳонӣ.*
4. *Чаман чун кулбаи гаҳварфурӯш аст
Зи зеварҳои дарёиву, конӣ.*
5. *Хушо он кас, ки чун нарғис зи мастӣ
Фитад дар пойи сарви бӯстонӣ.*
6. *Тараб з-имрӯз бар фардо маяфкан,
Чӣ зояд ин шаби ҳубло, чӣ донӣ?*
7. *Маҷӯӣ, Ибни Ямин, ҷуз неқномӣ,
Агар хоҳӣ, ки доим зинда монӣ.*
8. *Намирад ҳар кӣ номи неқ аз ӯ монд,
Ҳамин бошад ҳаёти ҷовидонӣ.*

Ғазали боло оҳанги ҳаётдӯстона дорад. Инсонро ба болидахотирӣ ва аз олами зебӣ лаззат бурдан, зиндагиро хуш

гузаронидан хидоят мекунад. Вале ин маъно дар газал ҳадди охир нест. Адиб дар анчоми газал ба хонанда боз нуктаи дигарро ёдрас мекунад ва таъкид менамояд, ки чавониро танҳо ба тараб, ба айшу хурсандӣ гузаронидан шоиста нест.

Ибни Ямин таркиббанду тарҷеъбандҳои содаю гӯшнавоз ва пурмазмун эҷод кардааст, ки ин ҷо яке аз он таркиббандҳоро бо ҳам дида мебароем. Таркиббанд дар васфи тирамоҳу зимистони қаҳратун иншо шудааст. Бо камоли эътиқод метавон гуфт, ки ин шеър бо ин мазмуну мӯҳтавояш дар адабиёти гузаштаи камназир аст. Дар эҷодиёти аксар адибони классик ва имрӯза шеърҳое, ки баҳору дигар фаслҳоро тавсиф кардаанд, хеле зиёданд. Вале доир ба фасли зимистон, сардию хунокиҳои он адибон хеле кам таваҷҷӯҳ кардаанд. Дар баробари сардиҳои зимистон оташ муқобил гузошта шудааст ва оташу хубиҳои он мадҳу ситоиш ёфтааст.

Дар банди нахусти таркиббанди «Зимистон» фасли тирамоҳи зарринқабо тавсиф ёфтааст ва дар байти аввал шоир аз ҷашни Меҳргон, ки дар оғози фасли тирамоҳ таҷлил мегардад, ёд кардааст:

*Ё насими меҳргонро заргарӣ оин шудааст,
Лӯъбатони боғро зевар ҳама заррин шудааст.*

Дар ин байт шоир нишонаҳои тирамоҳ, яъне заррин шудани боғ ва умуман табиатро тавсиф намуда истода, пасон аз омад-омади зимистон мужда медихад. Ин банд бо байти зерин оғоз ёфтааст:

*Гаит баҳман ҳамчун Намрӯду халоиқ чун Халил,
З-он ки оташ ҳар якеро чун гулу наспин шудааст.*

Шоир аз ёд кардани моҳи баҳман оғоз ёфтани фасли зимистонро дар назар дорад ва боз дар ин маврид ба санъати талмеҳ рӯ меорад. Ибни Ямин фасли зимистонро ба Намрӯд ва халоиқро ба Ҳазрати Иброҳими Халиллулоҳ монанд кардааст. Чаро монанд кардааст? Барои равшан намудани ин маънӣ ривояти «Ҳазрати Иброҳим ва Намрӯд»-ро ёдовар шудан ба матлаб наздик аст. Иброҳим муқобили расму оини бутпарастӣ баромад. Барои ҳамин гуноҳаш шоҳи золиму муқтадир Намрӯд ба одамхояш мефармояд, ки ҳезуми бисёр чамъ кунанд. Ҳезум

мисли кӯҳ мешавад. Баъд онро оташ мезананд. Ана аз байни ҳамин оташ Иброҳим мегузарад ва кӯҳи оташ барояш мисли гулистон мегардад.

Дар рубоӣи Ибни Ямин мавзӯҳои ахлоқӣ, фалсафӣ ва ишқӣ бештар ба назар мерасанд.

*Бо мутрибу май ҳурсириште гар ҳаст,
Бо оби равон канори киште гар ҳаст,
Беҳ 3-ин маталаб, Биҳишт беҳуда макоб!
К-он нест, чуз ин нест Биҳиште, гар ҳаст.*

Агар зиндагӣ ба муроди дилат бошад, агар дар пешат мутрибу май ва зебосанаме чилва намояд, шукрона куну дигар аз ин зиёд талаб нақун, ки Биҳишт ҳамин аст ва рӯзгорро хуш гузарон.

Ибни Ямин дар поёни умр маснавиё иншо кардааст бо номи «Пандномаи Анушервон», ки он аз 115 байт иборат буда, дар вазни «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ иншо шудааст. Метавон бо камолӣ боварӣ гуфт, ки маснавӣ як ихлоснома ба шоҳасари Фирдавсӣ. Зеро Ибни Ямин гаштаю баргашта «Шоҳнома»-ро мехонд ва нисбати шоири бузург эҳтиромӯ садоқат дошт. Беҳуда нагуфтааст:

*Сиккас, к-андар сухан Фирдавсии Тусӣ нишонд,
Кофирам, гар ҳеч кас аз зумраи фурсӣ нишонд.
Аввал аз болои курсӣ дар замин омад сухан,
Ҷ суханро боз боло бурду дар курсӣ нишонд.*

Ибни Ямин ҳамбастагӣ, ҳамраъӣи хешро ба воситаи ҳамин маснавӣ баён намуд. Дар «Шоҳнома» ҳам Анушервон, ки бо номи Кисро ҳам ёд мешавад мубадонро даъват намуда, хоҳиш менамояд, ки барои кори неки оянда, барои рӯзгори хуши раият панду андарзаш бигӯянд. Панду андарзи ҳафт мубад дар «Шоҳнома» оварда шудааст. Агар «Пандномаи Анушервон»-ро бо гуфтори мубадон муқоиса намоед, дар байни онҳо дар мазмуну сабки баён монандӣҳои зиёдеро эҳсос мекунем. Панднома ба тариқи зайл шурӯъ мегардад:

*Ало, эй ҳунарманди покizarой!
Зи ман бишнава, ар ҳуш дорӣ ба ҷой.*

Чу хоҳӣ шудан з-ин саройи сипанҷ,
 Бимон ёдгор аз паси хеш ганҷ...
 На ганҷе, ки бошад пур аз хоста,
 Ба зарру ба гавҳар биёроста.
 Яке ганҷи нав бояд афканд бун,
 Ки бошад зару гаҳвари он сухун...
 Кунун дар дил, эй номвар, ҳуш дор!
 Суханҳои Нуширавон гӯш дор.
 Туро зинда гуфтан наёяд дуруст,
 Агар зиндагонӣ на дар номи туст.
 Дигар он, ки ҳақ гӯӣ бо ҳар касе
 В-агарчи ба талхӣ гирояд басте.
 Дигар он ки гар мард доно бувад,
 Ба майдони дошии тавоно бувад...
 Дигар он ки бе бим бошад касе,
 Ки озори мардум наҷӯяд басте.
 Дигар он ки қадри бузургон бидон!
 Сухан пеши эшон ба андоза рон!
 Чу қадри бузургон ниғаҳ доштӣ
 Сари сарвариро барафроштӣ!

Ибни Ямин пас аз додани панду андарзҳои судманд дар анҷоми маснавӣ гуфторахро ба тариқи зайл чамъбаст намулдааст:

Ба поён расонидам ин пандҳо,
 Кушодам зи ганҷи гуҳар бандҳо...
 Гарат ҳаст шоистаю дилпазир,
 Аз ин дoston як ба як ёд гир!

ҚИТЪАОТИ ИБНИ ЯМИН

Чуноне ки дар боло ёд кардем Ибни Ямин дар таърихи адабиёти тоҷику форс ҳамчун шоири китъасаро ё устои жанри китъа маълуму машҳур аст. Пеш аз он ки дар бораи мазмуну мундариҷаи ғоявии қитъаоти шоир маълумот диҳем, зарур медонем, ки шумо, хонандагони бохушро, бо хусусиятҳои жанри китъа ошно бисозем. Жанри китъа ҳанӯз дар асрҳои IX-X дар адабиёти тоҷику форс пайдо шуда буд. Намунаҳои онро

дар осори устод Рӯдакӣ, Абушакури Балхӣ, Кисоии Марвазӣ ва дигар ҳамасрони устод Рӯдакӣ метавон пайдо кард. Қитъа дар «Лугати истилоҳоти адабиётшиносӣ» ба тариқи зайл маънидод карда шудааст: «Қитъа (ар. – пораи чизе) яке аз намудҳои назми классикист. Қитъа аз ҷиҳати шакл ба газал ва қасида наздик аст, аммо матлаъ надорад, яъне қофиябандии он ба ин тарз аст: аб, вб, гб, дб...».

Акнун барои фаҳмо шудани мазмуни боло аз эҷодиёти Ибни Ямин як мисол меорем:

1. Ба тамсил Ибни Ямин гуфтааст, - - - а
Кунад арзи бо шоҳи фармонраво. - - - б
2. Хунарманд монанди бозе бувад, — - в
Ки ӯро ба дом оварӣ аз ҳаво. - - - б
3. Ба таълими сайдаи машав ранҷа ҳеч, — — г
Ки нек орад он санъат ӯ худ ба ҷо. — — б
4. Ҳамин бас ки он бози бегонаро — — д
Кунӣ бо худ аз роҳи лутф ошно. — — б

Қитъа мазмунҳои гуногунро дар бар мегирад. Мавзӯҳои асосии қитъа панду ахлоқ, мазаммати шоҳону ҳокимони золиму зулмпарвар, ошкор намудани нуқсонҳои ҷомеа, инъикос намудани андешаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, нишон додани ғаму андӯх, шодию фараҳи қаҳрамони лирикӣ ва амсоли ин шуда метавонад.

Ибни Ямин аз таҷрибаи рӯзгор басо панд омӯхта, ба хулоса омадааст, ки дар ҷамъият агарчанде, ки инсон хушхӯ, хушгуфтор ва оқилу доно бошад ҳам, мӯхтарам намешавад, зеро молу сарват надорад, камбизоат аст, агарчи Синоро бошад. Тавачҷӯх намоед:

*Марди озода дар миёни гурӯҳ,
Гарчи хушхӯю оқилу доноист,
Мӯхтарам он гаҳе тавонад буд,
Ки аз эшон ба молаш истигноист.
В-он ки мӯхтоҷи «ҳалқ» шуд, хор аст,
Гарчи дар илм Буалӣ Синост.*

Ибни Ямини Фарюмадӣ дар қитъаҳои «Фарзанд нури дидаи ман», «Ҳар кӣ бандад камар ба хизмати халқ», «Фарзанди хунарманди ман», «Фалаки озҷӯ» ва ғайра ба масъалаҳои

мухими рӯзгори хеш даст зада, муносибаташро ибраз меорад.

Шоир дар китъаи «Ҷар кӣ бандад камар ба хизмати халқ» аҳли чоҳу мансабро ба адлу дод, ба накӯкорӣ ҳидоят мекунад, то ки онон гамгусори раият ва аҳли ҳунар бошанд:

*Набувад меҳтарӣ ба рӯзу ба шаб
Бодаи хушгвор нӯшидан,
Ё таоми лазизро хӯрдан,
Ё либоси латиф нӯшидан.
Ё бад-он кас, ки зердаст бувад,
Ҷар замон бе сабаб хурӯшидан.
Ман бигӯям, ки меҳтарӣ чӣ бувад,
Гар бихоҳӣ зи ман ниюшидан:
Ҷамагонро зи гам раҳонидан,
Дар раоёти халқ кӯшидан.*

Ибни Ямин шахси покахлоқ, покӯзгор ва бетамаъ буд. Назди пасфитратон ҳаргиз сари ниёз ҳам намекард ва дар баробари ин аз дигарон низ ҳамин хислати начибро талаб мекунад. Таваҷҷӯҳ намоед:

- 1. Ҷар балое, ки мешавад воқеъ
Дар миёни халоқи олам,*
- 2. Чун накӯ бингарӣ, тамаъ бошад
Маниаи он бало зи бешию кам.*
- 3. Гар набудӣ тамаъ, наяфтодӣ
Аз Биҳишти барин бурун Одам.*
- 4. Ҷар кӣ нақши тамаъ зи лавҳи замир
Бистурад, вораҳад зи меҳнату гам.*
- 5. Аз тамаъ дур бош, Ибни Ямин!
Гар диле боядат хушу хуррам.*

Мазмуни китъаи боло фаҳмост. Шоир сабаби ҳама нокомиҳо, бадбахтиҳоро дар тамаъ мебинад. Ибни Ямин барои исботи фикр ривояти аз Биҳишт ронда шудани Ҷазрати Одамро меорад. Натиҷаи тамаъ буд, ки Одам ба гуфтаи Худованд гӯш накард, нафсаш зӯрӣ намуд, гандум хӯрду аз Биҳишт ронда шуд. Барои ҳамин шоир дар байти панҷум ё дар анҷоми китъа ба худ хитоб карда мегӯяд, ки агар хоҳӣ дилат шоду хуррам бошад, аз тамаъ дур бош ва бетамаъ зиндагӣ намо.

Ибни Ямин барои дӯсти бисёр пайдо кардан таъкид менамояд, ки пеш аз ҳама, бояд инсон сифатҳои нек дошта бошад:

*Мард бояд, ки ҳар кучо бошад,
Иззати хештан нигаҳ дорад.
Худписандию аблаҳӣ накунад,
Ҳар чӣ кибру манист, бигзорад.
Ба тариқе равад, ки мардумро
Сари мӯйе зи худ наёзорад.
Ҳама касро зи хеш беҳ донад,
Ҳеч касро ҳақир нашморад.
Сару зар дар талаб диҳад он гаҳ,
То магар дӯсте ба даст орад.*

Ибни Ямин дар қитъаи «Ба ними ҷав нахаранд» иттифоку ҳамдилиро барои аз болои душманони ғаддор дастболо шудан шартӣ асосӣ медонад:

*Ду дӯст бо ҳам агар якдиланд дар ҳама ҳол,
Ҳазор таънаи душман ба ними ҷав нахаранд.
В-ар иттифоқ намоянду азм ҷазм кунанд,
Сазад, ки пардаи афлокиён зи ҳам бидаранд.
Бикӯш, Ибни Ямин, дӯсте ба даст овар,
Ки душманон сӯи як тан ба сад кажӣ нигарданд.*

Хулласи калом, Ибни Ямин, чунонки дидем, дар эҷодиёташ инсонӣ меҳнаткаш, аҳли хунарро мадҳу ситоиш кардааст. Ӯ, ки худ марди меҳнатдӯст будо бо меҳнати ҳалол рӯзгорашро пеш мебурд, аз дигарон низ ҳаминро талаб мекард. Шоир тамаъкорино бад медид ва дар тӯли ҳаёташ ба ин роҳ нарафт. Ӯ марди худшинос ва ҳақбину ҳалолкор буд. Шоир ба фарҳангу адаби ниёгон, мардони баору номӯси миллат меҳру муҳаббати бузург дошт, ки гуфтори ӯ нисбати Фирдавсию «Шоҳнома»-и ӯ далели мӯътамадест, ки аз худшиносию худогоҳии Ибни Ямин гувоҳӣ медиҳад.

САВОЛУ СУПОРИШ

1. Ибни Ямин дар кучо касби илм намудааст?
2. Аз харита Сабзаворро ёбед.
3. Яминуддин кӣ буд ва чӣ хунар дошт?
4. Ибни Ямин чаро ба Сарбадорон ҳамроҳ шуд?
5. Дар бораи Сарбадорон маълумот диҳед.
6. Чаро онҳоро Сарбадор гуфтанд?
7. Қиссаи ғорат шудани девони шоирро нағз хонед ва аз рӯи он сахначае тартиб диҳед.
8. Дар поёни рӯзгораш шоир ба кадом кор машғул шуд?
9. Дар девони шоир кадом жанр мақоми хоса дорад?
10. Шоир дар кадом мавзӯҳо бештар ғазалҳояшро эҷод кардааст?
11. Чаро мавзӯи ғарибӣ дар ғазалиёти ӯ бештар ба назар мерасад?
12. Дар бораи хуш гузаронидани ҷавонӣ Ибни Ямин чӣ андеша дорад?
13. Ба чӣ мақсад адиб оташро ситоиш кардааст?
14. Шумо дар бораи ҷашни Меҳргон чӣ медонед?
15. Ибни Ямин дар бораи Абулқосими Фирдавсӣ чӣ гуфтааст?
16. Қитъаро хифз намоед.
17. Шинондани сикка чӣ маъно дорад?
18. Оё метавон Ибни Яминро шоири худшинос номид?
19. Қитъаи чист?
20. Дар кадом мавзӯҳо қитъаҳои Ибни Ямин эҷод шудаанд?

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

- 1 С.Имронов. Ибни Ямини Фарюмадӣ. Душанбе, 1966.
2. Гулшани адаб, ҷилди 2. «Ирфон», Душанбе, 1975.
3. Т.Мирзод, К.Хоҷаев, Ш. Исломов. Методикаи таълими адабиёти тоҷик. «Маориф», Душанбе, 1991.

УБАЙДИ ЗОКОНӢ (1270-1370)

Низомуддин Убайди Зоконӣ яке аз симоҳои барҷастаи адабиёти тоҷику форс аст. Ӯ аз тарафи муҳаққикон ва ховаршиносон дар таърихи адабиёти ҳазорсолаи тоҷику форс бузургтарин адиби ҳаҷвнигор эътироф шудааст. Чун суҳан аз ҳаҷву мутоиба равад, ҳамоно пеши назар симои ин адиби фозилу оқил, ҳамабинӣ ҳамадон пеши назар меояд.

Убайди Зоконӣ соли 1270 дар деҳаи Зокони вилояти Қазвин (дар қисмати шимоли Эрон) дид ба ҷаҳон бикшуд. Номе, ки волидайнаш ба ӯ гузошта буданд, Убайдуллоҳ буд.

Шоир чун ба камол расид, номашро андак ихтисор (Убайд) намуда, онро таҳаллуси хеш қарор дод ва бо номи Убайди Зоконӣ маъруфу машҳур гардид:

*Худой донату ман донаму ту ҳам донӣ,
Ки як фулус надорад Убайди Зоконӣ.*

Убайди Зоконӣ аз авлоди давлатмандон ва соҳибмансабон ба дунё омад. Гузаштагонаш соҳиби вазорат буданд ва дар дарбори подшоҳон ҳамчун вазиру дабир хизмат карда буданд, ки падари нависанда ҳам аз ин файз андак бархурдор гардида будааст. Бинобар ин Убайд дар ин хонадони бофазлу хирад рушду камол ёфт, зинаҳои таълимро нахуст дар зодгоҳ ва пасон дар Қазвин тай кард. Ӯ илмҳои маъмули замонашро дар назди уламои бузург омӯхт ва соҳибмаърифат гардид. Баъд ба сайру саёҳат баромад. Нахуст ба шаҳри Бағдод рафт ва бо аҳли адаб ва донишмандони маъруф вохӯрд, сӯҳбат ороост ва бозқалбашро аз илму ирфон фурузонгар гардонд. Убайд дар ҷамъомаду нишастҳо бо аҳли адаб шеърҳои кироат мекард. Ва шӯҳраташ боло гирифт. Убайди Зоконӣ ба Ватан баргашт, уро ба дарбор даъват карданд ва лоиқи вазифаи волое гардониданд. Дар ин давра рӯзгораш хуш буду таъби болидае дошт ва аз

зиндагиаш каноатманд буд. Ба ҳамин хотир дар шеъри зерин ҳаёти пурнишоташиро ёд карда чунин мегӯяд:

*Пеш аз ин аз мулк ҳар соле маро,
Хӯрдае аз ҳар каноре омадӣ.
Гаҳ-гаҳе ҳам бода ҳозир мешудӣ,
Гаҳ надиме ё нигоре омадӣ.*

Вале чунин рӯзгори босаодат дер давом накард. Дасисабозиҳои дарборӣ рӯзгориашро боз нохуш намуданд, ки дар байтҳои пасини ҳамин қитъа мегӯяд:

*Нест дар дастам кунун аз хушкӯ тар,
З-он чӣ вақте дар каноре омадӣ.
Ғайри ман дар хонаам чизе намонд,
Ҳам намондӣ, гар ба коре омадӣ.*

Убайди Зоконӣ дар як рубоии дигараш ба нодорӣ ва қашшоқии хеш ишорат карда, бо сад сӯзу гудоз вазъи рӯзгориашро чунин ба қалам додааст:

*Дар хонаи ман зи неку бад чизе нест.
Ҷуз лунгиву пораи намад чизе нест.
Аз ҳар чӣ пазанд, нест ғайр аз савдо
В-аз ҳар чӣ хӯранд, ҷуз лағад чизе нест.*

Убайди Зоконӣ ба ҳамаи ин саҳтию бадбахтиҳои рӯзгор тоқат карда, пеши аҳли ҷоҳ ва сарватмандон сар ҳам накард, нафси хешро кушт. Дар ин лаҳзаҳои душвори зиндагӣ ӯ ба ягона ҳамдами роз – дилаш муроҷиат намуда тасаллият медиҳад, ки ғам махӯр, ҷон бидеҳу аз нокасон тамаъ маҷӯй ва нони тамаъолуда махӯр, ки он қадри инсонро паст мекунад:

*Эй дил, пас аз ин андӯҳи беҳуда махӯр,
З-ин беш ғами будаву нобуда махӯр.
Ҷон мадеҳу доди тамаъу ҳирс мадеҳ,
Ғам меҳӯру нони миннатолуда махӯр.*

Убайди Зоконӣ бо умеди беҳ шудани рӯзгор боз озими шаҳри Бағдод мегардад, ки дар ин рӯзгор Абӯсаиди Элхонӣ (1316-1335), яке аз авлодони Чингизхон салтанат дошт. Вазири

Абӯсаид Аловуддини Муҳаммад марди фозил буд ва бинобар ин Убайд ҳам маҳз умед ба дастгирии ӯ дошт. Бинобар ин Убайди Зоконӣ асари нигоштаи хеш «Наводир-ул-амсол» - ро ба ҳамин вазир ҳамчу тӯҳфа пешкаш менамояд. Вале ба кадри сухани ӯ на вазир расиду на шох. Рӯзгораш торафт рӯ ба инқироз овард ва барои гузаронидани зиндагиаш маҷбур шуд, ки ба аҳли сарват рӯ биёрад ва қарз бигирад. Нависанда қарзҳои хешро дар сари вақт дода натавонист, балки боз маҷбур шуд, ки аз онон қарзи дигар бигирад. Убайд маҳз ҳамин ҳолати рӯзгорашро хеле бо дард дар як ғазалаш ба қалам додааст:

*Мардум ба айшу шодию ман дар балои қарз,
Ҳар як ба қору бореву ман мубталои қарз.
Фарзи худову қарзи халоиқ ба гарданам,
Оё адои фарз кунам ё адои қарз?*

Шояд хонанда суол диҳад, ки сабаб чӣ буд, ки Убайди Зоконӣ ин қадар муфлису қашшоқ шуд ва ба қарзи бешумор гирифта гардид? Ба ин суол посух додан чандон осон нест. Зеро дар ягон сарчашма ба ин масъалаҳои рӯзгори ӯ касе ишорат накардааст. Вале сари ин масъала чанд андешаро метавон тахмин кард.

Чуноне ки аз асарҳои Убайди Зоконӣ бармеояд, ӯ ба аҳли чоҳу мансаб, намояндагони ҳукумати замонаш, мисли қозию раису муфти ва ҳатто надиму вазиру амир бештар назари манфи дошт ва онро ошкор, бепарда мазаммату нақӯҳиш мекард. Ҳаҷвҳои саҳти ӯ қалби онро ба дард овард ва косаи сабрашро лабрез намуд ва онҳо назди шоҳу вазир ва дигар соҳибмансабон арзу шикоят намуданд.

Убайди Зокониро, аз як тараф, қарзҳои ва, аз тарафи дигар, таънаю маломатҳои аҳли дарбор, суҳанони нешдори аҳли чоҳ, шайхону уламои мутаассиб ба ҷон расонда буданд. Охи сард аз дили пурдурд мекашид. Ӯ хешро ғарибу мусофир медонист, аз ёру диёр худро маҳруму бенасиб хисоб мекард. Таваҷҷӯҳ намоед ба гуфтори шоир:

*Манам асири парешон, зи ёри худ маҳрум,
Ғариби шаҳри қасон в-аз диёри худ маҳрум.*

*Ба дарду ранҷ фурӯ монда в-аз даво навмед,
Нишаста дар гаму аз гамгусори худ маҳрум.
Зи оҳи сина бисӯзам, аз гар кашам нафасе
Зи сели ин мижаи селбори худ маҳрум.*

Убайди Зоконӣ чу иттилоъ меёбад, ки Шох Шучоъ (1359-1384) дар Форс ба сари кудрат омадааст, боз аз Бағдод ба Шероз омад. Чанд сол дар дарбори ӯ хизмат намуд. Соли 1366 Шох Маҳмуд ба Шероз хучум намуда, Шох Шучоъро шикаст дод ва Шох Шучоъ ба Кирмон фирор намуд ва Убайди Зоконӣ ҳам ба Кирмон рафт. Вале пас аз чанд моҳ Шох Шучоъ лашкари гарон ораста, ба Шероз омад ва Шох Маҳмуро шикаст дод ва боз Убайд ба Шероз ҳамроҳи Шох Шучоъ баргашт ва то поёни умраш дар Шероз монд. Мегӯянд, ки Убайди Зоконӣ марди сӯхбаторо ва базлагӯ будааст. Дар ин гуфтор наметавон шубҳа кард, зеро эҷодиёти ӯ ва ба хусус латифа ва мутоиботи адиб ба ин гувоҳанд. Нақл аст, ки Убайд пеш аз маргаш ба фарзандон васият намудааст, ки ганчинае дорад ва пас аз марг онро бикшоянд ва дар маросимаш сарф кунанд ва бакиаширо байни худ қисмат намоянд. Чун Убайд вафот кард, фарзандон хазинаро кушоданд ва дар он хазина танҳо ҳамин байтро ёфтанд:

*Худой донаду ман донаму ту ҳам донӣ, -
Ки як фулус надорад Убайди Зоконӣ.*

Ҳамин тавр, Убайди Зоконӣ дар пиронсолӣ дар Шероз соли 1370 аз дунё гузашт. Сад сол умр дид. Убайд умри хешро роӣгон нагузаронид ва аз хеш мероси гаронбахое ба наслҳои оянда гузошт.

МЕРОСИ АДАБИИ УБАЙДИ ЗОКОНӢ

Убайди Зоконӣ ҳам дар назм ва ҳам дар наср асарҳои арзишманд эҷод кардааст. Дар «Девон»-и ашъори ӯ жанрҳои хурди лирикӣ: газал, қасида, китъа, рубой, тарҷеъбанд, таркиббанд ва маснавиҳои ҳаҷман хурд гирд оварда шудаанд. Нисбат ба дигар жанрҳои газал бештар аст. Мавзӯи газалиёти Убайд гуногун буда, мавзӯҳои ишқ тавсифи баҳору зебоӣҳои он, масъалаҳои иҷтимоӣ, мазаммати шайхони рӯёкор, қозию

дигар ашхоси нолоикро ташкил медиҳанд. Дар баъзе газалиёташ, чуноне ки дар боло дидем, бевосита ҳаёти шоир инъикос ёфтааст. Адиб дар ин асарҳо аз факру тангдастии хеш шикоят кардааст, дарду алами хешро ифшо намудааст. Дар газали «Ҷойи савол нест» Убайд нобаробарии мардумони ҷомеа, зулму тааддии истисморгарон ва дигар масъалаҳои ҳаёти иҷтимоиро инъикос намудааст:

*Ҳосил зи зиндагонии мо ҷуз вабод нест
В-аз рӯзгор баҳра ба ғайр аз малол нест.
Хуш хотире, ки мансабу ҷоҳ орзу накард,
Хуррам диле, ки дар талаби мулку мол нест.
Аз хони мумсикон маталаб тӯшаи ҳаёт,
К-он луқма пеши аҳли тариқат ҳалол нест...*

Бо вучуди ин ҳама тангдастӣ, қашшоқӣ ва махрумиятҳои шоир бетамаъ, шикастанафас, қаноатпеша будааст. Ӯ ба сарватмандон ҳасад набурдааст, рашк накардааст. Тавачҷӯх намоед ба гуфтори адиб:

*1. На бар ҳар хону ҳоқон мебарам рашк,
На бар ҳар миру султон мебарам рашк.
2. Надорам чаҳм бар ганҷуру дастур,
На бар ганҷи фаровон мебарам рашк.
3. Намеандешам аз Дӯзах ба як ҷав,
На бар Фирдавсу Ризвон мебарам рашк...*

Убайд дар байти сеюм андешаи риндонаи хешро ифшо намуда, таъкид менамояд, ки аз оташу азоби ҷонкоҳи Дӯзах тарсу бим надорам ва гузашта аз ин ба боғи Биҳишту Фирдавс ҳам рашк намебарам. Дар девони шоир газалҳои ошиқона хеле зиёданд. Шоир бо камоли меҳру садоқат маъшуқаи хешро ситониш менамояд. Дар тавсифи зебоиҳои ёр аз санъатҳои бадеӣ бамаврид истифода бурда, ўро ба шаҳриёру хешро ба бенаво, ўро ба хуршеду хешро ба зарра монанд намудааст. Дар ин маврид шоир аз санъати тавсиф, сифатчинӣ ва тазоду муқобила истифода бурдааст:

*Афтода бозам дар сар ҳавое,
Дил боз дорад майле ба ҷоие.*

*Ў шаҳриёре, ман хоксоре,
Ў подшоҳе, ман бенавое.
Абрӯкамоне, нозукмиёне,
Номехрубоне, шанге¹, дагое.²*

Убайди Зоконӣ дар эҷоди қасида табъи баланд дошта будааст. Бештари қасидаҳои ӯ мадҳӣ буда, ба шоҳону вазирони замонааш баҳшида шудаанд, ки адиб дар тӯли рӯзгораш бо онҳо сӯхбат доштасту хизмати онҳоро кардааст. Аҳамияти чунин қасидаҳо дар онанд, ки онҳо бозгӯии ҳодисоту воқеоти таърихӣ он замонанд.

«МУШ ВА ГУРБА»

Ин асар бачагона аст ва ҳуди Убайди Зоконӣ дар оғози дoston ба ин маънӣ гуфтааст:

*Ҷони ман, панд гир аз ин қисса,
Ки шавӣ дар замона шодона.
Ғараз аз «Мушу гурба» бархондан
Муддао фаҳм кун, писарҷоно!*

Агар ба мазмуни қисса диққат диҳем, зоҳиран содда аст ва ҳодисаю воқеаҳои аҷоибу ғароибро ҳикоят мекунад ва аз рӯи чунин хусусият диққати бачагонро бештар ба худ ҷалб менамояд. Вале дар ботини он муҳим аст. Шоир ба ин масъала ишорат намуда мегӯяд:

*Агар дорӣ ту ақлу донишу хуш,
Биё, бишнава ҳадиси «Гурбаву муш»
Биҳонам аз бароят достоне,
Ки дар маънои он ҳайрон бимонӣ.*

Ишораи шоир «дар маънои он ҳайрон бимонӣ» масъалаҳои сиёсӣ- иҷтимоӣ замони ҳешро дар назар дорад. Муши масту аласт аз хуми шароб баромада, ба худситой машғул мешавад, ки Гурба ӯро дида, корашро тамом мекунад. Пасон барои шустани гуноҳ Гурба ба масҷид меравад ва тавба мекунад ва аз кори ҳеш пушаймон мешавад. Ин амали Гурба ба мушон маъқул

1. Шанге -

2. Дагое -

мегардад ва мегӯянд: «Гурба мусулмон шудааст» ва бо дастовезҳои шоиста назди Гурбаи фосики хунхор қадам мениҳанд. Аммо Гурба аз маврид истифода бурда он 5 мушро ба комаш фурӯ мебарад ва Шоҳи мушон бо як душворӣ аз ҷанголи Гурба ҳалос мешавад ва аз тоҷу тахташ бенасиб мегардад. Албатта, ин зоҳири қисса аст. Ба назари мо, шоир дар симои Гурба шоҳони мугулро нишон додааст ва дар нақши мушон ҳокимону волиёни таҳҷойи кишвар дар назар дошта шудаанд. Ҳамаи онҳо барои манфиатҳои шахсии худ мубориза мекунанд, раиятро тороч мекунанд ва аз ҳамин ҳисоб маҷлисҳои пурдабада ораста, кайфу сафо менамоянд. Аммо, аз тарафи дигар, онҳо бо Гурба дар қатлу ғорати мардум тифоку якдиланд. Сониян, онҳо бо ҳам рақобат дошта, барои ҳукмронӣ ва сиёсати ҳеш алайҳи якдигар мубориза мекунанд. Ана ҳамин муборизаҳои табақҳои болоии ҷомеъаро нависанда дар симои Гурба ва Муш ҷамъбаст намудааст. Агар мушаххастар, аз рӯи ақлу мантиқ ба ин масъала назар кунем, равшан мегардад, ки дар симои Мушу Гурба рафтору кирдори Шоҳ Маҳмуд ва Шоҳ Шучоъ ва ҷангу хунрезии Муборизиддин ва Абуисҳоқ ҷамъбаст гардидаанд. Убайди Зоконӣ ба ин восита нотифоқии ҳокимону волиёни соҳибватанро нишон додааст, ки Гурба барин шоҳи муктадирӣ хунхор ҳар коре, ки дилаш хоҳад, дар ҳаққи онҳо мекунад. Ва дар симои Гурба шоҳони Чингиз, авлодони Чингизи хунхор дар назар дошта шудааст. Дар анҷоми қисса Гурба занҷирҳоро аз тан раҳо карда, ба по меҳезад ва мушонро лашқари ошонро боз мағлуб мегардонад. Ба ҳамин тарик, чингизӣён боз галаба карда, зулму тааддӣ ҳешро дар виллоёту тобеоти ин сарзамини биҳиштосо давом хоҳанд дод.

Таъсири қиссаи «Мушу Гурба» ба адабиёти пасини мо хеле зиёд аст, масалан, дар нимаи дувуми асри XVI Шайх Баҳой дар пайравии «Мушу Гурба»-и Убайди Зоконӣ қиссаи «Мушу Гулба»-и ҳешро эҷод кардааст, ки он асосан бо наср ишо шудааст. Баъзан дар охири ҳикоят ва баҳсу мунозараи Мушу Гурба порчаҳои шеърӣ аз ҳуди муаллиф ва ё аз шоирони бузурги гузашта оварда мешаванд. Ин аъёнот дар асри XIX давом ёфта, Муҳаммад Ҳусайни Исфahонӣ достони «Муш ва Гурба»-ашро эҷод мекунад. Асари мазкур бо назму наср омехта ишо шудааст.

ТАҲЛИЛИ АСАРҶОИ НАСРИИ НАВИСАНДА

Муҳимтарин асарҳои насрии Убайди Зоконӣ инҳоянд:

1) «Ахлоқ-ул-ашроф», 2) Рисолаи «Дилкушо», 3) «Сад панд», 4) «Даҳ фасл», 5) «Ришнома», 6) «Мактуботи қаландарон» ва ғайра, ки то замони мо омада расидаанд. Акнун шоиста он аст, ки дар бораи мазмуну мӯхтавои баъзе асарҳои дар боло ёдшуда маълумоти мухтасар диҳем.

«Ахлоқулашроф». Маънои асар ахлоқи ашрофзодагон ё бузургзодагон аст. Асари мазкур дар соли 1340 иншо гардида, мавзӯи он нишон додани рафтору кирдори асилзодагон мебошад. Убайди Зоконӣ солҳои зиёд бо ин табақаи болои ҷомеа шишту хез, доду гирифт дошт. Аз ин нигоҳ он чизе, ки аз ахлоқи онон гуфтааст, ҳақиқати воқеист. Бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки таҷрибаи чандинсолаи нависанда дар асар ҷамъбаст гардидааст.

«**АХЛОҚ-УЛ-АШРОФ**» аз ҳафт боб иборат аст. Нависанда дар қисмати аввал ё муқаддимаи асар дар бораи моҳияти асар, бобҳои он ва сабаби таълифи он сухан меронад.

Боби аввал дар ҳикмат, боби дувум дар шӯҷоъат, боби сеюм дар ифғат (покдоманӣ), боби чорум дар адолат, боби панҷум дар саховат, боби шашум дар ҳилм (боодобӣ) ва вафо, боби ҳафтум дар ҳаё, сидқ, раҳмат ва шафқат омадааст. Нависанда нахуст доир ба масъалаҳои асосӣ андешаҳои баён намуда, баъд аз ҳаёти бузургони пешин ва ҳамзамонаш нақлу ҳикоят меорад, ки онҳо фикри ӯро тақвият мебахшанд. Барои тасдиқи фикр танҳо овардани як мисолро мо зарур медонем. «Касе шахси гуруснаеро агар сер кардӣ, ё бараҳнаеро пӯшондӣ, ё дармондаеро даст гирифтӣ, аз он ор надоштӣ ва то ба ҳадде дар ин боб муболиға кардандӣ, ки агар касе ин сират варзидӣ, мардум ӯро сано гуфтандӣ ва қатъан ӯро бад-ин сабаб айб накардандӣ. Уламо дар таҳлилии (таърифу тавсиф) зикри ӯ кутуб (китоб) пардохтандӣ (иншо карданд) ва шуаро мадҳи ӯ гуфтандӣ». Пас аз баёни ин нависанда аз ҳаёти бузургону асилзодагони замонааш ҳикоятро нақл кардааст, ки он муҳолифи андешаҳои боло ҳаст:

«Бузургеро аз ақобир, ки дар сарват Қоруни замони худ буд, аҷал даррасид. Умед аз зиндагонӣ қатъ кард. Ҷигаргӯшагони

(фарзандони) худро, ки тифлони хонадони карам буданд, ҳозир кард. Гуфт: «Эй фарзандон! Рӯзгоре дароз дар касби мол захираҳои сафар кашадам ва ҳалқи худро бо сарпанҷаи гуруснагӣ фишурдам, то ин чанд динор захира кардам. Зинҳор аз муҳофизати он гофил мабошед ва ба ҳеҷ вачҳ дасти харҷ бадон маъсед ва яқин донед, ки байт:

*Зар азиз офаридааст Худой,
Ҳар ки хораи бикард, хор бишуд.*

Агар ҳар касе бо шумо сухан гӯяд, ки падари шуморо дар хоб дидам, қала ва ҳавло меҳоҳад, зинҳор бо макри он фирефта нашавед, ки он ман нагуфта бошам ва мурда чизе нахӯрад. Агар ман худ низ ба шумо дар хоб намоям ва ҳамин илтимос кунам, бадон илтифот набояд кард, ки онро хобҳои парешон хонанд. Ман он чӣ дар зиндагӣ нахӯрда бошам, дар мурдагӣ таманно накунам». Ин бигуфт ва ҷон ба ҳазонаи молики дӯзах супурд».

Рисолаи «Дилкушо». Ин асар маҷмӯи ҳикӯту латоифи Убайди Зоконист. Гузашта аз ин, аз байни халқ бисёр латиғаи мутоибаҳои халқиро ҷамъ намуда, ба асараш ворид намудааст.

Мавзӯи ҳикӯту латоифи «Дилкушо» гуногунанд. Дар онҳо масъалаҳои мухталифи рӯзгори нависанда инъикос ёфтаанд. Дар он вазъи ноорому мазаммати зулму тааддӣ аҳли ҷоҳ нисбати мардуми бечораю бесарпаноҳ хеле нишонрас тасвир ёфтааст. Мазаммати шоирони ҳушомадгӯ, рафтору кирдори риёкорон танқиди воизон, фиребу найранги қозиён дар зимни ҳикӯту латоифи ширину намакин ба қалам дода шудаанд. Инчунин дар рисола дар бораи шахсони таърихӣ нақлу ривоят ва латиғаҳо оварда шудаанд, ки як қисми онҳо латиғаҳои тоҷикиро ба ёд меоваранд.

Нависанда дар ҳикояи «Худо монд» зулму тааддӣ соҳибмансабонро саҳт мазаммат кардааст.

«Дехқоне дар Исфаҳон ба дари Хоча Баҳоуддини Соҳибдевор рафт. У ба Хочасаро гуфт:

- Ба Хоча бигӯй, ки Худо берун нишастааст, бо ту коре дорад.

Ба Хоча бигуфт. Ба эҳзори ӯ (омадани ӯ) ишорат кард. Чун даромад, пурсид, ки:

-Ту Худойи?!

Гуфт:

-Оре!

Гуфт:

-Чӣ гуна?

Гуфт:

- Ҳол он ки ман пеш деҳхудо ва боғхудо ва хонахудо будам. Наввоби ту (волии нукарони ту) деҳ ва боғ ва хона аз ман ба зулм бистуданд, Худо монд».

Нависанда дар бисёр маврид аз ҳаёти шоҳони золим ҳикоят оварда, қору амали онҳоро саҳт ба зери тозиёнаи танкид гирифтааст. Дар ин мавридҳо Убайд андешаҳояшро аз номи Талҳак ва дигар қаҳрамонони латифаҳои халқӣ баён кардааст.

РИСОЛАИ «ДАҲ ФАСЛ»

Бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки ин асари ҳаҷман хурд дар таърихи адабиёти тоҷику форс беназир аст ва навоарию тозагиҳои зиёде дорад.

«Даҳ фасл», ки боз бо номи «Таъкидот» ҳам ёд мешавад, аз даҳ фасл иборат аст. Ҳар фасл дар бораи масъалае баҳс мекунад. Бобҳои «Даҳ фасл» ба тариқи зайланд:

1. Дар дунё ва мо фихи (он чӣ дар вай аст).
2. Дар бораи туркон ва асҳоби эшон.
3. Дар бораи қозӣ а мутааллиқоти он.
4. Дар бораи машоих ва моятааллиқ ба вай.
5. Дар бораи хоҷагон ва одоти эшон.
6. Дар бораи арбоби пеша ва асҳоби муносиб.
7. Дар шароб ва мутааллиқоти он.
8. Дар бораи банг ва лавоҳиқи (иловаҳои) он.
9. Дар бораи кадхудой ва мулҳиқоти он.
10. Дар бораи ҳақиқати мардон ва занон.

Ҳамин тавр, нависанда мувофиқи мазмуни бобҳои асар истилоҳоти маълуми машҳурро интиҳоб карда, онҳоро мувофиқи ҷаҳонбинӣ, мақсади дар пеш гузоштаи худ шарҳу тавзеҳ додааст. Дуруст аст, ки бисёр истилоҳоти он тавре, ки ҳафт, шарҳ наёфтааст. Масалан, истилоҳи қозиро гирем. Қозӣ дар замони пешин мансаб аст, ки имрӯз онро суд ё додситон мегӯянд. Убайди Зоконӣ бошад «Ал-қозӣ – меҳ дар гил»

гуфтааст. Ё истилоҳи вазирро ба тарики зайл додааст: «Ал-Вазир – лаънатӣ». Албатта, бо ин тарз, бо чунин сабку нигориш додани истилоҳот мақсади муайяне дорад. Убайд, ки дар як давраи ҳаёташ соҳибмансаб буд ва бо аҳли чоҳ нишасту хез дошт, бо қору амали онон аз наздик ошно буд, хост, ки бо як тарзи хандаовар ва тамасхуромез онҳоро ҳачву масҳара намояд. Гузашта аз ин, Убайди Зоконӣ маҳз бобҳои асарашро мувофиқи касбу қори эшон қисмат кардааст. Нависанда дар ин асари кӯтоҳ ва пурмазмун (Даҳ фасл) бо як хунари шоирона тавонистааст воқеияту ҳақиқати зиндагӣ, қору рафтору кирдори инсонҳои ҷомеаро ба қалам диҳад. «Даҳ фасл» ҳаҷман хурд бошад ҳам, вале мазмуни ҷандин китобро ба дӯш дорад. Барои намуна ин ҷо танҳо як фаслро аз назар гузаронида таҳлил менамоем. Фасли сеюм, ҷунонки дар боло арз кардем, ба қозӣ ва наздикони ӯ баҳшида шудааст. Бубинед, ки қору амали онон ҷӣ хел таҳлил ва маънидод карда шудаанд:

1. Ал-қозӣ – он ки ҳама ӯро нафрин кунанд.
2. Ноиб-ул-қозӣ – он ки имон надорад.
3. Ал-наввоб ва ал-вакил – он ки ҳақро ботил гардонанд.
4. Ал-адл – он ки ҳаргиз рост нагӯяд.
5. Ал-миёнҷӣ – он ки Худо ва халқ аз ӯ ризо набошанд.
6. Толиб-уз-зар¹ – ҷонишини қозӣ.
7. Ал-биҳишт – он ҷӣ набинанд.
8. Ал-ҳалол – он ҷӣ нахӯранд.
9. Чашми қозӣ – зарфе, ки ба ҳеч чиз пур нашавад.
10. Ар-ришват – корсози бечорагон.
11. Ал-хатиб – ҳар.
12. Ал-воиз – он ки бигӯяду накунад.
13. Ан-надим – хушомадгӯ.

Аз ҳамин намунаи боло мусаллам аст, ки Убайди Зоконӣ марди бебоку нотарсе будааст ва нисбати амалҳои ношоистаи қозию хатиб ва дигар ҳаммаслакони онҳо суҳанони таҳқиромез гуфта, дар назди хонанда симои ҳақиқии ононро нишон додааст. Дар мавриди нишон додани қору амали онҳо аз санъати маҷоз, киноя, ташбеҳ, истиора ва ғайра бамаврид истифода бурдааст. Ба истилоҳи аввал тавачҷӯх намоед. Қозӣ шахсест, ки ҳама ӯро

¹ Толибуззар-ҷӯяндаи зар

лаънат ва нафрин кунанд. Аммо нависанда ба ин суол посух наодоааст, ки чаро ҳама ўро нафрин ё дашному ҳақорат диҳанд? Ин амал ё саволро ба худи хонандагон ҳавола кардааст. Зеро халқ медонад, ки қозӣ порахўр, хиёнаткору дурўғўст.

Аз ҳамин сабаб мардум ўро бад мебинанд ва нафрин менамояд. Дар ҷойи дигар (11) нависанда ҷашми қозиро ба зарфе, ки ба ҳеч чиз пур намешавад, ташбеҳ намудааст. Дар ин маврид ҳам порахўрии қозиёни замони ҳешро саҳт ба зери тозиёнаи танкид гирифтааст. Хулосаи Убайд дар бораи қозию наздикони ӯ дар ҷойи дигар (9) баён ёфтааст. Ӯ таъкид менамояд, ки Худо аз гуноҳи чунин ашхос ҳаргиз намегузарад ва фардо рӯзи қиёмат онҳо рӯйи Биҳиштро намебинанд ва Дузах ҷояшон хоҳад гардид.

Убайди Зоконӣ рафтору гуфтори воизноро саҳт мазаммат намуда, таъкид менамояд, ки ал-воиз қасоне ҳастанд, ки мегўянд амал ба гуфторашон намекунанд (14). Ҳамин андешаро Ҳофизи Шерозӣ низ гуфтааст. (Тавбафармоён чаро худ тавба камтар мекунанд). Аз ин ҷиҳат Ҳофизи бузургвор андешаи Убайдро боз ҳам таквият додааст. Ин ба он хотир аст, ки Убайд пеш аз Ҳофиз рўзгор дошт. Убайд соли 1270 таваллуд ёфтааст ва Ҳофиз соли 1320, яъне вақте ки Ҳофиз ба дунё омад, Убайди Зоконӣ аллақай 50- сола буд. Аз тарҷумаи ҳоли Убайд равшан аст, ки ӯ бештари рўзгорашро дар Шероз гузаронид ва дар бораи Ҳофиз дар осораш ягон ишорате надорад ва ягон газили ин газалсарои бузургро ҷавоб нагуфтааст. Аз эҷодиёти Ҳофиз метавон пай бурд, ки Ҳоҷа Ҳофиз нисбати Убайди Зоконӣ ихлос ва эҳтиром дошта будааст, ки мисоли боло тасдиқи ҳамин андешаи мост.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Зодгоҳ ва шаҳрхоеро, ки Убайди Зоконӣ рафта, илм омӯхтааст ё зиндагӣ кардааст (Қазвин, Шероз, Бағдод) аз харита ёбед?
2. Чаро ба Шероз нависанда дилбастагии зиёд дошт?
3. Сабаби қарздор шудану аз қарзхоҳон дар ашъораш ёд кардани Убайд дар чист?
4. Чаро Убайдро бедину чаҳаннамӣ гуфтаанд?
5. Асарҳои назми Убайдро номбар кунед ва шарҳ диҳед.
6. Оё Убайд достони ишқӣ гуфтааст?
7. Қиссаи «Мушу Гурба»-ро чӣ гуна асар метавон гуфт?
8. Нависанда дар симои Мушу Гурба кадом табақоти ҷомеаро нишон додааст?
9. Дар симои Гурба рафтору кирдори шоҳони Чингиз инъикос ёфтааст. Шумо ба ин ақида розӣ ҳастед?
10. Чаро Гурба дар анҷоми қисса боз аз банд раҳо ёфта, мушонро торумор кард?
11. Нависанда бо ин тарз ҳал кардани кулминатсияи қисса чӣ гуфтан мехоҳад?
12. Дар бораи асарҳои насрии Убайд маълумот диҳед.
13. Чаро Убайд номи рисолаашро «Ахлоқ-ул-ашроф» гузошт?
14. Мавзӯ ва мундариҷаи ғоявии ҳикоёти рисолаи «Дилкушо»-ро гӯед.
15. Нависанда нисбати шоҳони гузашта, аз ҷумла Султон Маҳмуди Ғазнавӣ чӣ гуна муносибат кардааст?
16. Мегӯянд, ки Убайд аз байни мардум бисёр латифаҳоро гирд оварда ба асараш дохил кардааст. Шумо ба ин фикр розӣ ҳастед?
17. Рисолаи «Даҳ фасл» бо кадом хусусиятҳои худ аз асарҳои танқидӣ фарқ мекунад?
18. Убайд ҷашми қозиро ба зарфе монанд кардааст. Муроди Убайд аз ин чист?
19. Чаро Убайд таъкид кардааст, ки қозиро ҳамкоронаш харғиз Биҳиштро набинанд?
20. Чаро Убайд воизонро танқид намуздааст? «Қорашон ба

гуфторашон муофиқ намеояд» чӣ маъно дорад? Ҳамин маъниро бо мисол шарҳ диҳед.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. Дастҷамъӣ, Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XIII-XIV (боби Убайди Зоконӣ ба қалами М. Бақоев тааллуқ дорад), Душанбе, «Дониш», 1983.

2. Убайди Зоконӣ, Куллиёти мунтахаб, Душанбе, 1963.

3. Туйҷӣ Мирзод, Курбон Ҳоҷаев ва Шамсулло Исломов, Методикаи таълими адабиёти тоҷик, Душанбе, «Маориф», 1991.

ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ (1325-1389)

*Бигзор фурӯ равад ҷаҳоне!
Ман боқӣ шикасти он надорам.
Хоҳам, ки миёни шодию гам,
Худро чу бародарат шуморам.
Ҳофиз, ману ту чу тавъамонем,
Ҳамқисмати рӯзгори фонӣ.
Гар ҳамдилу ҳамдами ту бошам,
Он аст ҳаёти шодмонӣ!*

Июҳан Ҳёте

Ҳофиз Шерозӣ, ки маҳз бо ҳамин ному таҳаллус оламгир шудааст, боиси ифтиҳор ва сарбаландии мардуми Аҷам аст. Беш аз шашсад сол осмони фарҳангу адаби тамаддуни башариро чун хуршеди тобон нуру зиё бахшидааст. Ғазалҳои шӯрангезу диловезаш ба дардҳо дармон, ба ҷонҳо сомон ҳадя бинмуда, зиндагии инсонҳои сайёраро боз ҳам ширину рангин намудаанд. Аз ин хотир, пеши пояш бузургтарин шахсиятҳои дунё сари таъзим фуъуд оварданд. Вале ҳаёти ин марди бузургвор пур аз ҳодисоти рангин аст. Бобои Ҳофиз аз деҳаи Кӯҳпоя буд, ки дар охири асри XIII аз он ҷо ба Шероз омад ва ба қорҳои савдо ва бозаргонӣ шугл варзид. Падари Ҳофиз Баҳоуддин дар шаҳри Шероз ба дунё омад. Ӯ пас аз хату савод пайдо кардан ҳамроҳи падараш ба тичорат машғул гардид. Ана дар ҳамин оила соли 1325 дар Шероз Ҳофиз ба дунё омад. Баҳоуддин ба фарзандаш номи падар – Шамсиддин Муҳаммадро гузошт. Ба дунё омадани Муҳаммад зиндагии аҳли оиларо боз ҳам сурурбахш ва пурнишот гардонд. Шамсиддин Муҳаммад аз худ калонтар боз ду бародар дошт. Ба ин муносибат ёру дӯст, хешу табор Баҳоуддинро табрик мегуфтанд ва оилаашро хушбахт ҳисоб мекарданд.

Падари Ҳофиз ҷавонмарг гашт. Акнун ҷойи шодию хурсандиро дар хонаи онҳо ғаму андӯҳ гирифт. Бародарони Ҳофиз, ки нозпарварду қохил буданд, дар як муддати кӯтоҳ тамоми дорویی хонаводаро ба айшу нӯш масраф намуда муфлис

шуданд. Онҳо модару Ҳофиз хурдсолро партофта, азми сафар карданд. Ҳофиз бо модараш дар Шероз танҳо монд. Зиндагиашон ниҳоят вазнин гашт. Модари бечора мачбур гашт, ки писари хурдсоли худ Ҳофизро ба хизмати яке аз давлатмандони маҳалла супорад. Ҳофиз 7-8- сола ба ҳавлии хӯчаини худ об мекашонд, ҳезум мекафонд ва алав мемонд, умуман ба корҳои вазнини хоҷагӣ ёри мерасонд. Он пораҳои нонеро, ки хӯчаин ба ивази хизматаш ба Ҳофиз меод, бегоҳ оварда бо модараш тановул мекарданд ва бо ин маром рӯз мегузаронд. Вале хӯчаини Ҳофиз марди ҷоҳил, бераҳму шафқат буд. Бе ҳеҷ гуноҳ Ҳофизро мезад, азоб меод. Чанд соли ҳаёти Шамсиддин Муҳаммад ба ин ҳолат гузашт. Ниҳоят, косаи сабри ӯ лабрез гашта, ҳавлии хӯчаинро тамоман тарк мекунад ва ба хизмати нонвое мебарояд. Албатта, кори нонпазӣ барои бачаи 11-12-сола хеле мушкил буд. Вале Ҳофиз, ки ба меҳнати вазнин одат карда буд, дар ин ҷо низ аз уҳдаи кор ба хубӣ баромад.

Ба ҳамин гуна зиндаги пуразоб чандин солу моҳ гузашт. Ҳофиз, ки бачаи зирак ва хушманд буд, дар ин муддат пешаи нонвоиро аз худ мекунад ва рафта – рафта зиндагиашон каме беҳтар мешавад. Ба ҳамин ин душвориҳои зиндагӣ нигоҳ накарда, ӯ дар дил орзуи хондан ва хату савод пайдо кардан дошт. Бинобар ин ҳар рӯз ҳангоми ба кор рафтан аз назди мактабхона мегузашт ва ба қироати толибилмон ва ғалогулаи онҳо бо шавқу завқӣ зиёд менигарист ва чанд дақиқае истода гӯш меод.

Рӯзе Шамсиддин Муҳаммад бо муаллими мактаб вохӯрд ва мақсадашро баён кард. Барои хондан муаллим пул талаб кард. Вале Ҳофиз пул надошт. Баъд аз чанд рӯз ин хабар ба гӯши нонвой расид. Нонвой, ки марди наққор, покизасиришт буд ва, аз тарафи дигар, Ҳофизро гапширу боадабро дӯст меод, ӯро ба наздаш ҷег зада пурсон шуд:

-Ту хондан хостӣ, Шамсиддин?

-Бале,- ҷавоб дод писарак.

-Фикр кун, писарам, илму маърифат нуру рӯшноист, лекин шиками касеро сер намекунад, беҳтараш ҳунар омӯз, ҳунар аз ганҷ беҳ!

-Бигзор гурусна бошам ҳам, меҳнам каме хондану

навиштанро ёд гирам, - гуфт Ҳофиз.

Пас аз маслиҳат онҳо ба чунин ҳулоса омаданд: Шамсиддин Муҳаммад бояд ба мактаб равад. Ў музди аз нонвой мегирифтагиашро ба се қисмат тақсим кунад. Як миқдорашро барои модараш, қисми дигарашро ба муаллим ва миқдори охирашро ба худаш чудо намояд.

Ба ҳамин тариқ, донишомӯзии Ҳофиз оғоз ёфт. Вале барои Ҳофиз ниҳоят душвор буд. Ба ӯ лозим меомад, ки ҳам кор кунад ҳам хонад ва муҳимаш он аст, ки аз дигар шарикдарсонаш қафо намонад. Дар натиҷаи кӯшишу ғайрати зиёд ӯ яке аз бехтарин шогирдони мактаб гардид. «Қуръон»-ро аз бар намуд ва бо лаҳну овози мутаассиркунанда онро аз ёд мегуфт. Барои ҳамин ҳам баъди се-чор сол омӯзгорон ва шарикдарсонаш ӯро Ҳофиз гуфта ба забон мегирифтанд. Вале Ҳофиз ба маънои сураю оятҳои ин китоби динӣ сарфаҳм намерафт. Ў бештар қиссаю ривоятҳои халқӣ ва махсусан, шунидани дostonҳои «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсиро дӯст медошт ва дар вақтҳои бекорӣ ба назди қиссаҳои рафта, нақшҳои онҳоро бо шавқу завқ гӯш мекард.

Ҳофиз, пас аз он ки савод баровард, худаш кам-кам шеър менавишт, вале ба ягон кас нишон намедод. Шарикдарсонаш аз ин кори ӯ хабар меёбанд. Шамсиддин дар шеърҳои эҷодкардааш таҳаллуси «Ҳофиз»-ро мегузорад. Албатта, шеърҳои навмашқонаи ӯ дили касеро ба шӯр намеоварданд ва дорои камбудии зиёд буданд. Ў ҳатто аз дигарон таънаю маломат мешунид. Аммо рӯҳафтада нагашт. Пайваста ашъори шоирони гузашта ва ҳамзамононашро аз бар намуд, аз онҳо санъати суҳанварӣ омӯхт. Баъди ин шеърҳои ӯ ранги дигар гирифтанд. Акнун ӯро ҳамчун шоир шинохта, дигар мазоҳу масҳара намекарданд.

Солҳо гузаштанд. Ў мактабро хатм намуд ва ба мадраса дохил шуд. Ў дар ин ҷо ҳам нучум, хандаса, ҳисоб, таърих, фалсафа ва каломи бадеъро омӯхт. Пас аз хатми мадраса ба ӯ унвони «Ҳоҷа»-ро доданд, ки ин маънои донишманд, олим ҳаким ва устодро дошт.

Рӯз аз рӯз қалами Ҳофиз сайқал меёфт. Шеърҳои ӯро ҳосе ом аз бар мекарданд. Дар маҷлиси шуаро шеър мехонд ва

тахсину офарин мешунид. Шӯхрати шоирии Ҳофиз дар Шероз паҳн шуд. Овозаи ӯ ба гӯши ҳокими Шероз Шайх Абуишқоқ расид ва ӯ Ҳофизро ба дарбор даъват кард. Азбаски Абуишқоқ шахси фозилу шоирпарвар буд, Ҳофиз даъвати ӯро қабул намуд. Ҳаёти дарбор чандон тӯл нақашид. Амир Муборизиддин ба мамлакат ҳуҷум оварда, Шерозро гирифт. Халки бечораро гонат кард, Абуишқоқ ва фарзандони ӯро қатл намуд. Зулму золимӣ ва қатлу гонат авҷ гирифт. Мардуми бечоран баҷонрасида намедонистанд, ки чӣ чора чӯянд. Ҳофиз низ яке аз онҳо буд. Вай ҳаёти нисбатан хуби гузаштаро ба ёд оварда, аз шӯру шарӣ замона ба дод меомад. Ягона маҳрами рози дили озордидаи ӯ газалҳои эҷодкардааш буд. Бо ҳамин дилашро то андозае таскин меод. Дар ин қабил газалҳои ӯ оҳанги яъсу ноумедӣ хеле пурқувват ба назар мерасад.

Ёрӣ андар кас намебинем, ёронро чӣ шуд?

Дӯстӣ кай охир омад, дӯстдоронро чӣ шуд?

Оби ҳайвон тирагун шуд, Хизри фаррухнаӣ кучост?

Хун чақид аз шохи гул, бодӣ баҳоронро чӣ шуд?

Шаҳри ёрон буду хоки меҳрубонон ин диёр,

Меҳрубонӣ кай сар омад, шаҳриёронро чӣ шуд?

Дар ин ҳангом подшоҳи Ироқ Султон Ҳусайн Ҳофизро ба Бағдод таклиф кард ва барои меҳрубонии худро нишон додан ҳадяе низ фиристод. Вале Ҳофиз ин таклифро рад кард.

Ҳаёти сиёсӣ-ичтимоии мамлакат боз ҳам вазнин мешавад. Писарони амир Муборизиддин Шох Маҳмуд ва Шох Шучоъ аввал чашмони падари хешро кӯр мекунанд ва сонӣ ба қатл мерасонанд. Онҳо низ дар зулм аз падари худ дастболо шуданд. Мамлакат хароб ва халқ ноосуда гашт. Илова бар ин, сафарҳои ҳарбӣ ва қатлу гонати Амир Темур низ аҳволи иқтисодӣ ва сиёсии кишварро ба таназзул оварда буд. Ҳокимон Ҳофизи ҳақгӯро бад медиданд. Зиндагии ӯ фақирона мегузашт. Ҳаёти фочиавии оилавӣ шоирро барвақт пир кард. Аввал писараш вафот мекунад ва баъдтар занаш. Ин ду ҳодисаи нохуш ба рӯзгори минбаъдаи Ҳофиз таъсири амиқ расонид. Акнун ӯ бо писари охиринаш Шох Нӯъмон танҳо монд. Шоир дар ёди зану фарзанди чигарбандаш шабу рӯз менолид.

Ҳасудон ва дигар ашхоси нолоиқ ба ҳамаи ин дарду алами Ҳофиз нигоҳ накарда, ўро озор меоданд. Ба қадри ў намерасиданд. Бинобар ин Ҳофиз маҷбур шуд, ки ба Язд сафар кунад.

*Сухандонию хушхонӣ намеварзанд дар Шероз,
Биё, Ҳофиз, ки мо худро ба мулки дигар андозем.*

Дар Язд шоирро шох қабул намекунад. Баъд аз чанд муддате бо як азобу укубати зиёд ба зодгоҳаш бармегардад.

Подшоҳи Дакан ба воситаи Мирзо Фатҳуллоҳ ба Ҳофиз тўхфа фиристода, ўро ба Ҳиндустон таклиф мекунад. Аз нодорию тангдастӣ шоир ин таклифро қабул мекунад ва ба сафар мебарояд. Вале ҳангоме ки аз баҳри Муҳит мегузаштанд, тўфони азиме бармехезад. Киштӣ дар байни мавҷҳо қариб нобуд мешуд. Ниҳоят бо як азоб киштиро ба бандар бармегардонанд. Ҳофиз аз он ҷо ба Шероз бозмегардад. Бори дувум Маҳмудшоҳ Ҳофизро ба Ҳинд таклиф мекунад. Вале Ҳофиз боз ин таклифро қабул накарда, писараш Шох Нўмонро, ки майли рафтан дошт, мефиристад.

Писари Ҳофиз дар Бурхонпур дар роҳ вафот мекунад. Ин ходисаи нохуш қалби дардноки Ҳофизро реш кард ва нолаҳои ҷонсўз аз дили шоир ба фалак расид.

Ғаму андўх пайкари шоирро месўхт. Ҳофиз худ ба худ мегуфт: «Ох, ҷони азиз, нури чашмонам, ба падари бадбахтат дигар дидани рӯи ту насиб нагардид. Фарзанди бечораам ба умеди суде ба диёри бегона сафар карду ғарибгўр шуд».

Марги фарзанди охирин барои Ҳофиз хеле вазнин афтод. Шероз бо тамоми зебоихояш дар чаши шоир хира, гамхона ва бетароват менамуд. Кунун аз ёру дўст ва хешу ақрабон Ҳофиз ягон кас намонда буд. Аз ин ҷост, ки ёди бобоёну аҷдоди худ карда ба Исфаҳон сафар намуд.

Ҳофиз чанд сол дар Исфаҳон ҳаёт ба сар мебарад. Ў боз ба зодгоҳаш баргашта, поёни умри хешро дар Шероз мегузаронад.

Поёни умри шоир дар фақирӣ ва тангдастӣ мегузарад. Ба ҳамин тариқ, соли 1389 дар Шероз вафот мекунад. Ўро дар наздикии шаҳри Шероз, яъне Мусалло, дар байни дарахтони

хамешасабз ва гулҳои рангоранг дафн намуданд. Имрӯз ҳам мавзеи Мусалло ободу зебо буда, зиёратгоҳи мардумони олам аст. Сайёҳони зиёде ҳар сол ба Шероз омада, мақбараи Ҳофизро зиёрат мекунанд.

МЕРОСИ АДАБИИ ҲОФИЗ

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ пас аз марг ба ояндагон мероси пурарзише боқӣ гузоштааст. Албатта, бузургии асар, бузургии осор дар миқдор нест. Ӯ мисли баъзе адибони классик сад - дусад ҳазор байт нагуфтааст, камтар гуфтааст, вале хубтар гуфтааст. Адиб метавонад бо як асар ҷаҳонгир гардад ва ё машҳури дунё шавад ва наслҳои оянда ӯро чу пайгамбари сухан бишносанд. Ҳофиз ҳамин гуна шоир буд. Аз ғазал ва танҳо аз ғазал дар тамаддуни башарӣ коҳи бегазанд афрошт. Оре, ин коҳи бегазандро пас аз сӣ соли марги шоир дӯсти меҳрубон, шогирди кадрдонаш Муҳаммади Гуландом мураттаб сохта, ба шакли девон даровард. Девон аз 495 ғазал, 5 қасида, 43 рубоӣ 34 қитъа, «Сокинома» иборат аст. Миқдори абёти девони Ҳофиз 4650 байтро ташкил медиҳад.

Хонандагони азиз, шоиста он бошад, ки мову шумо бо чунин бузургонамон ифтиҳор кунему ифтиҳор дошта бошем. Аммо ифтиҳор ханӯз кам аст. Мо бояд саъй бикунем, ки худшинос бошем, забони худ, халқи худ, Ватани худро эҳтиром кунем ва фарзандони фарзонаашро мисли Хоҷа Ҳофиз кадрдонӣ ва эҳтиром намоем.

Акнун бармегардем ба сари мероси адабии Ҳофиз. Дар бораи мазмуну мӯҳтавои ғазалиёти шоир андактар таваккуф хоҳем кард. Алҳол бубинем, ки қасидаю рубоӣҳои Ҳофиз чӣ мазмуну мӯҳтаво доранд. Шоир дар онҳо ба қадом масъалаҳои зиндагӣ панҷа задааст.

Рубоӣҳои шоир дорони мазмунҳои гуногун мебошанд. Пеш аз ҳама, шоир дар рубоӣҳоиаш ишқи поки инсониро хеле ҷозибанок васф кардааст:

*Он турки нариҷехра, ки қасди ҷон дошт,
Монанди парӣ ҷехра зи ман тинҳон дошт.*

*Гуфтам: «Даҳани танги ту гӯйи ҳеҷ аст?!»
Гуфто, ки: «Аз ин ҳеҷ тамаъ натвон дошт».*

Дар рубоии зер Ҳофиз аз зиндагӣ баҳра бурдан, бо гуландоме ништастан ва аз дасти ӯ чоме гирифтандро сармоияи хошӣ ва рӯзгори босаодати хеш медонад:

*То ҳукми қазои осмонӣ бошад,
Кори ту ҳамеша шодмонӣ бошад.
Гар чоме майе зи дасти ту нӯш кунам,
Сармоияи умри ҷовидонӣ бошад.*

Ҳофиз дар баъзе рубоӣташ инсонҳои бадӣ бадкирдорро мазаммат намуда, панд медиҳад, ки аз ин роҳ баргарданд, ба некон бадӣю ноодамӣ накунад ва мисли деғу дад нашавад, мағрур, мутақаббир набошанд ва фурутану хоксор бошанд:

*Бо мардуми неқ бад намебояд буд,
Дар бодия деғу дад намебояд буд.
Мафтунӣ маоши худ намебояд шуд,
Мағрур ба ақли худ намебояд буд.*

Дар содагию равонӣ рубоӣёти Ҳоҷа рубоию дубайтиҳои халқиро ба хотир меоранд, ки бисёр равон ва фаҳмою дастрасанд:

Аз халқ:

*Дури зи ману зи ман саломат бодо!
Ҷону дили ман фидои номат бодо!
Ман бе ту нафас намекашам дар олам,
Бе ман ту нафас кашӣ, ҳаромат бодо!*

Аз Ҳофиз:

*Рӯзе, ки фироқ аз ту дурам созад,
Дар ҳаҷри руҳи ту носабуррам созад.
Гар чашим ба рӯи дигаре боз кунам,
Ҳаққи намаки ҳусни ту кӯрам созад.*

Аз Ҳоҷа Ҳофиз то замони мо се қасида омада расидааст, ки онҳо мадҳӣ мебошанд. Дар ин қасидаҳо қору амали Шох Шучоъ таърифу тавсиф шудаанд. Дар қасидаи сеюм вазири Шох Шучоъ – Қавомуддини Муҳаммад мадҳу ситонӣ ёфтааст. Қасидаҳои

Хоҷа Ҳофиз аз нигоҳи шаклу сохт, яъне тарзи қофиябандӣ, матлаъу мактаъ ва риоя шудани қисматҳои насиб, ташбиб, таъриф, талаб ва хотима ба қасидаҳои шоирони пешина монанд бошанд ҳам, аз нигоҳи мазмун ва мундариҷаи гоҷавӣ то андозае фарқ дошта, бештар ба қасидаҳои Шайх Саъдӣ монандӣ доранд. Ин монандӣ дар чист? Ин монандӣ дар он зоҳир мегардад, ки Ҳофиз ҳам Шоҳ Шучоъ ва Қавомиддини Муҳаммадро ситониш карда бошад ҳам, онҳоро ба адлу дод, ба фуқаропарварӣ даъват кардааст. Албатта, дар гузориши ин масъала ба дараҷаи Саъдӣ нарасида бошад ҳам, ба ҳар ҳол иззати нафе ва қудрати хешро дар назди шоҳу вазир нигоҳ дошта тавонистааст.

МАЗМУН ВА МАВЗӮОТИ ҒАЗАЛИЁТИ ҲОФИЗ

Чуноне ки мебинем, Ҳофиз шоири ғазалсаро мебошад ва ин шакли шеърӣ дар эҷодиёти ӯ мақоми арзанда дорад. Бехтарин афкори пешқадами ӯ низ дар ғазалиёташ инъикос ёфтаанд. Ба ҳамин маънӣ ишорат карда худи Ҳофиз чунин гуфтааст:

*Ғазал гуфтишо дур суфтӣ, биёву хуш бихон, Ҳофиз,
Ки бар назми ту афшонд фалак иқди Сурайёро.*

Ҳофиз дар сурудани ғазал асосан пайрави шоирони бузурги гузашта Саъдӣ, Ҳочун Кирмонӣ аст. Вале ӯ аз устодони худ пеш гузашта, шакли ғазалро ба дараҷаи олии расонидааст.

Ғазалҳои ӯ ҳаҷман хурд, яъне аз 5 то 10 байт буда, бештари онҳо аз ҷиҳати сохти устухонбандӣ аз ғазалиёти шоирони пешин тафовут доранд. Як хусусияти ғазалиёти ӯ дар он аст, ки бештар радиф доранд, ки радиф барои равшану возеҳ ифода ёфтани мундариҷаи гоҷавии онҳо ёрии калон мерасонад.

Дигар, ғазалиёти ӯ аз ҷиҳати сохт ду навъ шакл гирифтаанд. Аввал, ғазалҳои ҳастанд, ки аз сар то охир дар як мавзӯ гуфта шудаанд. Дувум, ғазалҳои низ ҳастанд, ки ҳар байти онҳо мустақил буда, дорои маъноҳои гуногун мебошанд.

Мавзӯи ғазалиёти шоир гуногун буда, дар онҳо умеду орзуи халқи меҳнатқашу ҷафодид, ки худ аз байни онҳо баромадааст, ба хубӣ инъикос ёфтааст. Лирикаи Ҳофиз ҳолату авзони замони пурушӯб, зиддиятҳои табақаҳои ҷамъиятӣ, муборизаи аҳли

илму маърифат барои зиндагии осудаҳолонаи халки бечора, ишқу муҳаббати поки инсонӣ ва зебоиҳои табиатро ифода менамояд. Оҳангҳои иҷтимоӣ дар лирикаи Ҳофиз хеле пурқувватанд. Адиб ҳангоми баёни вазъи иҷтимоии замон ҳамчун марди инсонпарвар, хайрхоҳ, некандеш пеши назар меояд.

Дар байни халқ дар бораи шахсиятҳои бузурги таърихӣ фарҳангӣ нақлу ривоятҳои таърихӣ эҷод шудаанд ва имрӯз ҳам мавҷуданд. Ривояти «Сӯҳбати Ҳоҷа Ҳофиз бо Темури Ланг» доир ба газали машҳури Ҳофиз:

*Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.*

ҳам аз ҷумлаи онҳост. Албатта, шумо медонед, ки Темур ҳамчун шоҳи хунхору мутаассиб ними дунёро гирифт, ҳазорон мардуми бегуноҳро қатлу ғорат кард. Аз сари миллионҳо сарбозу раияти шаҳру деҳот қалламанора сохт. Баҳусус, пас аз ғатҳи Исфохон (1387 с.) аз сари 75 ҳазор мардум қалламанора бунёд кард. Пасон ба Шероз омад. Зайналобуддин - писари Шоҳ Шучоъ, ки пас аз марги падар тоҷи шоҳӣ ба сар дошт, аз тарси ҷон тоҷро бар замин ниҳоду майли Бағдод кард. Зеро медонист, ки ба лашкари хунхори Темур тоб оварда наметавонад. Темур бе ягон душворӣ, бе ягон ҳарбу зарб Шерозро ғатҳ намуд.

Темур савод дошт ва аз осори бузургони тоҷику форс бархурдор буд. Ӯ газалҳои Ҳофизро дар асл хонда, шояд гизон маънавию ҳам гирифта бошад. Махсусан, ҳамон газали «Агар он турки шерозӣ...»-ро хонда, хифз ҳам карда буд. Чун ба Шероз расид, амр намуд, то соҳиби ин газалро ба ҳузураш биёранд. Оварданд. Гуфт:

-Ман бо зарби шамшер аксари рубъи маскунро мусаххар сохтам (яъне қисми зиёди дунёро гирифтам) ва ҳазорон ҷой ва вилоят вайрон кардам, ки Самарқанд ва Бухоро, ки ватани ман аст, ободон созам, ту мардак, ба як холи ҳинду Самарқанду Бухороро мефурӯшӣ дар ин байт, ки гуфтаӣ:

*Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.*

Хоҷа Ҳофиз чунин посух дод:

-Эй султони олам, аз ин навъ бахшандагист, ки бад-ин рӯз афтодаам, – ва ба чандаҳои худ ишорат кард».

Аз посухи Хоҷа Темур ҳайрон бимонд. Ӯ аз шоир илтимосу илтиҷоро мунтазир буд. Ҳофиз бошад ҳашамати ӯро ба эътибор нагирифт».

Ба назари мо, ривоят ҳақиқати воқеист ва аз рӯи ақлу хирад ҳамин тавр ҳам шуданаш мумкин буд. Дар масъалае, ки чаро шоир аз шамшери шоҳи хунхор натарсид ва бахшиш напурсид? Ба ин суол метавон чунин посух дод.

Умри Хоҷа Ҳофиз ба чойе расида буд. Дигар, нисбати Темури хунхор, ки ҳазорон ҳаммилатонашро ба қатл расонида буду ҷӣ рӯзҳои саҳту сангинро ба сари зиндамондагонаш овард, огоҳӣ дошт. Аз ин ҷост, ки дигар зиндагӣ барояш арзише надошт ва ҷуноне ки дилаш хост, нотарсона ва бебокона ҳамонро гуфт. Ин ривоят боз як далели худшиносӣ ва ватандӯстии Хоҷаро собит менамояд.

Акнун бармегардем ба сари ин газали Хоҷа Ҳофиз, то бубинем, ки шоир ҷӣ гуфтаниҳое, ҷӣ ҳадафе дорад. Он газал ин аст:

- 1. Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.*
- 2. Бидеҳ соқӣ, майи боқӣ, ки дар ҷаннат нахоҳӣ ёфт
Канори оби Рукнободу гулгашти Мусаллоро.*
- 3. Фигон, к-ин дӯлиёни шӯҳи ширинкори шахрошӯб
Ҷунон бурданд сабр аз дил, ки туркон хони яғморо.*
- 4. Зи шиқи нотамоми мо ҷамоли ёр мустағнист,
Ба обу рангу холу хат ҷӣ ҳоҷат рӯи зеборо?*
- 5. Ман аз он ҷусни рӯзафзун, ки Юсуф дошт, донистам,
Ки шиқ аз пардаи исмат бурун орад Зулайхоро*
- 6. Насиҳат гӯш кун, ҷоно, ки аз ҷон дӯсттар доранд
Ҷавонони саодатманд панди пири доноро.*
- 7. Ҳадис аз мутрибу май гӯйу рози даҳр камтар ҷӯй,
Ки кас нақиуду нақишояд ба ҳикмат ин муамморо.*
- 8. Газал гуфтиву дур суфтӣ, биёву хуш биҳон, Ҳофиз,
Ки бар назми ту афионад фалак иқди Сурайёро.*

Ғазали мазкур аз ҳашт байт (16 мисраъ) иборат буда дар баҳри ҳазачи мусаммани солим суруда шудааст, ки тақтеи он ба ин зайл аст:

1. V - - - | V - - - | V - - - | V - - -
2. V - - - | V - - - | V - - - | V - - -

Ма-фо-и лун ма фо и лун ма фо и лун / мафои лун
Ма фо и лун ма фо и лун ма фо и лун ма фо и лун

Ғазали «Агар он турки шерозӣ» дорои як мавзӯъ нест. Дар он чанд масъала матраҳ шудааст. Доир ба матлаи ғазал (1) дар боло гуфтем, ки он дар мавзӯи ишқу ошиқист ва ошиқ, яъне қаҳрамони лирикӣ ба хотири як нигоҳ, як холи ҳинду (сиёҳ)-и маъшукааш ду шаҳри бузург – Самарқанду Бухороро инъом карданист, ки аз ин бахшишҳо Темур ба хашму ғазаб омада будааст.

Байти дуввум ҳам давоми мантиқии байти аввал буда, шоир ба соқӣ таъкид менамояд, ки май бидеҳ, ки шароит муҳаёст. Мо дар канори оби Рукнободу дар гулгашти Мусалло хаймаи шодӣ задаем ва чунин чойгоҳ, чунин манзараи зебою мунаққашро ҳатто дар Чаннат ёфтаи наметавонӣ.

Дар байти сеюм шоир аз паричеҳрагон бо номи «сӯлиёни шӯҳи ширинкори шаҳрошӯб» ёд карда, онҳоро басо самимӣ тавсиф намудааст. Гӯё чунон ба шавқу рағбат, ба шодию фараҳ омадааст, ки аз ҷамоли паричеҳрагон сабру тоқаташ тамом шудааст. Ва ин ҳодисаи фараҳафзо мисли он аст, ки туркон, мугулон ба сарвату ба давлати мо доранд ва ин дороиро ба яғмо, яъне чун дуздон кашонда бурданд. Ба ин восита Хоча дар ин байт истилогаронро саҳт мазаммат намудааст ва адиб дар ин маврид аз санъатҳои ташбеҳ, рамзу киноя, тазоду муқобила бамаврид истифода бурдааст.

Дар байти чорум шоир аз номи ошиқ мегӯяд, шарт нест, ёраш ҳешро зебу зинат бахшад, барои ошиқ ҳамон ҳусну ҷамолаш кофӣ аст, ошиқ аз он мустағнист. Пас, дар байти панҷум барои исботи ҳамин фикр масал мезанад ва ҳусни табии Юсуфро мисол меоварад, ки чӣ хел ин ҳусну ҷамол Зулайхоро аз пардаи исмат, яъне аз шарму ҳаё берун овард ва ӯ

ошкоро ба Юсуф дил баст ва ошкоро ишқашро ба ӯ гуфт ва ин дар байни хосу ом қисса шуд.

Ҳофиз дар байти VI ба сари мақсад омада, ба чавонони саодатманд мурочиат намуда мегӯяд, ки ман шуморо дӯст медорам, шумо ояндаи Ватан мебошед, шумо аз хушиҳои зиндагӣ, ҳанӯз ки чавон ҳастед, истифода баред. Зеро инсон дар кушодани сирру асрори масъалаҳои марғу зиндагӣ (рози даҳр) очиз аст ва ҳанӯз рози даҳрро касе накушодааст ва кушода ҳам наметавонад.

Нихоят, Ҳоча Ҳофиз дар мақтаи газал фикру андешаашро чамъбаст менамояд ва ба худ хитобан мурочиат мекунад, ки «рози даҳр» муаммост, онро бигзору газалҳои ширинро хону лаззат бар, онҳо хушоянд ва нотакроранд ва ба назмат тамоми мардуми сайёра аҳсан мегӯяду арзандатарин, киматтарин тӯҳфа (икди Сурайё)-ро бароят мебахшад.

Метавон бо камоли боварӣ, чӣ аз нигоҳи мазмун ва чӣ аз лиҳози тарзи баён, санъати суханофарӣ мақтаи ҳамин газалро беҳтарин хусни мақтаи дар адабиёти тоҷику форс донист. Бамаврид аст, ки ба хотири тақвияти фикри боло як банд аз мусаммани адиб ва файласуфи бузург Абдурахмони Ҷомиро дар ин ҷо ёд кунем:

*Мақому манзилат бодо биҳишти ҷовидон, Ҳофиз!
Ҳазорон раҳмати Ҳақ бод бар он хонадон, Ҳофиз!
Дуогӯи гарибӣ туст Ҷомӣ дар ҷаҳон, Ҳофиз
«Газал гуфтиву дур суфтӣ, биёву хуш биҳон, Ҳофиз!
Ки бар назми ту афшонд фалак иқди Сурайёро»*

«Ғам махӯр». Ин газал ҳам дар байни хосу ом маълуму машҳур аст. Адибони зиёди тоҷику форс ба он назира гуфтаанд. Шумо хуб огоҳ ҳастед, ки рӯзгори шоир ноором, қатлу ғорати теуриён ҳамаи табақаҳои ҷомеаро фаро гирифта, мардумро ба дод оварда буд. Агар бо сухани Ҳоча бигӯем «Ки ҳамчу чашми суроҳӣ замона хунрез аст». Ҳофиз низ фарзанди замони худ буд ва ҳамаи ин шӯру шарро бо чашмони худ дид ва охи пурдари аз дили сарди хеш берун овард. Ӯ хоҳони зиндагии хуши инсонҳо, хоҳони сулҳу салоҳ, хоҳони саодатмандию пирӯзии халқи азизи кишвараш буд. Ин ҳама орзуи шоир буд

ва барои сомони ин корхо, ба хотири амалӣ гардидани орзуо омоли хеш чӣ кор карда метавонист? Ҳеҷ! Дастан кӯтоҳ буд. Танҳо метавонист дили халкро бо гуфтори ширин, бо панду андарзи намакинаш бардорад, андак таскин диҳад, ки рӯзе мерасаду рӯзгори шумо хубтару беҳтар мегардад. Бинобар ин гами беҳуда нахӯред, ки фоида надорад. Ана газали «Ғам махӯр» ба ҳамин мавзӯ бахшида шудааст. Тавачҷӯх кунед:

- 1. Юсуфи гумгашта боз ояд ба Канъон, ғам махӯр,
Кулбаи эҳзон шавад рӯзе гулистон, ғам махӯр!*
- 2. Ин дили ғамдида ҳолаш беҳ шавад, дил бад мақун,
В-ин сари шӯрида боз ояд ба сомон, ғам махӯр!*
- 3. Даври ғардун ғар ду рӯзе бар муроди мо ҷарафт,
Доимо яқсон намонад ҳоли даврон, ғам махӯр!*

Дар байти аввал барои ифодани фикр боз ба санъати талмех рӯ меорад, боз ёди ҳодисоту ривоёти асрҳои пешин, ки дар «Қуръон» омадаанд, мекунад. Мо дар газали нахуст «Агар он турки шерозӣ» дар бораи Зулайҳо ва ишқи ӯ ба Юсуф ибрози назар карда будем. Дар ин газал бошад, Ҳоча Ҳофиз аз паҳлӯи дигари ин ривоят ишора кардааст. Дар «Қуръон» омадааст, ки чун бародарон Юсуфро бо худ бурданд ва аз хисси бадбинӣ ӯро ба ҷох андохтанд ва ба падар арз доштанд, ки Юсуфро гург хӯрдааст. Ҳазрати Яъқуби пайгамбар аз ин хабар дардманд ва дилшикаста мешавад ва оқибат дар гами фарзанди ҷигарбанд Юсуф ҷашмонаш нобино ва очиз мегарданд ва шабону рӯзонро ба ёди ӯ мегузаронад. Ҷамин маъниро Ҳоча дар назар дошта, ба хонандагонаш хотиррасон мекунад, ки ғам нахӯред, ҳамон Юсуфи гумгашта боз ба Канъон хоҳад омад ва ба дидори падараш хоҳад расид. Дар мисраи дуюми ҳамин байт андешаашро боз ҳам камол дода ёдовар мешавад, ки чун Юсуф ба дидори падар мушарраф гардид, кулбаи ғамободи онҳо хандон мешавад ва ба гулистон монанд мегардад. Ин гуфтор ишорат ба он маънист, ки кишвари харобу валангори мо рӯзе обод мегардад ва чун гулистон шукуфон хоҳад гашт. Бинобар ин сабр бинмою ғам махӯр. Дар байти дуюм ҳам боз ҳамин маънӣ бо ифода, бо сабки дигар тавзеҳ ёфтааст. Масалан, мегӯяд, ин дили ғамдида, ин сари шӯрида, иншооллох, беҳ хоҳад

шуд, дилатро ором нигоҳ дор, ғамгин машав. Ниҳоят, дар байти сеюм бори дигар таъкид менамояд, ки дунё ба як қолаб, ба як маром нахоҳад монд, рӯзе мерасад, то ту ба муроди дилат бирасӣ ва шодию хушрӯзӣ насибат бигардад.

Агар амиктар ба гоюю моҳияти газали «Ғам маҳӯр» назар андозем, мебинем, ки Ҳоча Ҳофиз дар зимни он гоюи адлу инсоф ва дастболо шудани ин гоюи олиро дар зиндагӣ нишон додаст. Боварӣ ба ояндаи нек, ба хушбахтию саодатмандии мардуми бесарпаноҳ доштан ва дар дили онҳо як шамъеро фурузон гардондан дар ин рӯзгори сангин аҳамияти калон дошт. То андозае шоир тавонист дили онҳоро ба зиндагӣ гарм намояд ва ба ояндаи нек ҳидояташон кунад.

ВОИЗОН

Мавзӯи газал қору рафтори намояндагони дини мубини Исломи аст. Воқеан, дар ҳар як даври замон буданд ва ҳастанд ашхосе, ки дини Исломо ба манфиати худ истифода бурданд. Ҳоча Ҳофиз ба онҳо нафрат дошт ва онро дар баъзе газалиёти худ мавриди нақӯҳиш қарор додаст ва ҳамин газали «Воизон» аз ҷумлаи онҳост.

- 1. Воизон, к-ин ҷилва дар меҳробу минбар мекунанд,
Чун ба хилват мераванд, он қори дигар мекунанд.*
- 2. Мушқиле дорам зи доғишманди маҷлис боз пурс:
Тавбафармоён чаро худ тавба камтар мекунанд?*
- 3. Оҳ- оҳ аз дасти саррофони гавҳарношинос!
Ҳар замон хармӯхраро бо дурр баробар мекунанд.*
- 4. Субҳдам аз Ари меомад хурӯше, ақл гуфт:
«Қудсиён гӯйӣ, ки шеърӣ Ҳофиз аз бар мекунанд.»*

Ҳоча Ҳофиз дар байти нахуст мақсади асосиашро баён кардааст. Ӯ фошофош таъкид менамояд, ки воизон, яъне он ваъзгӯёне, ки аз минбар Худою расули барҳаққи вай, дар бораи аҳкоми дин, ваъз мегӯянд мусулмононро ба ростию покӣ ҳидоят менамоянд, онҳо дар амал, дар зиндагии ҳаррӯзаашон корхое мекунанд, ки хилофи ваъзашон бошад. Ҳамин тавр, гуфторашон ба кирдорашон баробар нест. Пас, дар байти 2 ба ин масъала амиктар сари андеша меравад. Қаҳрамони лирикӣ

бо як ҳисси кунҷковӣ аз донишмандони маҷлис, ба уламо суол дода фаҳмиданист, ки сабаби ин амал, ин рафтори воизон дар чист? Чаро дигаронро ба тавба кардан ҳидоят мекунанду худ тавба намекунанд ё тавба камтар мекунанд. Ба ин суол дар ғазал, албатта, посух нест. Бе посухи онҳо худи Ҳоча аз кирдори онон воқиф аст. Ин тарзи гуфтор санъати тачоҳули ориф аст, яъне донистану худро ба нодонӣ андохтан, ки яке аз хусусиятҳои ин санъати бадеӣ ба шумор меравад. Ҳоча Ҳофиз дар байти сеюм гӯё аз бефаҳмии ин гавҳарношиносон, ки ба чунин суолҳо посухи воқеӣ дода наметавонанд ва ҳақиқатро аз сухани ботил, яъне хармӯхраро аз дурру гуҳар фарқ карда наметавонанд, дилаш мондааст ва бо онҳо сӯхбат карданро шоиста намедонанд. Ба ҳамин хотир дар мақтаи ғазал боз ба дунёи зебои худ бармегардад. Гӯё субҳдам аз Арш ба гӯшаш садои малоик мерасад ва онон шеъри Ҳофизро хонда аз ёд мекарданду лаззат мебурданд.

Албатта, чунин фикрҳои риндона, мазаммати ошқори намояндагони дини мубини Исломи ба таъби баъзе мақомоти расмии рӯҳони созгор набуд. Ҳатто Шох Шучоъ ба ин гуфтору рафтори Ҳоча назари нек надошт. Ба ҳамин хотир борҳо оид ба ҳамин гуфтаҳо Ҳофизро маломату сарзаниш кардааст. Вале Ҳофиз шоири озодфикр ва ринди оламсӯзе буд. Аз гуфтори шоху шайх сӯфиён нахаросид, боз саҳтгар, чиддитар симои вокени ононро дар ғазалиёташ инъикос намуд. Масалан, яке аз шайхони наздики Шох Шучоъ Имоди Факеҳ маҳсуб меёфт. Мувофиқи маълумоти «Ҳабибуссияр» (муаллифаш Хондамир) ин шайхи бузург гурбае дошт ва ӯ гурбаро чунон омӯзонда буд, ки вай дар намозгоҳ дар паҳлуи соҳибаш Имоди Факеҳ дар радан дигар намозхонон истода мисли одамоне гӯё намоз мехонад, сарашро ба тарафи чапу рост мегардонд. Ҳамин тавр, амали мусулмононро такрор мекард. Ин ҳодиса дар кишвар гулгул андохт ва овоза шуд, ки шайхи бузургвор гурбаро мусулмон кардааст. Ин амали гурбаро яке аз кароматҳои Имоди Факеҳ доништа, ӯро мадҳу ситоиш мекарданд. Аз ин кор Ҳоча огоҳ гардид ва амали шайхро напосандид. Зиёда аз ин, дар мавриди шайху гурбаи намозхони ӯ ғазале иншо кард ва саҳт мазамматаш намуд:

*Сӯфӣ ниҳод дому сари ҳуққа боз кард,
Бунёди макр бо фалаки ҳуққабоз кард.
Бозии чарх бишканадаш байза дар кулоҳ,
Зеро ки арзи шӯъбада бо аҳли роз кард.
Фардо, ки пешгоҳи ҳақиқат шавад падид,
Шарманда раҳраве, ки амал бо маҷоз кард.
Эй кабки хушхиром, кучо меравӣ? Биист!
Гарра машав, ки гурбаи зоҳид намоз кард.*

Пас аз иншои чунин ғазалҳо рӯҳониён ва шайхони мутаассиб аз пайи озори Хоча шуданд ва саъю талош карданд, ки ба ҳар роҳу восита шоирро дар назди шоҳ сиёҳ кунанд, то ба ӯ чазо бидиҳад. Масалан, нақл мекунанд, ки баъзе шайхони риёкор ва мутаассибони дин ва одамони Шоҳ Шучоъ Ҳофизро барои байти зерин:

*Гар муслмонӣ аз ин ҳаст, ки Ҳофиз дорад,
Оҳ, агар аз паси имрӯз бувад фардое! –*

кофир эълон карданд. Шоирро ҳукми қатл таҳдид мекард. Ҳофиз дид, ки намешавад, пеш аз байти боло як байти иловагӣ ҳамроҳ кард, ки ин аст:

*Ин ҳадисам чӣ хушомад, ки саҳаргаҳ мегуфт,
Бар дари майкадае бо дафу най тарсое.*

Пас, гӯяндаи ин фикри «кофирона» на ман, балки тарсое, яъне кофире будааст. Ба ҳамин восита Ҳофиз аз таъқиби мутаассибон то як андозае халос мешавад. Вале минбаъд боз ӯро барои ҳамин гуна фикрҳои риндонааш озор меоданд. Бинобар ин Ҳофиз дар ғазали «Айби риндон макун...» зоҳидону шайхонро мазаммат намуда, таъкид менамояд, ки худӣ шахс меонад, ки ӯ дар кадом роҳ аст, чӣ гуноҳ дорад. Шумо ба ӯ кордор нашавед, аз пайи кори хеш бошед:

*Айби риндон макун, эй зоҳиди покизасиришт!
Ки гуноҳи дигаре бар ту нахоҳанд навишт.
Ман агар некам, агар бад, ту бирав, худро бош!
Ҳар касе он даравад оқибати кор, ки кишт.*

Чунонки дар боло дидем, қаҳрамони лирикӣ гоҳ бо номи Ҳофиз, ринд, ман, мо ва гоҳи дигаре бо номи девона, масте, тарсо омада, сухан мегӯяд, сӯхбат менамояд. Бештари фикрҳои фалсафӣ аз номи гурӯҳи дуҷум оварда шудаанд, ки ин, албатта, табиист. Зеро ба ашхоси маст, девона, тарсо, гадо, дарвеш ягон ҳукм бароварда, чазо додан раво нест. Аз ин рӯ, Ҳофиз бештари фикрҳои риндонаашро аз номи онҳо баён кардааст. Бояд донист, ки {очи {офиз худ мӯъмини воқеият ва мусулмони собиткарам буд ва касонеро мазаммат мекард, ки дар эътиқоди худ содиқ набувад ва риёкорӣ мекарданд.

«БОДИ НАВРҶЗИ»

Ҳоҷа Ҳофиз ба расму ойин ва урфу одатҳои аҷлодонамон меҳру муҳаббати зиёд дошт ва худ низ дар гузариши чашнҳои Сада, Меҳргон ва баҳусус Наврӯзи Аҷам фаъолона иштирок мекард ва иштироки ҳамзабонон, ҳаммиллатони хешро ташвиқу тарғиб менамуд. Аз ин хотир дар газалиёташ бештару бештар назар ба дигар адибон ин мавзӯро мақоми шоиста дорад. Албатта, ин бесабаб нест. Сабаби ин дар он аст, ки баъзе рӯҳониён, сӯфиён ва уламои дини мубини ислом чашн ё иди Наврӯзро гуноҳ медонистанд ва мегуфтанд, ки иди Наврӯз иди габрон, маҷусон ва зиндиқон аст. Бинобар ин набояд, ки онро мусулмонон чашн бигиранд ва дар чунин рӯзи номуборак хурсандию шодӣ кунанд. Мутаассифона, пас аз Инкилоби октябр ҳам ин анъанаи номатлуб идома ёфт. Ҳизби Коммунист ва роҳбарияти Иттиҳоди Шӯравӣ, ки аз Маскав ба тоҷикон амру фармон меод, нагузошт, то халқи тоҷик, мардуми мо Наврӯзро ба таври боистаю шоиста чашн гиранд. Коммунистон мӯъгакид буданд, ки Наврӯз иди динист. Ҳамин тавр, бо ҳамин сабабҳо то соҳибистиклол гардидани Тоҷикистон (с. 1991) ин чашнҳои халқӣ ба таври бояду шояд дар байни тоҷикон таҷлил намеёфтанд. Аммо шукронаи озодию истиқлол, ки имрӯз ҳар сол мардуми тоҷик ин чашни фархундаро бо шукӯҳу ҷалол мегузаронад. Ҳатто Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин муносибат ду рӯзи истироҳат, (22-23 март) муқаррар намудааст, ки ин аз арҷгузорию эътиромии роҳбари давлат ба халқи тоҷик.

ба чашни пурифтихори мардумист.

Бояд тазаққур дод, ки иди Наврӯз, Сада ва Меҳргон ба чанбаи динӣ надоранд. Ин чашнҳо пурарзиштарин мероси аҷдодони мост, ин чашнҳо аз қадимулайём ҳамчун чашнҳои деҳқонон аст, ин чашнҳо таърихи пайдоиш доранд ва онҳо ба фаслҳои сол марбутанд. Масалан, Наврӯзи Аҷам дар фасли баҳор, Меҳргон дар фасли тирамоҳ ва Сада дар оғози фасли зимистон таҷлил шавад. Ҳар фасл ва ҳар чашн ба худ хусусиятҳои хос ва расму русуми махсуси хешро дорост, ки шумо, хонандагони азиз, ба ин расму оин ошно ҳастед ва, албатта, ин чашнҳо, аз ҷумла Чашни Наврӯз дар мактаби шумо бо тантана, бо тамоми оростагӣ таҷлил меёбад ва шумо дар гузаронидани он фаъол ҳастед.

Акнун бармегардем ба асли мақсад. Адибони бузурги гузаштаи мо ба ин чашнҳои халқӣ бо назари эҳтиром менигаристанд ва муҳолифи баъзе рӯҳониёни мутаассиб буданд ва бузургони миллат дар осорашон хубҳои ин чашнро мадҳу ситоиш намудаанд, ки Хоҷа Ҳофизи лисонулғайб аз зумраи онон маҳсуб шуд. Метавон бо камоли боварӣ гуфт, ки беш аз сад газали адиб дар таърифу тавсиф, дар мадҳу ситоиши ҳамин гуна чашнҳои халқӣ эҷод шудаанд. Хоҷа Ҳофиз бештар дар газалиёташ чашни Наврӯз, арӯси сол, баҳору зебоиҳои дилошӯби онро тараннум кардааст. Ана ҳамин газал - «Боди наврӯзӣ» аз ҷумлаи онҳост:

- 1. Зи кӯи ёр меояд насими боди наврӯзӣ,
Аз ин бод ар мадад хоҳӣ, чароги дил барафрӯзӣ.*
- 2. Чу гул гар хӯрдае дорӣ, Худоро, сарфи шират кун,
Ки Қорунро галатҳо дод савдои зарандӯзӣ.*
- 3. Сухан дар парда мегӯям, чу гул аз парда берун оӣ,
Ки беш аз панҷ рӯзе нест ҳукми мири наврӯзӣ.*
- 4. Ба бӯстон рав, ки аз булбул тариқи шиқ гирӣ ёд,
Ба маҷлис оӣ, аз Ҳофиз сухан гуфтан биёмӯзӣ.*

Газали «Боди наврӯзӣ» дар баҳри ҳазаҷи мусаммани солим суруда шудааст, ки тақтеъ ва рукнҳои ин баҳр ба тариқи зайланд:

V --- | V --- | V --- | V ---
 V --- | V --- | V --- | V ---

Ма –фо-и-лун Ма- фо- и- лун I Ма- фо-и лун I Ма – фо-и-
 лун

*Зи куйи ёр меояд насими боди наврӯзи,
 Аз ин бод ар мадад хоҳӣ чароги дил барафрӯзи.*

Хоча Ҳофиз дар байти аввал ба хонандагонаш муждаи шодӣ мерасонад, ки Наврӯзи Ачам омад. Фасли баҳор оғоз ёфт, боди наврӯзӣ расид, шумо то метавонед аз ин боди хушу Наврӯзи дилафрӯз баҳра бардоред ва чароги дилатонро фурузон намоед. Фурузон намудани чароги дил маънои шодио хурсандӣ карданро дорад. Дар байти дуюм шоир таъкид менамояд, ки агар мисли гул чоми ишрат муҳайё бошад, ишрат кун ва аз Қорун панд бигир, молу манол, дороию сарватро мисли Қорун захира нақун, хасис машав. Худат нӯши чон намо ва ба бечорагону дармондагон бахш. Дар ин маврид барои баён ё матраҳ намудани матлаби хеш боз ба санъати талмеҳ рӯ овардааст. Ривоятест, ки Қорун чунон молу сарват доштааст, ки ҳафт шутур танҳо калиди хазинаҳои ӯро мекашонанд. Вале ӯ ба дармондагону бечорагон хайру саховат намекард, ба диндорон, ба масоҷиду мадорис закот намедод. Бинобар ин, аз қору амали ӯ Худованд дар ғазаб шуд ва амр дод, то ӯро бо тамоми хазинаю молу сарваташ замин фуру бурд. Мақсади Хоча аз ёди ин ривоят тарсондани аҳли чоҳу мансаб, давлатмандону дороён аст, ки дар чунин рӯзҳои ид онҳо раияти бечораю мардуми қашшоқро фаромӯш нақунанд ва мисли Қорун нақаванд, то ки онҳоро замин фуру набарад.

Дар ин ғазал байти сеюм бештар бори маънӣ ба дӯш дорад. Дар шарҳу тавзеҳи ин байт аз асри XV сар карда, то имрӯз дар байни аҳли уламою удабо ва шарҳнигорон баҳсу талош идома дорад.

*Сухан дар парда мегӯям, чу гул аз парда берун оӣ,
 Ки беш аз панҷ рӯзе нест ҳукми Мири наврӯзи.*

Дар байти боло «Сухан дар парда мегӯям», «Панҷ рӯз» ва «Мири наврӯзӣ» бештар бори маънӣ доранд. Ва моҳияти

газалро ин ибораҳо муайян кардаанд. Бештару бештар ҳамин калимаю ибораҳо хонандаро ба андеша меоранд. Дар китоби «Ҷавоҳири қалб» Мавлоно Кавкабӣ дар баробари ташреҳ ва шарҳи бисёр абёти душворфаҳми адибон ҳамин байтро оварда, онро ба тафсил маънидод кардааст ва дар охир гуфтааст: Ва маъонии дигар он бошад, ки сухани олами гайб дар парда аст: Берун ой ва бубин, ки он оламо чӣ рангест зебо. Ва баъд мисраи «Ки беш аз панҷ рӯзе нест ҳукми Мири наврӯзӣ» бори маънӣ дорад ва муроди шоир аз гуфтани ин байт ба хотири хонанда овардани таърихи Ҷашни Наврӯзи Ҷамшед буда. Ҷамшед ҷашни Наврӯзро панҷ рӯз ид мекард ва дар ин панҷ рӯз шоҳ аз арки худ фаромада, яке аз одамони зарифгуфторро Мири Наврӯз интиҳоб мекунад. Ин Мири Наврӯз панҷ рӯз ҳукми салтанати аморатро ба ўҳда мегирад. Ва тамоми давлат панҷ рӯз фармони ин Мирро ба ҷо меорад. Шоҳ дар ин панҷ рӯз аз баҳри тамоми гуноҳҳо гузашта ва ҷазо додани касеро дар ин миён раво намебинад. Баъди панҷ рӯзи ҷашн боз шоҳ ба сари тахт меояд ва аморат чун пештара оғоз меёбад. Имрӯз (то асри XV) миёни мардуми кӯҳистони қисматҳои ҷануби Балх, Бохтар ва ҷанубу шарқи Мовароуннаҳри Хуросон маъмул аст. Мардуми ин сарзамин ин ҷашнро чун ниёғони хеш панҷ рӯз ид мекунанд. Ва як нафарро ба сифати Мири Наврӯз интиҳоб мекунанд ва панҷ рӯз фармонашро ба ҷо меоранд.

Бубинед як байт ва ҳатто як иборати «Мири наврӯзӣ» чӣ қадар маъно доштааст. Агар хонанда таърихи гузаштагони хешро надонад ва аз расму русуми он огоҳ набошад, дарк кардани чунин ғазалҳо ва умуман ашъори адибони классик басо мушкил мегардад. Аз ин хотир, шоиста он бошад, ки шумо, шогирдони азиз, расму ойини ва суннатҳои волои ниёғони хешро омӯzed ва аз худ намоед.

ТАСВИРИ ТАБИАТ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ ШОИР

Ҳофиз дар тасвири зебоиҳои табиат беназир буд. Шоири ҳаётдӯст инсонро даъват мекард, ки аз зебоиҳои табиат дуруст истифода барад:

*Расид мужда, ки омад баҳору сабза дамид,
Вазифа гар бирасад, муслифаи гул асту набид,
Сафири мург баромад, бати шароб кучост?
Фигон фитод ба булбул, ниқоби гул кӣ кашид?
Зи рӯи соқии маҳваи гуле бичин имрӯз,
Ки гирди орази бӯстон хати бунафша дамид.*

Дар ин газал шоир аз омадани баҳор, дамидани сабзаю майсаҳо, шукуфтани гулҳои рангоранг, ба нагма даромадани булбулони хушхон мужда дода, одамонро ба гул чидану бӯй кардан ва аз ин таровату латофати табиат истифода бурдан даъват кардааст.

Тасвири зебоиҳои табиат на танҳо дар газалиёти Ҳофиз макоми арзанда дорад, балки дар ташбиб ё тағаззули қасидаҳояш ва дар як қатор рубоиёти ӯ ба чашм мерасад. Барои намуна танҳо як рубоии шоирро мегирем. Дар ин рубоӣ шукуфтани гул, зебоию таровати он дар омезиши ходисаҳои табиат, яъне абрнок шудани осмон, боридани борон хеле моҳирона ба қалам дода шудаанд. Ҳофиз дар тасвири ин манзара аз санъати тазод моҳирона истифода бурдааст.

Шоир боридани боронро ба гиристанӣ абр ва шукуфтани гулҳоро ба хандаи он ташбеҳ кардааст. Ҳатто сарв, ки ҳамеша аз ростии худ меболад, фахр мекунад, ки бандаи гул шудааст:

*Бингар ба чаман чамоли фархундаи гул,
Гаҳ гиряи абр бину гаҳ хандаи гул.
Сарв арчи ба озодиш худ менозад,
Аз ростие, ки дошт, шуд бандаи гул.*

Яке аз хусусиятҳои муҳимтарини каломи Ҳофиз дар он аст, ки ба таносуби сухан аҳамияти аввалиндарача додаст. Ин хусусият дар ҳамаи ашъори шоир ба ҳубӣ риоя карда шудааст. Махсусан хангоми тасвири табиат бештар ба назар мерасад. Масалан Ҳофиз дар газали зерин як лаҳзаи нотакрори субҳӣ содикро шоирона ва хеле дилкашу марғуб ба қалам додаст:

*Саҳар ба бӯи гулистон ҳамешӯдам дар боғ,
Ки то ба булбули бедил қунам илоҷи димоғ.*

*Ба чехраи гули сурх нигоҳ мекардам,
Ки буд дар шаби торӣ ба равшанӣ чу чароғ.
Кушода нарғиси раъно ба ҳасрат об зи чашим,
Ниҳода лолаи ҳумро ба ҷону дил сад доғ.
Забон кашида ба теғу ба сарзаниши савсан,
Даҳон кушода шақоиқ чу мардуми айғоғ.
Яке чу бодапарастон суроҳӣ андар даст,
Яке чу соқиш мастон ба каф гирифта аёғ.
Чунон ба ҳусну ҷавониш хеитан мағрур,
Ки дошт аз дили булбул ҳазор гуна фароғ.*

Анҷоми газали боло хонандаро ба ҳаётдӯстӣ ва хушгузаронидани зиндагӣ хидоят намудааст.

*Нишоту айшу ҷавонӣ чу гул ганимат дон,
Ки, Ҳофизо, набувад бар Расул гайри балог.*

Ҳофиз ҳангоми баёни фикрҳои иҷтимоӣ, фалсафӣ, панду ахлоқӣ ва гайра барои пуробуранг баромадани онҳо ва равшану возеҳ гардидашон аз ҷузъиёти табиат ва зебоиҳои он бамаврид ва бо камоли устодӣ истифода бурдааст. Махсусан, ҳангоми тараннуми лирикаи ишқии шоир ин омезиш бештар ва барҷастатар ба назар мерасад. Ҳофиз ишқи поки инсониро бо тамоми нозуқиҳои ситоиш мекунад.

*Гул бе руҳи ёр хуш набошад,
Бе бода баҳор хуш набошад.
Тарфи чаману ҷавои бӯстон,
Бе лолазор хуш набошад.
Рақсидани сарву ҳолати гул,
Бе савти ҳазор хуш набошад.*

Шоир ба хамин хушадой, робитаю ҳамоҳангии зебоиҳои табиати афсунгарро ҳикоят карда, дар мақтаъи газал ҳамаи он сифатҳои номбаркардаро ба дидори ёр, вобаста менамояд:

*Боғу гулу мул хуш аст, лекин
Бе сӯҳбати ёр хуш набошад.*

Ҳофиз дар тасвири маҳбуба аз муъҷизтарин таъбири ибораҳо истифода мебарад. Дар газали зер Ҳофиз маҳбубаи

худро ба олитарин сифатҳо ташбеҳ намуда, бартарии ташбеҳшавандаро аз ташбеҳкунанда нишон медиҳад. Ҳангоми баёни сифатҳои ёр аз санъатҳои ташбеҳ, истиора, нидо ва таҷоҳули ориф ва ғайра бамаврид истифода бурдааст:

*Эй бод, насими ёр дорӣ.
З-он нофаи мушқбор дорӣ.
Зинҳор макун дароздастӣ,
Бо турраи ӯ чӣ кор дорӣ?
Эй гул, ту кучою рӯи зебош,
Ӯ мушки тару ту хор дорӣ!
Райҳон, ту кучову хатти сабзаи?
Ӯ тозаю ту губор дорӣ!
Наргис, ту кучою чаими масташ?
Ӯ сархушу ту хумор дорӣ!
Рӯзе бирасӣ ба васл, Ҳофиз,
Гар тоқати интизор дорӣ.*

Чунонки дар боло арз кардем, Ҳофиз дар зимни тасвири табиат фикрҳои иҷтимоӣ, фалсафии ҳешро низ баён кардааст.

Каломи Ҳофиз, ҳар як байти ӯ ба ҷавҳари сухан мисли арӯсонӣ зебо зебу зинат ёфтааст. Санъатҳои истифодабурданӣ шоир соддаю равон ва ба хонанда дастрасанд. Худи Ҳофиз ба ҳамин маънӣ ишорат карда чунин мегӯяд:

*Зи шеъри дилкаши Ҳофиз касе шавад огоҳ,
Ки лутфи табъу сухан гуфтани дарӣ донад.*

БАДЕИЁТИ ҶАЗАЛИЁТИ ҲОФИЗ

Ҳочаи бузургвор табъи баланду истеъдоди худодод дошт, ӯ каломи шоиста ва сухани мавзуне биёфарид, ки ҷаҳониён пеши назмаш сари таъзим фуруд оварданд. Вале буданду ҳастанд дар ҳар даври замон ашхоси танғазар, ҳасуд, ки онон аз ҳасудию нотавонбинӣ ба Ҳофиз барин нобиғагон санги маломат заданд ва ҳешро пешоҳанги адибон пиндоштаанд. Ҳоча ҳанӯз ба ин гуна ашхос дар ҳамон замон ҷавоби муносиб дода буд:

*Ҳасад чӣ мебарӣ, эй сустназм, бар Ҳофиз?!
Қабули хотиру лутфи сухан худодод аст!*

Мусаллам аст ва то он чое, ки медонем, газалҳои Хоҷа Ҳофизро асосан ду чиз машҳури дунё намудааст. Нахуст мавзӯҳои баланд, гоҳҳои олии, ифшои дарди дили инсонҳо, ифода намудани орзуи ормонҳои наҷиби кулли башарият, доир ба масъалаҳои гуногуни зиндагӣ. Дуввум бошад бадеӣ, санъати волои сухани ноби шоир аст, ки ҳар қаламкаш дар гуфтани он очиз хоҳад монд. Яъне дар ашъори Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ шаклу мазмун, зохиру ботин бо ҳам тарозуи ду пахлу баробар ва ҳарду пахлу ҳамсадо, ҳамнаво ҳастанд ва ҳарду барои тавлиди газалҳои ҷовидона сахмгузоранд. Мо дар боло асосан дар бораи мавзӯю мӯҳтавои газалиёти Хоҷа бештар таваккуф кардем. Акнун лозим меояд, ки баъзе хусусиятҳои бадеии ашъори Ҳофизро баррасӣ намоем.

Пеш аз ҳама, газалиёти шоир раван, содда, ва аз ҳар гуна тақаллуфоти зиёди орианд. Ҳофиз бо зеботарин алфоз барои арӯсони маъонӣ пероҳане оростааст. Маҳз тавбама омадани ҳамин ду чиз сабаби ҷаҳонгир шудани газалиёти Хоҷа гардидаанд. Салосату балогат, фасоҳату зебогуфтории адиб савтиёт ва оҳангнокии шеъри ӯро таъмин кардаанд, ки тайи 700 сол ҳофизону мутрибон газалиёти ӯро замзама мекунанд. Бе ягон муболиға метавон гуфт, ки дар ҳар як газал, дар ҳар як байт, дар ҳар як мисраъ, дар ҳар як пораи шеъри Хоҷа Ҳофиз санъате истифода шудааст ва онҳо оростагию перостагии шеъри адибро таъмин кардаанд. Чанд мисол:

Саволу ҷавоб:

Гуфтам: «Эй султони хубон, раҳм кун бар ин гариб!»

Гуфт: «Дар дунболи раҳ дил гум кунад мискин гариб!»

Гуфтамаи: «Бизгор замоне!» Гуфт: «Маъзурам бидор?»

Хонапарварде чӣ тоб орад гами чандин гариб»

Дар ин ду байт гайр аз санъати саволу ҷавоб боз санъатҳои дигари шеърӣ, аз қабилӣ маҷоз, киноя, таносуби сухан, ҳусни матлаъ низ бамаврид истифода шудаанд. Вале дар ин пора санъати саволу ҷавоб дар ҷои аввал меистад, мақоми шоиста дорад.

Санъати ташбеҳ:

*Килки Ҳофиз шакарин оби набот аст, бичин!
Ки дар ин боғ набинӣ самаре беҳтар аз ин.*

Дар ин байт ширинии шеърашро ба шакар ва маҳсули қаламашро ба оби набот ташбеҳ намудааст. Боғ бошад киноя аз осораш, аз газалиёташ мебошад.

Санъати тачниси лафзи он аст, ки дар мисраъе ё байте шоир калимаҳои монандро истифода мебарад, ки онҳо маъноҳои гуногун доранд:

*Зулф бар бод мадеҳ, то надихӣ барбодам,
Ноз бунёд макун, то наканӣ бунёдам.*

*Дӯш огаҳӣ зи ёри сафаркарда дод бод,
Ман низ дил ба бод диҳам, ҳар чӣ бод - бод.*

*...Ки Доро, ки дорои офоқ буд.
Ба дорандагӣ дар қаҳон тоқ буд.*

Тачниси маънавӣ

Тачниси маънавӣ он аст, ки як калима ё як ибора ба ду маъно ояд. Масалан, дар байти зер калимаи ширин ба ду маъно: якум – номи инсон – қаҳрамони достони «Хусрав ва Ширин» ва дуввум ба маънои ширин, болаззат мавриди истифода қарор ёфтааст:

*Гарчи Фарҳодам, ба талхӣ ҷон барояд, ҳайф нест,
Бас ҳикоятҳои Ширин боз менад зи ман.*

ШҶҲРАТИ ҚАҲОНИИ ҲОФИЗ

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозӣ ханӯз дар айёми зиндагиаш дар байни хосу ом ва хурду бузурги Эронзамин ва он кишварҳое, ки бо забони тоҷикӣ-форсӣ тақаллум мекарданд, аз қабилҳои Хуросон, Мовароуннаҳр, Ҳиндустон, Осиёи Сағир ном ва мақоми шоиста пайдо карда буд. Маҳз дар ҳамин даврон, дар асри XIV ғазалхояш ба забони туркӣ тарҷума ва паҳн гардид. Аз оғози асри XV ғазалҳои шӯрангезаш ба кишварҳои Аврупо бол заданд, ворид гардиданд ва дар қалби мардуми ин китъаи бофарҳанг ва соҳибтамаддун ошён гузошанд ва чароғи

маърифаташонро боз ҳам фурузон гардониданд. Оре, халқҳои ҷаҳон Ҳофизро ҳамчун марди назарбаланд, хайрхоҳи бечорагон ва дармондагон, адолатпарвар, ринду ҳаётдӯст шинохтанд. Ҳофиз аз ҳамаи рӯзгор барои онон қутби сухани воло ва маъбади тафаккуру андешаи волою расо гардид. Дар ҷаҳони шеърӣ адаб бемонанд бимонд.

Аз асри XV сар карда, ашъори Ҳоҷа ба забонҳои англисӣ, франсавӣ, олмонӣ, италиявӣ, арабӣ, чехӣ, булғорӣ, русӣ, гурҷӣ, озарбойҷонӣ, ҳиндӣ, тоторӣ ва ғайра тарҷума ва нашр гардиданд. Таъсири газалиёти шоир дар байни аҳли илму адаби ин кишварҳо чунон пурзӯр буд, ки ҳатто сиёсатмадорони соҳибном эътиқод ва эҳтиром ба Ҳоҷа гузошта буданд. Масалан, яке аз бунёдгузори Ҳизби коммунистӣ Ф. Энгелс олмонӣ чунин мегӯяд: «Ашъори ринди бебоқ Ҳофизро, ки забонаш басо ширину хушсадо аст, дар асл ба форсӣ хондан хеле гуворост».

Шоир ва мутафаккири барҷастаи Олмон Ҳёте (1749-1832) яке аз эътиқодмандтарин шогирдон ва мӯътақидони Ҳоҷа Ҳофиз гардид. Ӯ чунон шефта ва мухлиси шеърӣ шоир шуд, ки дар пайравии газалиёти Ҳофиз «Девони шаркию гарбӣ»-ашро офарид. Ҳёте дар ситоиши Ҳофиз мегӯяд: «Ҳофиз бузургтарин ва босафотарин шоирест, ки ба зебоҳои ин ҷаҳон саҳт дилбастагӣ дорад. Ӯ аз ҳар чизе, ки дасту пойи инсонро мебандад, эътироз мекунад, аз вобастагӣ дурӣ мечӯяд. Барои касе, ки бо ӯ каме ошноӣ пайдо кардааст, Ҳофиз тамоми умр ҳамсафару шарикӣ меҳрубон хоҳад монд. Имрӯз, баъди садсолаҳо ҷӯпону корвониён дар роҳпаймони худ огоҳона, газалиёти шӯрангези ӯро замзама мекунанд. Ва ин ба хотири он нест, ки маънии каломашро фаҳмидаанд, балки барои он маҳбуб аст, ки таронаҳояш ҳамеша аз сидқу сафо ва ҳақиқат башорат медиҳанд.»

Ҳёте дар пайравии газалиёти Ҳоҷа ба забони олмонӣ ғазал гуфт ва ба ҳамин тарик, дар адабиёти олмон жанри ғазал арзи вучуд кард. Ҳёте дар дар ғазал ба хусусиятҳои жанрии он саҳт риоя кард. Ғазалҳои Ҳёте ҳам матлаъ ҳам мақтаъ доранд, тарзи кофиябандиашон низ як аст.

Пасон таъсири газалҳои Ҳофиз ба адибони рус, аз ҷумла ба А. Пушкин, А. Фет, И. Чернишевский, А. Толстой ва С. Есенин басо бузург будааст. Масалан, Л.Н. Толстой менависад, ки яке аз дӯстони наздиқаш А. Фет бисёр вақташро ба тарҷумаи ашъори Ҳофиз сарф мекунад. Аз ин хеле шод мегардад ва бо камоли ифтиҳор дар як мактубаш ба ӯ мегӯяд: «Модоме, ки шумо бе тарҷумаи газалҳои Ҳофиз наметавонед зист, Худованд ба шумо барори кор диҳад ва мададгоратон бошад».

Асосгузори адабиёти рус А.С. Пушкин ба Ҳофиз дилбастагии зиёд дошт. Аз газалиёти Ҳоҷа завқ мебурду ҳам илҳом мегирифт. Вақте, ки Чернишевский дар маҳбаси Қалъаи Брест шеъри Пушкинро дар васфи Ҳофиз хонд, чашмонаш ашқбор гардид.

Афанасий Фет дар сарсухан ба маҷмӯаи «Аз Ҳофиз» маҳбубият, қудрату тавоноии шеъри Ҳофизро баён намуда, таъкид менамояд, ки осори ӯ барои тамоми инсоният хизмат мекунад ва барои ҷаҳонӣён баробар тааллуқ дорад. Яъне ӯ нобиға ва шоири умумибашарӣ будани Ҳофизро ханӯз дар ҳамон давра фаҳмида, эътироф карда будааст. Ба гуфтори ӯ таваҷҷӯҳ кунед: «Аввалан, рӯи афкори инсонӣ кайҳо ба он авҷи фазову фалак расида, ки мо дар эҷодиёти шоирону андешамандони гарбиамон мушоҳида кардем. Дар шигифт мемонем ва ба хулосае меоем, ки гулҳои атромези шеъри асил сарфи назар аз даври замон ва ҷойи рӯидашон пажмурда нахоҳанд шуд, рӯи ҳазонро нахоҳанд дид. Шоир ҳамон аст, ки парвоз мекунад».

Яке аз шоирони тавоноии ибтидоии асри XX-и рус С. Есенин ба Ҳоҷа ва умуман ба адабу фарҳанги тоҷику форс муътақид будааст ва дилбастагии хосса доштааст. Бештар эътиқодмандии ин шоири рус ба Саъдӣ ва Ҳофиз будааст. Ҳатто ба хотири ин ду бузургвор шаҳри Шероз ва пайваста ба он аҳли Аҷамро ситонӣ ва тавсиф кардааст:

*Ғарқ аст ба нури моҳ Шероз,
Ҷӯшида дар осмон ситора.
Ояд бадам аз ниқоб, к-онро
Пӯшанд ба рӯи моҳпора.
Ғарқ аст ба нури моҳ Шероз.*

Шӯхрату мақоми газалиёти Хоча Ҳофиз дар байни ҳоси
оми мардуми Фарб, аз ҷумла мардуми Русия чунон гул-гул
андохт, ки мисли халқҳои кишварҳои мусулмон аз ғазалҳои
шоир фол мекушоданд. Дар ин маънӣ боз чунин мегӯянд:

*Фол дидам хешрову ёри зеборо,
Фол аз пайванди байни ӯву худ дидам.
Бар тамоми пурсишам аз Ҳофизӣ доно
Посухи ҳаққониву маъқул бишнидам.*

Ҳамин тавр, дар ақсои олам шӯхрати Хоча хеле васеъ домон
густурдааст ва аз ин лиҳоз, наметавон ҳамаи он гуфтори
бузургонро ин ҷо ёд кард. Мо бо номи чунин бузургмардон
меболему ифтиҳор дорем ва бояд саъю талош намоем, то дар
қору зиндагиамон номбардори бузургони пешин, аз ҷумла
Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ бошем. Шоиста он
бошад, ки дар анҷоми сухан ё дар фасли Хоча Ҳофиз андешаи
хурро бо як пора шеърӣ устод Лоик ҳусни мақтаъ бубахшем:

*Решаи ман, манишаи аҷдоди ман.
Асли ман, Эрони ман, бунёди ман.
Ҷони мо чун риштаи дубофтаст,
Бофти ман, тору нуди ёди ман.
Зимни номи ту ба фардо мебарад
Гӯшаи таърихро авлоди ман.
Дар ту мебинам камоли оли хеш,
Эй зи салсоли адам ҳамзоди ман.*

САНЪАТИ ИҲОМ ВА ТАҚСИМ

Санъати иҳом мураккаб аст. Ҳар хонанда онро аз байт
пайдо карда наметавонад. Шоир дар байти хеш матлабро ба ду
маънӣ баён мекунад ва хонанда нахуст ҳамон матлаби аввал ва
соддаро дарк мекунад, вале мақсади асосии шоир маъно
дувум ё дур аст. Ба ин восита хонандаро ба роҳи дигар бурда
метавонад.

*Ин ки мегӯянд: «Он беҳтар зи ҳусн»?
Ёри ман ин дораду он низ ҳам.*

Дар ин байт калимаи он дорои ду маъноист. Нахуст ишорат, ҷонишин аст ва дувум, ба маънои шахс (дар ин ҷо ёр)-и ситорагарм омадааст.

1. Дӣ дар миёни зулф бидидам рухи нигор
Бар ҳайате, ки абр муҳити қамар шавад.
2. Гуфтам, ки: «Ибтидо кунам аз бӯса? Гуфт: Не,
Бигзор то ки моҳ зи ақраб бадар шавад».

Дар байти нахуст Хоча таъкид кардааст, ки дар миёни ду зулф дидор, яъне рӯи ёрашро дидааст. Агар зохиран назар кунем, абрҳо болои мохро мегиранд ва ин табиист. Аммо муроди шоир маънои аввал дидори ёр аст. Илова ба ин, Хоча боз дар ин маврид аз санъати кинояи маҷоз истифода бурдааст. Яъне абр сиёҳ аст ва шабоҳат ба зулфи ёр дорад, моҳ сафед асту киноя аз рӯи нигор мебошад. Абри сиёҳу моҳи мунир дар ин пора боз тазод шуда омадаанд. Санъати саволу ҷавоб дар байти дуюм шеърро боз ҳам зебою хушоҳанг кардааст. Ошиқ аз маъшуки худ бӯса талаб мекунад, вале маъшуқ розӣ нест ва посух медиҳад, ки бигзор то моҳ аз зери абр (ақраб) барояд. Боз ақраб номи бурҷ ҳам хаст. Ин маънои зоҳирӣ ё наздики байт аст. Маънои дур, мақсади қаҳрамони лирикӣ дар он аст, ки ағёр бираваду мо ба ҳам танҳо бимонему ба дидори якдигар бирасем.

САНЪАТИ ТАЗОДУ МУҚОБИЛА:

1. Болобалани шивагари нақибози ман
Кӯтоҳ кард қиссаи зӯҳди дарози ман.
2. Дар остони ҷонон аз осмон бияндеш,
К-аз авҷи сарбаландӣ афти ба хоки пастӣ.
3. Хоҳӣ, ки сахту сусту ҷаҳон бар ту бигзарад,
Бигзар зи аҳди сусту суҳанҳои сахти хеш.
4. Дило, зи ҳаҷр мақун нола, дон, ки дар олам,
Ғам асту шодшо хору гулу нишебу фароз.

Санъати тазод он аст, ки ду чиз, ду ва зиёда ашё аз лиҳози мазмун ё маънӣ зидди якдигар гузошта мешаванд. Аз ҳамин нигоҳ, дар байти нахуст калимаҳои баланд бо паст, дар байти

дуввум остон (яъне замин) бо осмон, сарбаландӣ бо хоки пасти, дар байти сеюм сустӣ ба сахтӣ ва ниҳоят, дар байти чорум ва мисраи дуом тамоми мисраъ бо санъати тазоду муқобила бунёд ёфтааст, ки зерашон хат кашидаем.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Шеъри Ҳиётеро дар ситоиши Ҳоча Ҳофиз хонед ва ҳифз намоед.
2. Дар оғози мавзӯё ё фасл овардани чунин намунаҳоро дар адабиётшиноси чӣ мегӯянд?
3. Дар бораи давраи кӯдакии Шамсиддин нақл кунед.
4. Шамсиддини хурдсол ба чӣ қор бештар майлу рағбат дошт?
5. Чаро Шамсиддин Муҳаммадро Ҳофиз ва Ҳоча мегӯянд?
6. Чаро Ҳофиз ба Ҳиндустон нарафт?
7. Дар бораи поёни рӯзгори Ҳоча Ҳофиз нақл кунед.
8. Ғазалҳои Ҳофиз аз ғазалҳои шоирони гузашта бо кадом хусусиятҳояшон фарқ мекунанд?
9. Дар бораи воҳӯрии Ҳофиз бо Темури Ланг чӣ андеша доред? Оё ривояти нақлшуда ҳақиқати воқеист ё бофтаи Давлатшоҳ?
10. Рафтори Ҳоча Ҳофиз нисбати шох дуруст буд?
11. Дар бораи мероси адабии Ҳофиз нақл кунед. Аз ӯ то замони мо чанд ғазал боқӣ мондааст?
12. Ҳофиз дар қасидаҳояш киҳоро мадҳ кардааст?
13. Рубоиёти Ҳофиз бо рубоиёти халқӣ чӣ ҳамбастагӣ ва чӣ муносибат доранд?
14. Ғазали «Воизон»-ро ҳифз намоед ва гӯед, ки чаро воизонро мазаммат намудааст?
15. Чаро Шоҳ Шучоъ Ҳофизро бад дид?
16. «Гурбаи зоҳид намозхон шуд». Оё сухани Ҳофиз қобили қабул аст?
17. Имрӯз намояндагони дини Ислом Чашни Наврӯзро чӣ гуна ид мекунанд?
18. Муносибати Ҳофиз нисбати Чашни Наврӯз чӣ хел аст?

19. Шумо дар мактаб Иди Наврӯзро чӣ хел мегузаронед? Кадом суннатҳои мардумро вобаста ба ин чашн медонед?

20. Ҷазали «Боди наврӯзӣ»-ро байт ба байт маънидод намоед.

21. «Мири наврӯзӣ» кист? Дар бораи расму русуми қадима ҳикоячае нависед.

22. Ҳофиз аз кадом санъатҳои бадеӣ бештар истифода бурдааст?

23. Ҳофиз дар бораи хунари ғазалсароии худ чӣ мегӯяд?

24. Чаро Ҳофизро лисонулғайб мегӯянд?

25. Шоирӣ олмонӣ Ҳиёте дар пайравии Ҳофиз кадом асарашро офарид?

26. Шоирони рус дар бораи бузургии Ҳофиз чӣ гуфтаанд?

27. Чаро С. Есенин ба Ҳофиз эътиқодманд гардидааст?

28. Чаро Лоик мегӯяд: «Чони мо чун риштаи дубофтаст». Мисраъро шарҳ диҳед.

29. Дар бораи шӯҳрати ҷаҳонии Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ иншо нависед.

РҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ:

1. Маҷмӯаи дастаҷамъии «Чашномаи Ҳофиз». Душанбе, «Дониш», 1971.

2. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII–XIV, китоби дуюм (гурӯҳи муаллифон). Душанбе, «Дониш», 1983.

3. Туйҷӣ Мирзод. Таълиму таҳлили асарҳои лирикӣ. «Маориф», Душанбе, 1992.

КАМОЛИ ХУЧАНДӢ (1321-1401)

Ҷар байти Камол, албатта, як мазмуни хоси тозаи обнарасида дорад ва ӯ аз дигарон ҳам ҳамин мазмуни хосро талаб мекунад.

Камол устоди бузурги забон аст. Ӯ дар аксар байтҳои худ як ё ду сухани думаънидорро кор мефармояд, ки бо гирифтани ҳар кадоми он маъниҳои мазмуни он байт пурра мебарояд.

Устод Айни

Мавзеи Валиёнқӯҳ ҷойи босафоест. Он дар атрофи шарқии шаҳри Табрез, дар домани қӯҳ воқеъ гардидааст. Боғоти мардуми дорони шаҳришин дар Валиёнқӯҳ домон густурдааст. Эшон дар се фасли сол: баҳор, тобистон ва тирамоҳ он ҷо ба фарогату меҳнат вақти қимати хешро масруф мебаранд ва бештари соҳибони боғ аз ҳосили мевачоти он боғҳо рӯзгори хешро пеш мебаранд ва ҳамчунон соҳиби давлату сарват шудаанд. Инак, роҳи мо он ҷост ва меҳоҳем бо шумо лаҳзае он ҷо бошему аз насими рӯҳбахши Валиёнқӯҳ лаҳзае, соате, фондае бардорем ва андак ҳузуру ҳаловате намоем.

Аз дарвозаи дутабақаи ораста бо нақшунигор вориди боғ гардидем. Бешубҳа, чорбоғ ба таърифу тавсиф арзанда ва шоиста будааст.

Хиёбони ду тарафи он гулзор. Вале хусну малоҳати онҳо коста, баргҳои заъфаронии гулҳо болои замин рехта, қолинҳои пуриакшу ниғорро пешни назар оварда ва шукӯҳу шаҳомати чорбоғро хусни тоза бахшидаанд. Аз гулзор андак канортар радаи дарахтони сермева сар ба замин ниҳодаанд ва гуё мо – меҳмононро истикболу пазирой доранд. Чун ба қалби чорбоғ расидем қасри бошукӯҳе моро истикбол гирифт. Дар пешгоҳи қаср суффаи бузурге муязан шуда. Аз он поёнтар сарҳавз бунёд ёфтааст. Гирдогирди онро дарахтони мачнунбед, шамшод, анҷир, себу зардолу зеб мебаранд. Себҳои суп-сурх болои оби мусаффои сарҳавз чун тифлони шӯҳ болои об бозӣ мекарданд. Аз насими шӯҳу бозии себу анҷирҳо бинанда ҳаловат ва лаззат

мебурд. Болои сӯфа чанд нафар мардони солор ва чавонон нишаста. Дар байнашон болотар аз ҳама пири хирадманде болои бистар таъя зада. Аз ду тарафаш ду чавонмард таъя медоранд. Пири дунёдида бо аҳли нишаст сӯҳбат дорад. Ӯ охиста ҳарф мезанад. Аз афташ, дардманд аст. Бузургон бо камоли эҳтиром ва эътиқод ба суҳанони он бузургвор гӯш медиҳанд. Мо ба эшон наздик мешавем

- Азизон, дунё ҳамин аст, омадем, боз меравем. «Осиёб ба навбат» гуфтаанд. Вале агар инсон дар дил умеду орзуе дошта бошад ба он нарасида чон ба Ҳақ таслим кунад, бисёр кори бад аст, балки дарднок ва аламовар мебошад. Алқисса, ин орзуо умедро бо худ ба гӯр мебарад. Бори нахуст аст, ки банда дарди диламро ба шумо ифшо мекунам, бори аввал аст, ки назди шумо диламро мекушоям. Ин ба он хотир аст, ки шумо пайвандонам, дӯстонам, шогирдонам бидонед, ки ман чӣ умеду орзу доштам. Барои ин ту, шогирди меҳрубон, Содиқи Солах, бархезу рафта дафтари давогу калам биёр ва дарди диламро рӯи когаз биёр! Шояд ин абёти охири ман бошад ва зимнан котибии Шумо ҳам?!

- Ба чашм, Устод! Аммо Шумо ин тавр нагӯед. Ҳоло боқувват. Сӯҳбат имрӯз хеле тафсид. Иншооллоҳ, фардо ба по меҳезед. Дар гундоштани ҳосили дарахтон роҳбару сарварамон мешавед.

- Акнун бе ман, шумо - пайвандонам, ин корхоро анҷом хоҳед дод.

Рафту тез бозомад ва дар рӯ ба рӯи устод нишаст ва омадан навиштан гардид.

- Дӯстони меҳрубон! Кайҳост, ки ин газалро гуфтаам, вале ҳанӯз касе аз он воқиф нест. Онро дар ниҳонхонаи дил маҳфуз гузоштаам. Имрӯз соатам фаро расид, то як пораи диламро пешни шумо гузорам.

Азизонам! Шумо хуб медонед, ки мани бечора дар ин шаҳри шумо ғарибу мусофирам. Ғарибӣ дарди бедармон будааст. Ман бо шумо бошам ҳам, дилам, он ҳост дар Ватан, дар Хучанд аст. Акнун, мулло Содик, навис:

*Дил муқими куйи ҷонон асту ман ин ҷо ғариб,
Чун кунад бечораи мискин тани танҳо ғариб.*

*Орзуманди диёри хешаму ёрони хеи,
Дар чаҳон то чанд гардам бесару бе но гариб?!
Чун ту дар гурбат наяфтодӣ, чӣ донӣ ҳоли мо?
Меҳнати гурбат надонад ҳеч кас, илло гариб.*

*Ҳаргиз аз роҳи карам рӯзе напурсидӣ, ки чист?
Ҳоли зори мустаманди монда дур аз мо гариб?*

*Чун дар ин даврон намеафтад касе бар ҳоли мо,
Дар чунин шаҳре ки мебинӣ, ки афтад бо гариб.
Дар гарибӣ чон ба сахтӣ медиҳад мискин Камол,
Во гарибӣ, во гарибӣ, во гарибо, во гариб!*

Шоир пас аз ин хомӯш монд, аз гуфтор лаб баст. Ҳозирин низ хомӯш буданду аз чашмонашон ашк шашқатор мерехт. Лаҳзаҳои дардомез охиста-оҳиста, вале хеле пурсӯз гузаштанд. Камол боз сар боло кард ва бо чашмони фурурафтааш оқилона, хирадмандона ва мустамандона ба ёрону шогирдони бовафояш назар афканда гуфт:

- Шогирдони меҳрубон, дӯстон, шояд шумо ба фақири гариб суол диҳед, ки чаро дар ҷавонию миёнсолиятон ба Ватан барнагаштеду имрӯз ва дар ин лаҳзаҳо ёди Хучанд мекунеду нолаи пурсӯз доред? Ба ин суол посух додан ҳам душвор асту ҳам осон. Ба ҳар ҳол, дар ин маврид посух додан айни муддаост. Бояд шумо аз ҳақиқати ҳол огоҳ бошед. Ба ин хотир, таманнои он дорам, то шуморо бо рӯзгори пешинам андак ошно созам. Қиссаи рӯзгори банда чандон дароз нест, вале басо дарднок аст.

Ман дар шаҳри бостонии Хучанд, дар лаби рӯди Сайхун, ки баъдтар онро Сир номиданд, ба дунё омадаам. Дар ҳамин ҷо ба мадраса дохил шуда, илму дониш омӯхтам ва аз илмҳои маъмули замона: илми калом, фикҳ, таърих, адабиёт ва ғайра бархурдор шудам. Шеърҳои хеле барвақт сар кардам, он вақт ханӯз кӯдак будам. Падарам аз аҳли доро ва аз авлоди сайидиҳо буд. Дар Хучанд ва тобеоти он мақому манзалат доштанд. Аз ин лиҳоз, барои касбу камолоти банда шароит муҳайё буд. Пас аз хатми мадраса бо иҷозати волидайн сафари ҳаҷро ихтиёр кардам. Он вақт (с.1356) аз умрам 35 сол гузашта буд. Дар роҳ азоби сахт кашидам. Сарбозони горагари мугул харчи роҳамро

ситонданд ва ман бо сад душворӣ ба Макка расидам. Пас аз зиёрати Каъба ба Табриз – ба ҳамин шаҳри шумо омадам. Табриз шаҳри озодаю обод буд ва ба ман хуш омад ва ман дар ин ҷо иқомат ихтиёр намудам. Мурод доштам, ки андак дами беғам занам. Аз бузургонаш илму адаб омӯзам, таълим бигирам ва пас ба Ватан баргардам. Сад афсӯс, ки ин тавр нашуд. Тухтамишхон – яке аз авлодони Чингизи хунхор бо лашкари гарон касди Табриз кард. Ин ҳокими хунхор нахуст Дарандро, чанде баъдтар Табризро чун тунбоди шум ба қалбаш фуру бурд. Бештари шумо ба ин хаводиси пурмочаро шоҳид будед. Ин марди хунхор аз ин шаҳри ободон сарвату боигарии зиёдеро ба яғмо бурда, мардумро хонахароб кард. Маро низ бо хоҳиши бонуи дӯстдоштааш гулом карда, ба пойтахташ – шаҳри Сарой бурд. Чор сол он ҷо бимондам. Аз он бесаводон эҳтиром дидам. Барои завҷаи Тухтамишхон газал эҷод мекардам. Дар базму хурсандиҳои дарборӣ газалҳои ошиқонаи бандаро мутрибон замзама мекарданд. Яке аз газалҳои пуршӯре, ки ба онон хеле писанд омада буд, чунин матлаъ дошт:

*Агар Сарой чунин асту дилбарони Сарой,
Биёр бода, ки ман фориғам зи ҳарду сарой!*

Дӯстони азиз, ин шабнишиниҳою хурсандиҳо бароям қимате надоштанд, чунки он даргоҳ бароям мотамсароеро мемонд. Қасд кардам, ки аз Сарой гурезам. Шароит ҳам бароям мухайё гардид. Амир Темури Курагон алайҳи Тухтамиш лашкар кашида (с. 1385), Саройро ишғол намуд. Тухтамиш гурезон шуд. Ман хостам, ки аз ҳамон ҷо ба Ватан бозгардам, вале ба мурод нарасидам. Одамони Темур дар роҳ маро дастгир намуданд ва он ҷӣ доштам, ҳамаро ба яғмо бурданд ва бандаро боз ба Сарой оварданд. Ман боз ба Табриз баргаштам ва аз он рӯз то ин дам бо шумоям, азизонам. Ин аст қиссаи рӯзгори ман. Акнун маро хобонед, монда шудам. Қайҳо мехостам, ки ба шумо саргузашти талхамро қисса кунам, вале ҳеҷ мавриди муносиб намешуд. Шукри Худои таъоло, ки имрӯз ба мурод расидам. Аз шумо илтиҷо мекунам, ки он ҷӣ гуфтам, пас аз марғам ба дӯстон ва ҳамдӯронам расонед, қисса кунед, ки Камоли ғариб ягон лаҳза бе ёди Ватан, бе ёди Хучанд набуд.

Мувофиқи хоҳишаи Камолитдин Масъудро хобонданд. ӯ

дигар гап назад, лаб аз гуфтор бубаст, монда шуда буд, чашмонашро пӯшида, оҳиста нафас мекашид. Ёрону шогирдони вафодор хомӯшона ба марди бомаърифату пири тарикат назар мекарданд ва гӯё ба ӯ видоъ мегуфтанд. Содиқи Солеҳ дасту пой сардгаштаи устодро мемолид. Пас ба шайх Начмиддини Табрэзӣ ишорат намуд, бо амри эшон Содиқи Солеҳ оғози тиловати сураи Ёсин кард.

Ҳамин тавр, баъд аз чанд лаҳза дили шоири бузург Камоли Хучандӣ аз задан боз монд, ки ин дар соли 1401 ба вукӯъ омада буд.

МЕРОСИ АДАБИИ КАМОЛ

Бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки девони Камол пурра то замони мо омада расидааст, ки он шомили 14 ҳазор байт мебошад. Эҷодиёти шоир дар жанрҳои хурди лирикӣ: ғазал, рубой, китъа ва қасида суруда шудаанд. Дар ин маънӣ Абдурахмони Ҷомӣ дар боби ҳафтуми «Баҳористон» чунин мегӯяд: «Вай дар латофати суҳан ва диққати маънӣ ба мартабаест, ки беш аз он мутасаввир¹ нест». Худи Камол ба ҳамин маънӣ ишорат намуда, дар як ғазалаш мегӯяд:

*Чу девони Камол афтад ба дастат,
Навис аз шеъри ӯ чандон, ки хоҳӣ.
Ҳаёлотии ғарибу лутфи ҳарфаиш
Агар хоҳӣ, ки дарёби камоҳӣ².
Зи ҳар лафзаи равои мағзар, чу хома,
Ба ҳар ҳарфаиш фуру равои чун сиёҳӣ.*

Девони Камол бештар аз ғазал иборат аст. 95 ғазали шеърҳои девонро ғазал ташкил медиҳад. Дар девон 977 ғазал, 101 китъа, 37 рубой, 11 муаммо, 1 мустазод ва 4 қасида дохил гардидаанд.

Мусаллам гардид, ки Камол дар сурудани қасида чандон майлу хоҳиш надошт. Сабаби ин дар чист? Ва ин суолро ҳанӯз

¹ Мутасаввир – кобили дарк, тасаввуршаванда.

² Камоҳӣ – ҳақиқат, воқеият, ҳамин тавре, ки ҳаст.

Давлатшохи Самарқандӣ ҷавоби неку дода: «Шайхро илтифоте ба мадҳи мулук... набуда». Бинобар ин, ба ин, ба ин жанр чандон таваҷҷӯҳ накард ва пас аз газал ба сурудани қитъаот бештар майл намуд. Боз ин фикрро худи шоир тақвият медиҳад:

*Дастӣ султонон намебӯсад Камол,
Нест султонро ба дарвеш эҳтиёҷ.*

Камоли Хучандӣ аз адибони бузурги гузашта хунари шоирӣ, балоғату фасохати каломи бадеиро омӯхт ва ҳифз намуд. Шоир пеши бузургони адаб чун устод Рӯдакӣ, Фирдавсию Носири Хусрав, Фаррухию Манучехрӣ, Саноию Аттори Нишопурӣ, Ҷалолиддини Балхию (Румӣ) Амир Хусрав, Саъдии Шерозӣ сари таъзим фуруд овард. Эҷодиёти онон барояш мактаби омӯзиш. Камол бухусус ба Саъдӣ ва Ҳоҷа Ҳофиз муҳаббати хоса дошт. Ӯ дар як газалаш Саъдиро ба Рустами Дастон ташбеҳ намуда, ҳешро ҳамоварди тавонояш ба қалам додаст:

*Гуфтем ҷавобе на кам аз гуфтаи Саъдӣ,
Балк-ин ду газал хубтар аз якдигар афтод.
Ин лоф на дархурди Камол аст, валекин
Бо Рустами Дастон бизанад, ҳар кӣ дарафтод.*

Шоир ба бисёр газалиёти Саъдӣ ва Ҳофизӣ Шерозӣ назира гуфтааст. Ин амали шоиста ду сабаб дорад. Нахуст, шоир ба газале ҷавоб мегӯяд, ки чӣ аз лиҳози мазмун ва чӣ аз лиҳози шаклу санъати бадеӣ олай бошад. Дигар, шоир ба ин восита ба соҳиби газал ҳусни таваҷҷӯҳ ва маҳбубияти хоса доштани ҳешро таъкид менамояд. Аз ҳамин нигоҳ Саъдӣ ва Ҳофиз ба Камол наздик буданд ва ба онҳо меҳр дошту эшонро кутби газал медонист. Таваҷҷӯҳ кунед:

Камол:

*Биё, соқӣ, ки беҳи гам ба даври гул барандозем,
Маҳе гулгун талаб дорему гул дар соғар андозем.*

Ҳофиз:

*Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сақф бишхофему тарҳи нав дарандозем.*

Шоистаи гуфтан аст, ки ин ду шоири бузург на танҳо дар сухан, балки дар амал бо ҳам наздик буданд, ғойбона ба ҳам ихлос ва меҳру муҳаббат доштанд. Ба воситаи нома аз ҳолу

аҳволи якдигар огоҳ мешуданд, ғазалиҳои тару тозаи ҳешро ба воситаи номаҳо ҳадяи якдигар мекарданд.

1. Ёр гуфт: «Аз ғайри мо нӯшон назар!».

Гуфтам: «Ба чаши»,

«В-он гаҳе дуздида дар мо менигар».

Гуфтам: «Ба чаши»

2. Гуфт: «Агар ёбӣ нишони пойи мо бар хоки роҳ,
Барфишон он ҷо ба доманҳо гуҳар!»

Гуфтам: «Ба чаши».

3. Гуфт: «Агар сар дар биёбони гамам хоҳӣ ниҳод,
Ташинагонро муждае аз мо бибар!»

Гуфтам: «Ба чаши».

4. Гуфт: «Агар гардад лабат хушк аз дами сӯзони мо,
Боз месозаш чу шамъ аз дида тар!»

Гуфтам: «Ба чаши».

5. Гуфт: «Агар бар остонам об хоҳӣ зад зи ашк,
Ҳам ба миғзонам бирӯб он хоки дар».

Гуфтам: «Ба чаши».

6. Гуфт: «Агар гардӣ шабе аз рӯи чун моҳам ҷудо,
То саҳаргоҳон ситора мешумар».

Гуфтам: «Ба чаши».

7. Гуфт: «Агар дорӣ хаёли дурри васли мо, Камол,
Қаъри ин дарё бинаймо сарбасар».

Гуфтам: «Ба чаши».

Тазкиранигорон, аз чумла Давлатшоҳи Самарқандӣ ёд мекунанд, ки чун Хоча Ҳофиз байти сеюмро хонд, об дар чашмонаш ҳалқа зад ва гуфт: «Воқеъан, пояи ин мард бисёр баланд аст».

Оре, ғазали «Ба чаши» дар фасоҳату балоғат олист. Ба хамин хотир, дар асрҳои пасин ин ғазал дар байни адибон маъруф гашт ва чандин шоирон ба он назира гуфтанд.

МАЗЪЌИ ҒАЗАЛИЁТИ КАМОЛ

Мазъӯҳои ғазалиёти Камол хеле рангинанд: васфи ёри меҳрубон, тараннуми ишқи поки инсонӣ ва ирфонӣ тору пуди бештари ашъори шоирро фаро гирифтаанд. Камол бо камоли маҳорат симои зоҳирӣ ва ботинии маҳбубаашро доимо зебою дилкаш инъикос менамояд. Қаҳрамони лирикӣ (шоир) аз хусни расои худододи маъшуқааш шод асту меболад. Барои ӯ дидори

ёри меҳрубони гандумгуну шакарлаб азиз аст ва аз ҳама олами мавҷудот маъшуқааш волотар, болотар, азизтар, зеботару муҳташамтар аст. Вақте ки газали «Ёри гандумгун»-ро мехонем, хуб эҳсос менамоем, ки гӯё суруди халкиеро мутолиа дорем:

1. Ёри гандумгуну ман, гӯ, рӯи хирмансӯз нӯш
Варна хоҳад сӯхт хирман ҳар киро ақл асту ҳуш.
2. Рӯи гандумгун намуду чони мо як чав фуруҳт,
Аз чӣ шуд ёр инчунин гандумнамои чавфуруш?

Дар байти аввал қаҳрамони лирикӣ аз ёри меҳрубонаш илтиҷо мекунад, ки ҳусну чамоли худододашро, ки хирмансӯз аст, ниҳон кунад, зеро агар ин корро накунад, дилро ва ҳама тару хушкро месӯзонад. Дар мисраи дуюм боз ҳамин маъниро пурра намуда аст, тақвият бахшидааст. Дар ин байт шоир аз санъатҳои кинояву маҷоз истифода бурдааст. Калимаҳои «хирман» ва «хирмансӯз» ҳамин бори маъниро ба дӯш доранд. Шоир дар байти дувум натиҷа ё ҳосили байти аввалро зикр кардааст. Яъне, ин олиҳаи ҳусн сухани ошиқ (қаҳрамони лирикӣ)-ро гӯш накард, ба инбат нагирифт ва чони ширини ўро (ошиқро) бо ҳусну чамоли худ сӯзонд. Шоир барои тақвияти фикраш дар ин маврид ба хотири чозибу ширин баромадани суханаш аз мақолаи ҳикмати халқӣ истифода бурдааст. Дар байни халқи тоҷик мақоли «Гандумнамои чавфуруш» серистеъмол аст.

Дар газали «Хуш меояд» шоир доманаи ҳамин мавзӯро васеътар, фарохтар гирифтааст:

1. Навбаҳорон зи гулам бӯйи ту хуш меояд,
Ҳамаро боғу маро рӯйи ту хуш меояд.
2. Ҷамҷу наргис паниҳам чашим ба сарви лаби ҷӯй,
Ки маро қомати дилҷӯйи ту хуш меояд.
3. З-он ҳама ҳалқа, ки шамиод занад бар сари гул
Бандаро ҳалқаи гесӯйи ту хуш меояд.
4. Бӯйи гулзор хуш ояд ҳама касрову маро,
Нақхати хоки сари кӯйи ту хуш меояд.
5. Печи сунбул ба чаман ҳеҷ намеояд хуш,
Пеши рӯйи ту хама мӯйи ту хуш меояд.
6. Шеваи чашим чу наргис чӣ кунад шиваву ноз?
Шева аз наргиси ҷодуӣи ту хуш меояд.

*7. Чашм нақшуда ба рӯйи гул аз он рӯй Камол,
Ки назар бар гули худрӯйи ту хуш меояд.*

Камоли Хучандӣ дар байти нахуст ёд аз фасли гулу лола ва табиати зебои баҳорон мекунад. Гулҳои баҳорӣ бӯйи хуши туро ба машомам меоранд. Агар дигаронро боғу бӯи гулҳо мафтун гардонанд, маро дидори зебои ту писанд аст, хуш меояд. Дар байти дувум шоир таъкид менамояд, ки ман мисли наргис назар ба сарви лаби чӯй накунам, зеро қаду қомати сарвмонанди ту хуш аст ва мафтунӣ он гардидаам. Байти сеюм давоми мантиқии байти боло буда, қаҳрамони лирикӣ зулфони ёрашро ба ҳалқаи гул монанд кардааст. Яъне санъати ташбеҳро истифода бурдааст. Вақте ки насими баҳорӣ дар боғ мевазад, шамшод сар поён мекунад ва гесӯи ёрро навозиш менамояд. Дар ин маврид барои ифодаи фикр шоир санъатҳои киноя, таносуби сухан ва маҷозро гулчин намудааст. Дар байтҳои пасин ҳамин мавзӯ ва ҳамин мазмун бо рангҳои дигар хеле зебо ба қалам дода шудаанд.

Камол дар ғазалҳои ошиқонааш дар баробари ситоиш ва тавсифи ёри меҳрубон рақибу агёрро мазаммату нақӯиш кардааст, зеро ӯ дар роҳи ба мақсад расидан, яъне ба дидори маъшуқ расидан чун садди роҳ истодааст. Аз ин хотир ошиқ ба рақиб нафрату адоват дорад ва ӯро мазаммат менамояд:

*Рақиб гуфт: «Ту донӣ, Камол, қимати ман?»
Бигуфтам: «Эй дили сахтат ба гусса арзонӣ»
Туро ба соҳили Уммон ба сад дирам бихаранд,
Барои лангаркишти, ки бас гаронҷонӣ.*

Дар ин маврид шоир аз санъати саволу ҷавоб моҳирона истифода бурда, муносибати хешро нисбати рақиб иброз доштааст. Камол рақибро марди дилсаҳт, ва бо лутфи хоси хеш гаронҷонӣ (кундфаҳмӣ ва безавқӣ) ӯро ҳаҷв мекунад.

Ғазали «Ошӯби ҷонӣ» низ дар мавзӯи ишқи софи беолоиши инсонӣ суруда шудааст. Ин ғазал аз нигоҳи соддагию равонӣ таронаи халқиро ба ёд меорад:

*1. Ошӯби ҷонӣ, шӯҳи ҷаҳонӣ,
Беътиқодӣ, номехрубонӣ.*

2. *Гоҳам навозӣ, гоҳам гудозӣ,
Гоҳе чунишӣ, гоҳе चुнонӣ.*
3. *Аз ту сабури кардан, нигоро,
Натвои, валекин ту метавонӣ.*
4. *3-ин сон, ки дорӣ аз хеш дурам,
Гар мирам аз ғам, ҳолам надонӣ.*
5. *Гуфтам: «Нисорат созам дури ашк?!»
Гуфто: «Чӣ гӯям?» Дурр мечаконӣ.*
6. *Гар аз Камол, эй мӯнис, малулӣ,
Рафтам зи пешат бурдам фиғоне.*

«Ошӯби чонӣ» дар асоси се санъати бадеӣ: тавсиф, такрор ва саволу ҷавоб бунёд ёфтааст. Истифодаи калимаҳои «ошӯби чон», «шӯхи ҷаҳон», «безътикод», «номехрубон» чун шаддаҳои марҷон ва дурру марворид бамаврид омада, матлаҳои газалро рангин, дилнишин ва зебоӣ равон намудаанд.

Дар байти дувум калимаи «гоҳ» чанд бор такрор омада, фасоҳату балогати шеърро афзун гардондааст, онро гӯшнавозу дилнишин намудааст. Дар байтҳои сеюму чорум санъати тазод ҳолати рӯҳӣ, дунёи ботинии қаҳрамони лирикӣ (шоир)-ро нисбати маъшука ифшо кардааст. Боз дар ҳамина байтҳо шоир ба тарзи саволу ҷавоб ҳолати хеш ва ёри бевафои хешро хеле табиӣ ва шоирона ба қалам додааст. Камол дар мактаи газал аз рафтору номехрубонии дилдодаи хеш ошуфтаю малолӣ хотир шуда мегӯяд, ки агар аз ман малолӣ хотир шуда бошӣ, ман бо оби ҷашму бо оху нола аз наздат меравам. Аз ин нигоҳ, газал бо санъати ҳусни мактабӣ чамъбаст гардидааст ва басо самимӣ ва хушоҳанг баромадааст.

Дар газал, чуноне ки дар боло ёд кардем, шоир ишқи ҳақиқӣ, ишқи зиминии инсонҳоро ситудааст. Барои исботи ин фикр Камол дар байти ҳафтум ишораи хубе дораду мегӯяд, ки касд ё мурод аз ин газал тавсиф ва тараннуми сурати зебост. Вале Камол газалҳои орифона низ эҷод кардааст, ки дар онҳо ишқи илоҳӣ ва саъю талоши ошиқ дар роҳи ба Ҳақ расидан инъикос ёфтааст. Масалан, Камол дар газали «Ид шуд» ишқи илоҳиро хеле хуб тараннум намудааст ба матлаи ин газал тавачҷӯх намоед:

1. *Ид шуд, хоҳем дидан моҳ, яъне рӯи дӯст,
Рӯзадорон моҳи нав бинанду мо абрӯи дӯст.*

Ҳамин мазмун дар байтҳои зер низ ба маврид омадааст.

2. *Офтобӣ ту, мо чу зарра ҳама,
Ту бузургию мо ҳақир, эй дӯст.*

3. *Роҳ паймуд баче дар талаби дӯст Камол,
Дӯст дар хонаву мо гирди ҷаҳон гардидем.*

4. *Худ нест дар миёна дуӣ аз ягонагӣ
Гар неқ бингарӣ, ҳама бар хеш ошиқем.*

Камол дар байти дуввум дар зимни калимаи офтоб ишора ба парвардигор дорад. Ҷро Офтобу хешро зарра ба қалам додаст. Шоир аз санъати кинояю истиора (офтоб) ва тазоду муқобила (офтобу зарра) истифода бурдааст. Дар мисраи дуюми байти дуввум бузургу ҳақир бо ҳамдигар тазод шуда омадаанд.

Дар байти сеюм вожаи дӯст рамзист ва шоир Худоро дар назар дорад. Яъне гуфтан меҳодад, ки қаҳрамони лирикӣ дар талаб ё ҷустуҷӯи Оллоҳ аст. Вале пай намебарад ва намедонад, ки дӯсти ӯ дар хонаи ӯст яъне дар дили ӯст ва беҳуда саргардон аст. Мисраи дуюм мақоли халқӣ мебошад:

*Об дар кӯзаю мо ташиналабон мегардем,
Ёр дар хонаю мо гирди ҷаҳон мегардем.*

Ба хотир меорад, ки адиб басо нодиракорона аз асари мардумӣ истифода бурдааст.

Дар байти чорум низ ҳамин мазмуни орифоноро адиб бо тарзи дигар баён намудааст. Ба андешаи Камол инсонӣ комил, банди мусулмон бояд бо ҳам меҳру муҳаббат дошта бошанд.

КАМОЛ ҲАМЧУН ШОИРИ ХУДШИНОС ВА ВАТАНДҶСТ

Мавзӯи Ватан ва ватандӯстӣ дар адабиёти тоҷикӣ форс таърихи қуҳан дорад. Бахусус, пас аз соҳибистиқлол гардидани мардуми мо ва ба сари қудрат омадани сулолаи Сомониён ҳисси ватандӯстӣ ва ифтиҳори миллӣ дар байни мардуми ҳудодоҳ, аҳли қалам, арбобони илму фан, ҳокимону волиёни аҷамтабор ва ниҳоят шоҳони ин хонадон мисли Исмоили Сомонӣ бо

фарзандонаш пайдо шуду густариш ёфт. Дар эҷодиёти ўстод Рӯдакӣ ин мавзӯ хеле густурдааст. Устод хиштҳои аввалинро гузоштаанд. Шеърӣ «Бӯи ҷӯи мӯлиён»-ро намунаи беҳтарини ашъори ватандӯстона метавон донист. Баъдтар ин мавзӯ дар осори Фирдавсӣ ва Носири Хисрав бисёр амиқ ва пурдомана матраҳ гардидааст. Эҷодиёт ва рӯзгори Саъдӣ ва Ҳофизӣ Шерозӣ аз ин мавзӯ хеле серобанд. Саъдӣ аз сафарҳои тӯлонӣ боз гашта ба ватан омад. Ҳофиз ҳам Шерозро тарк кардан нахост. Оби Рукнободу гулгашти Мусаллоро биҳишти руизаминӣ донист. Ҳамин тавр, ба суоли «ватандӯст ва худшинос кист?» - чунин посух бояд дод: Шаҳсе, ки ба забонаш, ба кишвараш, ба зодгоҳаш, ба хонаю мактабаш муҳаббат дорад, аз гузаштааш ифтиҳор мекунад, арҷ мегузорад, ӯ ватандӯсту худшинос аст. Аммо ватандӯсту худшинос он нест, ки танҳо ифтиҳор кунад ё аз бузургони пешин биболаду халос. Балки он аст, ки барои ободии Ватан, саодати халқу диёр саъю талаш варзад, меҳнат намояд ва сахм бигузорад. Хониши аъло, одобу рафтори ҳамида, хурмату эҳтироми калонсолон ва ба хусус омӯзгорон низ аз худшиносӣ ва худогоҳию ватандӯстии шумо, шогирдонӣ азиз, сарчашма мегирад, файзу баракат меёбад.

Қамоли Хучандӣ давраи кӯдакию ҷавонияшро дар Ватан гузаронид. Ватан ӯро тарбият кард, ба қамол расонд. Ӯ аввалин абёти рангинашро дар Ватан, дар Хучанд эҷод кард ва баъд барои ҳаҷ кардан ҷомаи сафар пӯшид. Ҳамон замон ки аз тарҷуман ҳолаш равшан гардид, Қамол пас аз зиёрати Қабба дар шаҳри Табрез монд ва дигар ба Ватан баргашта натавонист. Ӯ ҳамеша бо Ватан мезист ва ҳамон газали «Ғарибӣ»-ро дар бораи саҳтии фироқ аз Ватан пеш аз маргаш эҷод кард. Алҳол ин газалро ба ёд оред, аз ёд хонед ва мазмуни ҳар байташро шарҳ диҳед.

Ғазалҳои дар мавзӯи Ватан ва ватандӯстӣ иншокардаи шоир хеле зиёданд. Қамол онҳоро бо дарду алами беинтиҳо бо маҳорати баланд ва хунари воло сурудааст. Шоир, пеш аз ҳама, аз диёри худ – шаҳри Хучанд ифтиҳор мекунад ва бо қамоли меҳру садоқат, бо як ҳисси пурифтиҳору болидагӣ ҳешро «хучандӣ» мешуморад:

*Бо лутфи табъ мардуми Шероз аз Қамол
Бовар намекунанд, ки гӯям хучандиям.*

Чаро мардуми Шероз аз хучандӣ будани Камол бовар надоранд? Ин ба он хотир аст, ки Шероз ва танҳо Шероз шаҳри шеърӯ шоирӣ, ҷойгоҳи шоирони бузург мисли Саъдӣ ва Ҳофиз доништа мешуд.

*Хоки Хучандро, ки зи Шероз кам ниҳанд,
Омад ба рӯзгори ту обеш рӯи кор.*

Дар ин байт шоир тасдиқ мекунад, ки бале, пеш то омадани банда сухани мардуми Шероз шояд асос ё воқеият дошта бошад, аммо чун ман сари кор омадам, дигар иддаои мардуми Шероз аз нигоҳи воқеият нест.

Мусаллам аст, ки ин шаҳри бостонию фарҳангӣ дар тӯли мавҷудияти худ мисли Камол шоири тавоноро надидааст. Ҳамин маъниро Ҳанӯз ҳафтсад сол пеш худӣ Камол дарк карда буд:

*Гар бичӯянд, ба сад қарн наёбанд Камол,
Булбуле чун ту газалхон ба чаманҳои Хучанд.*

Оре, имрӯз ҳам сухани Камол ба ҷост ва мисли ӯ шоири тавоное ба дунё наомада. Камол дар як газалаш шеъри худро ба кӯҳи Хучанд монанд намудааст. Аз ин нигоҳ ташбеҳи шоир нав аст ва хеле шоирона омадааст:

*Чун кӯҳи Хучанд омад ин шеър,
Бообу баландному маҳкам.*

Камол то лаҳзаҳои охири ҳаёт ёди Ватан кард ва бо ҳамин дард зиндагиро падруд гуфт:

*Менагардад дилам аз дарди фалак рӯзе шод,
Ба ман ин гуссаи талху ғами даврон то кай?
Охир, эй бахт, маро роҳ ба манзил бирасон,
Ки ба ҷон омадам, ин ранҷи биебон то кай?*

ё:

*Меҳнати гурбату танҳои шаб кушт маро,
Охир, эй шони гарибӣ, ба сар оӣ, чӣ шавад?*

Камоли Хучандӣ натавонанд як шоири бузурги газалсаро буд, балки ориф ва шайхи шинохта ва эътирофгаштаи замони худ

буд. Аз ин нигоҳ дар рӯзгораш ва пас аз вафоташ нисбати ӯ дар байни халқ нақлу ривоятҳои зиёде пайдо гардиданд. Дар бораи бузургвории шайх Камол яке аз ҳамзамонон ва наздикони адиб ривояти ачибе меорад ва ин ҷо нақли онро раво медонем. Мавзӯи ривоят низ ба мавзӯи боло – яъне гарибӣ, ҳисси ватанхоҳиву ватандӯстии Камол пайванд аст. Азизи Давлатободӣ дар тафсири «Рӯҳулбаён» чунин нигоштааст:

«Гӯянд: Рӯзе Бисотӣ шоир шайх Камолиддини Хучандиро дар маҷлиси шуаро диду гуфт:

-Аз кучой, аз кучой, эй лаванд?»

Шайх фавран ҷавоб дод:

- «Аз Хучандам, аз Хучандам, аз Хучанд!!!»

Вале аз одоби вай шайх озурдахотир гашт ва ин ҳаракати норавои ӯро ҳамл ба мастии ӯ намуд ва гуфт- «Лобуд ин шоир маст аст».

Бисотӣ ин бишнид ва бадеҳатан гуфт:

Сияҳчаши асту мардумкуш, хароби гамзаи ӯям,

Аз он дар айни ҳушёрӣ сухан мастона мегӯям.

Сипас ба тариқи ҳаҷв боз ӯ гуфт:

Эй мулҳиди хучандӣ, риши бузург дорӣ,

К- аз гояти бузургӣ даҳ риш метавон кард.

Шайх Камол бисёр нохуш шуд ва нафринкунон гуфт: «Аз ин маҷлис ҷон ба саломат набарӣ!» Аз таъсири нафаси шарифи шайх Камол Бисотӣ ҳамон замон ҷон ба Ҷонофарин супурд».

Қамоли Хучандӣ тамаъҷӯӣ ва тамаъгар набуд ва пеши шоҳону ҳокимони замона сар фуруди намеовард ва дар ҳаққашон шеърӣ мадҳӣ ҳам намегуфт. Бинобар ин дар сухан гуфтан соҳибхитӣ буд. Ӯ, чуноне ки дар боло дидем, намояндагони динро сарзаниш ва мазаммат кардааст, зӯҳду риё ва рафторҳои нопоки онҳоро напосандааст.

Қамол, ки ниёз ба шоҳону ҳокимон надошт, харгиз пеши онон сар ҳам накардааст ва ҳар чӣ тақозои амри дилаш буд, ҳамонро бебоконе гуфта, хешро подшоҳи вақт медонист:

Қамол аз подшаҳ дорад фароғат,

Ба вақти хеш ӯ ҳам подшоҳ аст.

ё:

*Дасти султонро намебӯсад Камол,
Нест султонро ба дарवेश эҳтиёҷ.*

Ҳамин гуна андешаҳои риндона, дар эҷодиёти Камол хеле зиёданд. Камол ба зоҳид рӯ меорад ва бебокона таъкидаш менамояд, ки агар ту бихишт хоҳӣ ва бихишт бичӯӣ, бичӯ! Камол бошад, Валиёнкӯҳ хоҳаду Табрз, зеро дар чорбоғи бихиштосон хеш рӯзгори хуш дорад. Бо дӯстони ҷонӣ дар ҳамин Валиёнкӯҳ будан, сӯхбат оростан, губори дилро баровардан кайфияте дорад:

*Аз ту як соат ҷудой хуш намеояд маро,
Бо дигар кас ошиной хуш намеояд маро.
Гӯям рӯзе: «Бирав! Султони вақти хеш бои!»
Баъди султони гадоӣ хуш намеояд маро.*

БАДЕИЁТИ ҒАЗАЛИЁТИ КАМОЛ

Ғазалиёти Камоли Хучандӣ сахли мумтанеъанд. Суханони боло чунин маъно доранд, ки ғазалиёти шоир содаю равон ва ҳамафаҳманд, вале маъниҳои баланд доранд. Бештари онҳо сурудҳои халқӣ, дубайтию рубойёти мардумиро ба хотир меоваранд. Аз ин ҷост, ки ҷӣ дар асарҳои пешин ва ҷӣ дар рӯзгори имрӯзаи мо ғазалҳои Камолро ҳофизон, мутрибон ба оҳанг дароварда, замзама мекунанд. «Шашмақом» аз ғазалиёти Камол молмомол аст. Ба хусус дар сурудҳои Ҳофизи мардуми Боймаҳмад Ниёзов ғазалҳои шоир хеле хуб садо медиҳанд. Ҳатто дар байни мардуми тоҷик ғазалҳои Камол ҷунон паҳн шудаанд, ки боиси пайдо шудани вариантҳои онҳо гардидаанд. Масалан, ғазали мазкурро гирем:

*Лаъли ҷонбахшат зи ҷон нозуктар аст,
Қаддат аз сарви равон нозуктар аст.
Барги гул чандон, ки дорад нозукӣ,
Хотири булбул аз он нозуктар аст.
Гарчи нозук нуктае гуфтӣ, Камол,
Зин ҳикоят он даҳон нозуктар аст.*

Ҳамин ғазал дар байни мардум ҳифз шуда, аз даҳон ба даҳон гузашта хеле тағйир ёфтааст. Аз ин ғазал халқ рубоии тозае эҷод кардааст:

*Ёри ман аз чони ман иширинтар аст,
Қадди ӯ аз барги гул нозуктар аст.
Барги гул ҳарчанд дорад нозукӣ,
Хотири ёрам аз он нозуктар аст.*

Устод Айнӣ дар «Ёддоштҳо»-яш бо камоли эҳтиром дар бораи хушоҳангию мавзунию халқиятии ғазалҳои Камоли Хучандӣ ибрози назар кардааст. Устод ёд мекунад, ки дар асри XIX дар Самарқанду Бухоро халқи оддӣ ба ғазалиёти Камол меҳру муҳаббати хосса дошанд. Баҳусус ҳофизӣ бузург ва мардуми он давра (очи Абдулазиз бо камоли маҳорат ғазалҳои Камоли Хучандиро ба «Шашмақом» дароварда месаронд ва мардум аз таассуроти ғазалҳо ва мусикӣ як ҷаҳон ҳаловат мебурданд.

Дар таърихи адабиёти тоҷик шоироне, ки бозини шоҳмотро мавриди тавсиф қарор дода бошанд ва ё аз он ёд карда бошанд, камшуморанд. Аз ғазалиёти Камол бар меояд, ки ӯ бозини шоҳмотро хеле хуб медонистааст ва дар мавридҳои мувофиқ машғули шоҳмотбозӣ мешудааст. Барои ифодаи фикрҳоиаш маъниҳои шатранҷиро устокоронаю моҳирона истифода бурдааст. Ба байти зер тавачҷӯх намоед:

*Ман ба шатранҷи ғамат ҷону ҷаҳон хоҳам бохт,
Он ду рух дидаам, ин бор равон хоҳам бохт.*

Дар мисраи аввал «шатранҷи ғамат» бори маънӣ ба душ дорад. Шоир аз санъатҳои маҷоз, киноя ва истиора бамаврид истифода бурдааст. «Шатранҷи ғамат» ба маънои ҷойгоҳ, майдони ҳарбу зарб, яъне ба маънои ҷойи ишқу ошиқӣ омадааст. Дар ин тахта ду рухро дидааст ва ошиқ саъю талош мекунад, ки ба дидори ёр мушарраф шавад. Шоир дар ин ҷо аз санъати ихом низ истифода бурдааст, яъне мақсад ба даст овардани руҳҳои шоҳмот нест, балки ба даст овардани руҳи маъшук аст, ба даст даровардани дилдодаашро дар назар дорад. Ҳамин тавр, мегӯяд шоир, дар ин роҳ то ба мурод нарасам, ҷон медиҳаму пас нахоҳам гашт:

*Гуфтам: «Давои дарди диламро хате навис!»
Гуфто: «Давот чун бинависам? Давот нест».*

Дар байти боло ду санъати бадеи бисёр шоирона корбасти шудаанд. Нахуст – санъати саволу ҷавоб бо омадани калимаҳои «гуфтам» ва «гуфто» барои хонанда равшан аст, вале ёфтани тачниси байт андак душвориро пеш меорад. Дар мисраи дуюми байт калимаи «даво» ба ду маънӣ омадааст. Маънои нахуст сиёҳидон аст ва дуввум – дарди дилат бедаво. Яъне табобат надорад, зеро ошиқӣ.

Дар газалиёти Камол зарбулмасалу мақолҳои халқӣ, ибораҳои рехта, ташбеҳоти тавсифҳои тару тоза хеле зиёд истифода шудаанд. Ҳамаи инҳо салосату балоғат ва фасоҳату оҳангнокии газалҳои Камолро таъмин кардаанд. Ин хусусиятҳои газалиёташро худи адиб хис карда, гуфта буд:

*Чу ин газал сару пояи дақиқу ширин аст,
Сазад, ки нагмасароён бад-ӯ кунанд оҳанг.*

Ё

*Ғар равад мутриб ба базме, хонад абёти Камол,
Ҷар киро ҷонест, зӯяд: «Мутрибо, хуш меравӣ!»*

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Лаҳзаҳои вопасини рӯзгори шоирро накл намоед.
2. Чаро Камол ба Хучанд баргашта натавонист?
3. Тухтамишхон кӣ буд ва Камолро ба чӣ мақсад ба Сарой бурд?
4. Чӣ ҳодиса рух дод, ки Камол аз он ҷо боз ба Табрез боз гашт?
5. Мероси адабии Камолро номбар кунед.
6. Чаро қасида хеле кам эҷод кардааст?
7. Дар газалсароӣ бештар ба кадом шоирони гузашта пайравӣ кардааст?
8. Ҳофиз ба кадом газали Камол баҳои баланд додаст? Ғазалро ҳифз намоед.
9. Мавзӯи газалиёти Камолро гӯед ва бо мисол фаҳмонед.
10. Доир ба ишқи илоҳӣ ё орифона Камол газал гуфтааст? Бо мисоле ин мавзӯро шарҳ диҳед.
11. Газали «Ошӯби ҷонӣ» аз кадом ҷиҳат ба сурудҳои мардумӣ монанд аст? Ғазалро ҳифз намоед.
12. Чаро Камолро шоири ватандӯст ва худшинос мегӯем? Бо мисолҳои мушаххас фикри болоро исбот намоед ва шеърҳои

ватандустанаи Камолро хифз намоед.

13. Чаро Камол Хучандро бо Шероз муқоиса менамояд? Хадафи шоир аз ин амал дар чист?

14. Ба чӣ мақсад шоир мегӯяд: «Бовар намекунанд, ки гӯям «хучандиям».

15. Камол чаро ба Табрез меҳру садоқат дошт? Ва дар бисёр ғазалҳояш ин шаҳри ободнро ситудааст?

16. Ба чӣ хотир Бисотӣ шоирро таҳқир кард? Ҳамин ҳодисаро нақл кунед. Шумо ба руҳ додани чунин ҳодиса бовар доред?

17. Ба чӣ мақсад Камол мегӯяд: «Дасти султонон намебӯсад Камол»?

18. Ғазалиёти Камол аз кадом чихат дар байни мардум вариант пайдо кардаанд?

19. Устод Айнӣ дар бораи мусиқият ё оҳангнокии ғазалҳои Камол чӣ мегӯяд?

20. Кадом ҳофизии машҳури асри XIX ғазалҳои Камолро бештар месурӯд?

21. Аз ҳофизони имрӯза кадом сарояндагонро медонед, ки бештар ғазалҳои Камолро месароянд?

22. Кадом санъатҳои бадеиро шоир дар ғазалиёташ бештар истифода бурдааст?

23. Камол дар бораи мутрибону оҳангсозон чӣ ақида дорад? Муносибати шоир ба онҳо чӣ гуна аст?

РҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1. Б. Ғафуров. Тоҷикон, қисми якум. «Ирфон», Душанбе, 1983.

2. С. Айнӣ. Куллиёт, ҷилди 2, китоби якум. «Ирфон», Душанбе, 1963.

3. Камоли Хучандӣ. Девои, иборат аз ду ҷилд. «Ирфон», Душанбе, 1983.

4. И. С. Брагинский. Очерки из истории таджикской литературы. Сталинабад, 1956.

5. Т. Мирон, К. Хоҷаев, Ш. Исломов, Методикаи таълими адабиёти тоҷик. «Маориф», Душанбе, 1991.

АДАБИЁТИ АСРИ XV ВА ИБТИДОИ АСРИ XVI. ҲАЁТИ ИЛМӢ – МАДАНИ

Ҳаёти илмӣ-маданӣ дар асрҳои XV-XVI дар Осиёи Миёна ва Хуросон то як андоза пеш рафт. Албатта, ин бесабаб набуд. Пойтахти империяи бузурги Темур (1336-1404) шаҳри бостонии Самарқанд дар он рӯзгор хеле обод гардида, дар байни шаҳрҳо шӯҳрати хосае дошт. Ин шоҳи шӯҳратпараст аз кишварҳои истилокардааш олимон, шоирон, наққошон, меъморони гулдаст, умуман, ҳунармандони номиро ба Самарқанд овард. Меъморон дар ин ҷо қасрҳои боҳашамат, мадрасаю масҷидҳо сохтанд. Осори бузурги меъморие, ки имрӯз ҳам Самарқандро зиннат додааст, маҳз аз инкишофи тараққи санъати меъморӣ ин давр шаҳодат медиҳад. Ансамбли меъморӣ Регистон, Ғури Мир, Шоҳи Зинда ва амсоли онҳо аз намунаҳои барҷастатарини осори меъморӣ гузаштагони мо ба ҳисоб мераванд.

Дар айёми ҳукмронии фарзандони Темур, махсусан Шоҳрух Мирзо (1377-1447) шаҳри Ҳирот ҳам ободу зебо шуда, яке аз марказҳои муҳимтарини илму адаб ба шумор мерафт.

Илму адаб асосан дар ҳамин ду шаҳр ривоч ёфт.

Дар шаҳри Самарқанд бо саъю кӯшиши писари Шоҳрух Мирзо – Улугбек (1394-1449) бештар илмҳои дақиқ, аз ҷумла астрономия, математика, фалсафа, математика, физика, химия тараққи мекунанд. Мирзо Улугбек, ки худ шахси бофазлу дониш буд, донишмандони маъруфи замонашро ба шаҳри Самарқанд овард. Соли 1424 дар Самарқанд расадхона месозанд, ки дар он олимони бузург: Қозизодаи Румӣ, Алии Қушчӣ, Ғиёсиддин Ҷамшед, Мансури Қошӣ ва дигар донишмандон кор мекарданд. Онҳо вазъи ситораҳо ва дигар ҷирмҳои осмониро ба мушоҳида гирифта, мавқеъ ва хусусияти онҳоро то андозае муайян менамуданд. Натиҷаи кори ҷандинсолаи олимон дар ҷадвали астрономие, ки бо номи «Зичи ҷадиди Қурагонӣ» машҳур аст, ҷамъбаст гардидааст.

Дар пештоқи мадрасае, ки Мирзо Улугбек дар Бухоро бунёд кардааст, ҳадиси: «Талаби илм ба мардону занони мусулмон фарз аст»-ро қандакорӣ шудааст. Ғайр аз ин, ӯ дар маҷлисҳои

умумӣ иштирок намудани занонро маъкул шуморид. Вале, мутаассифона, барои ҷоҳу мансаб шуда як гурӯҳ ашхоси нолоик бо ҳамдастии писараш Абдуллатиф соли 1449 Мирзо Улуғбекро ба қатл расонданд. Пас аз марги Улуғбек дар Мовароуннаҳр илмҳои дақиқ чандон тараққӣ накардаанд. Ба уламою удабони озодфикр, хайрандеш ва, умуман, ашхоси соҳибистеъдод ҷоҳилони тангназари бефарҳанг садди роҳ мешуданд ва намегузаштанд, ки донишмандони ҳақиқӣ дар ҷомеа соҳиби эҳтиром бошанд.

Ба ҳамин душвориҳо нигоҳ накарда, илму маданият дар ин асрҳо самар дод. Илмҳои таърих, тиб, нучум, риёзиёт, адабиётшиносӣ, санъати рассомӣ, наққошӣ, меъморӣ, хаттотӣ ва ғайра назар ба асрҳои гузашта пеш рафтанд. Асарҳои таърихии Ҳофизи Абрӯ («Зубдатултаворих»), Шарафуддин Али Яздӣ («Зафарнома»), Абдураззоқи Самарқандӣ («Матлаъуссаъдайн» ва «Маҷмаъулбаҳрайн»), Мирҳонд («Равзатуссафо»), Ҳондамир («Ҳабибуссияр») ва Ҳофизи Таниш («Шарафномаи шохӣ») барои ошкор кардани масъалаҳои мураккаби таърихи халқҳои Мовароуннаҳр ва Хурӯсон ҳамчун сарчашмаҳои бозғатимод хизмати арзанда кардаанд ва дар оянда ҳам мекунад.

Дар асарҳои таърихии зикршуда вазъияту ҳолати сиёсӣ-иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва маданияти асрҳои XV-XVI муфассал инъикос ёфтаанд. Бисёр муаллифон аз нуқтаи назари синфии худ ба ҳодисаю воқеаҳои таърихӣ баҳо дода, Темурро шоҳи одил, соҳибқирон ва адолатпарвар ба қалам додаанд.

Табиист, ки бо иваз шудани сулолаи Темуриён ва ба ҷои онҳо омадани хонадони Шайбониён дар ҳаёти сиёсӣ-иҷтимоӣ, илмиву адабӣ дигаргунӣ ба амал наомад. Ба болон ҷабру зулми феодалони маҳаллӣ боз бар сари меҳнатқашон истисмори уzbekони бодиянишин зам гардид.

Аммо дере нагузашта, бар зидди Шайбониён ҳарифи ниҳоят пурқувват Шох Исмоили Сафавӣ сар бардошта, соли 1510 Хиротро ишғол мекунад. Ӯ худро ҳамини мазҳаби шиъа эълон намуда, барои ҷорӣ кардани он дар тамоми Мовароуннаҳр ва Хурӯсон ба қатлу горати мардум машғул мешавад. Аммо

мақсади асосии Исмоил хоки давлаташро аз ҳисоби кишварҳои обод васеъ кардану боигарию сарвати зиёд ба даст овардан буд. То охириҳои асри XVI дар байни ду сулола муносибатҳои душманона боқӣ мемонад, ки дар ин бора асарҳои таърихӣ маълумоти муфассал додаанд. Дар ин асрҳо илми адабиётшиносӣ нисбат ба даврони гузашта хеле пеш рафт. Ин пешравӣ ҳам дар миқдор ва ҳам дар сифати асарҳо баръало ҳис карда мешавад. Олимони ва адабиётшиносоне пайдо мешаванд, ки доир ба амалия ба назарияи адабиёт асарҳои пурарзиш меофаранд. Аз ҷумла, «Мизонулавзон»-и Абдулқаҳҳор ибни Исҳоқ, «Лисонулкалом»-и Алишоҳ ибни Маҳдӣ, «Арӯз»-и Юсуфӣ, «Тазкиратушшуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Бадоеъулафкор фи саноеъулашъор»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ, «Бадоеъуссаноеъ» ва «Рисола дар илми қавофӣ»-и Амир Бурҳониддин Атоуллоҳ, «Рисолаи арӯз» ва «Рисолаи муаммо»-и Сайфии Бухорӣ ва асарҳои илмию адабии Абдурахмони Ҷомӣ, ки шумораи онҳо зиёд аст, офарида шудааст.

Маҳсусан асарҳои Амир Бурҳониддин Атоуллоҳ ва Мавлоно Камолуддин Ҳусайн Воизи Кошифӣ мақоми маҳсус доранд. Муаллифи аввал дар бораи 150 санъати бадеӣ ва муаллифи дувум дар бораи 300 санъати бадеӣ маълумоти муфассал додаанд. Як ҷиҳати фарқкунандаи «Бадоеъуссаноеъ» дар он аст, ки муаллиф бештар ба таҳлилу таҳқиқи илмӣ аҳамият додааст. Атоуллоҳ саъйи кӯшиш кардааст, ки ба воситаи таҳлилу баҳси илмӣ ва баёни фикру мулоҳизаҳои адабиётшиносони гузашта масъаларо комилан дуруст ҳал намояд.

Ғайр аз ин, дар ин асрҳо санъати наққошӣ хеле инкишоф меёбад. Намояндагони барҷастаи санъати наққошӣ: Бехзод, Музаҳҳиб ва Мираки Наққош ба ҳисоб мераванд. Дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна, Хуросон ва Эрон Камолиддини Бехзод ҳамчун Монии Сонӣ шинохта шудааст. Аз сеҳри қалами ӯ мардуми Шарқи Ғарб ба ваҷд омадаанд. Асарҳои эҷодкардаи Бехзод имрӯз ҳам қимату арзиши худро гум накардаанд.

Дар «Бадоеъулвақоъ» дар бораи намояндагони санъати рассомӣ дар Мовароуннаҳр нақлҳои аҷоиб оварда шудааст.

Масалан, Восифӣ дар бораи Мавлоно Ҷалолиддин Юсуфи Наққош маълумоти пурқимате дода, асарҳои ҳаҷвии ӯро хеле таърифу тавсиф менамояд.

Аз ин маълумот чунин ба назар мерасад, ки дар асри XV ва XVI санъати рассомӣ на танҳо дар Хуросон, балки дар Мовароуннаҳр ҳам ривочу равнақ доштааст. Ғайр аз ин, рассомон на танҳо ба кашидани расмҳои манзаравӣ машғул буданд, инчунин дар эҷодиёти онҳо расмҳои ҳаҷвӣ мақоми маҳсус доштанд.

Санъати ҳаттотӣ дар асрҳои XV ва XVI низ хеле таракқӣ кард. Азбаски матбаа набуд, асарҳо дастӣ китобат мешуданд. Албатта, ин кори душвор ва меҳнатгалаб буд. То имрӯз аз намояндагони санъати ҳаттотӣ намунаҳои хеле ҷолиб расидаанд. Дар ин айём хати настаълиқ, ки намунаи комилтарини ҳаг аст, аз тарафи Миралии Табрзӣ (ваф. 1447) ихтироъ шуд. Ӯ шогирдони зиёдеро тарбия кард, ки онҳо низ дар ин санъат чун устоди худ мохир шуданд.

Ҷаъфари Табрзӣ (ваф.1456), Азҳари Табрзӣ (1422-1502), Султоналии Машҳадӣ (1438-1512), Султон Муҳаммади Хандон (ваф.1502), Султон Муҳаммади Нур (ваф. 1534) ва Бобошоҳи Исфаҳонӣ (ваф.1588) чун ҳаттотони машҳури асрҳои XV - XVI шинохта шудаанд.

Дар дарбори шоҳзода Бойсангурмирзо зиёда аз 40 нафар ҳаттотон чамъ омада, шабу рӯз ба рӯйнавис кардани асарҳои гузаштагон машғул буданд, ки дар болои сари онҳо ҳаттотони номӣ Азҳари Табрзӣ ва шогирди ӯ Султоналии Машҳадӣ меистоданд. Маҳз ба тавассути онҳо «Шоҳнома»-и безаволи Абулқосими Фирдавсӣ, асарҳои Низомӣ, Ҷомию Навоӣ ва дигарон рӯйбардор карда шудаанд.

Дар бораи ҳаттотону мусаввирон Қозӣ Аҳмад китоби «Манокиби хунарварон»-ро дар охири асри XVI иншо кардааст, ки он характери тарҷумаиҳолӣ дошта, муаллиф дар бораи ҳаёту эҷодиёти санъатварон маълумоти хубе медиҳад. Масалан, Қозӣ Аҳмад ба эҷодиёти Султоналии Машҳадӣ баҳои баланд додааст. Ӯро ҳанӯз дар замонаш «Султонулҳаттотин» (яъне подшоҳи хатнависон) мегуфтанд.

Санъати мусиқӣ низ дар ин асрҳо хеле пеш меравад. Ин пешравӣ чӣ дар амалия ва чӣ дар назарияи санъати мусиқӣ мушоҳида мешавад. То асри XV мусиқӣ классики халқи тоҷик «Дувоздаҳмақом» буд. Дар асри XV бо роҳбарӣ ва нишондоди Ҷомӣ шогирди ӯ Начмиддини Кавкабӣ онро мучазу содда карда, ба шаш мақом расонид. «Шашмақом» пас аз Инкилоби Октябр боз ҳам инкишоф ёфта, ганитар гардид ва ба нота гирифта шуд. Дар Тоҷикистон «Шашмақом»-ро ҳофизони машҳур мехонанд ва ансамбли шашмақомхонон ташкил ёфтааст.

Соли 1413 аз тарафи мусиқашиноси машҳур Нуруддини Мароғӣ назарияи мақом (яъне нотаҳо) навишта мешавад. Асари ӯ «Мақсадуладвор» дар бораи усули нигоришоти мақом, хусусияти нотаҳо ва дигар масъалаҳои назарияи мусиқӣ баҳс мекунад.

Хулоса, ҳаёти маданияву илмӣ дар ин асрҳо пеш рафтааст. Вале, мутаассифона, ҳамаи он чизҳои офаридашуда бештар ба табақаи болои ҷамъият дастрас буданд. Оммаи меҳнаткаш танҳо дар офаридани онҳо азобу ранҷ мекашид, аммо фоида ва лаззати онҳоро аёну ашроф ва аҳли сарват мегузарониданд.

ҲАЁТИ АДАБӢ

Дар қарнҳои XV-XVI адабиёти бадеӣ низ густариш ёфта, соҳаҳои муҳталифи зиндагиро дар худ инъикос менамуд.

Дар ин асрҳо ҳаёти адабӣ бештар дар шаҳрҳои Ҳирот, Самарқанд, Табрез ва Бухоро ривочу раванг ёфт. Дар шаҳрҳои номбурда мактабҳои адабӣ амал мекарданд, ки ин мактабҳо дар эҷоди калом бадеӣ бо якдигар мусобиқа доштанд. Масалан, мактаби адабии Ҳирот, ки ташкилкунанда ва сарвари он мутафаккири бузург Абдурахмони Ҷомӣ буд, дар таърихи адабиёти тоҷикӣ форс таъсири амиқе гузоштааст. Намояндагони ин мактаб адабиёти 500-600- солаи моро ҷамъбаст карда, дар аксарияти жанрҳои адабӣ асарҳои мукамал эҷод намудаанд.

Дар нимаи дуюми асри XV ба Ҳирот аз шаҳрҳои гуногун толибилмон ва ҷавонони эҷодкор барои таҳсилу аз имтиҳони адибони бузург – Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ гузаштан меомаданд.

Онҳо дар ин чо истеъдоди худро такмил меоданд, ба ашъори шоирони бузурги гузашта назира мегуфтанд ва дар чамъомадҳои худ шеърҳои якдигарро муҳокима мекарданд. Ҷомӣ асарҳои онҳоро хонда, дар охир ба шоирони ҷавон маслиҳат меод. Ҳатто ҷавонони болаёқатро ба наздаш даъват карда, аз онҳо имтиҳон мегирифт. Масалан, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Бадриддини Ҳилолӣ ва Мавлоно Ҳотифӣ (хоҳарзодаи Ҷомӣ) аз имтиҳони устодони мактаби адабии Ҷомӣ бомуваффақият гузашта буданд.

Бешубҳа, натиҷаи гамхории падаронаи он устодони сухан буд, ки мактаби адабии Ҳирот самаран хуб дод. Дастпарварони ин мактаб Камолиддини Биноӣ, Ҳусайни Воизи Кошифӣ, Маҳмуди Восифӣ, Бадриддини Ҳилолӣ дар таърихи адабиёти классикии асри XVI мақоми хосса пайдо карданд. Дар асрҳои XV- XVI доираҳои адабии Самарқанд, Бухоро ва Табрез бо якдигар муносибати наздик доштанд. Вале ин доираҳои адабии назар ба мактаби адабии Ҳирот хеле заиф буданд. Дар доираи адабии Ироқ Қозӣ Исо, Ҷалолиддини Даввонӣ ва Дарвешӣ Деҳакӣ (ба эҷодиёти ӯ Ҷомӣ ва Навоӣ баҳои баланд додаанд) маъқули калон доштанд.

Аммо баъди Ҳурӯсонро ишғол кардани Исмоили Сафавӣ бисёр бузургони илму адаб ба Ҳиндустон, Бухорову Самарқанд, Тошқанд, Табрез раҳти сафар бастанд ва ҳамин тавр, мактаби адабии Бухорову Тошқанд қувват гирифт. Албатта, дар нашъунамои доираҳои адабии намоёндогани мактаби адабии Ҳирот, ки асосан ба Бухорову Тошқанд рафта буданд, нақши бузург доштанд. Восифӣ дар бораи вазъи илмиву адабии Бухоро маълумот дода чунин мегӯяд:

«Ҳонаи Ҳоча Ҳошимӣ чамъомадгоҳи арбоби фазлу камол буд. Ҳар рӯз чамъе аз шоирони Бухоро дар он чо чамъ мешуданд. Одатӣ Ҳоча он буд, ки ҳар рӯз дар ҳузури шуаро байте мехонданд, ё газалеро ба миён меандохтанд ва шоиронро ба ҷавобгӯӣ ба он байт ё газал даъват мекарданд. Рӯзе гуфтанд: «Таъбро бекор намебояд гузошт ва ӯро машғул мебояд дошт, ки коҳили мучиби касолати табъу тавлиди зеҳн мебошад. Баъд фармуданд, ки аз газалиёти Ҳусрави Деҳлавӣ ва ҳазрати Маҳдум

(Чомӣ), Мавлоно Котибӣ ва гайра анқариб ба сад газал интихоб намуда шавад. Ва ба хотири расида, ки аз ёрон илтимос намуда шавад, ки онро татаббуъ намояд».

Мувофиқи тадқиқоти пурратари сарчашмаҳои адабӣ ҳаёти адабии Мовароуннаҳр нисбат ба ҳаёти адабии Хуросон хеле суст чараён дошта будааст. Масалан, дар тарҷумаҳои (Фахрӣ, Қазвинӣ) «Маҷолис-ун-нафоис»-и Алишери Навоӣ дар бораи 471 нафар шоир маълумот дода мешавад. Аз ин 471 шоир 75 нафари онҳо аз Мовароуннаҳр мебошанду ҳалос. Боқӣ аз мардуми Хуросонанд. Илова бар ин, аз 75 адибе, ки дар сарзамини Мовароуннаҳр зиндагӣ мекарданд, аксарияташон берун аз дарбор эҷод карда, ба коре машғул буданд. Дар мактаби адабии Хирот ҳам намояндагони касбу кори гуногун фаъолона иштирок доштанд. Масалан, 61 нафар шоир намояндаи 29 навъи санъати хунармандӣ буданд.

Чангҳои дохилӣ, зиёд гардидани зулму истисмори ҷӣ ашрофони дохилӣ ва ҷӣ ҳокимони забткор ва зам гардидани андозҳо боиси кашшоқ гардидани омма, махсусан хунармандон, косибон ва деҳқонон шуд. Муаллифи «Бадоеъулвақоъ» ҳаёту зиндагии ҳамин гуна одамони мазлуму бечора ва шоирони муфлисро дар осораш бо сӯзу ҳаяҷони ботинӣ ба хонандагон ҳикоят мекунад. Масалан, Мавлоно Ҳасаншоҳ яке аз шоирони боистеъдод буд. Шейрҳои ҳаҷвия, китъаоти ахлоқии зиёде дошт. Вале бисёр фақирона зиндагӣ мекард. «Соле,- мегӯяд Зайниддини Восифӣ,- дар Хирот зимистони ниҳоят саҳт омад. Сармо шиддат гирифт. Мавлоно Ҳасаншоҳ, ки чизе надошт, ахволаш танг шуд, ба ҷон омада писарашро гуфт:

-Монанди мотамзадагон кабуд пӯш. Ба дари хонаи Мир Алишер рав! Мир ки туро бинад ва пурсад, гӯй, ки падарам аз дорулфано ба дорулбако реҳлат намуд. Мир ҷиҳати такфин ва таҷҳиз чизе хоҳад дод. Ба бозор рафта, асбоби маош харида ба хона ор!

Чун ба ин сурат ба хонаи Мир омад, Мир ўро талабида пурсид:

- Воқеа чист?

Гуфт:

- Падарам вафот кард.

Бо шунидани ин хабар дар чашмони Мир об чарх зад ва гуфт:

- Дарег аз Мавлоно Ҳасаншоҳ, ки аз наводири рӯзгор буд.

Баъд ба маблағи 300 танга ба вай инъом фармуд. Рӯзи дигар Мавлоно ба дари хонаи Мир омад. Чун чашми Мир ба вай афтод, аз ханда пушт ба девор ниҳод ва гуфт:

- Эй мулло ! Шумо мурда будед? Ин чӣ ҳолат аст?

Гуфт:

-Эй Мир, агар он инъом намешуд, мурда будем».

Ин саргузашти гамангези Мавлоно Ҳасаншоҳи шоир пурра собит менамояд, ки аҳли калам, аҳли хунар бо зиллату хорӣ умр ба сар мебурданд. Махз дар он рӯзгор ёрию мадалгорӣ, пуштибонию сарпарастии Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ буд, ки баъзеи онҳо як бурдаи нон ёфтаву эҷод кардаанд.

Бояд эътироф кард, ки қисми зиёди шоирони дарбор ба манфиати халқ хизмат мекарданд, идеяҳои гуманистӣ, адолатпарварӣ ва амсоли инро дар эҷодиёти худ тараннум менамуданд. Мисоли равшани инро мо дар эҷодиёти Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дида метавонем. Ӯ як қисми ҳаёти худро дар дарбор гузаронид, вале эҷодиёти худро ба манфиати халқ бахшидааст. Нависанда шоирони маддоҳ, хушомадгӯйро бад мебинанд ва дар баробари ин аҳли каламро даъват менамояд, ки ҳамеша дар назди амирон, ҳокимон назарбаланд бошанд, қадри сухани худро паст назананд. Масалан, Восифӣ ин матлабро бо овардани як ҳикоят аз номи шоири асри XV Бобо Савдой ин тавр баён кардааст: «Бобо Савдой бо чамоае аз зурафо дар хиёбоне нишаста мутоиба мегуфтанд, ки Бойсунгур Мирзо аз дур намоён мешавад. Ба ҷуз Бобо Савдой ҳама хеста ба ӯ таъзим мекунанд. Баъд аз рафтани подшоҳ одамоне ӯро таън кардаанд, ки чаро ба Мирзо таъзим накардӣ. Бобо Савдой дар ҷавоб: «Маро парвои подшоҳони олам нест. Ман писари Худоям», - мегӯяд.

Нависанда зимни ин сухан озодӣ ва қиммату арзиши инсонро дар ҷои аввал мегузорад. Нависанда ба инсон хитоб карда, гуфтани шудааст, ки ҳаргиз худашро дар назди аҳли ҷоҳу сарват хору залил нагардонад, ҳамеша сарбаланд бошад.

Воқеан, аз тарафи муаллиф баён кардани ин фикр бесабаб набуд. Далелҳои таърихӣ нишон медиҳанд, ки дар асрҳои XV ва XVI қадру қимати инсонӣ ҳақиқӣ дар назди шоҳу ҳокимон хеле паст гардид, ба он чун ба ҳайвон муомила мекарданд. Илова бар ин, ба ҳамаи ин хорию беҳурмати нигоҳ накарда, бисёр одамон расми хушомадгӯиро дар назди соҳибмансабон ба дараҷаи олии расонида буданд. Ба ин гурӯҳ шоирони маддох Мавлоно Тунӣ, Амир Ҷалолӣддин, Мавлоно Аҳлии Шерозӣ ва дигарон дохил мешуданд. Нависанда ҳамаи инро дар ҳаёт бо чашмони худ медид ва, албатта, дар ин бора хомӯш истода наметавонист.

Вале бояд зикр кард, ки дар адабиёти ин давра намоёндагони мактаби адабии Абдурахмони Ҷомӣ, ки ба он Давлатшоҳи Самарқандӣ, Мавлоно Унсӣ, Алишери Навоӣ, Хусайни Воизи Кошифӣ, Камолиддини Биноӣ, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Бадриддини Ҷилолӣ ва дигарон шомил буданд, эҷодиёти худро ба манфиати халқ бахшида, идеяҳои гуманистӣ, адолатхоӣ ва раиятпарвариро тарғиб намудаанд. Масалан, Ҷомӣ мақсади зиндагии ҳар як фард, ҳар як адиб, ҳар як инсонро дар некию нақӯкорӣ нисбат ба халқ мебинад. Монанди шамъ шудан лозим, то зиндагии дигаронро фурузон кунӣ, мисли абри баҳорон борон рехта, ба олами наботот қону дармони тоза бубахш, - ҳамин аст мақсади зиндагии ҳар як инсон, - мегӯяд Ҷомӣ.

Шамъ шав, шамъ, ки худро сӯзӣ,

То ба он базми қасон афрӯзӣ.

Абр шав, то ки чу борон резӣ,

Бар гулу хас ҳама яксон резӣ.

Адибони фавқуззикр маҳз аз рӯи чунин гуфтаҳои Ҷомӣ амал карда, эҷодиёти худро ба манфиати халқ равона карда буданд. Онҳо мадҳу ситоиши шахсонӣ нолоикро барои худ таън мешуморанд. Дар ин бора Бадриддини Ҷилолӣ хеле хуб гуфтааст:

Шодам, ки дар ин се баҳри асрор,

Бар сангдилон наям гуҳарбор.

*Ман нома ба номи кас накардам,
Инъоми касе ҳавас накардам!*

Дар эҷодиёти онҳо танқиди замона, тарзи давлатдорӣ, зулму истисмори шоҳону ҳокимон мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Масалан, Камолиддини Биноӣ дар баробари танқиду накӯши кардани золимон, инчунин онҳоро аз оқибати нохуши кирдорашон огоҳ месозад.

*Раҳиши давлат ба зулм агар ронӣ,
Ҳамчу ҳар дар ҳалоб дар монӣ.
Поймоли ҷафо ба кас матисанд,
Ки ба меҳи ҷафо шавӣ побанд.*

Жанрҳои адабӣ. Дар адабиёти асрҳои XV- XVI мисли асрҳои пешин асосан назм ҳукмрон буд. Асарҳои манзум чӣ аз ҷиҳати шакл ва чӣ аз ҷиҳати мазмун назар ба асарҳои насри мавқеи муҳимтареро ишғол мекарданд. Ғазал, қасида, дoston, рубоӣ, китъа, мухаммас, таркиббанд, тарҷеъбанд, мустазод шаклҳои маъмултарини адабиёти ин асрҳо ба шумор мерафтанд.

Дар эҷодиёти аксарияти шоирони ин асрҳо ғазал мавқеи асосӣ дошт. Ҷомӣ низ ба ин масъала ишорат намуда, чунин меғӯяд:

*Ҳаст девони шеъри ман аксар,
Ғазали ошиқони шайдоӣ.*

Ғазал бештар аз ҷиҳати шакл ба ғазалҳои шоирони пешин монандӣ дорад. Вале ба ҳар ҳол, дар ғазалҳои ин давр, дар мундариҷаи гоյвии онҳо баъзе дигаргуниҳо мушоҳида мешавад. Чунончӣ, дар ин асрҳо шоироне пайдо мешаванд, ки дар ғазалҳои худ қору зиндагии санъатварон, аҳли ҳунар ва хусусияти касбҳои онҳоро ба тарзи мушаххас тасвир мекунанд. Ин хусусият бештар дар ғазалиёти Сайфи Бухорӣ, Абӯисҳоки Атъима мушоҳида мешавад.

Қасида ҳам бо ду роҳ тараққӣ мекунад. Қасидаҳои ахлоқӣ, фалсафӣ бештар дар эҷодиёти Абдурахмони Ҷомӣ, Навоӣ, Биноӣ ба назар мерасанд, ки ин давоми анъанаҳои шоирони бузурги гузашта Рӯдакӣ, Носири Хусрав, Низомӣ, Саъдӣ ва

дигарон мебошад. Қасидаҳои мадҳӣ бештар дар эҷодиёти шоирони мадлоҳи дарбор дида мешаванд.

Навиштани асарҳои ахлоқӣ дар ин асрҳо вусъат меёбад. Махсусан, асарҳои тарбиявӣ ахлоқии Абдурахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Бадриддини Ҳилолӣ мавқеи калонро ишғол менамояд. «Ахлоқи Ҷалолӣ»-и Ҷалолиддини Давонӣ, «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Мӯҳсинӣ»-и Хусайни Воизи Кошифӣ, «Макоримулаҳлоқ»-и Хондамир, «Бехрӯзу Баҳром»-и Камолидини Биноӣ низ ба ин мавзӯ бахшида шуда, муаллифон дар асарҳои худ доир ба бисёр масъалаҳои ахлоқӣ фикру мулоҳизаҳои пурқимат баён кардаанд.

Дар ин асрҳо назира гуфтан ба дostonҳои қаҳрамонӣ, ишқӣ-романтикӣ вусъат меёбад. Онҳо ба «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ ва Амир Хусрави Дехлавӣ ҷавоб мегӯянд. Вале ба ғайр аз Ҷомиву Абдибеки Шерозӣ ва дар адабиёти ўзбек Навоӣ ба ягон каси онҳо муяссар нагардид, ки ба «Ҳамса» пурра ҷавоб гӯянд. Ҷомӣ бидуни ҷавоби дostonҳои «Ҳамса», миқдори онро зиёд намуда, ба ҳафт расонд, ки ин, албатта, дар ҳамсасарой як тағйироти ҷиддие буд. Шоирон Мавлоно Ҳотифӣ, Шаҳобиддини Ҷомӣ, Амир Суҳайлӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Ашраф ва дигарон танҳо ба ду-се дostonи «Ҳамса»-и Низомӣ ҷавоб гуфтаанду халос.

Ғайр аз ин, дар ин асрҳо шоирони зуллисонайн, яъне дузабона пайдо мешаванд, ки онҳо ҳам ба забони тоҷикӣ, ўзбекӣ ва ҳам арабӣ шеърҳои дoston эҷод мекарданд, ки сарвари онҳо Алишери Навоӣ буд.

Дар ин давра наср ҳам хеле пеш меравад. Асарҳои насрӣ ҷӣ аз ҷиҳати забону тарзи баён ва ҷӣ аз ҷиҳати услубу композитсияи худ аз якдигар фарқи калоне доштаанд. Асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ («Баҳористон», «Нафаҳотулунс»), Хусайни Воизи Кошифӣ («Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Мӯҳсинӣ», «Анвори Суҳайлӣ»), Фаҳридин Али Сафӣ («Латонфуттавоиф»), Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, («Бадоеулвақоъ») намунаи барҷастаи насри ин асрҳо буда, аз ҷиҳати забон ва тарзи баён содда ва фаҳмо мебошанд. Вале дар ҳамин давр асарҳои насрие низ иншо шудаанд, ки забонашон

ниҳоят душворфаҳм буда, муаллифон бештар ба истифодаи калимаю ибораҳои араби аҳамият меоданд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Мавқеи марказҳои илмиву адабӣ дар пешрафти маданияти тоҷик чӣ гуна буд?

2. Чаро аввал илмҳои дақиқ ва баъдтар улуми динӣ тараққӣ карданд?

3. Аҳамияти асарҳои таърихи дар равшан намудани ҳодисаҳои сиёсии асрҳои XV-XVI-ро дар чӣ мебинед?

4. Оё асарҳои адабиётшиносии ин асрҳо аз қарнҳои пешин фарқ доштанд?

5. Дар он давра кадом санъатҳо тараққӣ намуданд?

6. Мусикашиносони ин асрҳо дар тақомули «Шашмақом» чӣ хизмат карданд?

7. Фикри шумо дар бораи тамоилҳои адабии ин асрҳо чӣ гуна аст?

8. Бештар кадом жанрҳои адабӣ инкишоф ёфтаанд?

9. Оё аз ҷиҳати шаклу мазмун дар адабиёти ин асрҳо ягон наовариё ба вучуд омад?

10. Пайравони Низомии Ганҷавӣ ва Амир Хусравӣ Дехлавӣ чаро ба ҳамаи асарҳои онҳо ҷавоб нагуфтанд?

11. Мактаби адабии Ҷомӣ чӣ хусусият ва чӣ аҳамият дошт?

12. Чаро адабиёти асри XV-ро ҷамъбасти 500- солаи адабиёти тоҷикӣ фарс мегуем?

13. Фикри шумо дар бораи адабиёти асрҳои XV-XVI чӣ гуна аст?

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1.С. Айний. Навоӣ, Асарҳо, ҷ. 11, қисми 1, «Ирфон», Душанбе, 1963.

2.Е.Э.Бертельс. Джамӣ, эпоха, жизнь, творчество. Сталинабад, 1949.

3. А. Мирзоев. Биной, Нашрдавточик. Сталинобод, 1957.
4. А. Афсахзод. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуюми асри XV. «Дониш», Душанбе, 1987.
5. Т. Милов. Дастури методи «Адабиёти тоҷик» барои синфи 9. «Маориф», Душанбе, 1986.

АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ (1414-1492)

Ҷомӣ дар осори худ соҳирона тақомули панҷсадсолаи адабиёти гузаштаро ҷамъбаст мекунад. Аз рӯи осори Ҷомӣ бо қамолӣ боварӣ метавон ҳукм кард, ки дар қарни XV аз мероси гузашта ҷӣ чиз боқӣ монда ва ҷӣ аз байн рафтааст.

Е. Э. Бертелс

Ҷомӣ олим, мутафаккир, шоир, нависандаи барҷастаи халқи тоҷик буда, дар осмони илму адаби асри XV монанди як ситораи дурахшон ҷилвагар аст.

Ӯ адабиёти зиёда аз 500- солаи форс-тоҷикро дар тамоми соҳаҳо бо асарҳои барқамолӣ ҷамъбаст намудааст. Ҷомӣ ифтихори халқи тоҷик ва тоҷикзабонон аст.

Тарҷуман ҳол. Номи асосии ӯ Абдурраҳмон, лақабаш Нуриддин буда, бо таҳаллуси Ҷомӣ дар тамоми дунё машҳур гардидааст. Нуриддин Абдурраҳмони Ҷомӣ 7 ноябри соли 1414 дар деҳаи Харҷурди вилояти Ҷом ба дунё омадааст. Падар ва бобои Ҷомӣ мардони бофазлу донишбуданд. Хангоме ки Ҷомӣ 11- сола мешавад, оилаи онҳо аз вилояти Ҷом ба Ҳирот меоянд. То ин дам Абдурраҳмон дар Ҷом, дар назди падараш Низомиддин Аҳмад хату саводи пурра бароварда, инчунин сарфу наҳви забони арабиро низ то андозае аз худ карда буд. Дар ин бора яке аз шогирдони вафодори Ҷомӣ Абдулғафури Лорӣ чунин менависад: «Рӯзе суҳан аз устодон ва муаллимони ҳазрати эшон (Ҷомиро дар назар дорад) дар миён афтод, фармуданд, ки мо ба ҳақиқат шогирди падари ҳудем, ки забон аз вай омӯхтаем».

Баъд аз ин Абдурраҳмон дар Ҳирот, дар мадрасаи Низомия таҳсили илму давом медиҳад. Ӯ дар назди Мавлоно Ҷунайдӣ усули забони арабӣ, асарҳои «Мухтасарулмаонӣ», «Алмутававал»-и Саъиддини Тафтазониро, ки оид ба илми баён буданд, омӯхта, доир ба илмҳои ҳикмат ва мантиқ аз олимони машҳури замон Хочаалӣи Самарқандӣ ва Шаҳобиддин Муҳаммади Ҷочармӣ сабақ мегирад.

Ҷомӣ аз кӯдакӣ зеҳни бурро ва ақли расо дошт. Ӯ дорон хислати ачибе буд: ба ҳар як чиз, ба ҳар як ҳодиса аз нуқтаи назари танқидӣ, кунҷковӣ назар мекард, бештар ба илмҳои дақиқ майлу рағбат дошт. Ҷомӣ ба як бор хондан моҳияти асосии масъаларо дарк мекард. Ӯ монанди шогирдони дигар дар баҳсу мунозираҳо худнамоӣ намекард, баръакс, дар он ҷойҳо оромӣ ботамкин буд. Суханони Ҷомӣ қатъӣ буданд ва факту далелҳои раднашаванда доштанд. Аз ин рӯ, ӯ ҳамеша дар баҳсу мунозираҳои муллобачагон голиб мебаромад. Қобилияту истеъдоди Абдурахмони Ҷомӣ чунон бузург буд, ки ҳатто устодон аз ӯҳдаи дарс додани ӯ баромада наметавонистанд. Дар ин бора муаллифи «Бадоеулвақоъ» Зайниддин Маҳмуди Восифӣ нақли ачибе овардааст, ки он «Ҳамсаи мутаҳайира» («Панҷгонаи ҳайратовар») ном дошта, мазмуни зеро дар бар мегирад.

Онҳо панҷ нафар буданд, панҷ нафар толибилм, донишҷӯ. Ҳоло онҳо дар ҳучраи мадраса нишаста, устоди худро интизоранд. Устод Мавлоно Муҳаммади Ҷочармӣ ворида ҳучра шуд. Шогирдон- Абдурахмон, Хусайн, Шамсиддин, Довуд, Муниддин аз ҷой хеста, ба устод салом доданд. Дарс сар шуд. Муаллим аз онҳо вазифаи хонагиро пурсид. Ҷавоби пурра ва саҳеҳ меоданд. Мавлоно ба шогирдон асари олими машҳур «Шарҳи таҷрид»-и Мавлоно Алии Кушчиरो тадрис мекард. Ҳангоми шарҳу маънидоди баъзе масъалаҳои асар дар байни муаллиму шогирдон баҳсу мунозира авҷ мегирифт, гоҳо шогирдон голиб мебаромаданд.

- Чӣ бояд кард? «Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ» гуфтаанд, - андеша мекард, роҳ меҷуст устод.

-Пас фикру тадбир он аст, ки ман худамро касал кунам ва шогирдонро дар кӯи бекорӣ андозам. Вале бояд ман дар ин муддат шабу рӯз мутолиа кунам ва ба дарсгӯии шогирдон нагзтар тайёр шавам.

Мавлоно Муҳаммади Ҷочармӣ шогирдонро ба мӯҳлати 40 рӯз бо сабаби «касали» ва ба «табобат» машғул шудани худ ҷавоб дод. Вале шогирдон сабаби касалии устоди худро пай бурданд. Бинобар ин онҳо қарор доданд, ки ҳар рӯз дар масҷиди Мулкун чамъ омада, як нафарашон муаллим шавад.

Ба ҳамин тарик, дар муддати 40 рӯз ба навбат дарс гуфтанд

ва дониши худро такмил доданд. Мавлоно Чочармӣ ҳам дар ин муддат шабу рӯз пайваста дар мутолиа буд. Барои шогирдони «гапнодаро» саволу супоришҳои ниҳоят душворро тайёр мекард.

ӯ аз он хурсанд буд, ки дониши зиёде гирифтааст ва он метавонад ба таълими яқсолаи шогирдон кифоят кунад.

Ниҳоят рӯзи 40-ум ба шогирдон хабар медиҳанд, ки устод аз «бистари беморӣ» хестааст ва имрӯз дарс мегӯяд. Онҳо ба дарс ҳозир шуданд.

Мавлоно ба шарҳи як масъалаи мураккаб сар кард. Шогирдон пеш аз устод ҷавоб доданд. Мавлоно ҳайрон шуд ва гуфт:

- Шогирдони азизам, ман касал набудам, мутолиа кардам, хондам, то ки ба шумо дарс гӯям. Вале, хушбахтона, шумо бузург, устод шудаед, ҷавон ҳам бошед, дигар шуморо ҳеҷ кас қудрати дарс додан надорад, ҳамаи илмҳоро аз худ кардаед. Ба шумо роҳи сафед металабам.

Он чор нафар шарикдарсони Ҷомӣ, ки зикрашон дар боло рафт, дар ҳақиқат олимони машҳури замони худ шуданд.

Баъд аз ин ходиса Абдурахмони Ҷомӣ дар синни 23-солагииаш ба Самарқанд меояд. Ҷомӣ чанд муддат дар назди Қозизод и Румӣ аз илмҳои ҳисоб, риёзиёт ва нучум таълим мегирад. ӯ на танҳо дар назди устодаш дарс мехонад, балки ба корҳои илмии Қозизода ёрӣ мерасонад.

Ҷомӣ дар базмҳои муллобачаҳо иштирок намекард. ӯ бештар дар баҳсу мунозираҳои олимони машҳур ҳозир мешуд ва агар лозим медонист, сухан мегуфт. Ҷомӣ суханро дароз намекард. Суханҳояш мӯҷаз ва бамаънӣ буданд. Дар ҷамъомади шоирон иштирок карда, бо тааммул гӯш мекард. Вале шеър намегуфт. Пай бурдан душвор набуд, ки Ҷомӣ ба ин пешани эҷодӣ шавки беандоза дорад.

Абдурахмони Ҷомӣ соли 1453 ба Ҳирот меояд. ӯ аввал хост ба хизмати дарбор равад, вале одати хушомадгӯӣ надошт ва нарафтаниро афзалтар донист. Боз чанд муддат ба таҳсили илм, аз ҷумла, илми шеър машғул гардид. Дар ин айём Ҷомӣ бо яке аз бузургони ҷараёни нақшбандия Саъиддини Кошгарӣ (ваф. 1456) шиносӣ пайдо карда, ин фирқаро қабул мекунад.

Пас аз марги устоди рӯхонии худ - Саъиддини Кошгарӣ

Чомӣ роҳбари маслаки нақшбандияи Хуросон мешавад. Ӯ муридони зиёд дошт, ба онҳо таълим меод, нозуқиҳои маслаки нақшбандияро меомӯзонд. Абдулғафури Лорӣ яке аз муридони бовафои Чомӣ ба ҳисоб мерафт.

Сафарҳои Чомӣ. Абдурраҳмони Чомӣ дар ҳаёти худ 7 бор ба сафар баромада, шаҳрҳои Самарқанду Тошканд, Фаробу Марвро тамошо кардааст. Сафари охирин ва тӯлонии Чомӣ соли 1472 дар моҳи август оғоз ёфт. Ӯ шаҳрҳои Нишопур, Сабзавор, Бастом, Домгон, Қазвин, Ҳамадон, Бағдодро саёҳат карда, бо арбобони илму адаби ин шаҳрҳо вохӯрд, сӯҳбатҳо орошт. Дар ҳар ҷо Чомиро иззату эҳтиром мекарданд. Чомӣ Макка ва Мадинаро зиёрат карда, соли 1473 ба Ҳирот бозмегардад. Поёни умри Чомӣ дар Ҳирот гузашт. Ӯ ба эҷод кардани асарҳои илмиву адабӣ батамом машғул буд. Як дақиқа вақти худро бекор намегузаронид. Танҳо ба мактаби адабии Ҳирот роҳбарӣ карда, ба шоирони ҷавон маслиҳатҳои муфид меод.

Чомӣ дӯстони бисёр дошт, ки бо онҳо базми шеър суруд меорост, сӯҳбатҳои дилангез мекард. Яке аз шогирдони бехтарини Чомӣ Алишери Навоӣ буд. Муносибати онҳо на ҳамчун устоду шогирд, балки мисли ду дӯсти қонӣ, ду ҳамқору ҳаммаслак ба назар мерасад.

Абдурраҳмони Чомӣ оилаи хуб ва фарзандони лоик дошт. Вале се фарзанди адиб дар тифлӣ ва хурдсолӣ вафот кардаанд. Албатта, вафоти фарзандон қалби адибро ба шӯру ғалаён овард. Дар мотами фарзандон Чомӣ ашки ғаму ҳасрат рехт, оҳи қонсӯз аз дили пурсӯз баровард. Ӯ дар марги фарзандон марсияҳо сурудааст, ки дар онҳо сӯзу гудози падари доғдида басо муассир ифода ёфтааст:

*Рехтӣ хуни дил аз дидаи гирёни падар,
Раҳм бар қони падар н-омадат, эй қони падар.
Навбаҳор омаду гулҳо ҳама рустанд зи хок,
Ту ҳам аз хок баро, эй гули хандони падар.*

Абдурраҳмони Чомӣ 9-уми ноябри соли 1492 дар шаҳри Ҳирот вафот кардааст. Ҳангоми вафоти Чомӣ қариб аксарияти мардуми гирду атрофи Ҳирот либоси мотам пӯшидаанд. Ба миқдори 1000 байт дар вафоти Чомӣ аз тарафи шоирон

марсияхо ва китъаҳои таъриҳӣ эҷод шуд. Чунончи, Мавлоно Қомӣ дар вафоти Қомӣ бо як ёзу гудоз марсияе эҷод кард, ки дар он мавқеи ҷамъиятӣ, ҳислатҳои гуманистии адиб хеле равшану возеҳ инъикос ёфтаанд. Ана, чанд байт аз он марсия:

*Равнақи илму амал рафт, дар аъён¹ ҷаҳон,
Зебу зинат ба ҷуз аз ҷуббаву дастор² намонд.
Монд аз он сарвари аҳли суҳан осор басте,
Дар ҷаҳон гарчи зи аҳли суҳан осор намонд.
Рӯ ба девори лаҳад монд касе, к-ӯ ҳама умр,
Баҳри роҳат нафасе пушт ба девор намонд.
Ҳаргиз озурда нашуд аз суҳанаш хотири кас,
Дар дил аз ӯй ба ҷуз ҳасрати дидор намонд.
Рафт, эй дил, зи ҷаҳон мӯнису гамхори ҳама,
Ғами худ хӯр, ки дигар мӯнису гамхор намонд.*

Оромгоҳи Абдурраҳмони Қомӣ дар шаҳри Ҳироти Қумҳурии исломии Афғонистон бо номи Тахти Мазор ёд мешавад, ки ҳазорон одамони ҷаҳон зиёраташ мекунанд. Шоҳи мутаассиб, чоҳилу беҳирад Исмоили Сафавӣ пас аз 18 соли вафоти шоир қабри Қомиро оташ зад, вале ба мақсад нарасид, зеро оромгоҳи шоири бузург қошонаи дили халқҳои ҷаҳон аст.

Мероси адабӣ. Абдурраҳмони Қомӣ умри дарози пурбаракате дидааст, вале онро зоеъ нагузаронида, барои наслҳои оянда осори пурарзиши илмию адабӣ мерос гузоштааст. Ӯ қариб 50 соли ҳаёти худро ба офаридани асарҳои илмӣ ва сурудани ашъори дилангезу дostonҳои барҷаста сарф кардааст. Шогирдон ва ҳамзамонони Қомӣ миқдори асарҳои ӯро аз 46 адад зиёд медонанд. Масалан, дар ин бора шогирди наздики Қомӣ Қамолитдини Биноӣ чунин мегӯяд:

*Қомӣ, он офтоби нуронӣ,
Он мунаввар ба нури субҳонӣ.
Буд аз ҷил зиёд таснифаш,
Рӯ дар эъҷоз карда таълифаш.*

Соли 1503 қуллиёти Қомӣ аз тарафи дӯстонаш тартиб дода

1 Аъён - бузургон, донишмандон, сардорон.

2 Ҷуббаву дастор - ҷомаву салла.

мешавад, ки он нуха то замони мо омада расидааст. Асарҳое, ки дар куллиёти адиб чамъ оварда шудаанд, илмҳои гуногун: нучум, фалсафа, забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, тафсир, ҳадис, фикҳ, ахлоқ, мусиқӣ ва ғайраро дар бар мегиранд. Махсусан, асарҳои илмие, ки доир ба арӯзу кофия, мусиқӣ иншо шудаанд, қимату арзиши зиёд доранд. Асари тарҷумаҳои ӯ «Нафаҳотулунс» дар бораи ҳаёту фаъолияти 616 мард ва 34 зан маълумот медиҳад, ки аксарияти онҳо уламо, шайхони бузурги асрҳои гузашта ва шоиронанд. Дар «Алфавоидуззиёя» Ҷомӣ дар бораи қоидаву қонуни забони арабӣ ва услуби таълими он фикру мулоҳизаҳои судбахш баён мекунад. Ҳоло ҳам дар мадрасаи мактабҳои Афғонистон, Ироқ, Ҳиндустон, Покистон ва Эрон асари мазкур ҳамчун китоби дарсӣ барои омӯхтани забони арабӣ истифода мешавад.

Вале бояд эътироф кард, ки Абдурахмони Ҷомӣ дар таърихи халқи мо ҳамчун нависанда ва шоир маълуми машҳур аст. Ҷанӯз дар ҳамон замон шӯҳрат ва эътибори Ҷомӣ ҳамчун шоир ба кишварҳои гуногун паҳн шуда буд. Ба ин нукта худи Ҷомӣ ишорат карда мегӯяд:

*Агар ба Форс равад корвони ашъорам,
Равони Саъдиву Ҳофиз кунандаи истиқбол.
В-агар ба Ҳинд расад, Хусраву Ҳасан гӯянд:
Ки: «Эй қаҳони хунар, марҳабо, таол, таол!»³*

Аз Ҷомӣ се девон, «Ҳафт авранг» (иборат аз ҳафт маснавӣ), «Баҳористон» ва «Чихил ҳадис» ба мо омада расидааст, ки ҳар кадоми онҳо дорон аҳамияти калони адабиву эстетикӣ мебошанд. Абдурахмони Ҷомӣ фаъолияти адабии худро аз сурудани ашъори лирикӣ – газал, қасида, рубоӣ, китъа ва ғайра сар кардааст ва то охири умр онҳоро давом додааст. Дар эҷодиёти шоир газал мавқеи асосӣ дорад. Масалан, дар девони аввал- «Фотиҳатушшубоб» 1016 газал, дар девони дуюм- «Воситатуликд» 493 ва дар девони сеюм- «Хотиматулҳаёт» 296 газал омадааст, ки миқдори умумии онҳо 1805 газалро ташкил медиҳад. Ӯ ба тарзи дигар гӯем, агар абёти се девон 16 ҳазору 629 байтро ташкил диҳад, аз он 13 ҳазору 17 байташ газал аст,

³ Таол, таол – хуш омадӣ, хуш омадӣ.

ки он 78 фоизи ашъорро ташкил медиҳад. Ба ҳамин маънӣ ишора карда, худи шоир чунин мегӯяд:

*Ҳаст девони шеъри ман аксар,
Ғазали ошиқони шайдоӣ,
Ё фунуни насоеҳ асту ҳикам,
Мунбаъис аз шуури доноӣ.
Зикри дунон наёбӣ андар вай,
К-он бувад нақди умрфарсоӣ.*

Қасида дар девонҳои шоир ҷои дувумро мегирад, ки миқдори онҳо 53-то мебошад. Қасидаҳои Ҷомӣ ҳачман хурд буда, аз 8 то 15 байтро ташкил медиҳанд. Мавзӯҳои асосии онҳо масъалаҳои фалсафӣ, панду ҳикмат, шарҳи ҳол ва ғайраро дар бар мегиранд. Қасидаҳои «Луччатуласрор», «Ҷилоуррух» ва «Раҳи бол ва шарҳи ҳол» дар мавзӯҳои боло суруда шуда, кимату арзиши зиёде доранд. Ҷунончи, шоир дар қасидаи «Луччатуласрор» ба масъалаҳои тарбиявӣ ахлоқӣ диққат дода, таъкид менамояд, ки ҷавононро аз кӯдакӣ бояд тарбия кард, ба роҳи рост хидоят намуд, зеро ба ақидаи шоир, ҷавонон ҳам ба мисли дарахтони навбар ё навниҳол нозук мешаванд. Агар ин ниҳолҳо аз хурдӣ тарбият ёбанд, ҳосили аъло медиҳанд ва ҷавонон низ чун ба камол мерасанд, корҳои нек ва судбахш хоҳанд намуд:

*Дар ҷавонӣ саъй кун, гар бехалал хоҳӣ амал,
Мева бенуқсон бувад, чун аз дарахти навбар аст.*

Баъдан Ҷомӣ дар қасида таъкид мекунад, ки агар шахс соҳиби донишу камолот бошад, ҳеҷ гоҳ ғудо нест, ӯ шох аст :

*Гар надорад симу зар доно, манеҳ номаш ғудо,
Дар бараш дил баҳри дошти, ӯ шаҳи баҳру бар аст.*

Дар эҷодиёти Ҷомӣ рубоӣ, китъа, тарҷеъбанд, таркиббанд, мураббаъ, фард дида мешавад, ки онҳо аз лиҳози маънӣ ва санъати суҳанварӣ дар пояи баланд меистанд. Ҷомӣ дар рубоӣ ва китъаоти худ бештар фикрҳои панду ахлоқии худро ифода кардааст. Ҷунончи, дар китъаи зерин ба як масъалаи муҳими рӯзгори ҳеш дахл намуда, таъкид менамояд, ки инсон бояд

меҳнатдӯст бошад. Ӯ бояд омӯхтан ва меҳнат карданро барои худ ор надонад, аз пайи номи падар нашавад, балки фазлу хунари худро дар назди мардум нишон диҳад. Агар ин сифатхоро надошта бошад, мисли шохи беҳосили дарахти мевадор аст, ки он чун хезум аст:

*Ҳар писар, к-ӯ аз падар лофад, на аз фазлу хунар,
Филмасал гар дидаро мардум бувад, номардум аст.
Шохи бебар гарчи бошад аз дарахти мевадор,
Чун наёрад мева бор, андар шумори ҳезум аст.*

Мазмун ва мундариҷаи идеявии ғазалиёти шоир. Дар эҷодиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ, чунонки қаблан арз кардем, ғазал мавқеи асосӣ дорад.

Ҷомӣ дар сурудани ғазал ба шоирони бузурги гузашта – Саъдии Шерозӣ, Хусрави Дехлавӣ, Ҷалолиддини Румӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ пайравӣ намудааст:

*Ин назми туст, Ҷомӣ, ё тоза дастаи гул,
К-аз «Бӯстон»-и Саъдӣ табъи Камол баста.*

Ин пайравӣ дар мазмуну мундариҷа ва шаклу композитсияи он мушоҳида мешавад. Ғазалҳои Ҷомӣ асосан аз 7 байт иборатанд. Мавзӯи ғазалиёти шоир танқиди замону аҳли ҷоҳ, беадолатӣ, орзую умеди халқ ва ғайраро дар бар мегиранд. Масалан, дар ғазали поён ба аҳли ҷоҳу сарват, яъне шоҳону ҳокимони вақт хитоб карда мегӯяд, ки шумо дили осуда, зиндагии пурнишот ва айшу нӯши шоҳона доред, магар аз ҳоли мазлумон, бечорагон вокифед?

*Осудадило, ҳоли дили зор чӣ донӣ?
Хунхориш ушиоқи қизархор чӣ донӣ?
Ҳаргиз нахалида ба кафи пои ту хоре,
Озурдагии синаи афғор чӣ донӣ?
Шаб то ба саҳар хуфта ба хилватгаҳи нозӣ,
Беҳобиш ин дидаи бедор чӣ донӣ?*

Дар ғазали дигараш Ҷомӣ амалдоронро саҳт мазаммат намуда, таъкид менамояд, ки шумоёнро замонаи «номард» соҳибмансаб кард, вале шумо дар асл нокасу бадкирдоред. Ҳеҷ кас ба ин беадолатии замона розӣ нест, вале маҷоли сухан

гуфтан надоранд. Аз ин роҳ баргардеду ба халк некӣ кунед:

*Гарра машав, ки хоҷа ба некӣ ситоядат,
Бадмардии замона туро некмард кард.
Гар кард хун дилам, чу забон аз сухан, вале,
Бо ӯ киро маҷоли сухан, ҳар чӣ кард, кард.*

Шоир дар рӯзгори хеш медид, ки дар дарбори шоҳон як тӯда одамони қаллоб ва беҳирад чамъ омада айшу нӯш мекунанд. Онҳо дар ҳалли бисёр масъалаҳои муҳими давлатӣ оҷизӣ мекашанд. Ҷомӣ онҳоро ба зог ва чуғз монанд кардааст:

*Ба қасри ширату айвонӣ айши шоҳон бин,
Ки зог нағмасаро гашту чуғз қофиясанҷ.*

Ҷомӣ, ки худ яке аз пешвоёни маслаки тасаввуф аст, дар зиндагӣ мушоҳида кард, ки баъзе шайхону зоҳидон ва сӯфиён дар зоҳир диндору худочӯянд, вале дар амал онҳо фиребгару беномӯсанд. Барои молу чиз оммаро фиреб медиҳанд. Шоир онҳоро ба анкабут, ки барои сайди мағас тор метанад, монанд кардааст:

*Шайхи шӯҳратҷӯи раъноро тамошо кун, ки чун
Дар либоси хос зоҳир шуд фиреби омр.
Мекашад доме пайи сайди мағас чун анкабут,
Шоҳбозе ку, ки аз ҳам барканад ин домро ?*

Оре, ин шоҳбоз худи шоир аст. Ӯ пардаи фиребу найрангро аз рӯяшон кашида, сираташонро ошкор кардааст. Ҷомӣ дар бораи онҳо бо ҳаяҷону изтироб сухан меронад. Ӯ халкро даъват менамояд, ки аз ин гуна ашхос дурӣ чӯянд, зеро онҳо монанди деу дад одамони бад ҳастанд. Ба ақидаи шоир бояд ҳамеша бо некон, бо хирадмандон ҳамсӯҳбат шуд:

*Дило, зи қайди ҳарифони беҳирад бигрез,
Ту мурғи зиракӣ, аз домли деу дад бигрез.
Қабули сӯҳбати некон агар наӣ, боре
Яке бикӯш, зи ҳамсӯҳбатони бад бигрез.*

Ҷомӣ таҷрибаи бойи ҳаётӣ дорад. Ӯ инсонро ба роҳи рост хидоят кардааст. Шоир дар баробари мазаммати ашхоси дилсиёҳ, золиму бадқирдор, ба мардуми меҳнатӣ, ба бечорагон

муҳаббати беандоза дорад. Ҷомӣ дар газали зер бечорагонро аз золимон ҳимоят мекунад. Шоир ба золимон хитоб карда мегӯяд, ки озор додани арбоби сафо, яъне одамони дилсоф, аз халқ тамаъ хостани шумо кори беҳирадон аст. Ҷар кореро, ки ба худ нолоику нохуб донед, онро ба дигарон низ раво набинед, зеро дили мискинон мисли шиша нозук аст. Агар шиша шиканад, онро пайванд кардан мушқил мебошад:

*Эй, дар ин кохи амонӣ ба ғаму шодӣ банд,
Бандаи нафси худӣ, даъвии озодӣ чанд?*

*Лаб ба ҳар тӯъма маёлой, ки дандон шиканад,
Бар сари хони фуруҷоя зи полудаву қанд.*

*Санги озор мазан бар дили арбоби сафо,
К-омад осон шикани шишаву мушқил пайванд!*

*То писандида фитад таври ту, Ҷомӣ, ҳамаро,
Ҷар чӣ бар худ матисандӣ, дигаронро матисанд.*

Ҷомӣ он касро инсонии комил мешуморад, ки меҳнат мекунад ва бо меҳнати ҳалоли худ зиндагӣ менамояд. Вай ба одамони хушонадгӯ, коргурез ва муфтхӯр нафрат дорад. Аз ин ҷост, ки Ҷомӣ одамонро ба нигоҳ доштани шарафи инсонии худ даъват кардааст. Ӯ дар ин байти газалаш касеро, ки аз пайи молу мулк шабу рӯз дар тақопӯй аст, мазаммат намудааст ва онҳоро ба қаноат, ба роҳи ҳақ, ба тоату ибодат ҳидоят кардааст:

*Ҷомӣ, ба мулку молу ба ҳар сифла дил мабанд,
Кунҷи фароғу ганҷи қаноат туро бас аст.*

Дар газали дигараш шоир кашидани озори миннати дунон, сифлагонро нафратовар ва беномӯсӣ ҳисоб мекунад. Бинобар ин бо ками худ қаноат карданро авлотар мешуморад:

*Ҷомӣ, зи хони ризқ чу ноне кифоят аст,
Озори бори миннати дунон чаро кашам?*

Шоир дар газалиёташ ишқи Аллоҳ ва баъдан ишқи поки инсониро сурудааст. Бесабаб нест, ки шоир «Кори Ҷомӣ ишқи хубон аст», - мегӯяд. Адиб гоҳе аз дидори ёр шоду масрур

мегардад, меболад, ба ҳаяҷон меояд ва маъшуқаи худро ҳамчун як бут парастии мекунад:

*Чомӣ, аз ман сачдаи тоат маҷӯӣ,
Чун ман акнун пеши бут сар мондаам.*

Барои он ки ёри маҳбуб хуршеди авҷи кибриё аст, мегӯяд шоир, - бе ӯ зиндагӣ лаззате, саодате, мақсаде надорад. Ёру маҳбуби қаҳрамони лирикӣ Парвардигор мебошад:

*Бар хоки раҳ чу соя фитодему ҳамчунон,
Хуршеди авҷи кунгураи кибриёт⁴ ёр.*

Қаҳрамони лирикӣ аз рӯи лутфу зарофат рӯза гирифтани маҳбуби худ розӣ нест. Зеро ёри ӯ мучассамаи олами зебоист ва рӯза ӯро беҳолу бемадор, харобу лоғар мекунад. Аз ин ҷост, ки шоир аз ёри худ хоҳиш ва илтиҷо мекунад, ки рӯза нагирад:

*Нашояд, эй маҳи хуршедрух, туро рӯза,
Ки нест бар маҳу хуршед ҳеч ҷо рӯза...
Тани ту коҳаду ҷони ҳазор сӯхтадил,
Макун, макун, ки набошад туро раво рӯза.
Басе намонд, ки созад чу моҳи нав борик
Маро фироқи ҷамоли туву туро рӯза.*

Чомӣ дар ғазали «Ид шуд» ҳамчун як ошиқи бебоку ҳиссиётпарвар намудор мешавад. Барои ӯ дидори ёр ид аст. Шоир аз ҳама идҳо (қурбон, рамазон) ҳамон соату вақтеро, ки ба дидори ёраш мушарраф шудааст, авлотар мешуморад. Албатта, ёри қаҳрамони лирикӣ Худои мутаъол аст ва шоир иншқи ӯро сурудааст:

*Ид шуд, ҳар кас зи ёре идие дорад ҳавас,
Иди мову иди мо дидани рӯи ту бас.
Иди мардум дидани маҳ, иди мо дидори ту,
Ҳамчу иди мо муборак нест иди ҳеч кас .*

Дар ин ғазал ҳиссиёти ботинии шоир басо рангин ва зебо ифода ёфтааст. Чомӣ ҳангоми баёни матлаб аз санъати таносуби суҳан, такрор, тавсиф ва тазод бо камолӣ маҳорат истифода

⁴ Кибриё – бузургӣ, азамат; авҷи фалак.

бурдааст. Такрор ёфтани калимаи «Ид», муқобил гузоштани «Ид» бо «Иди мардум» ба ғазал оҳанги зебо бахшидаанд, қозиб ва самимияти онро афзун гардониданд.

Дар ғазалиёти шоир табиат бо як зебоии нотакрори шоирона тасвир ёфтааст. Фасли баҳор, тамошои бӯстон, шукуфтани гулҳо умрро дароз карда, ба инсон рӯҳу мадори тоза мебахшанд ва бояд ҳар як фард аз зебоиҳо истифода барад. Чунин аст мақсади Ҷомӣ:

*Мехиромад сӯи бӯстон шоҳиди раънои гул,
Меравад оби равон, то сар ниҳад бар пои гул.
Ёфт абр аз сим ришта, сӯзан аз зар сохт меҳр,
То сабо дӯзад қабои лутф бар болои гул.*

«Ҳафт авранг» ва таркиби он. Абдурраҳмони Ҷомӣ на танҳо дар сурудани жанрҳои хурди лирикӣ мартабаи бузург дошт, балки дар эҷод намудани дostonҳои ҳаҷман калони ишқӣ, ахлоқӣ маҳорату истеъдоди комилро доро буд. Ӯ дар солҳои охири ҳаёташ дар пайравии «Хамса»-ҳои Низомии Ганҷавӣ ва Амир Хусрави Дехлавӣ 7 дostonи мустақил гуфтааст. Ба ҳамин тарик, миқдори дostonҳои «Хамса» -ро зиёд намуда, ба 7 расондааст.

Ҷомӣ ин ҳафт дostonи худро ба ҳафт ҳазинаи пурганҷ, ба ситораҳои Ҳафтдодарон монанд кардааст. Агар, мегӯяд шоир, ин Ҳафтдодарон дар осмон шӯҳратманд бошанд, ин ҳафт дostonи ман дар замин бо номи «Ҳафт авранг» макоми хоса доранд:

*Ин ҳафт сафина дар суҳан якранганд,
В-ин ҳафт хазина дар гуҳар ҳамсанганд.
Чун ҳафт бародаранд бар чархи баланд,
Номӣ шуда бар замин ба «Ҳафт авранг»-анд.*

Дostonҳои Ҷомӣ чи аз ҷиҳати бандубасту композитсия ва чи аз ҷиҳати тасвири воқеаву ҳодисаҳо аз дostonҳои Низомӣ ва Амир Хусрав фарқи калон доранд. Шоир ба ин маънӣ ишорат намуда, изҳор менамояд, ки бояд ҳар кас бо меҳнати ҳалолӣ худ зиндагӣ кунад, ном барорад. Дар офаридани асар низ бояд ҳамин тавр бошад. Вагарна, ба ақидани шоир, тирӣ мақсуд ҳаргиз

ба нишон намерасад :

*Гавҳар чу тавон зи кон гирифтан,
Сустӣ бувад аз дӯкон гирифтан.
Чом аз кафи дасти хеш кардан,
Об аз нами чӯйи хеш хӯрдан...
Беҳ з-он, ки хӯрӣ ба косаи зар,
Аз ҳавзаи соқиёни дигар.⁵*

Чомӣ хурсанд аз он аст, ки ба Низомиву Амир Хусрав пайравӣ кардааст, вале асарҳои ӯ махсусиятҳои худро доранд:

*Ҳар сӯ чӯйе зи об ронам,
Ҳам худ хӯрам об, ҳам хӯронам.*

Мусаллам аст, ки маснавиҳои «Силсилатуззаҳаб» ва «Саломон ва Абсол» тозаэҷоданд. Панҷ достони дигар дар ҷавоби 5 достони «Хамса»- ҳон Низомии Ганҷавӣ ва Хусрави Деҳлавӣ иншо шудаанд. Инак, дар зер мувофиқи тартиби соли таълифашон дар бораи дostonҳои «Ҳафт авранг» ба тариқи мухтасар маълумот хоҳем дод.

5 Достонҳои Низомӣ ва Амир Хусравро дар назар дорад.

1. «Силсилатуззаҳаб» («Занчирҳои тиллоӣ»). Ин маснавӣ аз се дафтар, яъне се қисми калон иборат буда, дар тӯли 17 сол, дар байни солҳои 1468-1485 навишта шудааст. «Силсилатуззаҳаб» аз ҷиҳати ҳаҷм бузург буда, қариб 6200 байтро дар бар мегирад. Ин маснавии шоир бештар ба масъалаҳои некӯкорӣ, адлу дод, хизмат ба халқ, мазаммати ҳислатҳои бади инсонӣ: тамаъкорӣ, дурӯғгӯӣ, инчунин танқиди аҳли ҷоҳ, сӯфиёну шайхони риёкор ва ғайра бахшида шудааст.

Ҷомӣ барои тақвияти фикраш аз ҳаёту зиндагии шахсони бузурги таърихӣ алоқамандона ҳикояту латифаҳои намакини халқиро ба риштаи назм кашидааст.

Ҷомӣ инсонро аз ҳама чиз бузургтар мешуморад. Дар маснавии «Силсилатуззаҳаб» ва умуман, дар ҳамаи маснавиҳои шоир образи инсонӣ комил, инсонӣ заҳматкаш дар ҷои аввал меистад. Шоир дар бораи онҳо бо як самимияту эҳтиром сухан меронад. Ҷомӣ ба шоҳону ҳокимони зулмпеша нафрат дорад. Шоир халқро қувваи пуриқтидори давлат ҳисоб мекунад. Ӯ ба ҳокимон хитоб карда чунин мегӯяд:

*Ҳақ нишондат ба тахти додгарӣ,
То кунӣ неши тегҳо сипарӣ.
На ки худ теги хунфишон бошӣ,
Офати ҷони ину он бошӣ.
Аддро рӯ ба чархи воло¹ кун,
Зулдро дар таҳи адам² ҷо кун.
Дастӣ золим агар наёрӣ баст,
Ки наёрад ба кори халқ шикаст.
Бар ҷаҳон шахриёр ўст, на ту,
Соҳиби иқтидор ўст, на ту.*

Дар маснавӣ ҳикояҳои воқеае, ки аз ҳаёту зиндагии инсонҳо гирифта шудаанд, хеле зиёданд. Ҳоло барои мисол аз дафтари саввуми «Силсилатуззаҳаб» ҳикояти «Пиразане, ки роҳ бар Санҷар гирифта ва додхоҳӣ кард» - ро меорем.

Пиразане дар шаҳри Марв зиндагӣ мекард. Умраш қариб ба сад расида буд. Вай чор фарзанди یتим дошт. Зиндагиаш

1 Воло – баланд, ба авҷи аъло.

2 Адам – нестӣ, фано.

ниҳоят бо фақирӣ мегузашт. Бо пораи ноне аҳли оила каноат мекарданд. Чунончи:

*Хуфта дар хонаам се-чор ятим,
Дилашон баҳри ним нон ба ду ним.*

Як рӯз он се-чор ятим орзуи ангур мекунанд. Пиразан барои хоҳиши фарзандонашро ба ҷо овардан ба деҳи ҳамсоя меравад. Одамони деҳ ба пиразан як сабад ангур медиҳанд. Вале дар роҳ ду сипоҳии шоҳ аз кучоғе пайдо шуда, пиразанро мезананд ва сабади ангурашро горат мекунанд.

Пиразан гирёну нолон ба назди шоҳи замон Санҷар меояд ва аз кирдори сипоҳиён шикоят оғоз мекунад:

*Як-ду бедодгар зи лашқари ту,
Дар раҳи қаҳру зулм ёвари ту,
Ба мани хаста горат оварданд,
Сабадам з-дрзу тухӣ карданд.*

Дар охир ҷои гиряву лобаи пиразанро хашму газаб фаро мегирад. Вай хитоб карда ба шоҳ мегӯяд:

*Ин чӣ шоҳиву мамлакатдорист,
Дар дили халқ тухми гамкорист?
Даст аз адлу дод доштаӣ,
Золимон бар ҷаҳон ғумоштаӣ!
Чашм бикишо ҷу оқибатбинон,
Бинигар ҳоли зори мискинон.*

Суханҳои охирини пиразан ба шоҳу шоҳзодагони давраи теурий равона карда шудаанд. Дар ин замон шоҳзодагон ба айшу нӯш дода шуда, халқи бечора аз дасти одамони онҳо азобу ранҷ мекашид. Дар ин ҷо Ҷомии бузург суханҳои нафратомези худро ба шоҳони замонааш аз номи пиразани мазлум баён кардааст.

2. «Саломон ва Абсол». Ин дoston соли 1480 ба анҷом мерасад ва аз 1110 байт иборат аст. Мавзӯи асосии дoston ситоиши ишқи илоҳӣ буда, дар зимни он ба тариқи рамз бисёр масъалаҳои ирфонӣ ва пандуахлоқӣ баён шудаанд.

3. «Тӯхфатулаҳрор». Ин дoston дар пайравии достони

«Махзануласрор»-и Низомӣ ва «Матлаъуланвор»-и Хусрави Деҳлавӣ соли 1481 навишта шудааст. Дар ин бора Ҷомӣ чунин мегӯяд:

*Субҳи тараб «Матлаи анвор»-и ӯст,
Ҷайби адаб «Махзани асрор»-и ӯст.*

Ҳачми маснавӣ 1712 байтро ташкил медиҳад. Вай аз чихати мазмун ва сабки нигориш ба «Махзануласрор» хеле наздикӣ дорад. Аз ҷумла, монанди асари Низомӣ маснавӣ аз ҳамду муноҷот шуруъ гардида, пас аз он 20 мақола ё боб меояд. Ин бобҳо ба мавзӯҳои мухталифи ирфонӣ, яъне пайдоиши оламу офариниши одам ва ғайра бахшида шуда, инчунин олимони беамал, сӯфиёни риёкор, шоирони тамаъкор мазаммат карда мешаванд.

4. «Сабҳатулабдор» («Донаҳои некӯкорон»). Ҷомӣ дар ин маснавӣ бештар ба масъалаҳои фалсафиву динӣ аҳамият додааст. Вай аз 2885 байт иборат буда, соли 1482 таълиф шудааст. «Сабҳатулабдор» аз муқаддима, қисматҳои анъанавӣ, 40 иқд ё фасл ва хотима таркиб ёфтааст. Шоир дар бисёр фаслҳои асараш шоҳони вақтро ба некӯкорӣ, адолатпарварӣ даъват кардааст. Дар асар тамсилҳои ахлоқӣ бештар оварда шудаанд. Ин асар аҳамияти калони таълимию тарбиявӣ дорад.

5. «Юсуф ва Зулайхо». Достони мазкур дар соли 1483 навишта шуда, ҷавоб ба достони «Хусраву Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ мебошад. Вай аз 4000 байт иборат аст. Мавзӯи достони шоир ишқ буда, яке аз маъруфттарин асарҳои Ҷомӣ ба ҳисоб меравад. Достони «Юсуф ва Зулайхо» ба эҷодиёти адибони минбаъдаи Шарқ таъсири калон расондааст.

6. «Лайлӣ ва Маҷнун». *Ин достон соли 1484 ба итмом мерасад ва дорои 3860 байт аст. Ҷомӣ достони худро дар ҷавоби «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Низомии Ганҷавӣ сурудааст. Мавзӯи достон ишқ аст.*

7. «Хирадномаи Искандарӣ». Достони охирини «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ ба шумор меравад.

ДОСТОНИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»

Достони маъруф ва овозадори Абдурахмони Ҷомӣ маснавини «Юсуф ва Зулайхо» маҳсуб шавад. Ин достон дар пайравии достони «Хусраву Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ эҷод шудааст. Адиб ба ҳамин маънӣ ишорат намуда чунин мегӯяд:

*Кухан шуд давлати Ширину Хусрав,
Ба ширинӣ нишонам Хусрави нав.
Чу тӯтӣ табъро созам шакархо,
Зи хуни Юсуфу шиқи Зулайхо.*

Достони «Юсуф ва Зулайхо» аз муқаддима, қисмати асосӣ ва хотима иборат аст. Он дар баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзуф ё максур иншо гардидааст, ки рӯкнҳои он ба тариқи зайланд:

V - - - / V - - - / V - -

V - - - / V - - - / V - -

Ма- фо-и – лун, ма- фо- и- лун, ма- фо-ил

Агар яке аз ҳамин байтҳои болоро ба порчаҳои тараннумӣ қисмат кунем, нақши болоро дода метавонанд. Ҳамин тавр, дар як байт чор маротиба мафоилун ва ду бор мафоил такрор ёфтааст, ки онҳо рӯкнҳои баҳри ҳазачи мусаддаси максур мебошад.

Сужети достон хеле қадимист. Нақлу ривоятҳои зиёд дар бораи Юсуф ва Зулайхо ҳанӯз пеш аз иншои китоби муқаддаси яҳудиён (исроилиҳо) «Таврот» дар байни эшон пайдо шуда буд. Баъдтар ба «Таврот» ворид гардид ва оҳанги динӣ пайдо кард. Пасон ба китоби «Инчил»-и Исои Масех ва, ниҳоят, ба «Қуръон»-и Муҳаммади Мустафо бо тағйирҳои зиёд ворид гардид. Масалан, дар «Қуръон» сураи XII бо номи «Юсуф» омадааст. Сарчашмаи асосии достони Ҷомӣ ҳам ҳамин сураи «Қуръон» аст.

Достони «Юсуф ва Зулайхо» соли 1483 эҷод шуда, ба подшоҳи замон Ҳусайни Бойқаро (1470-1507) бахшида мешавад. Он шомили чор ҳазор байт аст.

Аз мазмуни достон бармеояд, ки бисёр эпизодҳои, ки дар сураи «Юсуф» омадааст, Ҷомӣ онҳоро сарфи назар кардааст. Масалан, ҳаёти Юсуф дар Канъон, дар назди падараш Яъқуб, меҳру муҳаббати Яъқуб нисбат ба Юсуф ва аз дигар фарзандон

боло гузоштани Юсуф, ба сафар ўро ҳамроҳ гирифтани бародарон, Юсуфро ба сардори корвониён фурӯхтани бародарон ва Юсуфро ба Миср овардани Молик ва ўро харидорӣ намудани Азизи Миср ва Зулайхо, ишки байни онҳо ва дигар эпизодҳои марбути байни онҳо дар дoston бо тарзи бадеӣ, бо обуранги шоирона дода шудаанд. Вале Абдурахмони Ҷомӣ аз эпизодҳои ба падар дурӯғ гуфтани бародарон дар бораи гург Юсуфро хӯрдан, либосҳои хунолуди Юсуфро бо гург назди Яъқуб овардани бародарони Юсуф, ба сухан омадани гург ва бегуноҳии хешро баён кардани ӯ, нобино шудани Яъқуб аз гами Юсуф, хангоми қаҳтӣ дар Миср вохӯрдани Юсуф бо бародарон, овардани куртаи Юсуфро ба Канъон ва молидани ону шифо ёфтани чашмони Яъқуб дар дoston сарфи назар шудаанд. Умуман, пас аз он ки Юсуф бо бародаронаш аз назди падар рафт, дигар дар дoston амалиёти Яъқуб ҳам қатъ гардид. Молики корвон Юсуфро ба бозори Миср бурда, дар маърази савдо мегузорад. Юсуф, ки ҳусну чамоли беназир дошт, нархаш хеле баланд гардид. Касе қудрати харидани ўро надошт. Ҳатто Азизи Миср зӯраш ба харидани Юсуф нарасид. Зулайхо маҳз дар ҳамин лаҳзаҳо ба дoston ворид мегардад. Ӯ духтари шоҳи Магрибзамин Таймус буд ва зару зевар, лаълу ёкути зиёд аз падар ёдгор дошт. Ҳамаи онҳоро ба Молик доду Юсуфро харид ва ба қасраш бурд. Хост, ки ба коми дил бирасад ва Юсуфро ба ин қор маҷбур кард, вале Юсуф пок бимонд. Баъд ўро тӯхмат карду ба зиндонаш нишонд. Азизи Миср - шавҳари Зулайхо нахуст бовар кард, вале баъд фаҳмид, ки Юсуф пок аст ва дар ҳақиқи ӯ Зулайхо тӯхмат намуздааст.

Ҳамин тавр, чанд сол Юсуф дар зиндон хобид. Зулайхо аз дур ўро наззора мекард ва гӯё ишқашро таскин меод. Юсуф ниҳоят ба ҷон расида, ҳақиқатро ба Азизи Миср гуфт:

Бад-ӯ гуфт: «Эй Азиз, ин доварӣ чанд?!

Гуноҳе не, бад-ин хорим маҷсанд.

Зулайхо ҳар чӣ мегӯяд, дурӯғ аст,

Дурӯғи ӯ чароғи бефурӯғ аст».

Дигар, Зулайхо низ ба гуноҳи худ дар назди шавҳар иқроӣ мешавад. Бинобар ин, Азиз Юсуфро аз зиндон раҳо намуда, зиёда аз ин, ба ҷойи хеш подшоҳи Миср мегардонад. Солҳо

сипарӣ мешаванд. Зулайхо ҳам дар ин давр дар шаҳру деҳ саргардон мегардаду менолад ва ниҳоят пир мешавад. Юсуф боре дар роҳи бозгашт пирзоли фартутеро мебинад, ки ӯ ҳам нобиносту ҳам гадо. Раҳмаш меояд ва ба ходимонаш мефармояд, то ин пирзолро ба дарбор биёранд, Юсуф аз нигоҳи шафқат ва одилии хеш нисбати ӯ ғамхорӣ мекунад. Ба Юсуф пирзол оқибат худро мешиносонад. Ва аз Юсуф илтиҷо мекунад, ки ҷавонияшро баргардонад. Зулайхо ба дастури нахуст бармегардад, ҷавон мешавад:

*Ҷамоли мурдаширо зиндагӣ дод,
Рухширо хилъати фархундагӣ дод.*

Зулайхо пас аз ин аз Юсуф хоҳиш кард, ки ӯро ба занӣ бигирад. Юсуф андак сабр бинмуд ва Худованд ба воситаи Ҷабраил амр намуд, то ба гуфтаи Зулайхо розӣ шавад. Ҳамин тавр, онҳо ба мурод расиданд. Зулайхо, ки аз нахуст бутпараст буд, аз бутпарастӣ даст мекашад ва бути дар қаср будаи худро мешиканад ва Исломоро қабул менамояд. Онҳо бо ҳам 22 сол зиндагӣ мекунанд ва соҳиби фарзандони зиёд мешаванд. Боре Юсуф дар хоб падару модарашро мебинад, ки ӯро ба наздашон даъват мекунанд. Рӯзи дигар Юсуф вафот мекунад. Зиндагии Зулайхо пас аз ин дар ибодатгоҳ мегузарад. Ғаму дарди Юсуф қорашро кард ва ниҳоят Зулайхо ҳам ҷон медиҳад. Чунин аст мазмуни мухтасари достон.

ТАҲЛИЛИ НАҚШҲОИ АСОСИИ ДОСТОН

Достони «Юсуф ва Зулайхо» аз нигоҳи сарчашмаҳои пайдоиш ва нақлу ривоятҳои мардуми яҳудӣ ва, махсусан, сураи «Юсуф» -и «Қуръон» динист, дар он ишқи илоҳӣ ситуда шудааст. Ин ғоя дар симои Юсуф - писари Яъқуби пайгамбар инъикос ёфтааст. Яъқуб медонист, ки фарзанди хурдиаш Юсуф оянда пайгамбар мешавад, бинобар ин аз нахуст ӯро аз фарзандҳои дигараш боло гузошт. Барои ӯ аз Биҳишт асо овард. Ин бошад, ҳашму газаби фарзандони дигарашро зиёд намуд. Аммо вақте ки бародарон Юсуфро бурданд ва боз ӯро ба назди падар барнагардонданд, Яъқуб дигар коре накард ва ҳамин тавр

дар дoston амалиёти ӯ қатъ гардид аз ин нигоҳ нақши Яъқуб чун дар «Таврот», «Инчил» ва «Куръон» муаассир нест. Қомӣ дар дoston ба нақши Юсуф бештар таваҷҷӯҳ намудааст ва андешаҳои ирфонии хешро дар симои ӯ ба қалам додааст. Юсуф соҳибчамол аст, ҳусни расо дорад, ки ба ӯ ин ҳусну чамолро Худованд додааст. Ана ҳамин ҳусну чамол сабабгори ба вучуд овардани амалиётҳои зиёди достони шоир гардидааст. Дар достони Қомӣ Юсуф ба ҷуз муҳаббат ба Худо дигар мурод надорад ва ҳамаи амалиёте, ки дар ӯ зоҳир шуд, ба ин тобеъ ҳастанд. Қомӣ дар симои Юсуф марди роҳи Худоро нишон додааст. Ӯ бисёр хислатҳои начибӣ инсонӣ дорад. Муҳимаш он аст, ки гуфтори нек, рафтори нек ва кирдори нек дорад. Юсуф пок аст ва то охир ба покӣ дар роҳи Ҳақ содиқ мемонад. Ӯ ба роҳи бад нарафт, ба зани Азизи Миср Зулайҳо хиёнат накард. Агарчи дар ин роҳ азобу машаққат кашида бошад ҳам, покизагиро нигоҳ дошт. Ҳатто дар охир, вақте ки Азизи Миср вафот карда бошад ҳам, ба ӯ то аз Худо амр нашуд, ба Зулайҳо издивоҷ накард. Гузашта аз ин, ба воситаи ин нақш Қомӣ нишон додан хост, ки марди роҳи Ҳақ, покдоман, нақӯкор, саховатпеша, инсондӯст, хайрхоҳ ва бомаърифат мешавад. Вақте ки ба ҷойи Азизи Миср подшоҳ шуд, барои мардуми кишвар дари хайру саховат ва адолатро кушод. Омадани соли қаҳтиро амри Худо донист ва дар сари вақт тадбири ин корро ҷуст ва раиятро аз ин балои гуруснагӣ раҳонид. Ба халқ хайру саховат намуд.

Ҳатто ба тадбирҳои маккоронаи Зулайҳо тан надод. Зулайҳо ба канизонаш фармуд, то Юсуфро аз роҳ зананд. Аммо ба мурод нарасид. Юсуф ин кори нопокро накард ва пок буду пок монд. Юсуф дар дoston ҳамчун шахси меҳнатдӯст ва хоксору фурӯтан тасвир ёфтааст. Ин ҳисоли начиб ҳангоми иҷро кардани корҳои ҷӯпонӣ ва дигар хизматҳои дар дарбори Азизи Миср кардаи ӯ баръало намудор гардид. Марги Юсуф ҷанбаи динӣ дорад. Юсуф ҳама корҳои муҳимро дар роҳи Аллоҳ кард, ба инсонҳо нишон дод, ки ҳар як фард, хоҳ шоҳ бошад хоҳ гадо, бояд дар роҳи Ҳақ қадам ниҳад, устувор бошад ва содиқона, ҳамчун банди вафодору содиқ хизмат намояд. Юсуф чун дид, ки ҳама корҳо ба некӣ ба сомон расиданд, дигар орзую ормон дар дилаш намонд ва аз Парвардигор хоҳиш кард, то ҷонашро

ситонад. Хулоса, пок омаду пок рафт, бо ишки Аллоҳ омаду бо ишки Аллоҳ рафт. Аз назари шоири бузург Абдурахмони Чомӣ инсон бояд нисбати холиқи худ ҳамин тавр бошад, ҳамин тавр кору зиндагӣ намояд, ҳамин тавр дар роҳи Ҳақ содиқ бимонад ва, ниҳоят, ҳамин тавр бо ишки саршор ва поку беолоиш нисбати Худои азза ва чалла чон диҳад.

НАҚШИ ЗУЛАЙХО

Зулайхо дар достони шоир мақоми хоса дорад ва хеле нақши мураккаб ҳам аст. Дар огози дoston ҳамчун нақши манфӣ амал мекунад, вале дар анҷоми дoston нақши мусбатро бозидааст. Умуман, барои типӣ баромадани симои қаҳрамон ва кушодани дунёи ботинии Юсуф ин нақш хизмат кардааст. Зулайхо духтари дӯстдоштаи подшоҳи Мағрибзамин аст. Ӯ дар ҳамин хонадон тарбия ёфтааст. Зулайхо чун аҷдоди худ ба оини бутпарастӣ мӯътақид буд ва чун ба Миср омад, ва завҷаи Азизи Миср гардид, бо худ бутуро низ овард. Ӯ чун Юсуфи соҳибҷамолро дид, ошиқи зораш шуд ва ҳамаи роҳу воситаҳоро истифода бурд, то ба муроди дил бирасад. Муҳаббати ӯ нисбати Юсуф бисёр самимӣ буд. Вале дар ин чола ҳарчанд саъю талош варзид, комёб нашуд. Ин ҳолатҳои рӯҳиро шоир ба ин тарз ба қалам додааст.

*Худоро, эй фалак, бар ман бубахшой!
Ба рӯйи ман даре аз меҳр бикшой.
Агар нанҳӣ ба каф домони ёрам,
Гирифтoram касе дигар надорам.
Вале чун буд дар сурат гирифтор,
Нашуд дар аввал аз маънӣ хабардор.
Зулайхо васлро меҷӯст чора,
Вале мекард аз он Юсуф канора.
Зулайхо баҳри як дидан ҳамесӯхт,
Вале Юсуф зи дидан дида медӯхт.*

Зулайхо дар рафти ҳодисаю воқеаҳои асар аз кору рафтор, аз ишки поки инсонӣ даст кашида, ба дарёфти ишки илоҳӣ мерасад. Зулайхо ба хулосаи дуруст омад ва дар охир ислоҳ шуд. Аммо адиб нишон додааст, ки роҳи дарёфти Ҳақ душвор аст. Зулайхо дар ин роҳ нобино, зору низор ва пири барҷомонда

шуд. Ба ҳар ҳол ба мурод расид. Нахуст Юсуф Зулайхоро нашинохт, аммо пас аз сӯхбат, саволу ҷавоб дарк кард, ки пирзоли наздаш истода ҳамон Зулайхои зебою барност, ҳамон Зулайхоест, ки ба муроди дилаш нарасидааст. Тавачҷӯх намоед ба гуфтугузори онҳо: Юсуф ба ин пиразан назар карда, аз ӯ мепурсад:

Бигуфт: «Онам, ки чун рӯи ту дидам,

Туро аз ҷумла олам баргузидам.

Фишондам ганҷу гавҳар дар баҳоят,

Дилу ҷон вақф кардам дар ҳавоят.

Ҷавонӣ дар ғамат барбод додам,

Бад-ин пирӣ, ки мебинӣ, фитодам».

Бигуфт: «Ку ҷавонию ҷамолат?»

Бигуфт: «Аз даст шуд дур аз висолат».

Бигуфт: «Хам чаро шуд сарви нозат?»

Бигуфт: «Аз бори ҳаҷри ҷонгудозат».

Бигуфт: «Чашми ту бенур чун аст?»

Бигуфт: «Азбаски бе ту гарқи хун аст».

Ҷомӣ дар нақши Зулайхо чӣ хел ба қуллаи мурод, ба Ҳак расиданро нишон дода, гуфтанист, ки тай кардани зинаҳои камолоти инсонӣ ва фатҳи қуллаи мурод роҳи басо душвор аст. Сабру таҳаммул, ранҷу озори зиёд меҳаҳад. Агар инсон тоқат кунад ва дар ин роҳ саъю талош намояд, албатта, мисли Зулайхо матрабаш ҳосил хоҳад шуд.

Бубинед, дар ифшои ин андешаҳо, баёни ҳолатҳои рӯҳӣ ва ҷисмонии қаҳрамонони асар шоир чӣ қадар заҳмат кашида, шоирона ин вазъро тасвир намудааст. Дар намунаи боло санъатҳои саволу ҷавоб, таносуби сухан, тазод бисёр нишонрас табиӣ ва хотирмон омадаанд. Ба ин восита пеши ҷашми хонанда ҷаҳони ботинии қаҳрамонон ба тарзи амиқ чилвагар мешавад. Аз тарафи дигар, ин муколама саволу ҷавоби Хусраву Фарҳодро аз достони «Хусраву Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ пеши назар меорад ва хонанда ба хулосае меояд, ки ин ду адиб дар суҳангустарӣ, хунари шоирӣ дасти тавоно доранд.

Дар анҷом чун Юсуф аз ҳақиқати ҳоли Зулайхо воқиф гардид, дилаш сӯхт ва аз ӯ пурсид, ки чӣ хоҳиш дорӣ? Зулайхо ҷавоб медиҳад ва аз ӯ ду хоҳиш мекунад. Нахуст, ҳамон ҳусну

чамол, ҳамон ҷавониамро баргардон ва дувум маро ба никоҳат дарор. Бо амри Парвардигор ин ду дархостро Юсуф иҷро мекунад. Акнун Зулайҳо ҳам ба Ҳақ расид ва дар ин чода ба Юсуф баробар шуд. Аз ин нигоҳ ҳам нақши Зулайҳо ибратомӯз аст.

Дар дoston нақшҳои дувумдараҷа ба мисли падари Юсуф Яъқуб, падари Зулайҳо Таймус, бародарони Юсуф, Азизи Миср ва дигарон низ омадаанд. Кору амалиёти ҳамаи онҳо дар дoston барои боз ҳам барҷаста баромадани нақшҳои асосии дoston – Юсуф ва Зулайҳо хизмат қардаанд. Инчунин, барои беҳтару аниқтар инъикос намудани мақсади нависанда, гоյи асар нақши муҳим бозиданд.

ДОСТОНИ «ХИРАДНОМАИ ИСКАНДАРӢ»

Фарқи асари Ҷомӣ аз дигар «Искандарномаҳо». Искандар дар адабиёти ҷаҳонӣ яке аз образҳои барҷаста ба ҳисоб меравад. Дар бораи ҳаёту зиндагӣ ва қору амалиёти Искандари таърихӣ, ки дар солҳои 356-323 то мелод дар Юнони қадим умр ба сар бурдааст, асарҳои зиёди таърихӣ ва адабӣ офарида шудаанд. Дар адабиёти форс-тоҷик аввалин шоире, ки дар бораи Искандар асар эҷод қардааст, Абулқосими Фирдавсӣ мебошад. Вай дар қисмати таърихии «Шоҳнома» ҷангу хунрезихо, забту лашкаркашиҳои Искандарро хеле батафсил ҳикоят мекунад. Фирдавсӣ Искандарро ҳамчун шоҳи горагтар, золим ва забтқор, ки дар ҳақиқат ҳамин тавр буд, нишон додааст. Ин хусусият дар «Искандарнома»-и Низомии Ганҷавӣ низ ба назар мерасад. Дар асари Низомӣ Искандар шоҳи кишваркушо, далеру шучоъ ба қалам дода шудааст.

Ҷомӣ дар эҷод намудани достони «Хирадномаи Искандарӣ» ба Низомӣ ва Амир Хусрав пайравӣ қардааст. Вале аз дostonҳои дар боло номбурда фарқи қалон дорад. Агар дар «Шоҳнома» ва «Искандарнома» ҳарбу зарби майдони ҷанг, қатлу гораг, қахрамонию фидокории Искандар дар ҷои аввал бошад, дар дostonи Ҷомӣ «Хирадномаи Искандарӣ» хирад, ақлу заковати инсонии хирадманд мавқеи асосиро ишғол менамояд. Дар асари Ҷомӣ Искандар на ҳамчун шоҳи хунқору истилогар, на ҳамчун

шоҳи кишваркушо, балки ҳамчун шоҳи бомаърифату хирадманд тасвир ёфтааст. Аз ин ҷост, ки Ҷомӣ ба дoston номи «Хирадномаи Искандарӣ»-ро гузоштааст.

Асари Ҷомӣ низ мисли дostonҳои дар боло номбурда дар баҳри мутақорибии мусаммани маҳзуф эҷод шудааст. Дoston аз 2315 байт иборат буда, соли 1485 ба анҷом мерасад.

СУЖЕТИ АСАР. Пас аз баёни бобҳои анъанавӣ – наъту муноҷот қисмати асосии дostonи «Хирадномаи Искандарӣ» шуруъ гардидааст. Файлакус³ подшоҳи Юнонзамин дар айёми пиронсолиаш писардор мешавад. Ӯро Искандар (Александр) меноманд. Файлакус Искандарро ба тарбияи Арасту⁴ медиҳад. Арасту ба Искандар илмҳои гуногунро пурра меомӯзад. Файлакус дар назди олимони бузург аз писараш имтиҳон мегирад. Искандар аз имтиҳон бо сарбаландӣ мегузарад. Падараш хурсанд мешавад. Баъд аз ин Файлакус аз Арасту хоҳиш мекунад, ки барои пеш бурдани давлатдории Искандар хирадномае нависад. Арасту хирадномаро ба анҷом мерасонад. Дар ин айём Файлакус вафот мекунад. Искандар ба маснади шоҳӣ менишинад. Баъди ин дар дoston хирадномаҳои олимони бузург Арасту, Афлотун (Платон), Сукрот (Сократ) ва боз чор донишманди дигар оварда мешаванд. Ин хирадномаҳо бештар характери тарбиявӣ доранд. Пас аз ҳар хираднома Ҷомӣ барои тасдиқи фикраш аз ҳаёти шахсони бузург саргузаштеро нақл намуда, инчунин ҳикояҳои тамсилӣ меорад. Мазмуни ҳикояҳои овардашуда ба хирадномаҳо саҳт алоқаманд мебошад.

Дар давраи ҳукмронияш Искандар роҳи адлу додро пеш мегирад. Ӯ ба мамлакатҳои гуногуни Фарбу Шарқ лашкар кашида, онҳоро забт менамояд ва шаҳрҳо бино мекунад. Ба Хитой рафта, бо ҳокон сулҳ мебандад ва аз ӯ дар бораи қаноату шикастнафсӣ панди судманд мегирад. Аз он ҷо ба Ҳиндустон лашкар кашида, бо бараҳманон (донишмандони Ҳинд) вохӯрда, сӯҳбат менамояд. Баъд ӯ ба шаҳре мерасад, ки дар он шаҳр на шоҳ ҳасту на гадо. Ҳама баробар ва бародарона зиндагӣ мекунанд. Зулму истисмор тамоман нест. Искандар хеле

3 Файлакус – Филиппи II, подшоҳи Юнон, соли 336 пеш аз мелод ба қатл мерасад.

4 Арасту – Аристотелис – Аристотел, файласуфи машҳури Юнони қадим. Дар байни солҳои 384 – 322 пеш аз мелод умр ба сар бурдааст.

мутаассир мешавад. ӯ аз одамонаш чудо шуда, ба кӯхи Қоф меравад. Аз он ҷо пас гашта, роҳи ватанро пеш мегирад. Вале хангоми бозгашт дар биёбоне вафот мекунад. Даҳ нафар ҳаким Искандарро ба некӣ ёд мекунанд. Пас тобуташиро ба Искандария, ба назди модараш меоранд ва ҳакимон ба модари Искандар таъзияномаҳо менависанд. Бо ҳамин дoston ба охир мерасад.

Идеяи шоҳи одил ва маърифатпарвар. Аз сужети дoston чунин ба назар мерасад, ки Искандар аз рӯзе, ки ба сари тахт нишаст, дар кишвар адлу адолатро барқарор намуд. Сониян, ба ҳар мамлакате, ки мерафт, барои ободию осудагии мардуми он саъю кӯшиш мекард, шаҳрҳои нав месохт. Аз ин ҷиҳат дostonи Ҷомӣ ба маснавиҳои шоирони гузашта то андозае шабеҳ аст. Ба ақидаи Ҷомӣ танҳо шоҳи донишманд одилу халқпарвар мешавад. Искандар ҳам марди фозил ва хирадманд буд. ӯ мамлакатро аз рӯи хирадномаҳо, ки онҳоро файласуфон навишта буданд, идора мекард. Дар ин ҷо адиб роли хирадро баланд бардоштааст. Ҷомӣ ба ҳамин маънӣ ишорат карда мегӯяд:

*Кунун кардаам пушти ҷиммат қавӣ,
Дихам маснавиро либоси навӣ.
Куҳан маснавиҳои тирони қор,
Ки мондаст аз он рафтагон ёдгор,*

*Агарчи равонбахшу ҷонпарвар аст,
Дар ашъори нав лаззати дигар аст.
Ба як силк хоҳам чу гавҳар кашид
Хирадномаҳо, к-аз Сикандар расид.*

*Хираднома з-он ихтиёри ман аст,
Ки афсонаҳои на кори ман аст.
Зи асрори ҳикмат сухан рондан,
Беҳ аз қиссаҳои куҳан хондан.*

Идеяи шоҳи одил аз эҷодиёти даҳанакии халқ сарчашма мегирад. Дар ҷамъияти гуломдорӣ ва феодалӣ мардуми оддӣ ҳамеша аз шоҳону ҳокимони вақт зулму бедодӣ медиданд. Бинобар ин, орзу мекарданд, ки шоҳон одил ва адолатпарвар

бошанд. Ин танҳо як орзуо хаёли хоме буд, ки халқ дар осораш, дар зимни нақлу ривоятҳо, афсонаву қиссаҳо ифода кардааст. Гояи шоҳи одил аз эҷодиёти даҳанакии халқ ба асарҳои шоирони бузурги мо дохил гардидааст. Чомӣ бошад, ин идеяро дар симои Искандари таърихӣ нишон додааст. Искандари Чомӣ марди фурутан ва фозилу доност. Ҳангоме ки падараш вафот мекунад, мисли бисёр шоҳзодагони темурий - Бадеуззамон, Ёдгормирзо, Халилсултон, Абӯсаид, Абдуллатиф ва дигарон барои ҷоҳу мансаб талош накарда, хуни бародару падарро нарезонда, ба тахти шоҳӣ наменишинад. Ӯ ба халқ муроҷиат карда мегӯяд, ки ман даъвои подшоҳӣ надорам. Ҳар касеро қабул кунед, ихтиёр доред. Ман ҳам мисли шаҳрвандони ин кишвар ҳастам, бартарие надорам:

*Надорам зи кас пояи бартарӣ,
Ки бошад маро вояи⁵ сарварӣ.
Зи хайли шумо ман яке дигарам,
Хаёли сарӣ нест андар сарам.
Маро бо шумо нест рои хилоф,
Аз ин тирагӣ дорам оина соф.
Биҷӯед аз баҳри худ меҳтаре,
Карампарваре, маъдалатгустаре⁶.
Бувад бо раоё⁷ ҳама чарбу нарам,
Ниғаҳдори эшон зи ҳар сарду гарм.*

Аммо халқ аз Искандар дида шахси лоиқу арзандаро наёфта, худи ӯро ба маснади шоҳӣ даъват менамояд:

*Ки: «Шоҳо, сару сарвари мо туй!
Зи шоҳон ҳамин меҳтари мо туй».*

Искандар, хангоме ки ба тахт менишинад, қасам ёд мекунад, ки ҳаргиз аз роҳи адолат намегардад:

*Зи илҳоми адлам кунад баҳраманд,
Наяфтад ба ҷуз адл ҳечам писанд.*

5 Воя – ҳочат, мурод.

6 Маъдалатгустар- адолатпарвар, боинсоф.

7 Раоё - раият, халқ.

Ў танҳо як мақсаду як орзу дорад:
*Раҳонам зи ғам ҳар ғамандешро,
Кунам марҳаме ҳар дили реширо.
Чу шоҳ аз раият бувад комхоҳ,
Ғадо бошад андар ҳақиқат, на шоҳ!*

Ҷомӣ дар баёни ин масъала, яъне интиҳобӣ будани шоҳ нисбат ба гузаштагон ва ҳамзамононаш қадами ҷиддие ба пеш ниҳодааст.

Абдурахмони Ҷомӣ лоиқи подшоҳӣ ҳамон шахсеро медонист, ки бомаърифат, донишманду хирадманд бошад. Илова бар ин, шоҳ дар идора кардани давлат бояд бо ҳакимон ва фозилон машварат кунад. Зеро:

*Зи дониш шавад кори гетӣ ба соз,
Зи бедонишӣ кор гардад дароз.
Агар шоҳи даврон набошад ҳақим,
Бувад дар ҳазизи⁸ чаҳолат муқим.*

Идеяҳои шоҳи одилу бомаърифат дар дoston узван бо ҳам алоқаманданд. Онҳо якдигарро инкишоф ва такмил медиҳанд. Зеро, ҳангоме ки мо шоҳи одил мегӯем, ҳамон хирад, дониш пеши назар меояд. Шоҳ, ба ақидаи Ҷомӣ, ҳаргиз бе донишу хирад одил шуда наметавонад. Ҳатто модари шоҳ дар анҷоми дoston ба хирадмандон изҳори миннатдорӣ мекунад. Чунки маҳз дар натиҷаи тарбия ва бо маслиҳату машварати онҳо Искандар шоҳи одилу адолатпарвар шудааст:

*Зи анфосатон гаит ҳал мушиқлам,
Ба сарҳадди ҷамъият омад дилам.
Дар ин нилгун кохи минонамо,
Чаҳон ҷумла кӯранду бино шумо.
Чаҳон аз шумо матлаи⁹ нур бод
В-аз он нур чашими бадон дур бод!*

Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ» ба шоҳону ҳокимони золими замонаш муроҷиат карда, онҳоро ба адлу дод даъват менамояд:

8 Ҳазиз – пастӣ.

9Матлаъ – тулӯъгоҳ, ҷои баромадан

*Чаҳонподшоҳо, дар инсоф кӯш,
Зи ҷоми адолат майи соф нӯш.
Ба инсофу адл аст гетӣ ба пой,
Сипоҳе чу он нест гетикушой,
Агар мулк хоҳӣ, раҳи адл нӯй,
В-агар не, зи дил он ҳавасро бишӯй.*

Адиб аз подшоҳони замонааш талаб мекунад, ки онҳо ҳам мисли Искандар одил ва раиятпарвар шаванд ва аз қору рафтори ӯ ибрат гиранд.

Пайдоиш ва ташаккули идеяи «ҷамъияти ҳаёли» дар адабиёти шиғоҳӣ ва китобӣ

Достони «Хирадномаи Искандарӣ» ва бевосита идеяи ҷамъияти ҳаёли дар хоҳи мӯхташами адабиёти ҳазорсолаи форсу тоҷик ва, умуман, адабиёти ҷаҳонӣ ҳамчун намунаи олии ақлу хиради инсон мақоми босазо дорад.

Ин идея ба рӯзгори инсонҳо нуру зиё, хираду маърифат бахшида, дили онҳоро ба ҳаёти хушбахтона гарм намудааст.

Идеяи ҷамъияти ҳаёли аз эҷодиёти даҳонакии халқ сарчашма гирифтааст.

Ҳанӯз аз замонҳои қадим халқи бечора дар бораи зиндагии хушбахтона, ҷамъияти бесинф нақлу ривоятҳои зиёде эҷод карда буд. Халқ шоҳи одилу ҷамъияти озодро орзу мекард. Пас, ҳангоме ки хат пайдо мешавад, ровиён ва ноқилон онҳоро ҷамъ намуда, ба шакли китоб мебароранд. Дар солномаҳо, асарҳои ахлоқӣ ва динӣ ин нақлу ривоятҳо бо тафсилоту тағйирот дохил мегарданд. Яке аз ҳамин гуна асарҳо, ки таърихи қариб сеҳазорсола дорад, «Авесто» мебошад. «Авесто» китоби муқаддаси дини зардуштист. Дар он асотир ва нақлу ривоятҳо фаровон омадаанд.

Дар бисёр нақлу ривоятҳои, ки дар «Авесто» оварда шудаанд, муборизаи ду қувва - бадӣ ва некӣ инъикос ёфтааст. Қувваи бадӣ Аҳриман ва некӣ Аҳура Маздо мебошанд. Ба ҳамин тариқ, муборизаи Аҳриману Аҳура Маздо композитсияи умумии нақлу ривоятҳоро ташкил медиҳанд. Аҳура Маздо ба фариштаҳои осмонӣ ва дар замин ба Йема - шоҳи одилу оқил сардор ва роҳнамо буд. Боре Аҳура Маздо ҳаман фариштаҳо,

аз ҷумла Йеमारо даъват намуда огоҳ менамояд, ки ба наздикӣ зимистони сахт мешавад, барфи зиёд меборад ва аз барфу тӯфон ҳама ба зери об мемонанд, олами набототу ҳайвонот ва инсонҳо ҳам нест мешаванд. Аз ин хотир дар баландихо, дар ҷойҳои мувофиқ барои ҳайвоноту наботот паноҳгоҳҳо, барон одамон манзил сохтан даркор. Пас аз ин аз наботот навъҳои хушсифату бечирм, аз ҳайвонот ҷуфтҳои хубу хушзот ва аз инсонҳо танҳо ҷуфтҳои поку некӯсиришт, бофаросату хубрӯй, хушахлоку меҳнатдӯст, далеру шучоъро хоста гирифтани муҳим аст. Аз инсонҳои дурӯя, фосику коргурез, зиштрӯй парҳез бояд қард. Ашхоси интиҳобшуда ҳам зоҳиран ва ҳам ботинан бояд зебошанд.

Қисмати аввали ривоят бо он поён меёбад, ки Йема супориши Аҳура Маздоро ба ҷо оварда, одамону набототу ҳайвоноти интиҳобқардари аз хунукию тӯфон эмин нигоҳ медорад. Пас аз ин давраи дуҷум оғоз меёбад. Ин «давраи тиллоӣ» гуё ҳазор сол давом кардааст. Дар ин муддат баробарию бародарӣ асоси ҷамъиятро ташкил меод. Дигар одамон намемурданд, зулму истисмор набуд, яъне ҳамон ашхоси беҳтарин дар ин давра кишварро обод намуданд. Масалан, дар қисмати «Вандидод» дар ин бора гуфта шудааст:

*Агар давраи Йемай ҳукмрони боқудрат намешуд,
На хунукии сахт, на гармои сӯзон, на офат,
Дар он на пирӣ буд, на мурдан
Ва на рашқу ҳасаде, ки дев ба вуҷуд овардааст.*

Аммо Йема аз ин муваффақиятҳо саргаранг мешавад, дигар ба суҳанони Аҳура Маздо гӯш намекунад ва даъвои худро мекунад. Маслиҳатгари ӯ Аҳриман мешавад. Дар натиҷа халқ аз ӯ рӯ мегардонад. Пас аз ин Йема аз тарафи Ажадаҳок кушта мешавад.

Мазмуни мухтасари ривоят аз ҳамин иборат аст. Маҳз ҳамин ривоят барои пайдо шудани ҷандин асарҳои барҷастаи қарнҳои минбаъда сарчашмаи асосӣ гардид.

Дар адабиёти тоҷикӣ форс ин идея, яъне тасвири ҷамъияти ҳаёли бори аввал дар «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ инъикос ёфтааст. Дар асари Фирдавсӣ Йема бо номи Ҷамшед ёдоварӣ шудааст. Мувофиқи тасвири Фирдавсӣ Ҷамшед 700 сол

подшоҳӣ мекунад. Дар аввал чун дар «Авесто» одил, додгустар, халқпарвар буд. Мамлакат обод, халқ осуда, зиндагӣ пурнишот, одамон вафот намекунанд. Аз ин пешрафт Ҷамшед мағрур шуда, дигар ба суханони Ахура Маздо гӯш намекунад, дар байни халқ худашро яздон эълон мекунад. Ӯ осӣ мешавад ва аз тарафи Заҳҳок ба қатл мерасад.

Агар ҳар ду вариантро бо ҳам қиёс кунем, равшан мегардад, ки дар байни онҳо монандӣ бисёр назаррас аст. Дар асари Фирдавсӣ исмҳо тағйир ёфтаанд. Масалан, дар «Авесто» Йема, дар «Шоҳнома» Ҷамшед, дар «Авесто» Ажадаҳак, дар «Шоҳнома» Заҳҳок ва амсоли ин. Дигар, дар достони «Ҷамшед» тасвири «давраи тиллоӣ» ё ҷамъияти хаёلى сарфи назар шудааст. Фирдавсӣ тасвири онро дар қисмати таърихии «Шоҳнома» овардааст. Достони «Ҷамшед» дар қисмати аввал, яъне қисмати мифологӣ омадааст. Фирдавсӣ танҳо як қисми ривояти мазкурро дар дoston оварда, онро эҷодкорона истифода бурдааст. Рӯзгори Ҷамшед то андозае унсурҳои ҷамъияти хаёлиро дар худ ниҳон дорад. Масалан, Фирдавсӣ мегӯяд:

*Чунин сол сесад ҳаме рафт кор,
Надиданд марг андар он рӯзгор.
Зи ранҷу зи бад шон набуд огаҳӣ,
Миён баста девон ба сони раҳӣ.
Ба фармон-и мардум ниҳода ду гӯш,
Зи ромиш ҷаҳон буд пуровози нӯш.
Чунин то баромад бар ин солиён,
Ҳаметофт аз шоҳ фарри каён.
Ҷаҳон буд ба ором, аз ӯ шодком,
Зи Яздон бад-ӯ нав ба нав буд паём.*

Дар «Шоҳнома» достони «Искандар» мавқеи калон дорад. Асос бо ҳамин дoston қисмати таърихии «Шоҳнома» оғоз ёфтааст. Дoston аз 2417 байт иборат буда, аз ҷанги Юнону Эрон, яъне аз задухӯрди лашкари Файлакус (падари Искандар) ва Доро оғоз мегардад. Дар дoston Искандар ҳамчун шахси гонатгар қаламдод шудааст. Ӯ шаҳрҳо, мамлакатҳо ва кишвару буми зиёдеро ба зери тасарруф дароварда пеш мерафт, мекушт, гонат мекард:

*Зану кӯдаку пирамардон ба роҳ..
Бирафтанд гирён ба наздики шоҳ.
Ки: «Эй шоҳи бедор, боз ор ҳуш,
Масӯзон бару буму кӯдак макуш!»
Сикандар бар эшон наёвард меҳр,
Бар он хастагон ҳеч нанмуд чехр.
Гирифтанд аз эшон фаровон асир,
Зану кӯдаки хурду барнову пир.
Сӯи Нимрӯз омад аз роҳи Буст,
Ҳама рӯи гетӣ зи душман бишууст.*

Пас Искандар ба шаҳри бараҳманон мерасад. Ин боб «Рафтани Искандар ба шаҳри бараҳманон» ном дорад. Бошандагони ин шаҳр аз омадани Искандар воқиф гашта, ба ӯ мактубе менависанд. Дар ин мактуб ба Искандар гӯшзад мекунанд, ки агар мақсади ту молу сарват бошад, мо аз он бенасибем. Мо танҳо донишу хирад дорем, ки инро шумо гирифта наметавонед. Искандар бо чанд нафар донишмандони румӣ ба назди онҳо меравад ва бо онҳо сӯхбат мекунад, саволҳои зиёде медиҳад. Аз саволу ҷавоб равшан мегардад, ки бошандагони он ҷо бисёр факирони зиндагӣ мекардаанд. Қариб урён мегарданд, молу чиз надоранд. Мардумаш баробару бародаранд. Онҳо дар саволу ҷавоб Искандарро мулзам мекунанд:

*Сикандар чу рӯи бараҳман бидид,
В-аз он гуна овози эшон шунид.
Давону бараҳна тану пову сар,
Танаш бебару чон зи дониш ба бар.
Хӯру хуфту ором дар дашту кӯҳ,
Бараҳна ба ҳар ҷой гашта гурӯҳ.
Ҳама хӯрданишон бари мевадор,
Зи тухми гиёҳ раста бар кӯҳсор.
Сикандар бипурсид аз хобу хурд,
Аз осоишу гарди рӯзи набард.
Хирадманд гуфт: - «К-эӣ чаҳонгир мард,
Кас аз мо нагӯяд зи нангу набард,
Зи пӯшиданӣ, ё зи густурданӣ,
Ҳама бениёзем аз хӯрданӣ».*

Искандар аз ин хеле мутаассир гашта, рӯҳан тағйир меёбад.
Чехрааш заъфарон гашта, ашк аз чашмонаш чорй мегардад:

*Сикандар чу гуфтори эшон шунид,
Ба рухсора шуд чун гули шанбалид.
Ду рух зарду ду дида пуроб кард,
Ҳамон чехри хандон пур аз тоб кард.*

Афсӯс хӯрду тавба кард. Барои ҳамин ба ҳар кас сарвату
молашро бахшида, аз назди бараҳманон ба тарафи Ховар рох
пеш гирифт:

*Басе низ бахшид бар ҳар касе,
Ба наздики эшон набуд ӯ басе.
Беозор аз он чойгаҳ баргирифт,
Бар он ҳамнишин роҳи Ховар гирифт.*

Дар достони «Искандарнома»-и Низомии Ганҷавӣ тасвири
ҷамъияти ҳаёли каме дигархелтар омадааст. Искандар ҳангоми
сафарҳои ҳарбиаш ба мамлакати шимол мерасад ва мебинанд,
ки кишвар бешоҳ аст, бойу камбағал надорад, фиребгару
қаллоб, бекорхӯчаву бевичдон нест. Онҳо умри зиёд дида, дар
пиронсоли вафот мекунанд. Дигар, мӯъҷизаи мамлакат боз он
будааст, ки дузд, хиёнаткор дар сари вақт ҷазо мегирифтааст.
Искандар бо лашкараш ба диёр дохил шуда, боғҳои мевадор,
галаю рамаҳои сершумори бегалабону бечӯпон ва дигар
мӯъҷизоти зиёдеро мебинанд. Лашкари аз дарахт мева мегирад,
ҳамон мебинанд, ки пушташ кӯз шудааст. Искандар ба шигифт
меафтад, баъд аз ин ба ҳаёл меравад ва дар дил чунин меғӯяд:

*Ба дил гуфт: «Аз ин розҳои шигифт,
Агар зиракӣ, панд бояд гирифт.
Нахоҳам дигар дар ҷаҳон сохтан,
Ба ҳар сайдгаҳ доме андохтан.
Маро бас буд аз ҳар чӣ андӯхтам,
Ҳисобе аз ин мардум омӯхтам.
Бад-эшон гирифтаст олам шукӯҳ,
Ки автоди олам шуданд ин гурӯҳ.
Агар сират ин аст, мо бар чиём?!
В-агар мардум инанд, пас мо киём?!»*

Ниҳоят, Искандар аз ҷаҳонگیرӣ, қатлу ғорати мардумон саҳт пушаймон мешавад. Ӯ бо дарду алам мегӯяд, ки агар ман пештар аз чунин мамлакат хабар медоштам, ҳаргиз дигар гирди ҷаҳон намегаштам, дину он, қору рафтори онҳоро мепазирофтам:

*Ғар ин қавро пеш аз ин дидаме,
Бар гирди ҷаҳон барнагардидаме.
Аз ин расм нагзаштӣ оини ман,
Ҷуз ин дин набудӣ дигар дини ман.*

Искандар аз ҳамин ҷо пас мегардад. Дигар ӯ ҷанг намекунад. Роҳи Юнонзаминро пеш мегирад, вале дар роҳ ба бемории саҳт гирифтор шуда вафот мекунад.

Тавре ки дидем, дар Фирдавсӣ Искандар аз сӯҳбат ва саволу ҷавоби бараҳманон панд намегирад, ба хулосаи дарқорӣ намеояд. Яъне, ӯ пас аз ин боз ба кишваркушӣ, ғоратгарӣ машғул мегардад. Ба ҳамин тариқ, Искандар дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ то охир ҳамон Искандари таърихӣ, яъне Искандари ғоратгар, кишваркушо менамояд.

Тасвири ҷамъияти хаёли дар «Хирадномаи Искандарӣ». Дар дoston идеяи ҷамъияти хаёли характери ҷамъбасти дошта, аз нигоҳи фалсафӣ ниҳоят қавист. Мувофиқи тасвири Ҷомӣ Искандар пас аз ҷаҳонگیرӣ, тай намудани кишвару мамлакатҳои зиёд ба шаҳре, ки ҳама мардум покизарӯзгор буданд, мерасад. Аз тасвири Ҷомӣ равшан мегардад, ки Искандар аз Рум на барон қатлу ғорат, забт намудани кишвару бум, баҳру бар, бойгариро сарват, чунон ки дар Фирдавсӣ омадааст, ё на ҳамчун кишваркушӣ, умуман лашкаркаши моҳир, ки Низомӣ нишон додааст, балки ҳамчун як марди хирадманд, ҷӯяндаи хайру эҳсон, хабарпурси ҳар як ошқору ниҳон ҷаҳонгардӣ намудааст:

*Сикандар ҷу мегашт гирди ҷаҳон,
Хабарпурси ҳар ошқору ниҳон.
Дар аснои рафтан ба шаҳре расид,
Дар он шаҳр қавме писандида дид.*

Пас аз ин Ҷомӣ бевосита бо як ҳиссиёти баланд ба тасвири ҷамъият рӯ меорад. Қаблан тасвири Фирдавсӣ ва Низомиро

дидем. Пеш аз ҳама ҳангоми муқоиса эҳсос мешавад, ки саволу ҷавоби Искандар бо бошандағони ин ҷамъият дар Ҷомӣ дақиқтаранд. Агар дар Фирдавсӣ бо Искандар сарвари бараҳманон, дар Низомӣ бузургони ин қавм сӯҳбат ораста бошанд, дар Ҷомӣ Искандар бо дарзӣ барин шахс саволу ҷавоб мекунад. Дар оғоз Ҷомӣ агар сифату хислати одамони ин ҷамъиятро тавзеҳ диҳад, пас аз ин бо қамоли маҳорат характеру хислатҳои як гурӯҳи одамони оддиро дар рафти амалиёт нишон медиҳад. Масалан, Ҷомӣ чунин мегӯяд:

*Зи гуфтори беҳуда лабҳо хамӯи,
Фурӯ баста аз носазо чашму гӯи.
Начуста ба бад ҳаргиз озори ҳам,
Ба ҳар кори некӯ мададгори ҳам.
На з-эшон тавонгар касе, не фақир,
Ба эшон на султон касе, не амир.
Баробар ба ҳам қисмати молашон,
Мувофиқ ба ҳам сурати ҳолашон.
На аз меҳнати қаҳташон сол танг,
На бар сафҳои сулҳашон ҳарфи ҷанг.*

Мулоқоту сӯҳбатҳои самими дарзӣ бо Искандар ва тафаккуру андешаи дарзии хирадманд нуктаи баландтарини достони Ҷомӣ ба ҳисоб меравад, ки чунин мулоқотҳоро дар Фирдавсӣ ва Низомӣ дида наметавонем. Аз ин рӯ, достони «Хирадномаи Искандарӣ» ва ҷамъияти хаёлии тасвиркардаи Ҷомӣ дар пояи олии меистад. Биёед, саволу ҷавобҳои Искандарро бо мардуми покизарӯзгори ин ҷамъият хубтар мулоҳиза кунем.

Масалан, Искандар аз онҳо мепурсад, ки чаро ҷамъияти шумо бе подшоҳ аст? Дар ҷавоб бошандағони он шахр ба Искандар мегӯянд, ки дар ин ҷо зулму золимӣ нест. Бинобар ин мо ба подшоҳ эҳтиёче надорем:

*Дигар гуфт: «Чун шоҳи фармонравой,
Дар ин шаҳри бе шӯр нагрифта ҷой?»
«Пайи дафъи зулм аст, - гуфтанд, - шоҳ,
Зи зулм ин вилоят бувад дар паноҳ.
Зари адл аз зулм гирад иёр¹⁰,
Чу золим набошад, ба одил чӣ кор?!»*

¹⁰Иёр – баҳо, тарозуи зарсанҷ, қимат, арзиш.

Ҳатто одамони оддӣ ин шаҳр дар суҳандонӣ ва нуктафаҳмӣ Искандари донишмандро мулзам мекунанд. Масалан, Искандар аз назди дӯкони дарзӣ мегузашт. Дарзӣ уро дида эътиборе налод, яъне аз ҷой нахест ва таъзим накард. Искандар сабаби инро аз дарзӣ пурсид. Дарзӣ дар ҷавоб чунин гуфт:

*Наёяд хушам фарру¹¹ иқболи ту,
Чӣ созам сари хеш помоли ту?
Надорам тамаъ ганҷи симу зарат,
Чу мор аз чӣ ҳалқа занам бар дарат?*

Пас аз мутолиаи боби мазкур хонанда ба дунёи фикру андеша меравад, то ки хубтару беҳтар мақсади шоир ва фалсафаи зиндагиро бифаҳмад. Аз ин хотир дар тафаккури саволҳои зиёде бечавоб пайдо мешаванд. Ӯ андеша мекунад, ки чаро ин ҷамъият ба подшоҳ ниёз надорад? Чаро бойу камбағал нест, ҳама баробар зиндагӣ мекунанд? Дар ҷавобҳои дарзӣ ба Искандар шоир ба кадом масъалаҳо диққат додааст? Ва ба ҳамин монанд саволҳои зиёде уро нороҳат мекунанд.

Воқеан, хонандагон аз рӯи матн ба саволҳои зикршуда то андозае ҷавоб хоҳанд ёфт. Азбаски дар ҷамъияти тасвиркардаи Ҷомӣ зулму истисмор, ҷангу ҷидол, тӯҳмату бӯхтон нест, одамони ин ҷамъият ахлоқи писандидадоранд, ҳамфикранд, баробар кор мекунанд, ба онҳо подшоҳ ҳам лозим нест. Подшоҳ ҳам дар низоми давлат маҳз барои ҳамин корҳо лозим аст. Аз ин рӯ, ҷамъиятро бояд халқидора кунад. Ба ҳамин тарик, Ҷомӣ дар охири умр ба хулосае омад, ки ҷамъияти инсонӣ бе подшоҳ ва роҳбарии ӯ низ пеш рафта метавонад. Баръакс, мамлакат боз беҳтар мешавад. Яъне Ҷомӣ дар ин айём аз баҳри подшоҳи одил ва бомаърифат ҳам мегузарад ва дар идоракардани давлат халқро дар навбати аввал мегузорад.

Ба саволи дуум алоқамандона ба саволи боло ҷавоб додан лозим меояд. Дар ҷамъияти тасвиркардаи Ҷомӣ барои он бойу камбағал нест, ки мардуми он покахлоқ ва нексириштанд, онҳо дили соф, ақлу заковати баланди инсонӣ доранд. Ҷомӣ бо ин гуфтан хостааст, ки танҳо ҳамин зайл одамон чунин ҷамъиятро сохта метавонанд. Баъзе хислатҳои одамони ин ҷамъиятро Ҷомӣ

¹¹ *Фарру* – шукӯҳ, зебӣ, дабдаба, тоҷи иқбол, ҳайбати шоҳон.

дар симои дарзӣ инъикос намудааст. Дарзӣ марди хунарманд аст. Вай ба кори хоксоронаи худ машғул буда, узви комилхукуки ин ҷамъият аст. Дарзӣ ба Искандар эътибор намедиҳад, аз ҷой намеҳезад, таъзим намекунад ва ин ба табъи Искандар намефорад. Дарзӣ ҷавоб медиҳад, ки ман аз ту ягон чиз талаб надорам, мӯхтоҷи ту нестам, ман озод ҳастам.

Ҷомӣ ба воситаи овардани саволу ҷавоби онҳо мавқеи ҷамъиятии шахсро гузоштааст. Ба ин восита адиб одамони тамаъқору хушомадгӯи замонаашро мазаммат намуда, онҳоро ба назарбаландӣ ҳидоят мекунад.

Абдураҳмони Ҷомӣ ба хулосае меояд, ки дар он ҷое, ки золим нест, аз ҳар ҷиҳат мардумон бо ҳам баробар ва бародаранд, мувофиқи тавоноияшон меҳнат мекунанд, аз рӯи ақлу хирад ҳар як узви ин ҷамъият зиндагиашро пеш мебарад. Мана ҳамин аст кулминатсияи асар, нуқтаи авҷи тасвир дар асари шоири бузург. Тасвири ҷамъияти ҳаёلى на танҳо як саҳифаи дураҳшони адабиёти тоҷику форс, балки гоյи олии умумиинсонии адабиёти ҷаҳонӣ аст. Ин афкори олии Абдураҳмони Ҷомӣ баъд аз чанд аср ба тарзи аниқтар дар асарҳои сотсиалистони ҳаёلى ва нависандагони барҷастаи Европа Томас Мор («Утопия», 1516), Кампанелла («Шаҳри Офтоб», 1602), Анатоли Франс («Дар санги сафед», 1905) ва дигарон инъикос ёфтааст.

Вале аз ҳама муҳимаш он аст, ки Ҷомии мутафаккир дар ҳамон замоне, ки инсон хору залил, факиру музтар гардида буд, субҳи мурод, ҷилои хуршеди саҳар, машъали раҳшони адолатро орзу кард.

Ақидаи Ҷомӣ дар дар бораи муносибати устоду шогирд. Ҷомӣ дар дoston зимни образҳои Искандар ва Арасту муносибати устоду шогирдро бо камоли маҳорат нишон додааст. Адиб таъкид менамояд, ки ҳар кас бояд хурмату эҳтироми устод, омӯзгорро нигоҳ дорад.

Арасту рӯзе аз Искандар мепурсад, ки агар дар оянда подшоҳ шавӣ, ба ман чӣ хел муносибат мекуни?

Чу мулки ҷаҳонат мусаллам шавад,

Дар он поя пои ту маҳкам шавад,

Чӣ бошад ба пеши ту миқдори ман?

Чӣ равнақ назирад зи ту кори ман?

*Искандар чунин ҷавоб медиҳад
Бигуфто, ки бошад тӯро бартарӣ
Бари ман ба миқдори фармонбарӣ...
Ба тоат тӯро то қадам нештар,
Бувад қадри ту неши ман бештар.*

Аз ин порчаи боло маълум мегардад, ки Искандар устодашро дар амру фармони подшоҳӣ баробар ва ҳатто аз худ бештар ҳисоб мекардааст.

Дар ҳақиқат, Искандар ҳурмату эҳтироми устодашро то охири умр ба ҷо овард. Бо маслиҳати ӯ ва дигар ҳақимон давлати бузургашро идора мекард. Боре як нафар аз Искандар мепурсад, ки чаро ӯ муаллими худ Арастуро аз падар беш ҳурмату эҳтиром мекунад? Ҷавоби Искандар:

*Бигуфто: Зад ин нақши обу ғилам,
В-аз он тарбият ёфт ҷону дилам.
Аз ин шуд тани ман назирои ҷон,
В-аз он омадам зиндаи ҷовидон.
Аз ин по кушодам зи қайди Адам,
В-аз он рӯ ниҳодам ба мулки қидам.*

Ҷомӣ талаб мекунад, ки ҳар касе, ки муаллим дорад, то охири ҳаёташ бояд устодони худро ҳурмату эҳтиром кунад. Қадри муаллим аз падар ҳам зиёдтар аст. Зеро муаллим ба ӯ таълим медиҳад, хунару фарҳанг меомӯзонад ва ба шогирд бахту саодат мебахшад. Ҷомӣ афкори пешқадамро зимни образи шоҳи муқтадир - Искандар инъикос намудааст. Ин ақидаи шоир то одаму олам ҳаст, завол намеёбад, зеро ҷунонки Ҷомӣ мегӯяд:

*Агар дар ҷаҳон набвад омӯзгор,
Шавад тира аз беҳирад рӯзгор!*

Ҷомеа ҳамеша ба омӯзгор ниёз дорад ва ҳурмату эҳтироми муаллим амрест вочиб. Андешаҳои Ҷомӣ нисбати омӯзгор имрӯз ҳам қимати баланди таълимию тарбиявӣ дошта, барои инкишофи маънавияти ҳар як фарди ҷомеа мусоидат мекунад.

**«Баҳористон». Сабаби навишта шудани асар,
сохт ва таркиби он**

Марги фарзандон Ҷомиро рӯҳафтода мекунад. Ҷомӣ медонист, ки фарзанд нахли муроду давоми умр аст. Ба ҳамин маънӣ мегӯяд:

*Ҳеҷ неъмат беҳтар аз фарзанд нест,
Ҷуз ба ҷон фарзандро пайванд нест.*

*Ҳосил аз фарзанд гардад коми мард,
Зинда аз фарзанд монад номи мард.*

Аз ин ҷост, ки фарзанди ягонааш Зиёуддин Юсуф барояш бисёр азиз буд. Вале тани дардманду андоми заиф дошт.

Ҷомӣ ба таълиму тарбияи фарзанд машгул шуда, орзу дошт, ки Зиёуддин Юсуф шахси ҳунарманд, бофазлу дониш шавад ва дар оянда дар ҷамъият мавқеи худро ёбад. Аз ин рӯ, ба Юсуф хату савод омӯзонда, уро пайваста таълим меод, то ки инсонӣ комил шавад, аз аслу насаби худ мағрур нашуда, илму ҳунар омӯзад.

Ҷомӣ бо ҳамин мақсад барои фарзанди худ ва барои ҳамаи толибилмон соли 1487 «Баҳористон»-ро менависад.

Ин асар аз ҷиҳати забон ва тарзи баён хеле сода аст. Вай намунаи барҷастаи насри асри XV ба ҳисоб меравад. «Баҳористон» дар пайрави «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ навишта шудааст. Вай ҳам мисли «Гулистон» аз муқаддима, 8 равза ё боб ва хотима иборат аст.

«Баҳористон» бо чунин байтҳо оғоз меёбад:

*Гузаре кун ба ин «Баҳористон»,
То бубинӣ дар ӯ гулистонҳо.
В-аз латоиф ба ҳар гулистоне
Раста гулҳо, дамида райҳонҳо.*

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар боби аввал аз ҳаёти сӯфиёну шайхон хикоятҳои пандомезе меорад, ки бисёри онҳо характери динӣ доранд. Дар боби дуюм нависанда гуфтаҳои ҳақимон, файласуфон, лашкаркашонро овардааст. Боби сеюмро Ҷомӣ ба панду насиҳати шоҳон мебахшад. Дар ин боб нависанда идея

шоҳи одил ва раиятпарварро тарғиб мекунад. Боби чорум ҳам хеле муҳим аст. Дар масъалаи саховатмандию ҷавонмардӣ, нақӯкорӣ ва шуҷоатмандӣ баҳс менамояд. Дар бобҳои панҷум ва шашум нависанда дар бораи ишқу муҳаббат ва боз бисёр масъалаҳои дигари зиндагӣ ҳикояту латифаҳои намакин ва шавқангези ҳаҷвӣ меорад.

Боби ҳафтуми «Баҳористон» ба ҳаёту эҷодиёти шоирони гузашта ва ҳамзамонаш бахшида шудааст. Ҷомӣ дар боби охирини асараш бисёр ҳикояту тамсилҳои ибратомӯз овардааст, ки онҳо дар бораи ҳаёту зиндагии одамон баҳс мекунанд.

Мазмун ва мундариҷаи идеявии ҳикояҳои «Баҳористон»

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» ба бисёр масъалаҳои муҳими замонааш, ки дар девонҳои маснавиҳояш ибраз карда буд, боз бармегардад. Ӯ танҳо як чизро мехост: орзу дошт, ки ҳаёту зиндагии халқ хуб бошад, зулму бедодгарӣ барҳам хӯрад. Нависанда ҷамъиятро ба золимонро мазлумон тақсим карда, ба муқобили золимон ва бераҳмию бешафқатии онҳо мебарояд. Ӯ золимонро танқид карда, онҳоро аз шӯру исёни халқ - мазлумон огоҳ месозад. Чунончи, дар боби дуум ҳикояте оварда шудааст, ки дар он ҳакими донишманд ба Искандар чунин мегӯяд: «Ҳар кӣ бо зердастон шеваи муштзанӣ бар даст гирад, дар лагадкӯбин забардастон бимирад:

*Дило, гӯш кун аз ман ин нуктаи хуш,
Ки мондаст дар гӯшам аз нуктадонон:
Ки ҳар кас кашад теги номехрубонӣ,
Шавад куштаи теги номехрубонӣ.*

Ҷомӣ шоҳону ҳокимони золиро мазаммат намуда, пардан фиребу найрангро аз рӯяшон дур мебартояд. Подшоҳон дар зериниқоби дини мубини ислом ба халқи меҳнаткаш зулм мекарданд. Ҷомӣ ба ин гуна шоҳон нафрат дорад. Вай шоҳони бедин, яъне кофири одилро аз шоҳони диндори золим баландтар ҳисоб мекунад. Шоир дар оғози боби сеюм, ки ба ҳамин масъала бахшида шудааст, дар бораи Нушеровони Одил чунин мегӯяд: «Нушеровон бо он ки аз дин бегона буд, дар адлу ростии ягона... Дар таворих чунон мастур аст, ки панҷ ҳазор сол салтанати олам

тааллук ба габрон ва мугон дошт ва ин давлат дар хонадони эшон буд, зеро ки ба раоё адл мекарданд ва зулм раво намедоштанд:

*Адлу инсоф дон, на куфру на дин,
Он чӣ дар ҳифзи мулк даркор аст.
Адли бедин низоми оламро
Беҳтар аз зулми шоҳи диндор аст.*

Дар ҳикояти дигар Ҷомӣ талаб мекунад, ки дар баробари шоҳ муқаррабон, вазирон ва дигар амалдорони вай низ бояд одил ва фуқаропарвар бошанд. «Мебояд, ки подшоҳонро мунҳиёни¹² росткирдоре бар кор бошанд, ки аҳволи раоё ва гумоштагон барояшонро ба вай расонанд»:

*Чу шоҳро набувад огаҳӣ зи ҳоли сипоҳ,
Кучо сипоҳ зи қаҳри вай эҳтироз кунанд?
Ба қасди зулм ҳазорон баҳона пеш оранд,
Ба ҷанги фисқ ҳазорон тарона соз кунанд.*

Агар шоҳ одил набошад, зулм ривоч гирифта, пояи давлат ноустувор мегардад. Аз ин рӯ, ба мансабҳои давлатӣ шахсони покқивдон, росткору бомаърифатро интихоб кардан лозим аст, - мегӯяд Ҷомӣ. Нависанда бештар ақидаҳои сиёсӣ иҷтимоиашро зимни образҳои шоҳони идеалӣ - Искандар ва Нушервон, ҳақимону донишмандон ифода кардааст.

Дар «Баҳористон» нависанда дар мавзӯи таълиму тарбия фикру мулоҳизаҳои пурқимате баён кардааст. Пеш аз ҳама, асари мазкурро Ҷомӣ барои таълими писараш эҷод намудааст. Нависанда зимни як қатор ҳикояҳои «Баҳористон» аҳамияти илму донишро дар инкишофу тараққиӣ ҷамъият нишон дода, зикр мекунад, ки илм як баҳри беканор буда, шоҳаҳои зиёд дорад. Бояд шахс ҳамоно илмеро пурра омӯзад, ки он ниҳоят зарур мебошад. Илова бар ин, шахс бояд илми омӯхтаашро дар амал истифода барад:

*Илме, ки ногузири ту бошад, бад-он гирой,
В-онро, к-аз он гузир бувад, ҷустуҷӯ макун.*

¹² Мунҳиён – хабардиҳандагон.

*В-он дам, ки ҳосили ту шавад илми ногузир.
Гайр аз амал ба мучиби он орзу макун!*

Чомӣ одамонро ба дӯстию рафоқат, накӯкорӣ, саховату олиҳимматӣ даъват кардааст. Масалан, дар боби чорум ҳикояте оварда мешавад, ки кахрамони он гулом аст. «Аз Абдуллоҳ ибни Чаъфар разияллоху анху овардаанд, ки рӯзе азимати сафаре карда буд. Дар нахлистони қавме фуруд омад, ки гуломе сиёҳ нигоҳбони он буд. Дид, ки се қурси нон ба чихати қути вай оварданд. Саге он чо ҳозир шуд. Он гулом як курс пеши вай андохт, бихӯрд. Абдуллоҳ разияллоху анху аз вай пурсид, ки:

-Ҳар рӯз қути ту чист?

Гуфт:

-Он чӣ дидӣ.

Фармуд:

-Чаро вайро бар нафси худ исор накардӣ? Гуфт:

-Вай дар ин замин ғариб аст, чунин гумон мебарам, ки аз масофати дур омадааст ва гурусна аст. Нахостам, ки вайро гурусна гузорам. Пас гуфт:

-Имрӯз чӣ хоҳӣ хӯрд?

Гуфт:

-Рӯза хоҳам дошт».

Чомӣ дар баробари мадху ситоиш кардани хислатҳои неки инсонӣ, одамони бадро мазаммату сарзаниш мекунад.

Чомӣ хеле дуруст пай бурда буд, ки ахлоқи табакаи боло ниҳоят фосид шудааст. Ҳикояҳои, ки нависанда дар «Баҳористон» овардааст, маҳз ба ин гурӯҳ хосанд:

«Писареро гуфтанд:

-Меҳоҳӣ, ки падари ту бимирад, то мероси вай бигирӣ?

Гуфт:

-Не, аммо меҳоҳам, ки ўро бидушанд, то чунончи мероси вай бигирам, дият¹³ низ бистонам.

*Фарзанд нахоҳад зи пайи мол падарро,
Хоҳад, ки намонад падару мол бимонад.
Хуш нест ба марги падару бурдани мерос,
Хоҳад, ки кушандаш, ки дият ҳам бистонад!*

¹³ Дият - хунбаҳо.

Дар чомеа барои баъзе ашхос сарвату боигарӣ аз ҳама чиз болотар меистад. Дар рӯзгори адиб мо далелҳои зиёдеро меёбем, ки шоҳзодагон барои тоҷу тахт, молу сарват шуда ба амали ношоиста даст мезаданд. Масалан, писари Улугбек Абдулатиф барои тоҷу тахти шоҳӣ падарашро кушт.

Бар хилофи ҳикояти боло Чомӣ ҳикояти дигаре низ овардааст, ки дар он ду ҷавон аз табақаи поёнии ҷамъият иштирокдоранд. Ҳикоят чунин оғоз меёбад: «Шабе дар масҷиди ҷомеи Миср оташ афтоду бисӯхт. Муслмононро таваҳҳум¹⁴ ин шуд, ки онро насоро¹⁵ кардаанд. Ба мукофоти он оташ дар хонаҳои эшон андохтанд ва бисӯхтанд. Султони Миср ҷамоатеро, ки оташ дар хонаҳои эшон андохта буданд, бигрифтӣ дар як ҷой ҷамъ кард ва бифармуд, ки то ба адади эшон руқъаҳо¹⁶ навиштанд: дар баъзе куштан, дар баъзе даст буридану дар баъзе тозиёна задан. Ва он руқъаҳо бар эшон афшонданд. Бар ҳар кас ҳар руқъае, ки афтод, бо вай ба мазмуни он муомала карданд. Як руқъа, ки мазмуни он ба куштан буд, дар касе афтод.

Гуфт:

- Аз куштан боке надорам, аммо модаре дорам, ҷуз ман касе надорам.

Дар паҳлӯи вай дигаре буд, ки дар руқъаи вай тозиёна задан буд. Вай руқъаи худро бад-он кас дод ва руқъаи вайро гирифтӣ гуфт:

- Ман модар надорам.

Инро ба ҷои вай бидуштанд ва онро ба ҷои ин тозиёна заданд.

*Ба симу зар ҷавонмардӣ тавон кард,
Хуш он кас, к-ӯ ҷавонмардӣ ба ҷон кард.*

*Ба ҷон чун эҳтиёҷи ёр бишнохт,
Ҳаёти худ фидои ҷони ӯ сохт.*

Мазмуни ин ҳикояти Чомӣ хонандаро ба ҳулосае меорад,

14 Таваҳҳум - гумон, гумонбар шудан.

15 Насоро - насронӣҳо, пайравони дини Исо, христианоҳо.

16 Руқъа - мактуб.

ки маҳз мардуми оддӣ чунин хислатҳои ҳамида доранд ва ба ҷавонмардӣ кодиранд. Қаҳрамони ҳикоят аз марг наметарсад. Вале вай модари пири бекас дорад ва барои нигоҳубини модар, парастории ӯ мурдан намехоҳад. Ҷавонмарди қаҳрамони дигари ҳикояти боло аз ҷавони аввала боз олитар аст. Ӯ ба хотири модари пири рафикаш худро ба куштан медиҳад. Дар образи ин ду ҷавон нависанда хислатҳои беҳтарини инсониро ҷамъбаст кардааст.

Ҷомӣ ба воситаи ин ҳикоят масъалаи ҳурмати падару модарро дар миён мегузорад. Нависанда гуфтаи мехоҳад, ки падару модарро ҳурмату эҳтиром кардан даркор, ба қадри меҳнатҳои онҳо бояд расид ва ҳаргиз монанди он фарзанди ноҳалафи марди сарватманд, ки куштани падарашро орзу мекард, будан нашояд.

Абдурахмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» ба масъалаи дӯстию рафокат аҳамияти калон медиҳад. Ин масъала дар ҳикояти боло дар симон ду ҷавон то андозае инъикос ёфтааст.

Ҷомӣ он касеро дӯсти ҳақиқӣ мешуморад, ки дар ҳар як лаҳзаи ҳаёт ба ӯ мададгору рӯҳбардор бошад. Агар лозим шавад, аз суҳанони талху баъзе қору кирдори ноҷои дӯсташ малол нашуда, канорагирӣ накунад. Дар ин мавзӯ нависанда аз ҳаёти яке аз орифону донишмандони гузашта Абубакр Муҳаммад Ҷаъфар ибни Халафи Бухорӣ (861-946) ҳикояте меорад. Абубакр ба шӯр меояд, яъне парешонхол мешавад ва ӯро ба бемористон мебаранд. Як гурӯҳ одамон барои диданаш меоянд. Абубакр аз онҳо мепурсад:

- Шумо киёнед?

Гуфтанд:

- Дӯстони ту.

Санг бардошт ва бар эшон ҳамла кард. Ҷумла бигурехтанд. Бихандид. Гуфт:

-Боз оед, эй муддаиён, ки дӯстон аз дӯстон нагурезанд ва аз санги ҷафояшон напарҳезанд:

*Он аст дӯстдор, ки ҳарчанд душманӣ
Бинад зи дӯст, беш шавад дӯстдортар.
Бар сар ҳазор санги ҷафо гар хӯрад аз ӯ,
Гардад бинои шиқаш аз он устувортар.*

Ҷомӣ он касеро рафиқи бад ҳисоб мекунад, ки маҳз ба хотири чизе, бо мақсаде риштаи дӯстӣ мепайвандад. Чунин дӯстӣ пояи устувор надорад. Аз ин гуна «рафиқ» зудтар паймони дӯстиро буридан хубтар аст. Ҷомӣ ин суханашро аз номи орифу ҳакими машҳури асри X Абулҳасан тақвият медиҳад. Масалан, ҳикоят ин тавр оғоз меёбад: «Шайх Абулҳасан гуфтааст, ки дар дунё ҳеч чиз нохуштар нест аз дӯсте, ки дӯстии вай аз барои гаразе бошад ё ивазе».

*Нокастар аз ӯ кас набувад дар олам,
К-аз дӯст ба ҷуз дӯст муроде хоҳад.*

Дар «Гулистон»-и Саъдӣ доир ба мавзӯи дӯстӣ ҳикоятҳои бисёре оварда шудаанд. Ҷар ду адиби бузург доир ба ин масъала ҳамфикранд. Онҳо дӯсти бегаразро дӯсти ҳақиқӣ ҳисоб кардаанд. Дӯст он кас аст, ки дар мавридҳои парешонҳолию дармондагӣ ба ту мадад мерасонад:

*Дӯст машмор он ки дар неъмат занад
Лофи ёрию бародархондагӣ.
Дӯст он бошад, ки гирад дасти дӯст
Дар парешонҳолию дармондагӣ.*

Ҳикоеҳои Ҷомӣ, ки дар боло овардем, аз ҳар ҷиҳат суханони Саъдиро такмил ва тақвият медиҳанд.

Боби ҳафтуми «Баҳористон» ва аҳамияти илмию бадени он

Ҷомӣ дар боби 7-уми «Баҳористон» дар бораи 39 нафар шоирони асрҳои гузашта ва давраи худ ба тариқи хронологӣ маълумоти мухтасар медиҳад. Ин боби «Баҳористон» аз як муқаддимаҷа ва қисми асосӣ иборат аст. Дар муқаддима оид ба каломии шеър ва унсурҳои он маълумот медиҳад. Пас аз он доир ба шоирони гузашта, ки дар аксари жанрҳои бадеӣ шеър гуфтаанд, ба тариқи умумӣ сухан ронда, муқаддимаро ин тавр ба охир мерасонад: «Лочарам, бар зикри чанде аз машоҳири эшон ихтисор карда мешавад». Ин қисм хеле душворфаҳм мебошад, зеро бисёр калима ва ибораҳои арабӣ бо ҷумлаҳои печ дар печ баён карда шудаанд.

Абдулрахмони Ҷомӣ аввал аз рӯи анъанаи тазкиранависӣ

тахаллуси аксарияти шоиронро ном бурда, баъд аз ин дар бораи аз кучо будан ва дар замони салтанати кадом сулола ва ё подшоҳ зиндагонӣ кардани як қисми онҳо маълумот медиҳад. Сипас ба тасвири шахсият, омӯзиш, зиндагӣ, характери эҷодӣ ва шӯҳрат пайдо кардани он гузашта, барои намуна порчаҳои шеърӣ меоварад. Қомӣ хангоми дар бораи ин ё он шоир сухан ронданаи соли таваллуд ва вафоташро дар хотима зикр мекунад. Чунончи, сабаби вафоти Муиззиро ба тариқи зайл шарҳ медиҳад:

«Ва сабаби вафоти вай он буд, ки рӯзе Султон (Султон Санҷари Салҷуқиро дар назар дорад - Т. М.) аз даруни хиргоҳ тир андохт ва ӯ беруни хиргоҳ истода буд. Ногоҳ тире хато шуду бар вай омад ва бияфтод ва дарҳол ҷон бидод».

Абдурраҳмони Қомӣ хусусияти эҷодиёти як шоирро бо шоири дигар муқоиса намуда, нуқтаи назари худро баён мекунад. Масалан, вай хусусиятҳои бартари ашъори Ҳофизро бо шеърҳои Низории Кӯҳистонӣ муқоиса намуда менависад: «Ва саликаи¹⁷ шеъри вай (Ҳофиз) наздик аст ба саликаи Низории Кӯҳистонӣ. Аммо дар шеъри Низорӣ ғассу самин¹⁸ бисёр аст бар хилофи шеъри вай».

Ё ин ки дар бораи фарқияти эҷодиёти Хусрави Деҳлавӣ ва Ҳоконӣ фикри зеринро баён мекунад: «Татаббӯи¹⁹ Ҳоконӣ мекунад, ҳарчанд дар қасида ба вай нарасида, аммо ғазалро аз вай гузаронида... макбули хама кас афтодааст». Аз ин гуфтаҳо маълум мешавад, ки агарчи Хусрави Деҳлавӣ дар қасида ба Ҳоконӣ нарасида бошад ҳам, ғазалро аз вай гузаронидааст ва бо мазмуннокии ашъори худ ба хама кас макбул гаштааст.

Қомӣ асосан ба эҷодиёти аксарияти шоирон баҳо медиҳад ва тарзи баҳодиҳии вай ду хел аст:

1. Оид ба ин ё он шоир танҳо фикри шахсиашро баён мекунад.

Ба ашъори Ҳофиз чунин баҳо додааст: «Аксар ашъори вай латифу матбӯъ²⁰ аст ва баъзе қариб ба сарҳади эъҷоз²¹».

17 Салиқа - услуб.

18 Ғассу самин - пастию баландӣ.

19 Татаббӯ - чустучу кардан, аз қафои чизе рафтаи, пайравӣ кардан.

20 Матбӯъ - маъкул.

21 Эъҷоз - мӯъҷиза.

Ё ин ки муаллиф услуби Котибиरो ба тариқи зайл баён кардааст:

«Вайро маонии хос бисёр аст ва дар адои он маонӣ низ услубе хос дорад, аммо шеърӣ вай якдаст ва ҳамвор нест».

2. Ҷомӣ дар бораи шоирон гуфтаҳои дигаронро меорад, вале аз кӣ будани ин суханонро нишон намедихад. Фикрҳои овардашуда танҳо бо як ё ду ҷумла ифода ёфтаанд, ки баъзан бо овардани порчаҳои шеърӣ муайян ва равшантар карда мешаванд. Масалан, барои нишон додани он ки Фирдавсӣ дар замонаи худ кадрӯ кимат пайдо накарда вафот кардааст, чунин мисраъҳоро аз шоири номаълуме меоварад:

*Бирафт шавкати Маҳмуду дар замона намонд
Ҷуз ин фасона, ки нашнохт қадри Фирдавсӣ.*

Ҳамин тавр, боби 7-уми «Баҳористон»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ дар омӯхтан ва кушода додани бисёр масъалаҳои муҳими адабиёти классикӣ ба тадқиқотчиён ёрӣ мерасонад. Дар ин ҷо аз шоирони асрҳои мухталиф намунаҳо овардааст, ки онҳо барои равшан кардани эҷодиёти ин ё он шоир аҳамияти бузург доранд.

Ин боб монанди дигар равзаҳои «Баҳористон» аҳамияти забонӣ низ дорад. Забони ин боби асар нисбатан сода, фаҳмо ва латиф аст ва барои омӯхтани таърихи забони адабии тоҷик ба забоншиносон ёри калон мерасонад.

Бисёр адабиётшиносони тоҷик ва хориҷӣ ба ин боби «Баҳористон» аҳамияти махсус дода, барои исбот ва равшан намудани фикрҳои худ аз он иқтибос овардаанд.

Мавқеи латифаҳои халқӣ дар асар

Абдурраҳмони Ҷомӣ ҳангоми баёни масъалаҳои мухталифи зиндагӣ ба эҷодиёти даҳонакии халқ муроҷиат намудааст. Ӯ аз образи сюжет ва жанрҳои дигари халқӣ қариб дар ҳамаи асарҳои ӯ истифода бурдааст. Махсусан, «Баҳористон» аз латифаю мутобиқаҳои халқӣ хеле сероб аст.

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар равзаи 6-уми «Баҳористон» латифаи «Фақат шумо ва ман мондаем»-ро овардааст. Дар ин ҷо ҳақиқи нависанда ҷанбаи иҷтимоӣ мегирад. Махсусан қитъае, ки дар анҷоми латифаи халқӣ оварда мешавад, афкори шоирро

чамъбаст намудааст. Чунончи:

«Тавонгаре дар аҳди яке аз золимон бимурд. Вазири он золим писари вайро талаб кард ва пурсид, ки падари ту чӣ гузоштааст?

Гуфт:

-Аз молу манол чунин ва чунон ва аз ворисон вазири кабирро ва ин фақири ҳақирро:

Қитъа:

*Зулмеша вазир наиносад,
Чуз ҳақи подшоҳ моли ятим.
Адл донад, агар барад батамом,
Фазл донад, агар кунад ба дуним.*

Дар варианти халқии ин латифа персонажҳои асосӣ Мушфиқӣ ва қозӣ мебошанд. Дар байни онҳо фарқи калоне дида намешавад. Ҳодиса айнан такрор меёбад. Танҳо дар варианти халқӣ шеър оварда нашудааст.

Ҷомӣ ба воситаи латифаи мазкур зулму истисмори табақаҳои болои чамъият, вазирон ва ҳокимони замонаашро тасвир кардааст.

У дар латифаи «Аз мурдаҳо шарм мекунам» нодонию бефаҳмӣ ва дигар хислатҳои табибони замонаашро ба зерӣ тозиёнаи танқид мегирад. Аз дасти ҳамин навъ табибони нодон одамони зиёд аз дунё чашм пӯшидаанд, ки шоир нисбат ба онҳо бо нафрат сухан меронад.

Ҷомӣ дар поёни латифаи мазкур рӯбеи низ илова кардааст, ки ин чамъбасти фикри муаллиф дар бораи табибони замонааш мебошад. Дар байни латифаи халқӣ ва Ҷомӣ аз ҷиҳати забон низ чандон фарқи зиёде нест.

Масалан, латифа дар варианти Ҷомӣ:

«Табиберо диданд, ки ҳар гоҳ ба гӯристон расидӣ, ридо²² ба сар кашидӣ. Сабаби онро суол карданд. Гуфт:

— Аз мурдагони ин гӯристон шарм медорам, ки бар ҳар кӣ мегузарам, зарбати ман хӯрдааст ва дар ҳар кӣ менигарам, аз шарбати ман мурдааст».

Дар латифаи халқӣ:

²² Ридо – чодире, ки бар дӯш гирад; лунҷӣ.

«Як табиб ҳар вақт, ки аз пеши ғӯристон мегузашт, рӯяшро бо бари чомааш мепӯшонид. Рӯзе як ҳамроҳи вай сабаби ин ҳолро пурсид.

Гуфт:

-Ман аз мурдаҳои ин қабристон шарм мекунам, зеро ки аксарият аз дорувориҳои ман мурдаанд».

Чунонки аз ин намунаҳо дида мешавад, мазмун ва моҳияти латифаҳои халқиро Абдурраҳмони Ҷомӣ тағйир надодааст. Шоир онро моҳирона бо баъзе тафовутҳои услубӣ дар «Баҳористон» истифода бурдааст ва ба ин восита бо ақидаю афкори халқӣ меҳнаткаш ҳамфикр будани худро нишон дода, табибони чоҳили замонашро мазаммат мекунад.

Ғайр аз ин, дар эҷодиёти худ Ҷомӣ аз тамсилҳои халқӣ ба хубӣ истифода бурдааст. Ҳар як тамсили истифодашуда бо мавзӯи асосии асари шоир алоқаманд буда, аз ягон ҷиҳат онро ғурра мегардонад.

Ҷомӣ ашхоси гумроҳу нодонро, ки аз рӯи мансаб ва сарват худро бузург шуморида, ба дигарон бо назари таън менигаристанд, ба зери тозиёнаи танқид мегирад. Барои фош кардани сирати онҳо латифаи халқии «Кӯр ва бино»-ро меорад. Нависанда ба воситаи асари халқӣ мардумони табақаи болои ҷамъиятиро ба ғурутанӣ ва хоксорӣ даъват намудааст. Латифа дар варианти халқӣ ин тавр оғоз ёфтааст:

«Нобиное дар шаби торик бо фонус аз як кӯчаи пурлой мегузашт. Аз рӯ ба рӯи ӯ касе баромад». Дар Ҷомӣ: «Нобиное дар шаби торик чароғе дар даст ва сабуе бар дӯш дар роҳе мерафт. Фузуле ба ӯ расиду гуфт». Дар ҳар ду вариант ҷавоби нобино як аст. Дар варианти халқӣ:

«- Ман фонусро на аз барои худ, балки аз барои ту барин биноҳои кӯр мебардорам, то ки ба ман бархӯрда ба лой нағалтонанд».

Дар варианти Ҷомӣ:

«...ин чароғ на аз баҳри худ аст, аз барои чун ту кӯрдилони беҳирад аст, то ба ман паҳлу назананду сабуи маро нашикананд».

Аз намунаҳои овардашуда чунин ба назар мерасад, ки тафовут дар ҷавоби ин ду вариант асосан дар забон ва тарзи баён аст. Ҷавоби ҳар ду вариант танҳо як мазмунро ифода

менамоян. Дигар, он ки дар хотимаи варианти Ҷомӣ мазмун ва идея асоси латифа аз тарафи шоир бо қитъае чамъбаст карда мешавад.

Масалан:

*Ҳоли нодоро зи нодон беҳ намедонад касе,
Гарчи дар дониш фузун аз Буалӣ Сино бувад.
Таъни нобино мазан, эй дам зи биноӣ зада,
З-он ки нобино ба кори хештан бино бувад.*

Ғайр аз ин, Ҷомӣ дар қитъаи мазкур аз зарбулмасали халқии «Девона ба кори худ хушёр» моҳирона истифода бурдааст. Дар намунаи мазкур мисраи чорум айнан варианти зарбулмасали боло мебошад. Аз ин ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки зарбулмасали «Девона ба кори худ хушёр» дар асри XV низ дар шакли «Нобино ба кори хеш бино бувад» дар байни халқ маълуму машҳур будааст.

Услуб, воситаҳои тасвир ва аҳамияти «Баҳористон». Бояд гуфт, ки дар байни «Баҳористон»-и Ҷомӣ ва «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ чи аз ҷиҳати услуби нигориш ва чи аз ҷиҳати мазмуну мундариҷаи идеявӣ ҳамоҳангии бисёре мушоҳида мешавад.

Монандии ин ду шоҳасар, пеш аз ҳама, дар он аст, ки ҳар ду ба мавзӯи панду ахлоқ бахшида шудаанд. Онҳо маҷмӯи ҳикоятҳои хурди ахлоқӣ буда, ҳар як ҳикоят бо рубой, қитъа ё байте чамъбаст карда мешавад.

Бо вучуди ин, онҳо аз якдигар фарқ ҳам доранд. Боби 7-уми «Баҳористон» тамоман навад аст. Илова бар ин, Ҷомӣ дар оғози ҳар як боб муқаддимае илова кардааст, ки дар «Гулистон» ба назар намерасад.

«Баҳористон» бо забони сода иншо шудааст. Аз ин ҷиҳат дар насри адабиёти асри XV ва умуман насри классикӣ беназир аст. Хонанда дар баробари аз онҳо гирифтани панду андарзҳои судбахш аз забони дилангез ва санъати суҳанварии нависанда рӯҳ мегирад. Масалан: «Рӯзе дар фасли баҳорон бо чамъе аз дӯстон ва ёрон ба ҳавои гашт ва тамошон саҳрову беруи рафтем. Чун дар мавзее хуррам манзил сохтем ва суффа андохтем, аз дур саге онро дид ва зуд худро ба он ҷо расонид...».

Дар намунаи боло мо ягон калима ё ибораи душворфаҳмо

намебинем. Матн барои ҳама равшан аст. Дар ин ҷо як лаҳзаи зиндагӣ, ба саёҳати сахрою дашт бо дӯст фасли баҳорон баромадани нависанда бо камоли маҳорат тасвир ёфтааст. Ҷомӣ аз санъати сачъ ба хубӣ истифода бурдааст: «Фасли баҳорон бо ҷамъе аз дӯстон ва ёрон», «ҳавои гашт», «сахрову дашт», «дид» ва «расонид» бо якдигар кофия шуда, ҳикоятро пуробуранг ва таъсирбахш кардаанд. Як мисоли дигар: «Сурхзанбӯре бар магаси асал зӯр овард, то вайро тӯмаи худ созад. Ба зорӣ даромад, ки:

- Бо вучуди ин ҳама шахду асал маро чӣ кадру маҳал, ки онро бигузорӣ ва ба ман рағбат ороӣ?

Занбӯр гуфт:

- Агар он шахд аст, ту шахдро конӣ ва агар он асал аст, ту сарчашмаи онӣ!».

Ҳикояти боло мазмуни чуқури иҷтимоӣ дорад. Ҷомӣ дар ин ҳикоят дар образи сурхзанбӯр золимонро нишон дода, кирдорҳои ношоистаи онҳоро мазаммат мекунад. Золимони хунхор ҳаргиз ба мардуми меҳнатӣ раҳму шафқат надоранд. Онҳо монанди ҳамон сурхзанбӯр ҳамеша аз пайи ранҷу озори занбӯрҳои оддӣ, занбӯри асал, ки онҳо неъматҳои моддӣ, асал меофаранд, ҳастанд. Ҷанбаи иҷтимоии ҳикоят аз ин нигоҳ хеле пурқувват аст. Ҷомӣ ин гуна мазмунҳои олиро ба воситаи тамсил пардапӯшона тасвир кардааст. Забой ва тарзи баёни ҳикоят раво ва басо латифу дилкаш аст. Махсусан, ҷумлаи охири ҳикоят: «Агар он шахд аст, ту шахдро конӣ ва агар он асал аст, ту сарчашмаи онӣ» каломи мавзунро ба хотир меорад. Дар ин ҷо ягон калима ё ибора бечо набуда, таносуби кавии онҳо риоят шудаанд ва ғушнавозиву ҳамоҳангии баёнро таъмин сохтаанд.

Панду андарзҳои «Баҳористон» ҳар як фарди ҷомеаро ба матонату устуворӣ, далерии ватандӯстӣ, ростии покқивдонӣ, ҳунаромӯзӣ даъват менамояд. Асари мазкур ба забонҳои гуногуни халқҳои дунё тарҷума шудааст. Асар шӯҳрати ҷаҳонӣ дорад.

МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ МУСАММАТ ВА НАВЪҲОИ ОН

Мусаммат калимаи арабист. Он ба маънои ба ришта кашидани чизе ё донаҳои тасбехро дорад. Аммо ҳамчун истилоҳ маҷмӯи шаклҳои шеърест.

Ҳамин тавр, аз муссамат навъҳои мусаллас, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, мутассаъ ва муашшар таркиб ёфтаанд.

Адибони гузашта ва имрӯзаи тоҷику форс ин шаклҳои мусамматро дар эҷодиёти худ истифода бурдаанд ва мебаранд. Вале баъзе навъҳои мусаммат дар эҷодиёти адибон серистеъмоли буда, қисми дигарашон ҳеле кам истифода бурда мешаванд. Метавон намунаҳои зиёдеро дар осори адибон пайдо кард, ки онҳо дар навъҳои мусаммати мусаллас, мусаммати мураббаъ, мусаммати мухаммас ва мусаммати мусаддас эҷод шудаанд. Имрӯз ҳам ин анъана дар эҷодиёти шоирони тоҷик давом дорад. Лекин навъҳои мусаммати мусаббаъ, мусамман, мутассаъ ва муашшар кам истифода шудаанд ва имрӯз ҳам шоирон чандон ба ин навъҳо таваҷҷӯҳ надоранд.

Мавзӯҳои мусаммат гуногунанд. Вале бештар дар онҳо мавзӯҳои пандуахлоқӣ, иҷтимоӣ, тасвири табиат ва ғайра инъикос ёфтаанд. Нисбати дигар навъҳои мусаммат мухаммас мақоми хоса дорад. Бахусус дар асрҳои XVIII – XX ин шакли шеърӣ дар адабиёт рушду камол ёфт. Ҳатто адибон барои қувваи худро санҷидан ва ҳунари шоирии худро нишон додан, ба ғазалҳои шоирони маъруф мисли Саъдӣ, Амир Хусрав, Ҳофиз, Камоли Хучандӣ, Ҷомӣ, Соибӣ Табретӣ ва дигарон мухаммас мебастанд ё мухаммас эҷод мекарданд. Имрӯз ҳам ин анъанаи ниёгон давом дорад.

Меғӯянд, ки шоири асри XII Манучехрии Домгонӣ бунёдгузори ин навъи адабиёт. Бисёр мусамматҳои Манучехрӣ аз бандҳои шашмисрағӣ иборатанд ва ин навъ мусаммати мусаддас мебошад.

Мухаммас шакли шеърӣро меғӯянд, ки ҳар банди он аз панҷ мисраъ иборат бошад. Мухаммас мувофиқи мазмуни ва салоҳиди шоир 5-6 банд шуда метавонад. Тарзи қофиябандии он чунин аст: мисраъҳои банди аввал ҳамқофияанд а а а а а.

чор мисраи банди сонӣ ҳамқофия буда, мисраи панҷум ба мисраҳои банди аввал ҳамқофия мешавад /б б б б а/. Ба ҳамин тарик, мисраи бандҳои охири дигар ба мисраҳои банди аввал ҳамқофия ҳастанд. Аз ҳамин нуқтаи назар мухаммаси «Намонд»-и Сайидоро аз назар мегузаронем:

1. *Арбоби ҷудро¹ кафи гавҳарфишон намонд,
Дастӣ кушодае ба муҳиту ба қон намонд,
Дар рӯзгори мо зи мурувват нишон намонд,
«Аз ҳиммати баланд асар дар ҷаҳон намонд,
Як сарв дар саросари ин бӯстон намонд».*

2. *То ҷузғтинатон ба фазои ҷаман шуданд,
Чун сабза сояпарвари сарву суман шуданд,
Гулҳо зи баски ҳамдами зоғу заған шуданд,
«Мургони нағмасанҷ ҷалои ватан шуданд,
Ҷуз байзаи шикаста дар ин ошиён намонд».*

3. *Аз аҳли дил намонд дар ин хокдон нишон,
Бастанд обу ойина раҳти худ аз миён,
Хуришед гуфт вақти видоаш ба осмон:
«Равшандилон чу барқ гузаштанд аз миён,
Ҳокистаре ба ҷои аз ин қорвон намонд.»*

4. *Аз дидаи басирати²³ мо хоб шуд равон,
Абёт аз сафина²⁴ чу симоб шуд равон,
Таҳрир аз саҳифа чу хуноб шуд равон,
«Аз ҷаши сурмавори давог об шуд равон,
Ширинзабони қалами нуқтадон намонд».*

5. *Эй Сайидо, ту дил ба мақоми наҷот каш!
Пой аз миёни тоифаи бесубот каш!
Чун Хизр раҳти хеш ба оби ҳаёт каш!
«Соиб, забони хома ба қоми давог каш,
Имрӯз чун суҳанталабе дар ҷаҳон намонд».*

23 *Басират* – фаросат, дониш, биной, хирад.

24 *Сафина* – кишти.

Шарти асосии шоири мухаммасбанд, пеш аз ҳама, дар он аст, ки бояд ба мазмун, вазн, кофияю радифи газали интихобшуда мухаммас ё байтҳои овардаи худро мувофиқ кунад. Сайидо тамоми қонуниятҳои зикршударо ба хубӣ иҷро кардааст ва мухаммаси бисёр олии офаридааст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Кадом асарҳои Қомиро дар синфҳои ҷомии хондаед?
2. Дар бораи Қомӣ ҳамаҷониби чӣ гуфтаанд?
3. Ба эҷодиёти адиб шарқшиносон чӣ гуна баҳо додаанд?
4. Мазмуни ҳикояти «Ҳамсаи мутаҳайира»-ро нақл кунед.
5. Таҳсили Қомӣ дар Самарқанд чӣ хел гузашт?
6. Чаро Қомӣ ба дарбор нарафт?
7. Хислатҳои ибратомӯзи Қомиро ҳикоят кунед.
8. Хизмати Қомӣ ҳамчун олим ва донишманд дар чист?
9. Аз адиб чанд девони боқӣ мондааст?
10. «Ҳафт авранг»-ро Қомӣ дар пайравии кадом шоирони гузашта иҷро намудааст ва аз онҳо чӣ фарқ дорад?
11. Чаро ғазал дар эҷодиёти Қомӣ мавқеи асосӣ дорад?
12. Мавзӯи ва хусусияти ғазалиёти адибро фаҳмонед.
13. Идеҳои шоҳи одил аз кучо сарчашма мегирад ва пеш аз Қомӣ кадом адибони гузашта ин идеяро илқо намудаанд?
14. Фарқи шоҳи одили Қомӣ ё Искандари Қомӣ аз дигар Искандарҳо дар чист?
15. Қомӣ дар бораи муносибати устоду шогирд чӣ мегӯяд?
16. Чаро ҷамъиятеро, ки Қомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ» тасвир кардааст, ҳаёли мегӯянд?
17. Қомӣ «Баҳористон»-ро дар пайравии кадом асари адиби гузашта навиштааст ва ба чӣ мақсад?
18. Монандӣ ва тафовути ин ду шоҳасар дар чист?
19. Мавзӯи асосии бобҳои «Баҳористон»-ро нақл кунед.
20. Боби ҳафтуми «Баҳористон» чӣ аҳамият дорад?
21. Нуқтаи назари Қомӣ доир ба масъалаи таъйини намудани ҳокимон ва роҳбарони давлат аз чӣ иборат аст? Ин фикр ё имрӯз қимату арзиш дорад?

РҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. А. Афсаҳзод. Рӯзгор ва осори Абдурахмони Ҷомӣ, «Дониш», Душанбе, 1980.
2. А. Афсаҳзод. Таҳаввули афкори Абдурахмони Ҷомӣ. «Дониш». Душанбе, 1981.
3. Ш. Тағоев. Таълими эҷодиёти Абдурахмони Ҷомӣ дар синфи VIII, «Ирфон». Душанбе, 1973.
4. Т. Миров. Дастури методии «Адабиёти тоҷик барои синфи 9», «Маориф». Душанбе, 1986.

АЛИШЕРИ НАВОЙ (1441-1501)

Тарҷуман ҳол. Низомиддин Алишери Навоӣ сардафтари адабиёти классикии ўзбек буда, бо асарҳои барҷастааш дар таърихи адабиёти ўзбек мақоми арзанда дорад. ӯ соли 1441 дар шаҳри Ҳирот ба дунё меояд. Падари Навоӣ Кенча-баходур яке аз амалдорони дарбори Темурӣён буда, аз хату савод дастмояе надошт. Вале, бо вучуди бесавод буданаш, дар таълиму таҳсили фарзандаш саъю кӯшиши зиёде кард. Навоӣ таҳсили ибтидоӣ ва миёнаро дар Ҳирот гирифта, пас ба Машҳад меравад. ӯ дар он ҷо дар дарбори Абулқосим Бобур Мирзо хизмат карда, инчунин таҳсили худро давом медиҳад. Махсусан, ба омӯхтани эҷодиёти адибони бузурги форс-тоҷик Низомии Ганҷавӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ, Камоли Хучандӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ пайваста машғул мегардад. Навоӣ аз онҳо сеҳри каломӣ мавзун, санъати суҳанварӣ ва тарзу усули образофариро омӯхта ва дар пайравии онҳо шеърҳои аввалини худро иншо кард. Гайр аз ин, Навоӣ дар ин ҷо дар сӯҳбати олимон, шоирон иштирок намуда, аз онҳо дарси зиндагӣ мегирад. Дар ҳамин ҷо Навоӣ девони аввалини худро тарғиб медиҳад. Вале аз сабаби номусоидии ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ, ҷангу хунрезӣҳои Абусаид Мирзо дар ҳамон сол шаҳри Ҳиротро тарк карда, роҳи Самарқандро пеш мегирад. Дар Самарқанд Алишери Навоӣ боз ба таҳсили илму адаб машғул шуда, дар назди яке аз олимони машҳури замон - Ҳоҷа Фазлulloҳи Абулайс илми фикхро аз худ мекунад.

Ҳангоме ки соли 1469 Хусайни Бойқаро (Навоӣ бо ӯ якҷоя таҳсил карда, инчунин ширҳора низ буданд) ба Ҳирот омада, ба маснади подшоҳӣ менишинад, Навоиро ба дарбор даъват менамояд. ӯ дар дарбори Хусайни Бойқаро вазифаи мӯҳрдориро ба ўҳда мегирад. Маҳз дар ҳамин давра Навоӣ бо Абдурахмони Ҷомӣ дӯстӣ пайдо карда, муриди ӯ мешавад.

Алишери Навоӣ шахси инсондӯст ва раиятпарвар буд. Ҳангоми иҷрои корҳои давлатдорӣ ба халқи бечора хубию

некиҳо кард. Масалан, соли 1470 аз зулму истисмори амалдорон ва ҳокимон, гирифтани андозҳои зиёд ҳаёти иқтисодии халқ ниҳоят вазнин гардид ва онҳо ба муқобили ҳамаи ин бедодгариҳои золимон шӯриш бардоштан. Танҳо бо тadbирҳои оқилонаи Алишери Навоӣ шӯриш хобонда шуд. Навоӣ ба Султон Хусайни Бойқаро маслиҳат дод, ки пеш аз ҳама золимонро чазо диҳад, андозҳои халқро то андозае кам кунад. Пас аз ин дар байни халқ обрӯи Навоӣ зиёд шуда, ўро беш аз пеш хурмату эҳтиром мекардагӣ шуданд.

Алишери Навоӣ соли 1472 ба мартабаи вазирӣ мерасад. Маҳз дар ин давра то андозае вазӣ сиёсату иҷтимоӣ осуда гардида, ҳаёти маданӣ ва адабӣ хеле пеш рафт. Аммо бисёр корҳои Навоӣ боиси хашму ғазаби шоҳу амалдорони давлат гардид. Аз пайи ранҷу озори ў шуданд. Ҳокимону вазирон дар назди шоҳ ҳар гуна тўхмату бўхтон мекарданд. Бо ҳамин сабабҳо Навоӣ соли 1476 аз мансаби вазирӣ даст кашид. Дар муддати 11 сол корҳои давлатиро ба як тараф монда, ба эҷод намудани асарҳои илмӣ ва адабӣ машғул гардид. Маҳз дар ҳамин давра асари панҷгонаи худ «Ҳамса»-ро навишта ба охир мерасонад. Ба ҳамаи ин қаноат накарда, Хусайни Бойқаро Навоиро ҳокими Астаробод таъин мекунад. Навоӣ дар Астаробод танҳо як сол меистад ва соли 1488 боз ба Ҳирот меояд. Ў то охири умраш дигар ба корҳои давлатӣ машғул нашуда, вақти худро ба эҷод намудани асарҳо сарф мекунад.

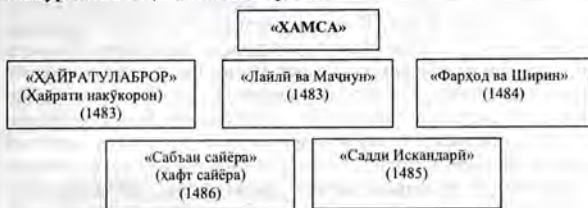
Алишери Навоӣ моҳи январӣ соли 1501 дар шаҳри Ҳирот вафот мекунад.

Мероси адабии Навоӣ (Фонӣ)

Низомиддин Алишери Навоӣ ба забони тоҷикӣ-форсӣ тахсил карда, забони арабиро ҳам хуб медонист. Ў қобилияту истеъдоди аҷиб дошт. Аз худ кардани илмҳои гуногун, аз бар намудани абёти зиёди шоирони тоҷикӣ форс чашми Навоиро ба шоҳроҳи шеърӣ шоирӣ кушод. Илова бар ин, ҳамчун Абдурахмони Чомӣ устоде дошт, ки дар пешрафти эҷодии ў саҳми арзанда гузошт. Навоӣ аз хурдӣ ба шеър гуфтаи оғоз кард. Ў ҳам ба забони тоҷикӣ-форсӣ ва ҳам ба забони туркӣ шеър эҷод мекард. Адиб дар шеърҳои тоҷикӣ-форсӣ Фонӣ ва туркӣ Навоӣ таҳаллус интиҳоб кард. Азбаски Навоӣ бо ду забон шеър

меғуфту асар эҷод мекард, ҳамзамонаш ба ӯ таҳаллуси иловаги-«зуллисонайн» (соҳиби ду забон) дода буданд.

Алишери Навоӣ аксарияти асарҳояшро ба забони модарӣ – туркӣ иншо кардааст. То замони Навоӣ бо забони туркӣ-ӯзбекӣ эҷод намудани дostonҳои ҳаҷман бузургро (фалсафӣ, ахлоқӣ, ишқӣ) ғайримикон мешумориданд. Навоӣ аввалин шуда ин назарияро нодуруст шуморида, барои исботи ин панҷ дoston эҷод мекунад. Онҳоро Навоӣ дар пайравии «Ҳамса»-ҳои Низомии Ганҷавӣ, Хусрави Деҳлавӣ ва «Ҳафт авранг» - и Абдурахмони Ҷомӣ иншо кардааст.

Ҷамъи абёти «Ҳамса» зиёда аз 27 ҳазор байтро ташкил медиҳад. Ғайр аз ин, дар забони туркӣ-ӯзбекӣ чаҳор девон дорад, ки маҷмӯи асарҳои лирикии шоир буда, 24 ҳазор байтро ташкил медиҳанд. Маснавиҳои «Лисонуттайр» («Забони мургон»), «Панднома», «Ҷиҳил ҳадис», «Маҳбубулкулуб» низ ба қалами ӯ тааллуқ доранд. Навоӣ инчунин ба забони модарнаш дар бораи ҳаёту эҷодиёти нависандагони ҳамзабонаш «Маҷолисуннафоис» ва оид ба қоидаю қонуни вазни арӯз «Мизонулавзон»-ро меофарад.

Мундариҷаи идеявии ашъори форсӣ-тоҷикии Навоӣ (Фонӣ)

Навоӣ як қисми асарҳояшро ба забони тоҷикӣ-форсӣ эҷод кардааст. Аз мутолиаи ашъори тоҷикии адиб равшан мебарояд, ки ӯ хусусияти назми моро хеле хуб медонистааст. Худи шоир ба ин маънӣ ишорат карда чунин меғӯяд:

*Маънӣи ширину рангинам ба туркӣ беҳад аст,
Форсӣ ҳам лаълу дурҳои самин, чун бингарӣ.*

*Гуиё дар ростбозори сухан бикишудаам,
Як тараф дӯкони қаннодиву як сӯ заргарӣ.*

Девони тоҷикии Навоӣ бо номи «Майдони балоғат» шӯҳрат дорад ва қариб чор ҳазор байтро дар бар мегирад. Дар девони шоир ғазал мавқеи асосӣ дорад. Як хусусияти муҳими девони Навоӣ аз он иборат аст, ки адиб пеш аз ҳар як ғазал ба қадом шоири гузашта пайравӣ карда эҷод карданашро зикр мекунад. Масалан, «Татаббӯи Мир Хусрав¹», «Татаббӯи ҳазрати Маҳдумӣ²» ва ғайра.

Ғазалҳои Навоӣ бештар дар пайравии ғазалиёти Амир Хусрав, Саъдӣ, Ҳофиз, Камоли Хучандӣ ва Ҷомӣ эҷод шудаанд. Мавзӯҳои ғазалиёти Навоӣ гуногунанд. Вале шоир бештари онҳоро дар мавзӯи ишқ сурудааст. Шоир баъзан дар ғазалҳои лирикаӣ ишқиро бо лирикаӣ иҷтимоӣ омезиш медиҳад. Ин хусусият дар ҳамаи ғазалҳои, ки дар пайравии Ҳофиз гуфтааст, ба назар мерасад. Масалан, дар ин байт шоир аз носозиҳои замон, фитнаю найранг, тӯҳмату бӯхтонҳои як гурӯҳ одамони пастфитрати рӯзгораш шикоят карда, орзу дорад, ки онҳо росткору ростқавл, монанди алиф, мисли қадӣ ёраш рост бошанд:

*Қаҷиву кӯтаҳии давр малулам доранд,
Рост хоҳам, алифи қомати дилдор кучост?*

Навоӣ дар ғазалиёташ зебоиҳои ҳаётро бо як ҳиссиёти баланд тараннум мекунад. Адиб омадани баҳору шукуфтани гулҳои рангорангро васф карда, одамонро даъват мекунад, ки умри инсон ғанимат аст, аз ин зебоиҳои ҳаёт баҳра бояд бурд:

*Омад баҳори дилкашу гулҳои тар шукуфт,
Дилҳо аз он нишот зи гул бештар шукуфт.
Дил аз сабоҳати³ руҳи хубат кушода шуд,
Монанди гулчае, ки ба вақти саҳар шукуфт.*

Қитъа ва рубоии Навоӣ низ содаю раво буда, дар мавзӯҳои гуногун суруда шудаанд. Шоир дар қитъаоти худ

1 *Мир Хусрав* – Амир Хусрави Дехлавӣ.

2 *Ҳазрати Маҳдумӣ* – Абдурахмони Ҷомӣ.

3 *Сабоҳат* – хушрӯй, дилкашӣ, сафелчеҳрагӣ.

хислатҳои наҷиби инсониро тараннум карда, дар баробари он тамаъкорӣ, мардумфиребӣ, дуруғгӯӣ, золимӣ барин сифатҳои пастро мазаммат намудааст.

Ҷавонмард аз қарам муфлис нагардад.

Сахири аз ато чин нест дар чеҳр.

Ба пошидан чӣ нуқс⁴ ояд ба дарё.

Ба афшондан чӣ кам гардад зари меҳр?

«Тӯҳфатулафқор»

Дар байни асарҳои тоҷикии Алишери Навоӣ қасидаи «Тӯҳфатулафқор» аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа баландтар меаистад. Таърихи навишта шудани қасидаашро Навоӣ дар «Ҳамсатулмутаҳайрин» ба тариқи зайл овардааст:

«Рӯзе ман дар хидмати он кас (Абдураҳмони Ҷомӣ) будам. Аз ҳар дар суҳан мерафт. Дар омади суҳан ман «Дарёи аброр» ном қасидаи Ҳусрави Дехлавиро аз ҳад зиёд таъриф кардам...».

Ҳам дар он рӯзҳо подшоҳ ба сафари Марв тайёри дида, маро ҳам ҳамроҳи худ бурданӣ шуд. Ман барои иҷозат гирифтани ба пеши он кас (Ҷомӣ) рафтам. Дар вақти баргаштанам аз бағали худ як ҷузъ коғаз бароварда доданд. Кушода дидам, қасидаи «Луҷҷатуласрор», ки ҳамон рӯзҳо дар ҷавоби қасидаи «Дарёи аброр» навишта буданд...

Савор шуда ба роҳ баромадам, то манзил бар болои асп он қасидаро хондам ва дар аснои хониш матлаи (байти аввали) қасидаи «Тӯҳфатулафқор» ба хотир омад. Баъд аз ба манзил фууромадан он матлаъ ба он кас навишта фиристода шуд, ки агар писандад, ишорат кунанд, тамом намоям.

Ҷақир то ба Марв расидан он қасидаро ба номи он кас тамом карда, ба хидмати он кас навишта фиристодам».

Навоӣ дар қасидаи «Тӯҳфатулафқор» фикру мулоҳизаҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва пандуахлоқии худро баён кардааст. Дар қасида меҳру муҳаббати шоир нисбат ба аҳли ҳунар, деҳқон ва дармондагон ҳис карда мешавад ва дар баробари ин дар бораи шоҳону ҳокимони золим бо нафрату адоват суҳан меронад:

Ҳоҷа дил дар ваҷҳу сар афқанда неш аз фикри худ.

Садр⁵ аз баҳри тамаъ биниаста ҷашме бар дар аст.

4 Нуқс - нуқсон, камбудӣ.

5 Садр - мансабдор, болонишин.

Дар байти боло Навоӣ намояндаи ду табақаи ҷамъиятро бо ҳам муқобил гузошта, хислатҳои ҳар кадоми онҳоро нишон дода мегузарад. Хоча – марди фақир, меҳнаткаш буда, дар фикри хеш банд аст. Вале садр - ҳоким, соҳибмансаб ҳамеша ҷашмаш ба дар интизори чизе ӯ касест.

Шоир воизонро ба зери тозиёнаи танкид гирифта мегуяд, ки фарқи онҳо аз дигар тамаъкорон танҳо дар он аст, ки воизон болои минбару онҳо поёни минбаранд:

*Воизу томеъ⁶ гадои нон бувад, фарқаш кам аст,
К-ин ба зери минбар омад, он фарози минбар аст,
Тухми расвой диҳад бар донаи тасбеҳи зарқ⁷,
Оре, оре, дона ҷинси хешро боровар аст.*

Навоӣ шоҳи золиро ба ҳук ва одилро ба марди деҳқон ташбеҳ намуда, аз санъати тазод ва муқобала ба ҳубӣ истифода бурдааст:

*Золиму одил на яқсонанд дар таъмири мулк,
Ҳук дигар дар шиёри⁸ мулку деҳқон дигар аст.*

Дӯстию ҳамкорию Ҷомӣю Навоӣ

Алишерӣ Навоӣ забону адабиёт, илму санъати ҳалқи тоҷикро ба ҳубӣ доништа, дар пайравии адибони бузурги гузашта асарҳои пурарзиши худро иншо намуд. Дӯстию рафокати Навоӣ бо Ҷомӣ намунаи барҷастаи муҳаббати инсон ба яқдигар аст. Навоӣ аз Ҷомӣ 27 сол хурд аст. Ӯ аз Ҷомӣ таълим гирифтааст. Мактаби адабие, ки устоду шогирд дар Ҳирот ташкил карда буданд, дар он намояндагони ин ду ҳалқ таълим мегирифтанд.

Маҳз бо ташвиқу тарғиби Абдурахмони Ҷомӣ Навоӣ асарҳои бузургашро ба забони туркӣ-ӯзбекӣ иншо кард. Аз муваффақиятҳои эҷодии Навоӣ Ҷомӣ шоду масрур гардида, бо камоли эҳтиром дар анҷоми достони «Ҳирадномаи Искандарӣ» чунин мегуяд:

6 *Томеъ* - тамаъкор, ҳарис.

7 *Зарқ*, - фиреб, найрангбозӣ, мақр, ҳила.

8 *Шиёр* - замини шудгоршудаву палкашида.

*Суҳанро, ки аз равнақ афтода буд,
Ба кунҷи ҳавон⁹ рахт бинҳода буд,
Ту додӣ дигарбора ин обрӯӣ!
Кашида ба майдони ин гуфтугӯӣ!*

Алишери Навоӣ ҳар як асари нав иншокардаашро аз назари устои худ - Ҷомӣ мегузаронд ва бо маслиҳатҳои судбахши ӯ асарҳои ӯро такмил кард. Мусаввадаи асарҳои Ҷомӣро Навоӣ мутолиа карда, баъзан фикру андешаҳои ӯро ба устои қадронаш изҳор мекард. Муносибати байни онҳо на ҳамчун устоду шогирд хуб буд, балки онҳо нисбат ба якдигар дӯстони наздику бовафо низ буданд. Навоӣ яке аз аввалин касонест, ки асарҳои устоашро ба забони туркӣ-ӯзбекӣ тарҷума намудааст. Масалан, тарҷумани асарҳои «Нафаҳотулунс» ва «Шавоҳидуннубувват» ба қалами ӯ тааллуқ доранд. Ҳангоми тарҷума забони фасеҳу каломи лутфомези Ҷомӣро ба хубӣ нигоҳ доштааст.

Алишери Навоӣ пас аз вафоти Абдурахмони Ҷомӣ дар байни солҳои 1493-1494 «Ҳамсатулмаутаҳайирин»-ро иншо мекунад. Ин асар ба хотираи устои бузургвораи бахшида шудааст.

Алишери Навоӣ чандин сол дар дарбори Хусайни Бойқаро вазир буд. Вай дар ин муддат ба халқ некиҳои зиёде кард. Навоӣ дар ҳар як кори давлатӣ бо Ҷомӣ маслиҳату машварат мекард. Ниҳоят игвои ҳасудон, қорҳои беҳирадонаи султон ба дили Навоӣ мезанад ва ӯ дарборро тарк кардани мешавад. Вале, ҳангоме ки ӯ бо Ҷомӣ маслиҳат мекунад, ризоӣ намедиҳад, зеро барои осоиши халқ ва ободии мулк будани чунин вазирони хирадманди некандешро лозим мешуморад.

Дӯстии байни Навоӣ ва Ҷомӣ то лаҳзаҳои охири ҳаёташон қатъ нагардид. Навоӣ дар марги устоаш ашқи ҳасрат мерезад ва то як сол азодорӣ мекунад. Ӯ дар вафоти Ҷомӣ марсияи пурсӯзу гудоз эҷод мекунад.

Ба ҳамин тариқ, дӯстии ҳамкориҳои ин ду фарзанди баруманди тоҷик ӯзбек барои мустаҳкам гардидани муносибатҳои ин ду халқ саҳми босазо гузоштааст. Ин дӯстии ҳамкорӣ имрӯз ҳам инкишоф ёфта, мустаҳкам мегардад.

9 Ҳавон - хорӣ, беиззатӣ

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кӯдакӣ ва наврасии Навоӣ чӣ хел гузашт?
2. Навоӣ дар кучо таҳсил намуд ва кадом забонҳоро медонист?
3. Поёни умри Навоӣ чӣ гуна гузашт ва ӯ дар кучо вафот намуд?
4. Навоӣ кадом асарашро дар бораи Ҷомӣ иншо намудааст?
5. Муносибати Навоӣ ба Ҷомӣ чӣ хел буд?
6. Кадом хислатҳои Ҷомиро Навоӣ ситоиш намудааст?
7. Дар бораи дӯстии ин ду тан шумо чӣ ақида доред?
8. Ба фикри шумо имрӯз дӯстии халқҳои тоҷикӣ ва узбекӣ чӣ гуна аст?
9. Мероси адабии Навоӣро асосан кадом асарҳо ташкил медиҳанд?
10. Мавзӯи ғазалҳои тоҷикии Навоӣро гӯед.
11. Адиб дар китъаю рубоӣташ бештар ба кадом масъалаҳо аҳамият додааст?
12. Таърихи навишта шудани қасидаи «Тӯҳфатулафкор»-ро хикоят кунед.
13. Навоӣ дар ин қасида кадом масъалаҳоро бештар мавриди муҳокима қарор додааст?
14. Назира чист?
15. Оё дар замони мо дар адабиёти тоҷик назирагӯӣ вучуд дорад?

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ:

1. С. Айни. Навоӣ, Куллиёт, ҷил. 12, «Ирфон», Душанбе, 1978.
2. А. Афсаҳзод. Рӯзгор ва осори Абдурраҳмони Ҷомӣ, «Дониш», Душанбе, 1980.
3. А. Афсаҳзод. Таҳаввули афкори Абдурраҳмони Ҷомӣ. «Дониш», Душанбе, 1981.
4. Е. Э. Бертельс. Джами и Навоӣ.
5. Т. Мирв. Дастури методии «Адабиёти тоҷик барои синфи 9». «Маориф», Душанбе, 1986.

ҲУСАЙН ВОИЗИ КОШИФӢ (1420-1505)

Ҳусайн Воиз соли 1420 дар деҳаи Байҳақи вилояти Сабзавори Хуросон ба дунё омад. Волидаини Кошифӣ аз табақаи миёнаи аҳоли буда, ба кишту зироат ва чорводорию боғпарварӣ машғул буданд ва чархи зиндагиашонро пеш мебурданд. Ҳусайн дар зери болу пари падару модар ба воя расид, мактабхон шуд ва дар зодгоҳаш хату савод пайдо кард. Зеҳни бурро ва ақли расо дошт. Осори

пешиниёнро омӯхт ва нақлу ривоятҳои зиёди таърихро дар бораи қаҳрамонони гузаштаи миллат: Абумуслим, Муқаннаъ, Сунбоди Муг, Сарбадорон, Темурмалик ва дигарон мехонд ва ҳис менамуд. Ӯ ҳатто дар ҳамин давра «Қуръон»-ро аз ёд намуд ва гоҳ-гоҳ дар байни ҳамсолон ва шарикдарсонаш аз «Қуръон» тиловат мекард. Забонаш бурро ва лаҳни хонишаш хушоянд буду дар сомеон таъсири хуб мегузошт. Ба кироати ӯ ҳусну тавачҷӯҳи калонсолон ҳам афзун буд ва дар баъзе маърақаҳо онҳо аз ӯ хоҳиш мекарданд, ки оёти «Қуръон»-ро барояшон тиловат кунад. Аҳли деҳ аз ҳамон давра дӯсташ доштанд ва эҳтиромаш мекарданд.

Баъд ба Сабзавору Машҳад омад ва дар назди донишмандон илму адаб омӯхт, аз сирру асрори бисёр масъалаҳои илмиву адабӣ воқиф гашт ва рӯ ба зинаи камолот ниҳод. Дар ин айём ҳам солортар шуду донишу маърифаташ камол ёфт. Ба нигорандагӣ ва шеърнависӣ пардохт. Дар мачолису маърақаҳо дар байни адибон аз адабиёт кироат мекарду ба маслиҳати бузургон гӯш меод, аз онҳо меомӯхт. Дар Машҳад ҳамчун воиз шӯҳратманд гардид. Пас аз намози чумъа масҷиди ҷомеи Машҳад, ки лабреси намозхонон буд, боз соате чанд гӯш ба ваъзи Ҳусайн доштанд. Воизӣ ҳунари осон нест. Барои воиз шудан бисёр хондан, бисёр доништан лозим. Китобҳои фикҳ, илоҳиёт, хулафои мутақаддиму мутаахирин, шайхону уламои соҳибноми исломро доништану омӯхтан даркор. Ҳусайни ҷавон аз ин сарчашмаҳо хеле хуб бархурдор буд. Ҳамин тавр, дар

солҳои 1455 то 1468 Ҳусайн дар Нишопур монд. ӯ ҳам илм омӯхту ҳам воизӣ кард, вале бисёр дилаш мехост ба пойтахти Хуросон шаҳри овозадори Ҳирот, ба зиёрати Ҳазрати Мавлоно Ҷомӣ биравад ва пеши эшон ҳалқаи шогирдӣ ба гӯш занад.

Ҳамон сол, яъне соли соли 1468 ба мурод расид. Ба Ҳирот омаду ба дидори Мавлоно Ҷомӣ шарафёб гашт. Ҳамин тавр, ӯ то поёни рӯзгор яке аз дӯстон, ҳамсӯхбатон ва мухлисони Ҷомию Навоӣ гашт.

Ҳусайни Воизи Кошифӣ дар ин шаҳри ободи адабпарвар дар байни уламою удабо мақому манзалат ёфт, ҷойгоҳи хешро дар байни онон муайян кард. Боз дар мактаби адабии Ҷомӣ мақоми арзанда дошт. ӯ ба толибилмон, шоиру нависандагони ҷавон дар мадраса дарс мегуфт. Вақти боқимондаи хешро ба таснифи асарҳо сарф мекард. Овозаи воизӣ ва қироати волои ӯ ба шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон, Эрону Ироқ ба ва пойтахтҳои кишварҳои мусулмонӣ паҳн гашт ва ӯро омада ба он ҷойҳо мебурданд.

Зайниддини Маҳмуди Восифӣ, ки яке аз шогирдони наздики Ҳусайни Воиз буд нозуқиҳои ҳунари воизиро аз ӯ омӯхта буд, дар бораи устои худ дар «Бадоеъулвақоъ» нақлу хикоятҳои зиёд овардааст. ӯ дар ҳар шаҳру диёре, ки мерафт хешро шогирди Мавлоно Кошифӣ муаррифӣ намуда ваъз мегуфт. Дар бисёр мавридҳо уламою удабо Восифиро аз хотири устодаш эҳтиром мекарданд.

Ҳусайни Воизи Кошифӣ дар тӯли рӯзгори хеш зиндагии хоксоронае дошт. То тавонист ба мӯхтоҷон, дарвешон кӯмаки моддӣ расонд. Дар доираҳои адабӣ, дар баҳсу мунозираи удабою уламо иштирок мекард, вале дар сухан гуфтан сабру таҳаммулро ихтиёр намуд, сад бор суханро месанҷиду пасон ба забон меовард.

Кошифӣ онлаи хуб дошт. ӯ хоҳари Абдурахмони Ҷомиро ба занӣ гирифта, аз ӯ фарзандони хубрӯю солаҳ ёфта буд. Нависанда Мавлоно Фаҳриддин Али Сафӣ муаллифи китоби «Латоифуттавоиф» фарзанди Ҳусайни Воизи Кошифист. Али Сафӣ дар воизӣ касби падарро ҳунармандона аз худ карда, дар нимаи дувуми асри понздаҳ дар Мовароуннаҳру Хуросон соҳибном ва маъруфу машҳур гардида буд.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ умри дароз дид ва соли 1505 дар шаҳри Ҳироти Афғонистон вафот кард.

МЕРОСИ ИЛМӢ ВА АДАБИИ КОШИФӢ

Ҳамон тавре, ки дар боло ишорат шуд, Ҳусайн Воизи Кошифӣ донишманди мумтоз ва нависандаи маъруфи адабиёти тоҷику форс маҳсуб меёбад ва зиёда аз 40 асари илмию адабӣ офаридааст, ки дар зер муҳимтарин асарҳои Кошифиро зикр хоҳем кард:

1. «Сабъан Кошифӣ». Ин асар соли 1473 – 1504 навишта шуда, дар бораи илми нучум баҳс мекунад. Дар ин асар муҳаққик дар бораи ҳафт ситора маълумот дода, хусусиятҳои хоси онҳоро баён кардааст. Ҳамин тавр, хонанда мувофиқи инкишофи илми онрӯза дар бораи ситораҳои ҳафтдодарон маълумоти муфассали илмӣ ва амалӣ мегирад. Умуман, дар асри XV илми нучум хеле пеш рафт. Дар расадхонаи Мирзо Улугбек бисёр донишмандони соҳибном, чун Алии Қушчӣ, Қозизодаи Румӣ ва Ҳусайн Воизи Кошифӣ кор карда, вазъи ҷирмҳои осмониро муайян менамуданд ва пасон мисли Кошифӣ андешаҳои худро дар асарҳояшон ҷамъбааст мекарданд.

2. Метавон бо камали боварӣ зикр кард, ки Кошифӣ дар пешаи тафсири «Қуръон» камназир будааст. «Тафсири Ҳусайнӣ» яке аз шоҳкориҳои ин донишманд буда, тайи беш аз 500 сол аст, ки дар кишварҳои ислом дар байни мусулмин даст ба даст мегардад ва маълуми машҳур аст. «Тафсири Ҳусайнӣ» дар байни солҳои 1492-1494 иншо шудааст. «Қуръон»-ро тафсир намудан кори ҳар кас нест. Бояд тафсиргар дониши комил дошта бошад ва боз аз илмҳои дигар, фарҳангу адаби халқҳои мухталифи кишварҳои ислом вуқуфи тамом дошта бошад. Кошифӣ аз ин илмҳо бархурдор буд ва тавонист ин асари бузургро офарад. Кошифӣ пеш аз

3. Ҳусайн Воизи Кошифӣ соли 1470, яъне дар 50-солагиаш ба тафсиркорию тарҷуман асарҳои ахлоқию динӣ даст задааст. Ӯ чил ҳадиси Расули ақрамро аз забони арабӣ ба тоҷикӣ ба назму наср баргардонида, онҳоро бо далелу бурҳонҳои қотеъ шарҳ додааст. Ҳадисҳои пайгамбар Муҳаммади Мустафо, ки дар мавзӯҳои ахлоқӣ будаанд, аз тарафи Кошифӣ бо абёти адибони бузурги гузашта ва муосираш ба хонандагон фаҳмонда шудаанд. Ин рисола бо номи «Рисолатул-илмия фи аҳодисиннабавия» машҳур мебошад. Мазмун ва мӯхтавои

ҳодисаҳои он ин аст, ки Расули Худо дарёфти дониш ва амалӣ гардондани онро зарур медонад.

4. Номанависӣ ё иншонигорӣ яке аз илмҳои муҳими асрҳои миёна буд. Вале дар бораи хусусиятҳои илмӣ ва назарии ин фан маълумот хеле кам буд ва аҳли қалам ба чунин асарҳои назариявӣ ниёзи саҳт доштаанд. Кошифӣ ин камбудиро дарк кард ва доир ба ҳамин илм «Махзанулиншо»-ро офарид. Асари мазкур ҳам чанбаи назарӣ ва ҳам амалӣ дорад. Муаллиф аз нигоҳи назарӣ хусусиятҳои иншонигорӣ, номанависӣ, сабку усули хосаи ин фанро баён намуда, пасон доир ба ҳар як навъи он мисолҳои мушаххас меорад, ки бисёр андешаҳои мутафаккир имрӯз ҳам қобили қабуланд ва аҳамияти калони назарӣ ва амалӣ доро мебошанд.

5. «Бадоеъулафкор фи саноеъулашъор». Ин асар чанбаи назарӣ ва ҳам амалӣ дорад. Мусаллам аст, ки доир ба илми адабиётшиносӣ ҳанӯз дар асрҳои X-XI асарҳои пурарзиш офарида шуда буданд. Ин анъана дар асри XV ҳам давом ёфт. Асари «Бадоеъулафкор» маҳз ба ҳамин мавзӯ бахшида шудааст. Аз нигоришоти Кошифӣ равшан мегардад, ки ӯ ин мавзӯи мураккаби адабиро хеле хуб медонистааст. Кошифӣ андешаҳои муҳаққикони асрҳои пешинро омӯхта, онҳоро аз нигоҳи нав, аз нуқтаи назари танқидӣ ҳаллу фасл намудааст. Кошифӣ дар бораи 300 санъати бадеӣ маълумот дода, ҳар як санъати бадеиро бо мисолҳои мушаххас ба хонанда мефаҳмонад. Ҳусайн Воиз ин асарро соли 1489 иншо намудааст.

6. «Саргузашти Ҳотам». Ин асар дар байни мардум машҳур аст. Дар бораи Ҳотами Тай дар байни халқҳои Арабу Аҷам нақлу ривоятҳои зиёд мавҷуд аст. Ҳотам ҳамчун шахси таърихӣ дар асри VII дар Арабистон зиндагӣ мекард. Ӯ марди саховатпеша ва нақӯкор буд. Вале ба ин дараҷае, ки дар бораи ӯ ровиёну нокилон, адибону таърихнигорон нигоштаанд, набудааст. Яъне дар масъалаи ҷуду саховат нигорандагони асрҳои пешин ба муболиға роҳ додаанд ва бехтарин андешаҳои хешро доир ба мавзӯи ҷуду сахо дар нақши Ҳотам ба қалам додаанд ва ӯро ба як шахси афсонавӣ монанд кардаанд.

Ин асари Ҳусайни Воизи Кошифӣ бо чанд ном зикр шудааст. Онро гоҳ «Ҳотамия», «Саргузашти Ҳотам» ва «Ҳотами Тай» ном мебаранд. Шояд дурусттараш «Саргузашти

Ҳотами Тай» бошад. Дурустии ин ном аз он хотир аст, ки воқеъан Ҳотам ҳамчун шахси таърихӣ ба қабилаи Тайи араб мансуб аст. Ҳотам шоир буду марди саховатпеша, ана ҳамин чиз ўро дар дунё машҳур кард. Ў пеш аз вуруди Ислои рӯзгор дошт. Пас аз маргаш дар байни мардуми араб дар бораи саховатмандии Ҳотам нақлу ривоят пайдо шудаанд. Баъд, бо омадани Ислои ба сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон, дар байни аҳоли нақлу ривоятҳо дар бораи Ҳотам паҳн шуд ва ҳамин тавр то асри XV, то замони Ҳусайни Воизи Кошифӣ омада расидаанд. Бештари ин нақлу ривоятҳо бо забони арабӣ буданд. Кошифӣ онҳоро гирд овард, омӯхт ва ба забони тоҷикӣ тарҷума намуд. Ҳамин тавр, дар натиҷаи саъю талошҳои зиёд, меҳнату заҳмати нависанда китоби хондание бо номи «Саргузашти Ҳотами Тай» ба вуҷуд омад.

Аз нигоҳи сабки нигориш «Саргузашти Ҳотами Тай» мисли асарҳои насри ривояти қисса андар қисса ё ҳикояти андар ҳикоят аст. Барои фаҳмидани мазмуну маънои як ҳикояти аввал чандин ҳикояти дигарро бояд мутолиа кард. Онҳо ба ҳам чун лаълпораҳои ба як ришта кашидашуда ё донаҳои тасбеҳ шабеҳ ҳастанд. Аммо як фарқи назарраси асари Кошифӣ аз онҳо дар он аст, ки ҳамаи ҳикояту ривоят дар гирду атрофи як шахси таърихӣ – Ҳотам шомил гардидаанд. Бисёр навоарию тозақориҳои аз лиҳози забон ва тарзи гуфтор ба сабки баъни Ҳусайн Воизи Кошифӣ хос аст. Метавон асари Кошифиро аз нигоҳи забону тарзи баён дар байни насри ривояти ва насри адаби ба як шохпул монанд кард. Баъзе қиссаҳои он ба повесту романҳои имрӯза монанд мебошанд. Чунин асарҳо дар рӯзгори пешин барои мардуми оддӣ, камсаод дастрас буд ва суди беш ҳам меовард. Дар маъракаву чамъомадҳо, дар масҷиду бозорҷойҳо бозори қиссаҳои хеле гарм буд, ки яке аз асарҳои хондани ҳамин «Саргузашти Ҳотами Тай» махсуб шуд. Бештари адибони бузурги мо аз ин файз баҳра бурда бурданд ва пасон бо камали ифтихор он рӯзгори ба ёд меоварданд.

«Саргузашти Ҳотами Тай» аз ҳафт боб иборат аст. Ҳар як қисм мустақил буда, дар онҳо қору рафтори Ҳотам инъикос ёфтааст. Агарчи ин ҳафт боб мустақиланд, боз бо ҳам аз нигоҳи мавзӯ, мақсади ягона доштанишон ва қаҳрамони асосӣ Ҳотам буданишон пайванданд.

«АХЛОҚИ МҶҲСИНӢ»

Асари мазкур низ дар мавзӯи панду ахлоқ аст. Он соли 1500 иншо гардидааст. Асар аз муқаддима ва чил боб таркиб ёфтааст. Ҳар як боб ба мавзӯи алоҳида бахшида шудааст. Нависанда дар оғози ҳар як боб мавзӯро аз нигоҳи назариявӣ матраҳ менамояд ва пасон барои тасдиқи фикраш ҳикояти пандомезе меорад. Дигар, дар мобайн ва анҷоми ҳикоят порчаҳои шеърӣ аз эҷодиёти худаш ё аз эҷодиёти адибони пешин, мисли Шаҳиди Балхӣ, Абӯшақури Балхӣ, Абӯлқосим Фирдавсӣ, Ҳоконии Шервонӣ, Низомии Ганҷавӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Ибни Ямин, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дигарон намунаҳо меорад, ки дар бисёр маврид ин порчаҳо фикри нависандаро чамбаст менамоянд. Бобҳои «Ахлоқи Мӯҳсинӣ» ба ҳаё, сидқу вафо, шучоат, тавозӯ, адлу дод ва амсоли ин доир буда, инсонҳоро ба некӣ, ростӣ ҳидоят менамоянд.

Забони асар сода ва барои кулли хонандагон дастрас мебошад. Ҳоло барои намуна муқаддимаи боби «Дар саховат ва эҳсон»-ро меорем.

САХОВАТ ВА ЭҲСОН

Саховат сабаби некномӣ ва эҳсон мучиби дӯсткомӣ ва хучистафарҷомист. Ва аз фазилати чуд яке он аст, ки дилҳои халоқ ҷавонмардонро дӯст дорад, ҳарчанд аз эҳсон баҳрае бад-эшон нарасида бошад. Масалан, агар мардуми Хуросон бишунаванд, ки дар Ироқ марде карим ва ҷавонмард аст, ҳама ӯро дӯст хоҳанд дошт ва ба ӯ офарин хоҳанд гуфт. Балки каримеро, ки дар қайди ҳаёт набошад, ёд кунанд, ҳама кас санои ӯ гӯянд. Чунончи Ҳотами Тайро, ки дар таърихи таълифи ин рисола, ки 907 сол гузашта, ҳанӯз баҳори зикраш ба раёҳини офарин ораста аст ва чамани некномиаш бо пирояи сано ва таҳсин пираста.

Фард:

Намонд Ҳотами Той, валеқ то ба абад

Бимонд номӣ баландаш ба некӯӣ машҳур.

Пас аз ин гуфтор ё гузориши назария бевоҳита ҳикояти «Ҳотам ва подшоҳи Рум» оғоз меёбад. Намунаи боло гувоҳи

он аст, ки забони гуфтори нависанда ширин, бетакаллуф аст. Дар бисёр мавридҳо Кошифӣ аз санъати сачъ мохирона истифода бурдааст.

МАЗМУН ВА МУНДАРИЧАИ ҒОЯВИИ «АНВОРИ СУҲАЙЛӢ»

«Анвори Суҳайлӣ» яке аз шоҳкориҳои шоистаи адабиёти тоҷику форс маҳсуб шавад. Он соли 1501 бо хоҳиши вазири хирадманди Султон Ҳусайни Бойқаро Шайх Аҳмади Суҳайлӣ (1444-1502) иншо гардид. Аз ин хотир номи асар ҳам ба номи ӯ гузошта шуд. «Анвори Суҳайлӣ» маънои нурҳои Суҳайлиро дорад, ки дар ин маврид ном маънои мачозиро гирифтааст. Яъне ин асар аз нуру зиё, аз гуфтору хоҳиши Суҳайлӣ нигориш ёфтааст.

Пеш аз он, ки дар бораи мазмуну мӯҳтавои асар таваккуф намоем, шоиста аст шуморо аз таърихи асар ва сарчашмаи он огоҳ созем. «Анвори Суҳайлӣ» нусхаи тозаҷодиди «Калила ва Димна»-и нависандаи асри XII Абулмаолии Насруллоҳ мебошад. Аммо «Калила ва Димна» ҳам ба тамоми асари Абулмаоли набудааст. Сарчашма ё бунёди он аз мардуми Ҳинд аст. Онро ханӯз дар замони ҳукмронии Ҳусрави I, ки бо номи Анушервони Одил (531-579) машҳур аст, Барзуяи Табиб аз Ҳиндустон ба Эрон овард ва ба забони паҳлавӣ тарҷума намуд ва дар байни хосу ом паҳн гашиг. Чун арабҳои бадавий мулки Эронро соҳиб шуданд, дар байни ганиматҳои сершумор аз кишвари мо кутуби фарҳангӣ ва адабии зиёдеро ба Арабистон ганимат гирифта бурданд, ки дар байнашон ҳамин «Калила ва Димна» низ буд. Он ҷо нависанда ва олими тоҷику форс Абдулло Ибни Мукаффаъ онро ба забони арабӣ баргардонд. Дар асри X, дар замони салтанати Сомониён боз нусхаи арабии «Калила ва Димна» ба Бухоро оварда мешавад ва бо хоҳиши Насри Сомонӣ ва вазири хирадманди ӯ Абулфазли Балъамӣ Рӯдакӣ онро ба тоҷикӣ тарҷума намуда, ба назм мегардонад. Ин асар бо байти машҳури устод Рӯдакӣ

*Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор.*

Оғоз меёбад. Аммо ин шоҳасар то замони мо омада нарасидааст. Пас бори дигар дар асри XII «Калила ва Димна» аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ баргардонида шуд, ки мутарҷими он Абулмаолии Насруллоҳ будааст.

Азбаски дар асри XII насри маснӯъ пайдо шуда, инкишоф ёфт ва аксарияти нависандагон ба ин сабки нигориш майл доштанд, Абулмаоли Ҳам «Калила ва Димна»-ро дар ҳамин сабк нигориш дод. Яке аз хусусиятҳои асосии сабки насри маснӯъ мураккаббаёнӣ аст. Калимоту ибороти арабӣ, оёту ҳадисҳо ҳеле фаровон мавриди истифодаи нависандагон қарор доштанд. Осори оноро омма камтар мефаҳмид. Ин тарзи нигориш ҳатто ба аҳли илм низ чандон маъқул набуд. Бинобар ин бо хоҳиши онон адибон ба содабаёнӣ майл намуданд. Мисоли барҷастаи он хоҳиши вазири донишманд Шайх Аҳмади Суҳайлӣ шуда метавонад. Ӯ ҳамин мураккаббаёнӣ «Калила ва Димна»-ро ҳеле хуб эҳсос карда, аз Ҳусайни Воизи Кошифӣ сода кардани онро хоҳиш намуд. Кошифӣ ин хоҳишро бо қамолӣ эҳтиром пазируфт ва сомон ҳам дод. Акнун бубинед, ки Кошифӣ дар ин росто чӣ корхоеро ба анҷом расонид. «Анвори Суҳайлӣ» аз «Калила ва Димна»-и Абулмаолии Насруллоҳ чӣ тавофут ва чӣ монандиҳо дорад.

1. Як фарқи ҷиддӣ «Анвори Суҳайлӣ» аз «Калила ва Димна» пеш аз ҳама, дар он аст, ки Кошифӣ аз забони персонажҳои асар фикру мулоҳизаҳои шахсии худро дар бораи тарбияи инсон дар оила ва дар ҷамъият, нуқтаи назари худро дар бораи принципҳои давлатдорӣ, ахлоқ ва ғайра баён мекунад.

2. Забон ва тарзи баёнӣ «Калила ва Димна»-и Абулмаолии Насруллоҳро мувофиқи шавқу завқи ҳонандагони асри худ тағйир дода, ҳеле сода ва фаҳмотар мегардонд.

3. Ба ҷои шеърҳои арабӣ, ки дар «Калила ва Димна» ҳеле зиёд буданд, шеърҳои пандуахлоқии адибони маъруфи форс-тоҷикро дохил менамояд.

4. Аҳамияти «Анвори Суҳайлӣ» дар он аст, ки нависанда дар зимни ҳар як ҳикоят, ҳар як персонаж ахлоқӣ ҳамидаи инсониро ташвиқу тарғиб намуда, инсонро ба роҳи рост ҳидоят мекунад. Афкори таълимию тарбиявии «Анвори Суҳайлӣ» пурдомана аст. Он дар зимни нақшҳои асосии ҳикояти воқеӣ ба қалам дода шудааст. Дар ин ҳикояту қиссаҳо рӯзгори мардуми

точику форс инъикос ёфтааст.

5. Гайр аз ин, миқдори бобҳои асарро кам кард. Агар «Калила ва Димна» -и Абулмаоли аз 16 боб иборат бошад, миқдори бобҳои «Анвори Сухайли»-и Кошифӣ ба 14 расид. Кошифӣ ду боби аввали «Калила ва Димна»-ро ихтисор кард.

6. Дар асари Кошифӣ расму оин, хусусиятҳои милли мардуми тоҷик бештар инъикос ёфт. Чанбаҳои милли қувват гирифтанд. Вале метавон гуфт, ки бештари бобҳои ин ду асар бо ҳам монанданд ва танҳо забони ҳикоятӣ ривоёт дар «Анвори Сухайли» содда карда шудаанд. Дигар, абёти шоиста ва ҷавобгӯии мазмуни ҳикоят дар асари Кошифӣ бештар ворид гаштаанд. Ҳикояти «Саховати Рой Добшилим» аз ҷумлаи онҳост. «Бо ин ҳама азамат ба таври кори раият расид ва худ қазияи (дарди дили) ҳар яке аз додхоҳон расидӣ ва пурсидӣ. Рой баъд аз вуқуф дар ин масъала бифармуд, то дари ганҷи гаронмоя баркушоданд ва силаи киром (тӯҳфаҳои арзанда) ба ҳосу ом доданд. Ғарибу шаҳриро (беғонаю худиро) бо насиби тамои хурсанд гардониданд». Аз ин наққорию саховаташ баҳри дилаш кушода шуд ва боз давлаташ зиёд гашт. «Подшоҳ сари фароғат ба болини осоиш ниҳод». Хоби ҳуше дид, ки пири хирадманде ба ӯ гуфт: «Имрӯз ганҷ дар роҳи Худо нафақа (сарф) кардӣ ва Худованд бар ивази он садақа дод. Алассабоҳ пой дар рикоби давлат кун ва ба ҷониби шарқии доруссалтанат (пойтахт) таваҷҷӯҳ намой, ки ганҷи шойғону ҳазинаи ройгон ҳаволаи туст». Рой ҷун ин башорат шунид, аз ҳоб бедор шуд. Пас ибодат ба даргоҳи Худованд ба ҷо овард. Ҷун субҳ дамид, Хуршед баромад. Рой бо ҷамъе хизматгӯрон ва дӯстон озими роҳ гардид».

Ана ҳамин тасвири субҳ, баромадани Хуршед, рафтани шоҳро Кошифӣ бо як тавсифҳои зебо, бо як санъати баланди шоирона ҳам бо назму ҳам бо наср ба қалам додааст:

«То замоне, ки ганҷури қудрат дари ҳазонаи уфуқ бикшуд (яъне рӯз шуд) ва дасти зарафшони Офтоб ҷавоҳири қавакибро (ситораҳоро) аз маҳзани фалак ба зери домани шӯъба кашид,

Байт:

*Бомдодон, ки субҳи симандуд
Аз дари ганҷ қулфи зар бикшуд.*

Шоҳ бифармуд то маркаби роҳвори бадрафторро бо зини зарфу лаҷоми мурассаъ ба гавҳар биёростанд, фоли фарруҳ ва толеъи саъд савор шуда, рӯй ба Машриқ ниҳод».

Аз ҳамин пора мусаллам гардид, ки нависанда маънӣ ва мазмунҳои баландро бо зевари сухан бисёр зебо ороштааст. Дар мисраи дувуми байт баромадани Хуршедро пурҷозибатасвир кардааст. Яъне, дари ганҷ бо қулфи зарин кушода шуд – Офтоб сар боло кард. Худи калимоти ганҷ, қулф, зар маҷоз оид ба ин ҷо киноя шуда омадаанд. Дар ин маврид санъати истиора хеле хуб корбаст шудааст. Ё ки дар мисраи аввал бомдодро ба субҳи симандуд ташбеҳ намудааст. Умуман, ҳамин як пора хонандаро ба шавқ меорад ва ба ӯ лаззату кайфият мебахшад. Ҳамин тавр, шоҳ ба он манзил, ба он гор, ки хазина он ҷо буд, расид ва дарвешеро дид бисёр меҳрубон ва нисбати шоҳ ихлосманду эътиқодманд. Ӯ калиди ганҷи шойгонро ба шоҳ дод ва барои банданавозӣ, нақӯкорӣ ва саховату бахшишҳояш, ки дар ҳаққи мазлумон ва камбизоатон карда буд, миннатдорӣ ва сипосгузорӣ намуд: «Ки подшоҳон назари раҳмат шомили ҳоли додхоҳон доштаанд ва гӯшанишинонро аз камоли ахлоқу авсофи бузургона шинохта

Байт:

*Назар кардан ба дарвешон мунофиқ⁵⁷ бузургӣ нест
Сулаймон бо ҳама ҳашмат назарҳо буд бо мӯраш.*

Ин ҳикоя ё қисса бо ин анҷом намеёбад. Анҷоми он боъаҷибтар ва ибратомӯзтар мебошад. Чун Добшилим дари ганҷ кушод, дар байни тиллову ёкут ва зару зевар васиятномаеро дид, ки бо хатти ноҳоно навиштаанд. Оқиз монданд. Пас аз ҷустуҷӯи зиёд марди донишмандеро пайдо карданд, ки ӯ ин хатро бихонд ва эшонро аз мазмуни он огоҳ бикард. Дар васиятнома омада: «Ганҷномаро ман, ки Ҳушанги подшоҳам ба ёдгор ба Ройи аъзам, ки ӯро Добшилим хонанд, гузоштам. Ин васиятнома, дар миёни зару ҷавохир табъияи ҷой кардам, то чун ин ганҷро бардорам ва ин Васиятнома мутолиа кунад, ба худ андеша намояд, ки ба зару ҷавҳар фирефта шудан на кори оқилон аст. Он матоест ориятӣ, ки ҳар рӯз фарсудаи дасти дигаре хоҳад шуд ва бо ҳеч кас роҳи вафо ба сар нахоҳад бурд:

⁵⁷ мунофиқ – нафиқунанда, инкоркунанда

*Давлати дунё кӣ тамайно кунад?
Бо кӣ вафо кард, ки бо мо кунад?*

Аммо Васиятнома дастурамалест, ки подшоҳонро аз он гурез нест. Пас он подшоҳи окили давлатёр, ки ба ин васиятҳо кор кунад ва бидонад, ки ҳар султоне, ки бошад, 14 қонидаро, ки баён мекунад, ки манзури назари эътибор насозад, бинои давлати ӯ истеҳком (мустаҳкамӣ) нахоҳад ёфт».

Пас аз ин дар «Анвори Суҳайлӣ» дастурамал оварда мешавад. Ин дастурамалро метавон як раҳнамо ё як нақшаи мукаммали кори подшоҳ донист, ки дар он ахлоқу саховат, тарбияи шоҳону ҳокимон шомил аст.

Дар анҷоми васиятнома боз шоҳ Хушанги Пешдодӣ ба Ройи бузург Добшилим ёдрас намудааст: «Ва ҳар якеро аз ин 14 васият, ки ёд кардем, дostonест мукаррару муътабар ва агар Рой хоҳад, ки ба тафсилоти он ҳикоеъу ривоёт иттилоъ ёбад, ба ҷониби кӯҳи Сарандеб, ки қадамгоҳи Абулбашар (Ҳазрати Одам) тавачҷӯх бояд фармуд, ки уқда он ҷо хоҳад кушуд».

Дар масъалаи рафтани нарафтани Рой ба Сарандеб Добшилим вазиронашро даъват менамояд ва аз эшон маслиҳат мепурсад. Онҳо доир ба зарару зиёни сафар ҳикоеъи зиёдеро ба Рой нақл мекунанд. Худи Рой бар зидди гуфтори онон ҳикоеъи пандомӯз оиди фоидаи сафар меорад. Ҳамаи ин бо усули ҳикоят андар ҳикоят нақл мешавад ва қиссаро ҷолиб гардондаанд.

Ҳамин тавр, Хусайн Воизи Кошифӣ дар ин қисса андешаҳои хешро доир ба масъалаҳои муҳими давлатдорӣ, саховату нақӯкорӣ ва амсоли ин овардааст. «Васиятнома» дар нигориши Кошифӣ барои шоҳон ва умуман аҳли ҷоҳ раҳнамо ва дастури пурарзишест. Имрӯз ҳам роҳбарони кишварҳо ба он ниёз доранд ва аз он панди судманде хоҳанд гирифт.

«ФУТУВВАТНОМА» - ДАСТУРИ ОДОБ

Метавон «Футувватномаи султонӣ»-ро давоми мантиқии «Ахлоқи Мӯҳсинӣ» ва «Анвори Суҳайлӣ» донист. Онҳо чун шаддаҳои марҷон ва ё чун занҷирҳои тиллоие ҳастанд, ки бо ҳам аз нигоҳи мазмун ва мундариҷаи ғоявӣ пайванданд, якдигарро пурра мегардонанд. Ба тарзи дигар, агар бигӯем, ин се шоҳасар се бародаранд ва ин се бародар се фарзанди

накӯноми нависандаи зиндаёд Хусайн Воизи Кошифиянд. Дар боло ба мазмуну мӯхтавои мухтасари ду асари нависанда - «Ахлоки Мӯҳсинӣ» ва «Анвори Суҳайлӣ» ошно шудем. Акнун китоби сеюми Кошифӣ - «Футувватномаи султонӣ»-ро бо ҳам варақ мезанем.

Нахуст, бояд тавзеҳ дод, ки чаро нависанда ба асараш чунин ном гузошт? «Футувватномаи султонӣ» чӣ маъно дорад? Калимаи футувват вожаи арабист. Кошифӣ онро чунин шарҳ додааст: «Бидон, ки футувват аз рӯи лугат чавонӣ бошад ва баъзеҳо дар шарҳи ин лугат бар онанд, ки футувват чавонмардӣ бошад. Аттор дар ин маънӣ гуфтааст:

*Дидаи дил аз футувват равишан аст,
Равзаи чон аз футувват гулшан аст.
Гар бувад илми футувват бар сарат,
Ҳар замон бахшад сафои дигарат.*

Футувватро се мартаба аст. Аввал, саҳо, ки ҳар чӣ дорад, аз ҳеч кас дарег надорад. Дуюм, сафо, ки синаро аз кибру кина поку покиза созад ва сеюм вафост, ки бо халқ нигоҳ дорад. Салмони Форс¹ низ дар хусуси футувват фармудааст: «Футувват инсоф додан аст ва инсоф наситондан, яъне ҳар айбе, ки бошад, онро ба худ нисбат бояд кард ва ҳар чизе, ки дар вучуд ояд, худро дар миён набояд дид».

Ҳамин тавр, «Футувватнома»-ро мачмӯи гуфтор, кирдор ва рафтори чавонмардони накӯкор метавон донист. Ин асар аз муқаддима ва 12 боб таркиб ёфтааст. То замони мо ҳамагӣ бобҳои 1 то 8 расидаанд. Илова бар ин, ҳар як боб боз ба фаслҳо ҷудо шудааст. Ҳатто муқаддимаи асар ба се фасл қисмат гардидааст.

Доираи мавзӯёти асар хеле васеъ мебошад. Муҳимтарин мавзӯи асар тарбия, одобу ахлоқ, фазилатҳои неки чавонмардӣ: меҳнатдӯстӣ, покию ростӣ, бо меҳнати ҳалол зиндагӣ кардан, ба дуздӣю ғоратгарӣ, фиску фасод даст назадан, ба мазлумон, камбизоатон дастӣ ёрӣ дароз кардан, илму ҳунар омӯхтан, дар тичорат бо харидорон муомилаи хуш доштан, нисбат ба устод

¹ Салмони Форс- яке аз наздикони Ҳазрати Муҳаммад буд, ӯ аз мардуми форс аст ва барои ҳамин Салмони Форсаш гуянд.

эхтиром варзидан, одоби сухан ва салому алейкро нек ба ҷой овардан, ба қадри волидайн расидан ва ҳамин барин масъалаҳо дар асар бо мисолу ҳикоеъи ширин, бо овардани абёти адибони бузурги гузашта ва худи муаллиф дар асар инъикос ёфтааст.

Алҳол чанд намуна доир ба мавзӯҳои алоҳидаи асарро аз назар хоҳем гузаронид. Яке аз масъалаҳои, ки Хусайн Воиз ба он бештар диққат додааст, ин муносибати устоду шогирд ё ба тарзи дигар дигар гӯем, рафтори байни омӯзгору талаба мебошад, ки дар шароити имрӯза ҳам андешаҳои нависанда басо арзишманданд. Нахуст «Дар баёни устод ва шароити он» мақому манзалати омӯзгорро ба ёд меорад ва ба шогирдон ва толибилмон хитоб карда чунин мегӯяд: «Бидон, ки ҳеч коре бе устод муяссар намешавад ҳар кӣ бе устод коре кунад, бевунёд бошад. Аз шоҳи вилоят манқул (ишорат) аст, ки агар касе ба мартабаи кашф ва каромат расад ва корҳои аз ӯ дар вучуд ояд ва ӯро устоди дуруст набошад, аз ӯ ҳеч коре наёяд ва кори ӯ ҳеч чизро нашояд ва ин ҷо гуфтаанд:

*Ҳар киро устод набвад, кор бар бунёд нест,
Дар раҳи маънӣ рафиқе беҳтар аз устод нест.»*

Бинобар ин, ҳар кӣ хоҳад ба дараҷаи камол бирасад, бояд устод дошта бошад:

*Ҳар кӣ бе устод қард оғози қор,
Кору бори ӯ надорад эътибор.
Домани устод гиру шод шав,
Муддате хизмат куну устод шав!*

Ин ҷо нависанда ба шогирдон гӯшзад менамояд, ки хизмати устодро ба ҷо биёред, аз ӯ илму дониш омӯzed ва чун ба камол расидед, шумо ҳам устод мешавед ва соҳибном хоҳед гашт. Баъд нависанда ҳислатҳои устодро баён мекунад, ки ӯ кадом шарту шароитро бояд доро бошад. Аввал, устод бояд покизамазҳаб бошад. Яъне дар роҳи хеш устувор бояд бошад. Дувум, донишманд бошад ва аз илм ё фанни дармегуфтагиаш вукуфи комил дошта бошад. Сеюм, ахлоқи пок, рафтору кирдори нақу дошта бошад, бо шогирдон муомилаи ҳасана карда тавонад. Чорум, ҳар ҳисоли арзишманде, ки дар ҳаққи футуввати ҷавонмардон арз кардем, бояд аз он бархурдор бошад.

Муҳимаш он ки дар дил кинаю кудурат нисбат ба шогирд нагирад, ба онон баробар назар кунад.

Шогирд бояд чӣ гуна бошад? Ба назари нависанда шогирд бояд бо чунин сифатҳо ораста бошад:

1. Назди устод бо камоли эътиқоду боварӣ ба хондан шурӯъ намояд.

2. Ба устод содиқона хизмат кунад.

3. Дилу забонаш рост, яъне як бошад.

4. Ҳар чӣ устод гуфт, дар гӯш бигирад ва ҳар кор, ки фармуд, онро бояд содиқона сомон диҳад.

Шогирд ё талаба бояд дар назди устод чӣ гуна одоб дошта бошад?:

1. Пеши устод (омӯзгор, муаллим) кам сухан гӯяд.

2. Устодро эҳтиром кунад, ибтидо салом диҳад.

3. Чун устод сухан гӯяд, хомӯш бошад ва бо камоли майлу хошиш ба гуфтори омӯзгор диққат диҳад.

4. Агар суол дошта бошад, аз устод иҷозат пурсад.

5. Дар назди устод (дар синфхона) бо касе гӯшакӣ ё сӯҳбат накунад.

6. Эътироз ба гуфтори устод накунад.

7. Дар назди устод ва волидайн ва калонсолон ҳамеша боодобу ботамиз бошад.

Адаб тоҷест аз нури шлоҳӣ,

Бинех бар сар, бирав ҳар ҷо, ки хоҳӣ.

Чунонки дидем, андешаҳои нависанда дар бораи вазифаҳои устоду шогирд имрӯз ҳам қимату арзиши худро гум накардаанд. Ҳар як хонанда бояд омӯзгорро хурмату эҳтиром кунад, зеро танҳо омӯзгор, муаллим дар дили шогирд шамъи илму донишро фурӯзон хоҳад кард, ўро ба ростию покӣ, ахлоқи ҳамидан инсонӣ хидоят менамояд. Аз ин нигоҳ қадри устод дар назди шогирд басо баланд аст. Агар шогирд ба гуфтаҳои устод амал кунад, албатта, донишу камолоташ зиёд хоҳад шуд ва, ба гуфтаи адиб, адаб чизи муқаддас аст, адаб мисли тоҷ аст, ки аз нури Худованд ҷило медиҳад. Ана ҳамин тоҷро бар сар куну ҳар ҷо, ки хоҳӣ бирав! Бешубҳа обрӯву мақому манзалаат хоҳӣ ёфт.

Ҳусайн Вонзи Кошифӣ дар одоби сухан гуфтан андешаҳои судманде гуфтааст. Шогирдони азиз, шумо хуб медонед, ки доир

ба ин масъала адибони бузурги гузашта: устод Рӯдакӣ, Абӯшақури Балхӣ, Фирдавсӣ, Низомии Ганҷавӣ ва, баҳусус, Саъдии Шерозӣ суҳанони лоиқ гуфтаанд. Бештари бузургон андешаҳои хешро бо назм ёд кардаанд. Кошифӣ бошад, аввал фикрашро ба наср ифшо намуда, пасон онро бо назм боз ҳам қувват баҳшидааст. Таваҷҷӯҳ намоед: «Бидон, ки шарафи одамай ба нутқ (суҳан) аст ва ҳар кӣ дар нутқ адаб риоят накунад, аз ин шараф бебаҳра бошад. Барои он ки нутқ ба савоб ояд ва илло ҳомӯшӣ беҳ аз он бувад». Ин фикрро Шайх Саъдӣ ба тариқи зайл баён кардааст:

*Ду чиз тираи ақл аст: дам фуру бастан
Ба вақти гуфтану гуфтан ба вақти ҳомӯшӣ.*

Кошифӣ шаш мавриди суҳан гуфтанро таъкид намудааст:

1. Дар ҳар ҷамъомад, ҳар мачлис, ҳар нишаст ҳар фард мувофиқи ҳолаш, мақомаш, донишаш, дарку идрокаш бояд суҳан гӯяд: «Бо ӯ бо забони ӯ суҳан бояд гуфт».

2. Бо лутфу хушрафторӣ бо қасон, бо дӯстон, бо рафиқон бояд суҳан гуфт, на бо дағаливу дурушті.

3. Дар вақти суҳан гуфтан қас бояд қушодарӯӣ бошад.

4. Суҳане гӯяд, ки ба муроди дили шунаванда бошад, шунаванда малоли хотир нашавад, губори маломат ба дилаш наангезад.

5. Суҳан бояд судбахшу бомағз бошад, инсонҳоро ба покиву ростӣ дар роҳи Ҳақ хидоят намояд.

6. То аз ӯ суҳан напурсанд, суҳан нагӯяд.

7. Дар вақти суҳан гуфтан овоз баланд накунад.

8. Дар вақти суҳан гуфтан ба ҷану рост назар наафканад. Яъне, ба ҳар тараф нанигарад.

9. Бо гаразу киноя суҳан нагӯяд.

10. Аввал хуб андеша кунад ва пасон суҳан гӯяд, то пушаймон нашавад.

11. Суҳани гӯяндаро набурад. Чун суҳанашро ба охир расонид, он гоҳ лаб ба суҳан қушояд.

12. Суҳан кӯтоҳу андак бояд гуфт. Суҳан бисёр гуфтан хорӣ орад. «Бисёр гуфтан нишонаи андакақлӣ аст». Чунончи Шайхи Ганҷанишин (Низомии Ганҷавиро дар назар дорад) дар «Лайли ва Мачнун» фармояд:

*Кам гӯю гузида гӯй чун дурр,
То з-андаки ту ҷаҳон шавад пур.
Лоф аз сухани чу дур тавон зад,
Он хишт бувад, ки пур тавон зад.
Об арчи басе зулол хезад,
Аз хӯрдани пур малол хезад.*

Хулоса, нависанда, чунонки дидем, фасли шартҳо ва одоби сухан гуфтанро бо абёти шоири бузург Низомии Ганҷавӣ чамъбаст намудааст ва боз дар қисмати охир ё анҷоми боб андешаҳои хешро дар бораи сухани нек ва баъд ба тариқи зайл ба қалам додааст: «Агар пурсанд, ки сухан аз ту аст, ё ту аз суханӣ?, бигӯй: Ман аз суханам ва сухан аз ман аст, ки меваи дарахти инсонӣ сухан аст». Агар пурсанд, ки сухани нек кадом аст?, бигӯй ки: Аз он нафъ ба касе расад. Агар пурсанд, ки «Сухани бад кадом аст?», бигӯй: «Он кӣ аз он зараре ба касе оид шавад». Хулласи калом, «Футувватнома» асари пурарзиш ва судмандест, ки имрӯз ҳам аҳамияти бузурги таълимию тарбиявӣ дорад. Суханоне, ки дар бораи гӯяндаҳои халқӣ, расму оини мардуми тоҷик гуфтааст ва маълумоти назарию амалӣ додааст, барои муҳаққиқони имрӯза басо арзишманд мебошанд. Бисёр гиреҳҳои нокушода кушода мегарданд. Масалан, дар бораи санъати варзишгарон, дар бораи гӯштин ва қоидаи гӯштингирон, дар бораи одоби хариду фурӯш, чома пӯшидан, салом доданд, таом хӯрдан, ба меҳмонӣ рафтан, меҳмонро қабул кардан ва ғайра фикрҳои ҷолиб гуфтааст, ки онҳо дар ҳаёти ҳаррӯзаи мо ба назар мерасанд ва бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки бояд имрӯз ҳар як фарди ҷомеа аз панду андарзи ин нависандаи хушбаёни бисёрдидаву бисёршунида дар зиндагии хеш бамаврид истифода барад. Иншоаллоҳ, рӯзгораш боз ҳам нуру зиё мегирад ва хушбахт мегардад.

САВОЛУ СУПОРИШ

1. Кадом лаҳзаҳои рӯзгори Кошифӣ ба шумо хотирмон буданд?

2. Дар он замон ба чӣ хотир бисёр ҷавонон аз ҳар кишвару аз ҳар шахр ба Ҳирот меомаданд?

3. Ҳусайни Воизро мо энциклопедист гуфтем, шумо дар ин боб чӣ ақида доред?

4. Шумо дар бораи фарзанди нависанда Фахриддин Алии Сафӣ чӣ медонед? Вобаста ба ҳамин байти «Калила ва Димна»

Гурди номи падар чӣ мегардӣ?

Падари хеш бош, агар мардӣ!

-ро маънидод намоед.

5. Асарҳои илми Кошифиро номбар кунед ва дар бораи ҳар кадоми онҳо маълумот диҳед.

6. Восифӣ дар бораи устои хеш чӣ мегӯяд?

7. Дар бораи илми иншонигорӣ Кошифӣ кадом асарро нигоштааст?

8. Асарҳои бадеии Ҳусайн Воизро номбар кунед.

9. Чаро адиб ба асараш «Ахлоқи Мӯҳсинӣ» ном гузоштааст?

10. Асар дар кадом мавзӯ баҳс мекунад?

11. Забон ва тарзи баёни Кошифӣ чӣ хел аст?

12. «Анвори Сухайлӣ» бо «Калила ва Димна»-и Абулмаолии Насруллоҳ чӣ муносибат дорад?

13. Фарқи байни ин ду асарро гӯед.

14. Устухонбандии асар чӣ маъно дорад? Дар мисоли «Анвори Сухайлӣ» ин ибораро шарҳ диҳед.

15. Қиссаи «Рой Добшилим»-ро повест гуфтан равост?

16. Устухонбандӣ чӣ тарз корбаст шудааст?

17. Сабаби ганҷ ёфтани Рой дар чӣ буд?

18. Моҳияти дастурамалро нақд кунед.

19. Оё имрӯз он гуфтаҳои нависанда қобили қабуланд? Агар қобили қабул бошанд, бо мисол фаҳмонед.

20. Чаро Кошифӣ ба асараш «Футувватнома» ном гузоштааст?

21. Аз назари Кошифӣ шогирд бояд чӣ хел бошад? Гуфтаҳои нависандаро ба гӯш бигиред ва ҳифз намоед.

22. Хусайни Воиз дар одоби сухан гуфтан чӣ мегӯяд?
23. Шартҳои гузоштаи адибро аз ӯд намоед.

РҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. С. Айнӣ. Куллийт, ҷ. 11; қисми 1, «Ирфон», Душанбе, 1963.
2. А. Мирзоев, Биноӣ, Нашрдавтоҷик, Сталинобод, 1957.
3. Хусайн Воизи Кошифӣ. Футувватномаи султонӣ, Ахлоқи Мӯҳсинӣ, Рисолаи Ҳотамия. «Адиб», Душанбе, 1991
4. Т. Мирӯв, Дастури методи «Адабиёти тоҷик барои синфи 9», «Маориф», Душанбе, 1986.

КАМОЛИДИНИ БИНОЙ (1453-1512)

Ҳаёти шоир. Соли 1453 дар оилаи усто Муҳаммадхони Сабз тифле ба дунё меояд, ки аз он хурсандии волидайн ҳадду қанор надошт. Падар ба ӯ Шералӣ ном мегузорад. Муҳаммадхон марди ҳунарманд, бинокору меъмор буд ва зиндагиашон фақирона мегузашт. Шералӣ дар мактаб нағз меҳонд, ба сухани устодонаш диққат меод. Натиҷаи ҳамин саъю кӯшиш буд, ки ӯ бисёр илмҳои замонашро ба ҳубӣ аз худ кард. Ӯ бештар ба забону адабиёт, таърих ва мусиқӣ майлу рағбат дошт. Ҳанӯз дар айёми мактабхониаш шеърҳои хуб менавишт. Дар ин бора худи шоир чунин мегӯяд:

*Ёдам омад, ки баҳри касби адаб,
Мешудам тифл ҷониби мактаб.
Таъби мавзун маро гаризӣ буд,
Фаҳми ман дар камоли тезӣ буд.*

Пайваста осори адибони гузашта ва муосири худро мутолиа карда аз бар менамуд. Баъд ба худ таҳаллуси Биноӣ ва Ҳолиро интиҳоб мекунад. Вале ӯ бештар бо таҳаллуси Биноӣ машҳур аст.

Биноӣ дар шаҳри Ҳирот зиндагӣ мекард ва дар он рӯзгор Ҳирот яке аз марказҳои асосии илму адаб ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ, дар сабзиши ӯ роли мактаби адабии Ҳирот басо бузург аст. Биноӣ яке аз шогирдони беҳтарини Абдурахмони Ҷомӣ буда, баъдтар ба дарбори Хусайни Бойқаро даъват мешавад.

Мақому шӯҳрати Биноӣ дар байни хосу ом, аҳли илму адаб зиёд мегардад. Биноӣ на танҳо бо шеърҳои намақинаш дар байни мардум машҳур мегардад, балки дар доништану иншо намудани илмҳои мусиқӣ, таърих ва ғайра ангуштнамон замонаш буд. Ӯ доир ба илми мусиқӣ ду рисолаи илмӣ таълиф намуд. Илова бар ин, ба шеърҳои оҳанг баста, суруд меҳонд.

Биноӣ гумон дошт, ки дарбори ҷои олимони ва шоирони бузург аст. Дар он ҷо кас метавонад асарҳои шоиста эҷод кунад. Вале баъд аз он, ки бо аҳли дарбор шинос мешавад, мебинад, ки дар байни олимони, донишмандон ва адибони бузург яқтӯрӯҳ лаганбардорон, хушомадгӯён ва, ниҳоят, одамони пасту разил

низ чамъ омада, ҳамеша аз пайн озори якдигар мебошанд. Ба муқобили аҳли фазлу хирад шеърҳои ҳаҷвӣ эҷод карда, онҳоро масҳара менамояд. Биноӣ дар байни онҳо чанде зиндагӣ карда, аз фитнаю найранги ҳасудон, шоирони маддох ба фарёд меояд ва азобу ранҷи зиёде мекашад. Байтҳои зерин ҳаёти онрӯзаи шоирро хеле барҷаста инъикос намудаанд:

*Ситамгаро, фалако, қачраво, қафокоро!
Нагӯямат, ки маро мулки подшоҳӣ дех.
Тушо кӯҳнаработи хароб бар сари роҳ,
Зи ҳар кӣ хоҳӣ, ситонӣ, ба ҳар кӣ хоҳӣ, дех!*

Биноӣ аз ҳасудон ҳалосӣ чуста, соли 1487 аз шаҳри Ҳирот баромада, ба Табрэз меравад. Шоир баъд аз 4 сол, яъне соли 1491 боз ба Ҳирот меояд. Вале дар ин вақт Осиёи Миёна ва Хуросон майдони ҳарбу зарбҳои хунин қарор гирифта буд. Ҳучуми Муҳаммади Шайбонӣ ва Шоҳ Исмоили Сафавӣ мамлакатро нотинҷ ва халқро қашшоқ гардонид. Биноӣ маҷбур шуд, ки як макони осудае ёбад, то ки солҳои охири ҳаёти худро каме оромтар гузаронад. Аввал ба Самарқанд меравад. Чанд муддат зиндагӣ мекунад. Вале аҳволаш беҳ намешавад.

Аз ҳамин сабаб ба Қаршӣ меравад. Вале дар тирамоҳи соли 1512 Шоҳ Исмоили Сафавӣ бо сардори Начми Сонӣ барои забти Мовароуннаҳр лашкар кашид. Бисёр шаҳру ноҳия ва деҳаҳои ободро вайрон карда, мардумро бехонумон гардонд. Аз ҳама ваҳшонияте, ки ин сардори мутаассиб дар ин кишвар кард, қатли оми мардуми Қаршӣ буд. Дар ин куштор, ки соли 1512 ба амал омад, Камолиддини Биноӣ дар қатори садҳо ҳазор мардуми бегуноҳ дар айёми ҷӯшу хурӯши эҷодӣ аз байн рафт.

МЕРОСИ ИЛМИВУ АДАБИИ ШОИР

Дар мероси адабии шоир қариб ҳамаи жанрҳои хурди лирикӣ: газал, қасида, китъа, рубоӣ ва гайраро дидан мумкин аст. Аммо газал дар мақоми аввал менстад. Биноӣ дар газалсароӣ пайрави Амир Хусрав ва Ҳасани Дехлавист.

Мавзӯи газалиёти шоир гуногунанд. Шоир муҳаббати поки инсон ва саодату меҳнати ўро дар газалиёташ хеле зебо ба қалам додааст.

Тавре ки аз тарҷумаи ҳоли шоир бармеояд, бештари ҳаёти адиб дар ғарибӣ, дурӣ аз ватану ёру диёр гузаштааст ва дар ғарибӣ зиндагиро падруд гуфтааст. Албатта, ин ба эҷодиёти адиб таъсири калон расонид. Аз ин ҷост, ки мавзӯи ғарибӣ - ёди ватан, хешу ақрабо дар лирикаи ӯ мавқеи калон дорад. Қаҳрамони лирикӣ ёди ёру диёр карда, оби чашмаш шашкатор мерезад, охи сард аз дили пурдари мекашад ва худашро ба шахси мотамзада, ғамзада, аламзада монанд мекунад:

*Дар ғарибӣ ҳама шаб ғамзадаеро монам,
Ваҳ, қучо ғамзада, мотамзадаеро монам.
Рӯз ҳам аз ситами ғардиши ғардун чу ҳилол,
Шаҳрибгрехта, мотамзадаеро монам.*

Биной намояндаи табақаи поёни чамъият аст. Табиист, ки зиндагии мардуми ин табақа бо азобу машаққат мегузашт. Нони серӣ ва тани пушидаро намедиданд. Рӯзгори Биной чӣ дар ватан ва чӣ дар ғарибӣ ҳамин тавр қашшоқона мегузашт. Ӯ саъю кӯшиш карду илм омӯхт, дар ин роҳ ранҷу сахтиҳои зиёде дид, аммо ба муроди дил нарасид. Бинобар ин шикояти қаҳрамони лирикӣ аз замонаи бемурувват на танҳо ба рӯзгори адиб дахл дорад, балки шикояти садҳо, ҳазорҳо мардуми бечораю бенавост:

*Дар умри худ муроди диле ҳосилам набуд,
В-аз умр як нафас ба муроди дилам набуд.
Бе дарду ғам наям нафасе, гӯйӣ аз азал
Қуз дарду ғам сирита дар обу ғилам набуд.*

Бештари китъаю рубоиёти шоир мавзӯҳои пандуахлоқӣ доранд. Биной дар онҳо ахлоқи ҳамидаи инсониро ситоиш намуда, инсонҳоро ба поквичдонӣю ростқавлӣ, хоксорию накӯкорӣ ҳидоят мекунад. Дар баробари ин дар бисёр китъаю рубоиёташ ашҳоси мутақаббир, дилсиёҳ, золим ва беадолатро мазаммату накӯҳиш намудааст. Биной баъзан дар рубоиёташ ҳаёти қашшоқонаашро тасвир намуда, таъкид менамояд, ки агар шахс барои қонеъ намудани қути лоямути худ ва аҳлу аёл чизе надошта бошад, ӯ наметавонад илму фарҳанг омӯзад, асар эҷод кунад, умуман, рӯзгораширо пеш барад.

Биной дар қасидасарой низ дасти тавоно доштааст. Шоир асосан дар ин масъала ба анъанаи қасидасароёни гузашта пайравӣ кардааст. Дар эҷодиёти адиб қасидаҳои мадҳӣ ва хасбиҳоли бештаранд.

Яке аз муҳимтарин хусусияти қасидаҳои шоир дар он аст, ки содаю равонанд. Онҳоро кас хонда бузургӣ, зебӣ ва назокату латофати инсонро дарк мекунад. Махсусан, ташбиби қасидаҳо пуробуранг буда, дилро ба шӯру ҳаяҷон меоранд. Ин қисмати қасидаҳо бештар ба газал шабеҳанд. Ба тамои рӯя кардани таносуби сухан, истифода кардани санъатҳои шеърӣ ва калимаю ибораҳои рехтаи халқӣ ба каломии шоир ҳусну таровати махсус бахшидаанд. Барои исботи фикр ташбиби қасидаи зеро гирем:

*Лола рух бинмуд, оламро гулистон кард боз,
Кӯхро доман нур аз лаъли Бадахшон кард боз.
Гунҷаи гул бар гиребон тугмаи ёқут дошт,
Гул ба нохунҳои рангинаш гиребон кард боз.
Бо асои сабз омад сабза бар атрофи ҷӯй,
Хизр, пиндорӣ, ҳавои оби ҳайвон кард боз.
Гунҷаи нарғис зи тоби гул назар барбасту гуфт:
«Бар руҳи хуршеди раҳшон дида натвон кард боз».
Ҷоми зар мондаст бар симин табақ нарғис, нигар
Хешро аз соқӣёни базми султон кард боз.*

Чуноне ки мебинед, дар ин ташбиб ҳар як калимаю ибора дар ҷояш, бамавқеъ омадааст. Хонанда аз ин намуна зебоии забони модариашро ба хубӣ эҳсос мекунад. Дар пеши чашм баҳор бо тамоми шукӯҳаш чилвагар мешавад. Шукуфтани лола, сабзу хуррам гардидани дашту ҳомун, аз нав эҳё гардидани зиндагии инсонҳо ва олами набототу ҳайвонотро шоирона ситудааст. Ба ин восита адиб таъкид менамояд, ки ҳар як шахс аз ин зебоӣҳо оқилона бояд истифода барад.

Достони “Беҳрӯзу Баҳром”

Достони «Беҳрӯзу Баҳром» дар эҷодиёти шоир мақоми аввал дорад. Асар дар муддати 10 сол навишта шудааст ва 7702 байтро дар бар мегирад. Тахмин меравад, ки соли 1507 маснавӣ ба анҷом расидааст. Мақсади шоир аз эҷоди достон дар чист? Худи Биной ба ин савол ҷавоб дода чунин мегӯяд:

*Ҳар китобе, ки буд дар ахлоқ,
Чустам, аз ҳар кӣ буд дар офоқ.
Бар сару пой он кутуб¹ гаштам,
Бар баду неки халқ бугзаштам,
Чамъ кардам фавоид² аз ҳад беи,
Бар гирифтам тариқи мақсади хеш.
Ки чу маҳсули ман ба рафъ³ расад,
Хӯшачине аз ӯ ба нафъ расад.*

Масъалаи тарбияи шахс дар замони шоир яке аз проблемаҳои умда ба ҳисоб мерафт. Зеро ахлоқ, ва махсусан ахлоқи табакаи болои ҷомеа бад шуда, ислоҳ металабид. Шоир хостааст, ки бо ин роҳ аҳли ҷомеаро тарбия намояд ва бо ҳамин васила дар назди вичдон ва халқ хизмати худро адо кунад. Аммо барои ба мақсад расидан усули анъанавии бузургони гузаштаро такмил додааст. Достони шоир аз асарҳои ахлоқии гузашта, пеш аз ҳама, бо он фарқ мекунад, ки шоир барои баёни афкори ахлоқинаш на танҳо бо суханони умумии қаҳрамони лирикӣ қаноат мекунаду халос, балки бо роҳи додани сужет дар рафти воқеаю ҳодисаҳои асар андешаҳои ахлоқии шоир характери ҷамъбасти мегиранд. Аз рафти ҳодисаҳои ибратбахш хонанда панд гирифта ба хулоса меояд.

Композитсия ва сужети асар. Достони «Бехрӯзу Баҳром» аз наъту муноҷот шурӯъ мегардад. Пас аз ин шоир дар сабаби назми китоб, мақсаду мароми хеш аз таълифи асар сухан мегӯяд. Баъд ду боби ба ҳам алоқаманд, ки яке ба масъалаҳои ахлоқи нек ва дигаре ба ахлоқи бад бахшида шудаанд, меоянд. Дар ин қисматҳо шоир ҳамчун қаҳрамони лирикӣ намудор шуда, муносибати худро ба ин ду масъала баён кардааст. Сипас бевосита сужети асар шурӯъ мегардад.

Дар шаҳри Ҳамадон ду бародар - Ҳоҷа Хусрав ва Ҳоҷа Азиз дӯстона зиндагӣ мекарданд. Хусрав Гулҷеҳр ном духтари соҳибҷамол ва Азиз бошад ду писар - Баҳром ва Бехрӯз дошт. Ҳар се дар мактаб якҷоя мехонданд. Гулҷеҳр ва Бехрӯз бисёр нағз хонда, ба сухани устодон бо мароқ гӯш мекарданд. Дар

1 Кутуб – шакли ҷамъи китоб.

2 Фавоид – ғойдаҳо.

3 Рафъ – баланд шудан, маълум шудан, шӯҳрат ёфтан.

сари вақт вазифаҳоро ичро менамуданд. Боақлу боодоб буданд. Саъю кӯшиш, меҳнату машаққати Гулчехр ва Бехрӯз зоеъ нарафт. Онҳо бисёр илмҳои маъмули замонашонро ба хубӣ аз худ карда, аз илму фарҳанг бархурдор гардиданд. Баҳром танбалу коргурез буд, ба мактаб, ба омӯзиши илму дониш майл надошт. Ӯ бо одамони бадахлоқ ҳамроҳ шуда, вақти худро ба корҳои беҳуда мегузaronид. Ба ҳамин тарик, ӯ ба як шахси сиёҳдил, бефарҳанг ва, умуман, зарарноки чомае табдил ёфт. Дар баробари ин Баҳром меҳоҳад ба Гулчехри зебо издивоҷ кунад. Аз ин рӯ, падарашро маҷбур менамояд, ки ба хонаи амакаш рафта, духтарашро барояш хостгорӣ кунад. Гулчехр ва падараш ба издивоҷ розӣ намешаванд. Гулчехр Баҳромро бад мебинад. Аммо ба Бехрӯз майлу рағбат ва муҳаббат дорад. Бехрӯз ҳам Гулчехрро нағз мебинад. Вале ишқашро изҳор намекунад. Хусрав муҳаббати ҳар дуи онҳоро фаҳмида, ба бародараш Азиз мегӯяд, ки ман духтарамро танҳо ба Бехрӯз медиҳам.

Баҳром ин хабарро шунида, ба хашму газаб меояд. Бадкирдориаш боз ҳам зиёд мегардад. Одамкушӣ ва дуздӣ мекунад. Аз зиёнкории ӯ мардум ба дод меоянд. Ӯро борҳо ба маҳкамаи козӣ бурданд. Падараш Хоҷа Азиз тамоми доронию сарваташро дар ивази бадкирдориҳои содиркардаи Баҳром ба товон медиҳад. Падару модар ба фарзанд ҳарчанд насиҳат мекунанд, аммо зиёнкориаш боз зиёдтар мегардад. Пас аз ин Хоҷа Азиз аз Бехрӯз, ки дар он рӯзгор ҳамчун яке аз шахсони донишманду хирадманд эътироф шуда буд, хошиш мекунад, ки Ӯро насиҳат карда, ба роҳи рост раҳнамун созад. Сипас қисмати дуоми дoston шуруъ мегардад. Ин қисматро «Насиҳатномаи Бехрӯз» гуфтан равост. Насиҳатнома аз 20 боб иборат буда, қариб ҳамаи масъалаҳои тарбиявӣю ахлоқиро дар бар мегирад. Ҳар як боб ба масъалаҳои алоҳида бахшида мешавад. Шоир ҳангоми кушодани масъалаҳо барои тақвияти фикр ҳикояю масалҳои ахлоқии зиёдеро меорад, ки онҳо бобҳоро шавқовар гардониданд.

Вале бояд гуфт, ки дар ҳамин чо хати сужети асар қанда мешавад. Ҳаёти минбаъдаи қаҳрамонҳои асосии дoston – Гулчехр ва Бехрӯз ба хонанда норавшан мемонад. Маълум намешавад, ки «Насиҳатномаи Бехрӯз» ба Баҳром то чӣ андоза

таъсир расонд. Оё ӯ ислоҳ шуд, аз роҳи бад баргашт? Хулосаҳои дақиқ бароварданро адиб ба хонанда ҳавола кардааст.

Образҳои асосии дoston

Дар дostonи «Бехрӯзу Баҳром» образи анъанавии адабиёти гузашта, муборизаи қувваҳои бадию неки мавқеи асосӣ дорад. Баҳром бадқирдор, бадтинат, вале Бехрӯз нексиришт аст ва Камолиддини Биноӣ ҳам бехтарин ақидаҳои пешқадами худро дар симои Бехрӯз нишон додааст. Биноӣ ба воситаи кушодани характерҳо муносибаташро ба ҷомеа ва таълиму тарбияи инсон нишон додааст. Шоир дар дoston ҳамчун рӯҳбардору мададгор ва ҳимоятгари омма, шахсони бечораю мазлум ба назар мерасад. Бехрӯз дилсоф ва покқичдон аст. Ӯ меҳнат қардан ва бо меҳнати ҳалол нон хӯрданро ҳислати бузургу вазифаи муқаддаси ҳар як фард ҳисоб мекунад. Аз меҳнату дастраничи дигарон нон хӯрдан нашоёд. Албатта, ҳамаи ин суҳанон ба муфтхӯрон ва золимони замонааш дахл доранд:

*Раҳиши давлат ба зулм агар ронӣ,
Ҳамчу ҳар дар ҳалоб дар монӣ.
Поймоли ҷафо ба кас матисанд,
Ки ба меҳи ҷафо шавӣ побанд.*

Барои ҳамин шоир ба золимон таъкид қарда мегӯяд, ки ту худатро ба ҷои мазлум гузор, дар ҷои ӯ тасаввур кун, пас он зулме, ки дар ҳаққи ӯ раво дидаӣ, дар худат имтиҳон қарда бин, ки ту тоқати онро дорӣ ё не:

*Зулм бар худ агар раво н-орӣ,
Даст боре зи халқ во дорӣ.
Ба хато бар касе ҷафо накунӣ,
Даст аз ӯи худ хато накунӣ.,
Қадам аз ҳадди худ бадар наниҳӣ,
Пой аз андоза нештар наниҳӣ.*

Барои ба роҳи бад наraftан бояд ақлу хирадро пешан зиндагӣ намоӣ. Мисли Бехрӯз хирадманду софдил, ҳалолқор ва ба инсонҳо нафърасон бошӣ. Аз ин ҷост, ки Биноӣ ҷанбаи ахлоқии асарашро пурқувват намуда, «Насиҳатномаи Бехрӯз»-

ро дар анҷоми дoston меорад. ӯ ба ин восита мехоҳад инсонҳоро тарбия намояд. Шоир дар ин қисмат, пеш аз ҳама, дар бораи пайдоиши ахлоқ, сабабҳои объективии он фикру андешаҳои пурқимати худро дар симои қаҳрамони асосии асар - Бехрӯз баён кардааст.

Биной рӯирост баромад карда, сабаби пайдоиши ахлоқи одамони ҷамъиятро дар асоси далелҳои эътимодбахш дар образҳои қаҳрамонҳои асосии достони «Бехрӯзу Баҳром» равшан менамояд. Шоир доир ба сабабҳои пайдоиши ахлоқ ду ақида дорад. ӯ чун бисёр бузургони гузашта ахлоқу одобро дар аввал ирсӣ мегӯяд. Вале дар охир бар хилофи фикри боло баромада, назарияи нави материалистии худро ба миён мегузорад. ӯ қайд мекунад, ки ахлоқи инсон, хоҳ вай бад бошад, хоҳ нек, дар натиҷаи таъсири муҳит ташаккул меёбад:

Ҳар кӣ сар зад ба гулхани нурдуд,

Ҷомааш бӯи дуд гирад зуд.

Нашавӣ, хоҷа, ҳамнишини бадон,

То нагардӣ зи хайли беҳирадон.

В-он ки бо гулхане шавад ҳампой,

Ҷуз ба хоки сияҳ нагирад ҷой.

Ҳар кӣ атвори неку бад гирад,

Ҳама аз ҳамнишини худ гирад.

Биной барои исботи фикраш ҳамеша кӯшиш мекунад, ки аз зиндагии одамон мисолҳои зиёд оварад. Мисолҳои овардашуда бештар воқеӣ буда, онҳоро ё худи шоир бевосита аз сар гузаронидааст, ё ин ки ягон дӯсташ ба ӯ ҳикоят кардааст. Чунончи, доир ба масъалаи таъсири муҳит ба шахс дар маснави «Бехрӯзу Баҳром» чор ҳикоят оварда шудааст, ки ҳар кадом хулосаҳои шоирро тасдиқ мекунад. Дар ҳикояти дуюм Биной саргузашти як рафикашро нақл мекунад. Ин рафикаш дар давраи мактабхониаш ниҳоят ҷавони нағз, ҳалим, боадаб ва аз ҳамаи корҳои ношоиста парҳезкор буд. Вале баъд, ҳангоме ки бо одамони бад нишастухез мекунад, тағйир ёфта, таҳсилро тарк мекунад ва рафта-рафта, дар натиҷаи таъсири онҳо ба як нафар шахси хиёнаткор, разил ва ниҳоят ахлоқан вайрон табдил меёбад.

Ягона роҳи халосӣ аз ин кирдорҳои разилона, ба фикри

шоир, тарки ҳамсӯхбатон кардан ва бо одамони хуб ҳамнишин шудан мебошад:

*Гуфт: - Бигзар аз ин сияҳрӯзон,
Пой баркаш зи оташи сӯзон!
То аз ин ҳамдамони бадгуҳарат
Чӣ бало хоҳад омадан ба сарат!*

Ба ҳамин тарик, Биноӣ доир ба пайдоиши ахлоқ ақидаи мутафаккирони гузаштаро давом додааст. Агар шоир, аз як тараф, ирсӣ будани шахсияти фардиро тарафдорӣ карда бошад, рафта-рафта, дар натиҷаи омӯхтани ҳаёту зиндагии одамон ба хулосаи ҳаёти омада, таъсири муҳиту ҳамсӯхбатонро барои дигар шудани ахлоқ эътироф мекунад.

Биноӣ дар «Бехрӯзу Баҳром» ба масъалаи кибру гурури аҳамият додааст. Албатта, дар он замоне, ки шоир зиндагонӣ мекард, аҳли сарват ва табақаи доро бештар соҳиби чунин хусусият буданд. Ҳатто дар байни аҳли илму ҳунар пайдо шудани кибр ҳам як ҳодисаи воқеӣ гардида буд. Олим ва ё ҳунарманде, ки ба дониши худ мағрур мешавад, - мегӯяд ӯ, - аз самари он дониш асаре боқӣ наместонад. Олим бояд аз кибр дурӣ чуста, ба тавозӯӣ ва хоксорӣ рӯ орад, зеро фақат ба ҳамин роҳ макбули омма шуда метавонад:

*В-он ки кибр оварад зи илму ҳунар,
Ҳунару илмо намонад асар.
Гар тавозӯӣ ба илм нагӯяӣ,
Аҳли дониш наӣ ту, нодонӣ.*

Албатта, сарчашмаи пайдоиши ахлоқи бад бидуни сабабҳои объективӣ ва субъективӣ, ки дар боло зикрашон рафт, ба ақидаи Камолитдини Биноӣ истеъмоли май ё арак низ будааст. Сарчашмаҳои илмӣ ва адабӣ пурра собит менамоянд, ки касалии майнӯшӣ дар замони адиб, махсусан дар байни табақаи боло хеле вусъат ёфта буд. Биноӣ дар рӯзгори хеш аз таҷриба зиёну зарари майнӯширо бисёр дидаву мушоҳида кардааст. Ба ақидаи Биноӣ аксарияти гуноҳҳои содиркардаи одамон пас аз майнӯшӣ ба амал меоянд. Ба ақидаи нависанда ин як касалии саҳт ва зараровар аст, ки инсон бояд аз он даст кашад:

*Эй бародар, маёр рӯ ба шароб!
Баҳри андӯху меҳнат аст ин об.
Душмани ақлу хасми чон аст ин,
Хонавайронкуни ҷаҳон аст ин.
Кист майҳора? - Марди мачнунваши,
Зада дар худ ба дасти худ оташи.*

Воқеан суханони окилонаи Биноӣ имрӯз аҳамияти боз ҳам зиёдтар пайдо кардаанд.

Ғайр аз ин, шоир он шахсонеро, ки аз пушти ҳешутаборӣ савлат мекунанд, низ мазаммат мекунад:

*Мард бояд, ки худ падар бошад,
Боиси фаҳри сад писар бошад.
В-арна фазли падар чӣ суд кунад,
Фазли шахси дигар чӣ суд кунад?
Чанд аз пои хеш мегӯӣ,
Фазли бобои хеш мегӯӣ?*

Биноӣ мақоми сухан ва одоби сухан гуфтанро ҳам муҳим мушуморад. Аз ҳамин сабаб як боби алоҳидаи маснавии «Бехрӯзу Баҳром»-ро маҳз ба ҳамин масъала мебахшад. Биноӣ мегӯяд, ки айб ва нуқсонҳои одамии бисёранд. Ин нуқсонҳо дар навбати худ ба воситаи забон зоҳир мешаванд. Бинобар ин, дар вақти сухан гуфтан эҳтиёт кардан лозим аст.

*Суханеро, ки гуфтани бошад,
Дар маҳал ё нуҳуфтани бошад,
Як таассуф хӯрӣ, ки мебоист
Гуфтаниши, хомӯшии наместоист.
Лек агар як нагуфтани гӯӣ,
То қиёмат кашӣ сияҳрӯӣ.*

Аз ҳамин сабаб, барои он ки хичил нагардӣ, - мегӯяд шоир, - аввал он суханро дар тарозуи ақл бисанҷ, пасу пеши онро мулоҳиза кун ва пас аз он, ки ба дуруст будани он боварӣ ҳосил кардӣ, ба забон ор:

*Бар ту бодо, ки чун сухан гӯӣ,
Бо тааммул раҳи сухан нӯӣ.*

*Дилат аввал сухан қарор диҳад,
Баъд аз он бар забон гузор диҳад.
Суханеро, ки дар мақол оӣ,
Аввал он беҳ, ки дар хаёл оӣ.*

Ба ҳамин тарик, Камолиддини Биноӣ қисмати асосии эҷодиёти худро ба манфиати омма бахшида, орзую омоли онҳоро тараннум намудааст. Шоир чи дар жанрҳои хурди лирикӣ ва чи дар достони «Бехрӯзу Баҳром» аз нуқтаи назари синфии худ тарзи давлатдорӣ, зулми золимони замонашро танқиду мазаммат менамояд. Дар баробари ин ба ҳимояи мазлумону ситамдидагон бармехезад. Инсонро аз ҳама мавҷудот баландтар мегузорад, Роҳҳои ба даст овардани илму дониш, одобу ахлоқи нақӯро ба воситаи образҳо, ҳодисаю воқеаҳои ҳаётӣ боварибахш нишон медиҳад.

Дар масъалаи ташаккул ёфтани шахсият нисбат ба гузаштагон хеле пеш меравад ва материалистона собит менамояд, ки ҷамъият, муҳит дар ташаккули инсон роли калон мебозанд.

Дуруст аст, ки Биноӣ фарзанди замони худ буд. Адиб ба муқобили ҳама гуна беадолатиҳо муборизаи беамон бурда, инсонро покро ситониш намуд. Одамонро ба илмомӯзӣ, нақӯкорӣ, парҳезкорӣ, поквичдонӣ ҳидоят кард, ки имрӯз ҳам фикрҳои тарбиявӣ-ахлоқии шоир қимати худро гум накардаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Дар бораи ҳаёти Биноӣ нақл кунед.
2. Биноӣ дар бораи илмомӯзиаш чӣ мегӯяд?
3. Шоир чаро ба дарбор меравад?
4. Сабаби дарборро тарк намудани адиб дар чист?
5. Поёни умри Биноӣ чӣ хел гузашт?
6. Биноӣ кадом асарҳои илмию адабиро иншо кардааст?
7. Дар китъаю рубоӣҳои шоир кадом мавзӯҳо мавқеи асосӣ доранд?
8. Мавзӯҳои газалиёти адибро гӯед ва бо мисолҳо фаҳмонед.
9. Бо чӣ мақсад шоир «Бехрӯзу Баҳром»-ро иншо кард?
10. Масъалаҳои асосии дoston кадомҳоянд?
11. Ба шумо номи дoston маъқул аст? Чаро?
12. Назари шумо дар хусуси таъсири муҳит ба ҷамъият дар тарбияи шахс чӣ гуна аст?
13. Аз хондани дoston чӣ манфиат бардоштед?

Рӯйхати адабиёти илмӣ ва методӣ:

1. С. Айни, Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъулвақоъ», Куллиёт, ҷилди 13. «Ирфон», Душанбе, 1978.
2. А. Н. Болдырев. Зайниддин Васифӣ, Сталинабад, 1957.
3. Т. Мирон. Дастури методии «Адабиёти тоҷик барои синфи 9». «Маориф», Душанбе, 1986.

БАДРИДДИНИ ҲИЛОЛӢ (1475-1529)

*Моро ба чафо кушта пушаймон
шуда бошӣ,
Хуни дили мо рехта ҳайрон
шуда бошӣ?*

Шарҳи ҳоли шоир

Барои мардуми Ҳирот шаби чумъаи соли 1529 шаби бехосият буд. Дору гир, доду фарёд, гираву лобай кӯдакону занон хомӯшии шабро халалдор мекард. Ясавулон ва сарбозони Убайдуллоҳон хонаҳои мардумонро талаву тороҷ мекарданд, одамони «гарданкаш», «ёғӣ» ё шиъамазҳабонро ба зиндону қозихона мебурданд. Чор сарбози Убайдуллоҳон ба назди дарвозае омаданд. Тақ-тақ карданд.

- Кист?
- Кушо, мо одамони хон!
- Марде дарвозаро кушод.
- Хонаи кист?! - пурсид яке аз одамони хон.
- Бадриддини Ҳилолӣ.
- Хабар кун, биёяд!
- Ман?
- Ҳа, ту! Шиъаи хар!
- Дахон нигоҳ доред! Одоб чавҳари инсон аст. Аввал пурсиш, баъд кушиш!
- Бас сафсата. Рафтем ба маҳкамаи қозӣ. Дар ҳамон ҷо мефаҳмӣ.

Чокарон ба забон кушодани шоир имконият надода, ўро гирифта кашон-кашон ба маҳкамаи қозӣ оварданд. Қозихона дар ин ними шаб хеле серодам буд. Пас аз интизорӣ Ҳилолиро ба назди қозикалон Шамсиддини Қахтонӣ дароварданд. Чор нафар дар рӯи кӯрпачаҳои маҳмалин нишаста, тасбех мегардонданд.

Ҳилолӣ шарту русуми инсонӣ ба ҷо оварда салом дод. Аммо салом бечавоб монд. Қозикалон ба ҳучум гузашт:

- Шумо, шоир Ҳилолӣ? Чунин бандаҳои осӣ ба худ лақабҳои осмонӣ чуста меёбанд. Садқаи ҳилоли Худои мутаъол шавед!

- Ман гуноҳе надорам ва сабаби ба марҳамати шумоён расиданамро намедонам.

- Намедонӣ?! Ҳамаашро нағз медонӣ! Ҳоло ба ёдат меорем. Аввалан, дар як шеърат хони покдину маъдалатгустар, ҳомии шариати ислом Убайдуллоҳонро танқиду мазаммат кардаӣ. Магар ин гуноҳ нест?! Сониян, аз рӯи қору рафторат шиамазҳаб ҳастӣ. Ба шиа буданат ин ҳомии дину диёнат гувоҳ ҳастанд ва шиа буданатро тасдиқ мекунамд.

Мавлоно Бақои Ланг ва Мавлоно Гулҷеҳр, ки дар назди қозикалон ҳузур доштанд, аз ҷой бархеста, суханони Мавлоно Шамсиддино тасдиқ карданд.

- Баред! Пагоҳ дар бозори Чорсу амри моро амалӣ кунед! Хуршеди оламтоб кайҳо аз паси куллаҳои кӯҳ баромада, саховатмандона нурпошӣ мекард. Вале офтоби зиндагии шоир Ҳилолӣ рӯ ба гуруб оварда буд. Шоири номуродро ясавулон кашон-кашон ба суи бозори Чорсуи Хирот мебурданд. Як гурӯҳ мардуми авом ба ҳоли шоир гиря мекарданд ва баъзе ҳасудон, нотавонбинон ва рақибони шоир ба сари Ҳилолӣ санг мепартофтанд. Сари шоир хуншор шуда буд. Қатраҳои хун ба рӯи гандумгунаш таровида, риши мошубиринҷии шоирро лолагун мекарданд. Ў бо сари баланд пеш мерафт. Аз байни ҳасудону нотавонбинон, дӯстон, хешу ақрабояшро меҷусту медид, ки онҳо гирён буданд. Шоир бо ишорат бо онҳо хайру хуш менамуд ва байти зеро бо дарду алам мехонд:

*Ин қатраи хун чист бар рӯи ту, Ҳилолӣ,
Гӯё, ки дил аз гусса ба рӯи ту давида.*

Ниҳоят Ҳилолиро ба бозорҷой оварданд. Дар назди ӯ чаллод Сайфулло шамшер дар даст меистод. Қатлгоҳи баландтар буд. Шоир издиҳомро хуб медид. Чанд дақиқа хомӯшӣ ҳукмфармо гардид. Сонӣ ба шоир иҷозат доданд, ки чанд сухан гӯяд:

- Хешу табор, дӯстон! Бо Шумо худоҳофизӣ мекунам. Онҳо дар касди ҷони ман буданд. Имрӯз ба мақсад мерасанд. Гуноҳе надорам, ҳасудон, нотавонбинон, амири беҳирад душмани ҷони ман шуданд.

- Кушед шоири бадмазҳабро! Бас лаккидан, - ба Сайфулло фармон дод шахси масъули Убайдуллоҳон. Сайфулло фармонро ба чо овард.

Соли қатли Ҳилолӣ 936 ҳиҷрист, ки ин ба соли 1529 мелодӣ рост меояд.

Падару бобои Ҳилолӣ дар шаҳри Астаробод зиндагии хоксорунае доштанд. Ҳилолӣ дар ҳамин ҷо, тахминан соли 1475 ба дунё омадааст. Ӯ таҳсили ибтидоияшро дар Астаробод гузаронида, пас ба маркази илму адаб шаҳри Ҳирот меояд. Дар ин ҷо дар як муддати кӯтоҳ илмҳои калом, мусиқӣ, таърих, нучум ва ғайраро ба хубӣ аз худ мекунад. Чуноне ки ҳамзамононаш қайд кардаанд, Ҳилолӣ ҳанӯз аз хурдӣ хушзехи буда, истеъдоди бузурги суҳандонӣ доштааст. Аз ин ҷост, ки дар синни 15-16-солагӣ овозаи шеъри ӯ баланд мешавад ва ба сӯҳбати Ҷомӣю Навоӣ барин бузургони илму адаби замонаш шарафёб мегардад. Муаллифи «Таърихи хулосатулаҳбор» Муҳаммад Хондамир дар ин бора чунин мегӯяд: «Мавлоно Ҳилолӣ дар назми ғазал бебадал аст. Лекин дар ин айём забон аз гуфтори ашъор фуру баста ва аксар авқотро ба таҳсили улум сарф мекунад».

Ҳилолии ҷавон абёти адибони бузурги гузаштаро аз бар намуд. «Хамса»-ҳои Низомӣю Амир Хусрав ва дostonҳои Абдурахмони Ҷомиро ба тамоми аз ёд медонист.

Бадриддин Ҳилолӣ бештари ҳаёташро дар Ҳирот гузаронд. Оиладор шуда соҳиби фарзанд гардид. Доир ба ин масъала адиб дар дostonи «Лайлӣ ва Мачнун» ба тарзи зайл ишорат кардааст:

*Эй дурри шарар зи баҳри кавнайн,
Фарзанди азиз – қурратулайн.¹
Бишнава сухани маро, ки панд аст,
Панди падар аст, судманд аст.*

Ҳилолӣ хеле кам сафар кардааст. Аз сарчашмаҳои таърихӣ ва адабӣ равшан мегардад, ки ӯ танҳо як маротиба ба Қандаҳор сафар карда, бо аҳли адаби он ҷой сӯҳбатҳо ороштааст. Шоир марди сӯҳбаторо ва хозирҷавоб будааст. Чунонки муаллифи «Акбарнома» Муборак Алломӣ дар асараш зикр кардааст,

1 Қурратулайн - нури дида, фарзанд

хокими Қандахор Мирзо Комрон базме ташкил мекунад. Дар он шоирон, олимон ва дигар аркони давлат иштирок дошанд. Ҳилолӣ ҳам ба базм ҳозир шуда, аз Мавлоно Наргисӣ болотар менишинад. Аз ин болонишинии Ҳилолӣ Мулло Наргисӣ меранҷад ва байти зеро навишта, ба дасти Ҳилолӣ медиҳад:

*«Нокасе гар аз кесе боло нишинад, бок нест,
3-он ки хас бар рӯи обу зери дарё гавҳар аст».*

Ҳилолӣ фавран ҷавоб мегардонад:

*Ҳар кӣ ўро табъ бошад, ҷои ў болотар аст,
Ҳар киро табъе набошад, ҷои ў зери дар аст.*

Мирзо Комрон воқиф шуда, гуфт: «Чӣ гуфтугӯ доред?» Мулло Наргисӣ арз кард: «Имрӯз мулло Ҳилолӣ ҷои худро надоништа».

Мирзо гуфтанд:

- Эй мулло Ҳилолӣ, чаро надоништа боло нишастӣ?

Мулло Ҳилолӣ гуфт:

- Ман дар ин ҷо тавзеҳҳо² дорам.

Мирзо гуфтанд:

- Бигӯ!

Гуфт:

- Номи ман Ҳилол аст, номи эшон Наргис. Ҳилол дар осмон аст ва наргис дар замин бирӯяд. Дигар, шоирон Абрӯро ҳилол гӯянд ва чашмро наргис, абрӯ болои чашм аст. Аз ин сабаб боло нишастаам».

Ҳамин тавр, шоир дар айёми ҷӯшу хурӯши эҷодӣ аз дасти шохони ҷоҳилу золим ҷони азизи ҳешро ба Ҷонофарин супорид, ки мо дар боло ҳикоят кардем. Имрӯз қабри шоир дар шаҳри Ҳироти Афғонистон барҷост, зиёратгоҳи аҳли хирад аст.

Мероси адабии Ҳилолӣ. Бадриддини Ҳилолӣ асосан дар байни хосу ом ҳамчун шоири ғазалсаро машҳур гардидааст. Дар ин бора худи адиб ҷунин мегӯяд:

*Нақди ганҷинаи суҳан ғазал аст,
Шукри Борӣ, ки назми ман ғазал аст.*

2 Тавзеҳ — сабаби чизе ё кореро шарҳ додан.

*Он кӣ назми газал тавонад гуфт,
Маснавиро чу дур тавонад суфт!*

Аз ин рӯ, қисмати зиёди девони Ҳилолиро, ки соли 1521 бевосита худаш тартиб додааст, газал ташкил медиҳад. Девони ӯ қариб аз 360 газал, 32 рубой, 8 қитъа, чистони «Шамъу фонӯс» ва дигар жанрҳои хурди лирикӣ иборат аст, ки миқдори абёти он ба 2700 байт мерасад.

Мавзӯи қитъа ва рубоиёти шоир мухталиф буда, дар онҳо ақидаҳои фалсафӣ, ахлоқӣ ва иҷтимоии адиб инъикос ёфтаанд. Масалан, дар рубони зер Ҳилолӣ таъкид мекунад, ки дар ин рӯзгор инсонӣ беғам вучуд надорад. Тачрибаи ҳаёт, рӯзгори одамони ҷамъият адибро ба чунин хулоса овардааст. Ҳилолӣ дид ва мушоҳида намуд, ки истехсолкунандагони неъматҳои моддӣ хору забунанд:

*Дар олами бевафо касе хуррам нест,
Шодию нишот дар бани одам нест.
Он кас, ки дар ин замона ӯро ғам нест,
Ё одам нест, ё аз ин олам нест.*

Дар қитъаоти шоир нуқсонҳои ҷомеаи фашардида, шикоят аз зулм, нобаробарии иҷтимоӣ ва ғайра баланд садо медиҳанд:

*Оҳ аз ин рӯзгори баргаишта,
Ки зи ман лаҳза-лаҳза баргардад!
Ғар фалакро ба коми худ хоҳам,
Ё ба коми каси дигар гардад.*

Табиист, ки хунрезӣ, зулму истисмори табақкаи боло сабаби қашшокии омма мегардид. Аҳвол бад буд, боз бадтар мешуд. Барои ҳамин дар анҷоми қитъаи шоир аз он шукр мекунад, ки дар оянда аҳвол аз ин ҳам бадтар нашавад:

*Лек бо ин хушам, ки толеи ман,
Натавонад, к-аз ин бадтар гардад.*

Ҳилолӣ дар солҳои охири ҳаёташ се дoston эҷод кардааст, ки ин сабаб дорад. Боре дар як анҷумани шоирон сухан аз Ҳилолӣ рафт. Аксарияти устодони сухан шеърӣ ӯро таъриф карданд ва дар эҷоди жанрҳои хурди лирикӣ, махсусан

газалсарой бебадал будани шоирро ёдовар шуданд. Дар байни онҳо адибе буд, ки танҳо маснавӣ ё дoston мегуфт. Ҳамин шахс Ҳилолиро мазаммат намуда мегӯяд, ки ӯ фақат газал мегӯяд. Дар дoston гуфтан дасткӯтоҳ аст. Пас аз ин Ҳилолӣ ба навиштани дoston шуруъ мекунад. Дар ин бора Ҳилолӣ чунин мегӯяд:

*Буд шахсе ба маснавӣ машҳур,
Дар фунуни сухан ба худ мағрур.
Гуфт: «Оре, азгарчи бебадал аст,
Шеваи шеъри ӯ ҳамин газал аст.
Нест ӯро зи маснавӣ хабаре,
Дар раҳи мо зи пайравӣ асаре»
Бетааммул аз он миён ҷастам.
Ба тааммул миёни худ бастам.
Бозуи фикрро қавӣ кардам,
Рӯй дар кори маснавӣ кардам.*

Ҳилолӣ дар қисмати охири дostonи «Лайлӣ ва Мачнун» дар бораи се маснавияш чунин мегӯяд:

*Аввал сухане, ки гуфт аз ин пеш,
Афсонаи шоҳ буду дарвеш.
Зебо гуҳаре зи баъди он суфт,
Назме зи сифоти ошиқон гуфт.
Гуфт аз пайи он китоби мавзун,
Афсонаи ҷонгудои Мачнун.*

«Шоҳу Дарвеш». Маснавӣ аз 1444 байт ва 28 боб иборат аст. Се боби аввал, чун анъана, ба Ҳудову расул, ситонши онҳо бахшида шудаанд. Боби 4-ум дар таърифи сухан ва боби 5-ум дар сабаби назми китобанд. Пас аз ин мавзӯи асосии асар шуруъ мегардад. Мавзӯи асосии «Шоҳу Дарвеш» ирфонӣ буда, сухан аз ишқу муҳаббати шоҳ бо дарвеше меравад.

Аз ҷиҳати идея маснавӣ қимати баланд надорад. Ҳанӯз ҳамзамононаш, аз ҷумла Бобур Мирзо маснавиро танқид карда, қайд карда буд, ки ишқу муҳаббат бояд дар байни марду зан шавад, на мард бо мард (Шоҳ ва Гадо). Аммо бояд гуфт, ки маснавӣ аз лиҳози зебӣ, содагӣ, равонӣ, истифодаи таъбир,

зарбулмасалу мақолҳои халқӣ, умуман, санъати суҳанварӣ хеле хуб иншо шудааст. Шоир баъзан дар ручӯҳои лирикиаш сифлагон, муддаён, золимонро, ки ба халқ ҷабру ситам мекунад, ба зери тозиёнаи танқид мегирад.

«Сифотулошиқин». Маснаві аз 1200 байт иборат буда, дар мавзӯи панду ахлоқ суруда шудааст. Асарҳои ахлоқии Низомии Ганҷавӣ, Хусрави Дехлавӣ ва Саъдии Шерозӣ ба адиб илҳом бахшидаанд. Ба ҳамин маънӣ Ҳилолӣ ишорат карда мегӯяд:

*Навиштам номае дар некномӣ,
Ки Хусрав офарин карду Низомӣ.
Калиди «Махзануласрор» бо ӯст,
Фурӯги «Матлаъуланвор» бо ӯст,
«Гулистон»-ест дар вай «Бӯстон»-ҳо,
Дар авроқаш ҳазорон дostonҳо.*

Маснавии Ҳилолӣ мисли асарҳои Низомию Амир Хусрав сужети ягона надорад. Асар аз 20 боб иборат аст. Ҳар боб мустақил буда, ба мавзӯи алоҳидае бахшида шудааст. Мавзӯи умумии асар таърифу тавсифи хислатҳои ҳамидан инсонӣ буда, шоир дар баробари ситониши хислатҳои нек рафтори бади одамонро нақӯиш мекунад. Як ҷиҳати муҳими маснаві боз дар он аст, ки Ҳилолӣ мувофиқи мазмуни боб ҳикояҳои тамсилӣ ва ахлоқӣ меорад ва ба ин восита фикрҳои худро қувват медиҳад. Махсусан бобҳое, ки доир ба масъалаҳои сидқу вафо, саховату ҷавонмардӣ, сабр, қаноат, одоб, ҳаё, адолатхоҳӣ, ҳимматбаландӣ бахшида шудаанд, кимату арзиши баланд доранд ва имрӯз ҳам аҳамияти тарбиявии худро гум накардаанд.

*Ҳамеша росткорон растагоранд,
Ки гайр аз ростӣ коре надоранд.*

*Сафо меборад аз мардонӣ содиқ,
Ки қавлу феълҳои омад мувофиқ.*

Боби 4, ки «Дар хулқи хуш» ном дорад, ба муқобили одоби ахлоқи пасти ҷавонони рӯзгори шоир равона карда шудааст. Шоир ҷавононро, ки намуди зебо, сару либоси пурдабада доранд, вале одоби ахлоқашон ношоиста ва разилона аст, саҳт мазаммат мекунад.

*Чавоно, чанд бадхӯй тавон кард,
Зи хӯи бад ҷафочӯй тавон кард?
Ту инсонӣ, тариқи деу дад чист?
Ба он рӯи накӯ ин хӯи бад чист?
Накӯхӯ аз дари роҳат дарояд,
Чу гул ҳар ҷо ки бошад, хуш барояд.*

Ҳилолӣ ҷавононро даъват менамояд, ки дар роҳи саодати халқ, ободиву ягонагии мамлакат ҳамеша тайёр бошанд. Ба душманони Ватан зарбаҳои ҷонкоҳе задан ва қаҳрамониғу фидокорӣ нишон додан вазифаи муқаддаси ҳар як ватандӯст аст:

*Биё, эй бедили аз кор монда,
Зи бим андар паси девор монда.
Далерӣ кун, ки майдон аз далер аст,
Агар рӯбаҳ далер афтод, шер аст.
Қавидил шав, ки дар майдони мардӣ,
Гар аз куштан битарсӣ, кушта гардӣ!*

Суханони боло ба замони Ҳилолӣ вобастагии қавӣ доранд. Дар рӯзгори адиб Мовароуннаҳру Хуросон сахнаи ҷангҳои шадид, кушторҳои зиёд гардидаанд. Бинобар ин, шоир оқибати фоҷиавии ин тохтутозҳоро ҳис карда, ба воситаи сухан ҳамватанонашро ба далерию қаҳрамонӣ, ба химояи ватан даъват намудааст.

Достони охиринаи Ҳилолӣ «Лайлӣ ва Мачнун» аст, ки шоир онро дар пайравии достонҳои ҳамноми Низомии Ганҷавӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ иншо намудааст. Дар бораи достони мазкур дар поёнтар алоҳида таваққуф хоҳем намуд.

Мавзӯи ва мундариҷаи идеявии ғазалиёти шоир. Ғазал дар асрҳои XV- XVI яке аз жанрҳои маъмултарини адабиёти бадеӣ ба шумор мерафт. Аксарияти адибони ин давр ғазал эҷод карданд.

Саромадони ин жанр Ҷомӣ, Биноӣ ва Ҳилолӣ буданд. Бадриддини Ҳилолӣ дар сурудани ғазал асосан пайрави Амир Хусрави Деҳлавӣ ва Ҳасани Деҳлавист:

*Ҳилолӣ аз қамоли шеър дорад мансаби шоҳӣ,
Ки сӯзи Хусрав асту нозуқиҳои Ҳасан бо ӯ.*

Ғазалҳои шоир бо салосат, равонию содагӣ ва хушоҳангӣ аз дигар адибони ҳамзамонаш фарқ мекунад. Аз ҷиҳати мазмун ва сохти композитсионӣ нисбат ба давраҳои гузашта дар байни онҳо фарқе дида намешавад. Аксарияти ғазалҳои шоир аз 6-7 байт иборатанд. Махсусан матлаъ ва мақтаи ғазалҳои адиб бо камоли маҳорат иншо шудаанд.

Мавзӯи ғазалиёти Бадриддини Хилолӣ гуногун буда, ба масъалаҳои ҳаёту зиндагии инсон, ғаму андӯх, орзую омоли вай бахшида шудааст. Дар бештари ғазалҳояш шоир ишқи пок, муҳаббату садоқати инсонро сурудааст. Ба ҳамин маънӣ шоир ишорат карда, дар ғазали зер худаширо подшоҳи майдони ишқ мегӯяд:

*Кори ман аз ҷумлаи олам ҳамин ишқ асту бас,
Оламе дорам, ки дар олам надорад ҳеҷ кас.
Подшоҳи аҳли дардам бар сари майдони ишқ,
Ман миёни фитнаву хайли бало аз пешу пас!*

Маҳбубаи шоир олихан зебоест. Ёро ситоиш мекунад. Бе ӯ зиндагӣ кайфиятеву лаззате надорад. Шоир дар тавсифи хусну малоҳати ёраш гӯё очизӣ мекашад. Адиб аниқ менамояд, ки чон аз ҳама чиз бароям азизтар аст, вале ту аз он ҳам хуштарӣ ва барои ман умри ҷовидон ҳастӣ.

*Ҷон хуш аст, аммо намехоҳам, ки ҷон гӯям туро,
Хоҳам аз ҷон хуштаре бошад, ки он гӯям туро.
Ман ҷӣ гӯям, к-он ҷунон бошад, ки ҳадди хусни туст,
Ҳам ту худ фармо, ки ҷунӣ, то ҷунон гӯям туро.
Ҷони ман, бо он ки хос аз баҳри рафтани омадӣ,
Соате биниши, ки умри ҷовидон гӯям туро.
То рақибонро набинам хушидил аз ғамҳои хеш,
Аз ту бинам ҷабру бо худ меҳрубон гӯям туро!
Баски мехоҳам, ки бошам бо ту дар гуфту шунид,
Як сухан гар бишнавам, сад дoston гӯям туро.
Хуштар аз меҳр аст ҳар ҷавре, ки бо ман мекунӣ,
Моҳи ман хуш нест, гар номеҳрубон гӯям туро.*

Ҳилолӣ дар ғазали «Ошиқи зори кистӣ?» худаширо ба нодонӣ зада, маҳбубаширо шоирона тавсиф мекунад. Ӯ ҳангоми тавсифаш аз санъати таҷоҳули ориф моҳирона истифода

кардааст, яъне худро ба нодонӣ зада, сифатҳои баркамоли маъшуқаро ёдовар мешавад, ки ин тарзи адо хусусиятҳои хоси ин санъат аст:

*Эй зи баҳор тозатар, тозабаҳори кистӣ?
Ваҳ чӣ нигори турфай, турфанигори кистӣ?
Ҳаст руҳи ту моҳи нав, кавкаби туст шоҳи ҳусн,
Моҳи кадом кишварӣ, шоҳи диёри кистӣ?
Лолаву сарви ин чаман мунфайланд пеши ту,
Сарви кадом гулшанӣ, лолаузори кистӣ?*

Ғазалҳои ишқии шоирро бо як шӯру ҳаяҷон хонда, кас ба хубӣ эҳсос мекунад, ки ишқӣ шоир реалӣ, заминӣ, воқеӣ аст. Яъне духтари мавзунқомат, дилкашу моҳталъатест, ки дар назди қаҳрамони лириқӣ буда, зиндагии ӯро зеботар мегардонад:

*Рӯзи наврӯз асту сарви гулӯзори ман кучост?
Дар чаман ёрон ҳама чамъанд ёри ман кучост?
Ғашта мардум ҳар яке имрӯз сайди чобуке,
Чобуки сайдафкани мардумшиқори ман кучост?
Нест як соат қарор ин чони нооромро,
Ё Раб, он ороми чони беқарори ман кучост?*

Вале боз шоир шукр мекунад, зеро ӯ ошиқ асту ғаму дарди ишқ дорад:

*Дармони мо маҷӯӣ, Ҳилолӣ, ки дарди ишқ
Хос аз барои чону тани дардноки мост.*

Ғайр аз ин дар ғазалиёти Ҳилолӣ мавзӯҳои иҷтимоӣ, ахлоқиву тарбиявӣ низ ба ҷашм мерасанд. Шоир дар як ғазалаш ишқорат кардааст, ки ҷомеаи онрӯза «олами харобобод» аст ва хуб мешавад, ки касе пайдо шавад ва он асоси зулму ситамро барканда, ҷамъияте барпо кунад, ки дар он адлу инсоф бошад. Яъне ӯ тарафдори шоҳи одилу халқпарвар аст:

*Хушо касе, ки дар ин олами харобобод,
Асоси зулм фиканду бинои дод ниҳод!
Тавонгаре, ки дари хайр бар фақирон баст,
Даре зи олами боло бар рӯи он накушод.
Касе, ки ёфт бар аҳволи зердастон даст,
Ба зулм агар наситонад, Худоиш хайр диҳод.*

Дар ин шеър, махсусан дар байти охир, фикри некандешонаи адиб нисбат ба бечорагон, зердастон хеле баланд садо медиҳад. Илова бар ин, шоир аҳли чамъиятро ба дӯстию рафоқат, ҳамдилию ҳамкорӣ, ба якдигар дар ҳар маврид мададгору рӯхбардор будан даъват менамояд:

*Бархез, то ниҳем сари худ ба пой дӯст,
Чонро фидо кунем, ки сад чон фидои дӯст.
Ҳошо, ки гайри дӯст кунад ҷо ба чаши ман,
Дидан наметавон дигареро ба ҷои дӯст.
Аз дӯст ҳар ҷафо, ки расад, ҷои миннат аст,
Зеро ки нест ҳеҷ вафо чун ҷафои дӯст.*

Барои ҳамин шоир ба хулосае меояд, ки бе ёру дӯсти ҳақиқӣ зиндагӣ кардан, ҳаёти хушбахтона гузаронидан муҳол аст. Ҳаёт бе ёру дӯсти гамхор кайфияте, мақсаде надорад:

*Бе ёр ба олам натавон буд, Ҳилолӣ,
Олам ба чӣ кор ояд, агар ёр набошад.*

Умуман, Ҳилолӣ дар газалиёташ андешаву афкори умум, яъне одамони табақаҳои поёни чамъияти онрӯзаро инъикос намудааст. Дарди дил, ғаму андӯхи шоир дарди дармондагон аст.

Баъзе хусусиятҳои бадени газалиёти Ҳилолӣ. Пеш аз ҳама газалиёти Ҳилолӣ бо содагию равонӣ ва нафосату салосату назокати худ фарқ мекунад. Кор фармудани санъатҳои маънавий ва лафзӣ, истифодаи таъбир, зарбулмасалу мақолҳои халқӣ газалҳои ӯро пурмӯхтаво, қозибадор ва таъсирнок гардондаанд.

Шоир дар газалиёташ махсусан аз санъати талмех, таҷнис, муболиға, ташбеҳ, киноя, истиора, тавсиф бо қамоли устодӣ истифода бурдааст. Барои мисол порчаи зеро гирем:

*Дӯстон, имшиаб давои ҷони маҳзунам кунед!
Бар сарам афсонае хонеду афсунам кунед!
Нест андӯхи маро бо дарди Маҷнун нисбате,
Менавам девои, гар нисбат ба Маҷнунам кунед.
Лолагун шуд хирқаи садҷокам аз хуноби ашк,
Шарҳи ин сурат ба шӯҳи ҷомагулзунам кунед.
Шаҳсавори ман ба саҳро рафтаву ман мондаам,
3-ин гунаҳ, аз шаҳр меҳоҳам, ки берунам кунед.*

Санъати тазоду муқобала ба газалиёти шоир таровати махсус бахшидааст. Дар байти зер дар мисраи дуюм санъати тазод хеле хуб қаламдод шудааст:

*Хоҳам, ки ба зери қадамат зор бимирам,
Ҳарчанд кунӣ зинда, дигар бор бимирам.*

Дар байти зер шоир аз санъати ташбех («чу парӣ», «мани девона») ва тазод («дида, надида») устокорона истифода бурдааст:

*Эй ҳамчу парӣ аз мани девона рамида,
Сад бор маро дидаву гӯё, ки надида.*

Ҳилолӣ газали «Ба чашм»-ро дар пайравии газали Камоли Хучандӣ эҷод кардааст. Аз муқоисаи ин ду газал равшан мегардад, ки Ҳилолӣ ба газали Камол ҷавоби муносиб гуфтааст. Дар мавзӯ, вазн, қофия ва радиф дар байни онҳо ҳамоҳангӣ ба хубӣ мушоҳида мешавад.

Газали Ҳилолӣ собит менамояд, ки ӯ аз ўҳдаи ҷавоб гуфтан ба хубӣ баромада тавонистааст. Асоси газалро санъатҳои саволу ҷавоб ва таҷнис ташкил медиҳанд. Ибораи «Ба чашм» ба ду маъно омадааст. Аввалан, ба маънои қабул ва, дуюм, ба маънои аслиш.

Камол:

Ёр гуфт: «Аз гайри мо пӯшон назар».

Гуфтам: «Ба чашм!».

«В-он гаҳе дуздида бар мо менигар».

Гуфтам: «Ба чашм!».

Гуфт: «Агар бар остонам об хоҳӣ зад зи ашк,

Ҳам ба мизғонат бирӯб он хоки дар».

Гуфтам: «Ба чашм!».

Ҳилолӣ:

Ёр гуфт: «Аз мо макун қатъи назар».

Гуфтам: «Ба чашм!».

Гуфт: «Қатъан ҳам мабин сӯи дигар».

Гуфтам: «Ба чашм!».

Гуфт: «Агар бо мо сухан дорӣ, ба чашми дил бигӯ,

То назардад гӯиши мардумро хабар».

Гуфтам: «Ба чашм!».

Ҳилолӣ зарбулмасал ва мақолҳоро, ки имрӯз ҳам дар байни халқ маъмуланд, гоҳ айнан ва гоҳе мазмунан истифода бурдааст. Масалан, имрӯз ҳам дар байни халқ зарбулмасалу мақолҳои «Кори имрӯзаро ба фардо нагузор», «Чӯянда - ёбанда», «Дасти ману домони ту», «То дам аст, ғам аст» ва ғайра машҳуранд. Зарбулмасалу мақолҳои халқиро Ҳилолӣ ба ин тарз истифода бурдааст:

*Рӯзи васл аст ҳам имрӯз, фидои ту шавам!
Кори имрӯз нашоёд, ки ба фардо афтад.
Касон гӯянд: «Ҳар чӯяндае ёбандае бошад»,
Туро мечӯяму ҳаргиз намеёбам, чӣ ҳол аст ин?!*

Дар газалиёти шоир табиати зебо бо тамоми рангорангиву ҳашаматаш пеши назар чилвагар мешавад. Махсусан баҳори нозанин, шукуфтани гулҳо, нағмасароии паррандагон дар дашту ҳомун, боғу бӯстонҳо чунон тасвир шудаанд, ки ба кас ҳаловат ва завқи эстетикӣ мебахшанд. Масалан, дар газали «Ту бошию ман» ин матлаб хеле зебо ифода ёфтааст. Қаҳрамони лирикӣ орзу дорад, ки дар замин, дар чаман, дар назди гулу ёсуман, дар Рум ё Чин, хулоса дар кучое, ки бошад, бо ҳам бошем, аз дидору ҷамоли якдигар бенасиб нагардем:

*Хуш он, ки дар ҳама рӯи замин ту бошию ман,
Ба ҷуз ману ту набошад, ҳамин ту бошию ман.
Баҳор мерасад, оё бувад, ки дар чамане
Нишаста пои гулу ёсумин ту бошию ман.
Маҳон ба чилвағаҳи нози худ рақибонро!
Ҳамин бас аст, ки, эй нозанин, ту бошию ман.
Хуш аст ҳамсафарӣ бо ту, ҳоса он вақте
Ки гар ба Рум равам ё ба Чин, ту бошию ман.
Баҳор омаду гаит ин ҳавас зи шавқ маро,
Ки бар канори гулу ёсумин ту бошию ман.*

Пас аз марғи шоир шӯҳрати газалҳои намакину рангинаш ба ҳар диёр паҳн мешавад, зеро хусусияти хушоҳангию мавзунияти онҳо бисёр баланданд. Ин аст, ки дар ҳар як маҳфил, базму сур аз забони ҳофизони хушхон газалҳои шоир садон форуму дилкаш дода, ба дилҳо дармон мебахшанд. Ва аксарияти газалҳои Ҳилолӣ ба асари класикӣ мусиқӣ тоҷик

«Шашмақом» дохил шудаанд ва имрӯз ҳам дар иҷрои хофизони шашмақомхон садо медиҳанд.

Достони «Лайлӣ ва Мачнун». Достони «Лайлӣ ва Мачнун» нуқтаи баландтарини эҷодиёти Бадриддин Ҳилолист. Мавзӯи дoston нав нест. Қиссаи Лайлӣ ва Мачнун ҳанӯз дар эҷодиёти шоирони асри X ёдрас шудааст. Ин қисса яке аз афсонаҳои маъмули мардуми араб буда, пас аз истилои арабҳо дар байни халқи мо паҳн мешавад. Бори аввал дар таърихи адабиёти тоҷику форс шоири асри XII Низомии Ганҷавӣ ин қиссаро ба риштаи назм даровардааст. Сониян, Амир Хусрави Дехлавӣ, Ҷомӣ, Навоӣ, Ҳилолӣ ва дигарон дар пайравии Низомӣ ва Амир Хусрав дostonҳои худро иншо кардаанд. Мавзӯи асосӣ ё сужети қисса қариб дар ҳамаи дostonҳо такрор меёбад. Тафовут баъзан дар эпизодҳо, характери қаҳрамонҳо ба назар мерасад. Мавзӯи қисса ишқист. Ишқи фоҷиавии ду дилдода - Лайлӣ ва Мачнун асоси дostonҳоро ташкил медиҳад.

Бадриддин Ҳилолӣ низ ба адибони гузашта, махсусан ба Низомии Ганҷавӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ пайравӣ карда, дostonашро эҷод кардааст. Шоир дар хотимаи асар ба ин масъала ишорат намуда чунин мегӯяд:

*Буданд сегонаи замона,
Ҳар як ба яғонагӣ фасона...
Ман кистам аз шумори эшон,
Қорам нарасад ба кори эшон.
Эй ман сағи остони Ҷомӣ,
Ҳоки дари Хусраву Низомӣ.
Эшон баҳранду ман саробам,
Эшон ганҷанду ман харобам.
Дорам ду-се гавҳаре парешон.
Он низ зи баҳру кони эшон.*

Аз ин байтҳо ба хубӣ пайдост, ки шоир марди хоксору фӯрӯтан будааст. Ӯ худашро дар назди устодони гузашта ҳеҷ мешуморад, Албатта, ин бузургии инсон аст. Аз тарафи дигар, ин байтҳо ба муқобили шоирони маддоҳи худбин, ки худро яғонаи даҳр ва аз ҳама шоирони гузашта муқаддамтар ва бузургтар мегузоштанд, равона карда шудаанд.

Сужети достон. Достони «Лайлӣ ва Мачнун» аз 1770 байт ва 34 боб иборат аст. Асар мисли достонҳои Низомиву Амир Хусрав дар баҳри ҳазаҷи мусаддаси аҳраби макбузи маҳзуф (- - V/ V - V -/ V - -) суруда шудааст. Сужети мухтасари он чунин аст: «Мири араб писараш Қайси хурдсолро ба мактаб медиҳад. Дар ин мактаб бо Лайлӣ ном духтараки зебо, ки аз қабилани дигар аст, вомехӯрад. Онҳо бо ҳам унс гирифта муҳаббат пайдо мекунад. Боре Қайс Лайлиро дида беҳуш шуда меафтад. Лайлӣ омада ӯро ба ҳуш меорад. Пас аз ин қиссаи ишқу муҳаббати онҳо дар байни мактабиён овоза мегардад. Ин хабар ба гӯши модари Лайлӣ мерасад ва ӯ духтарашро дигар ба мактаб рафтан намонанд. Қайс тағйир ёфта девонаавзоъ мешавад ва мардум номи Мачнунро ба ӯ муносиб мебинад. Боре Мачнун ба сурати гадоён даромада ба хонаи Лайлӣ меравад ва бо ӯ мулоқот мекунад. Сипас, мулоқоти ӯро падараш манъ мекунад ва Мачнун маҷбур мешавад, ки ба дашту ҳомун барояд ва дар фироқи Лайлӣ нола кунад. Падар барои овардани фарзанд саъю кӯшиш мекунад ва бо маслиҳати пири хирадманд дар хонаи хоби Мачнун сурати Лайлиро мегузорад. Пас Мачнунро меорад. Ӯ чанд рӯз дар хона меистад ва аз тамошои сурати Лайлӣ то андозае таскин меёбад. Аммо боз ӯ тоқат накарда, ихтиёри дашту ҳомун карда, бо қонварон ва ваҳшиён унс мегирад. Боре Лайлӣ ба мақсади зиёрати мазоре аз хона берун шуда, Мачнунро ҷустуҷӯ мекунад ва ниҳоят ӯро ёфта мулоқот мекунад. Пас аз ин ҳодиса падари Мачнун рафта ӯро ба хона меорад ва барои муолиҷа табиби ҳозикеро даъват мекунад. Табиб мегӯяд, ки ягона илочаш ҳамин аст, ки ба ӯ Лайлиро хостгорӣ кунед. Падар ба хонаи Лайлӣ меравад. Аммо волидаини Лайлӣ ҷавоби инкор медиҳанд ва мегӯянд, ки Қайс девона аст. Ин хабарро ба воситаи доя Лайлӣ шунида зътироз баён мекунад ва мегӯяд, ки ба ҷуз Мачнун каси дигарро намехоҳад. Дар ҳақиқат, хангоме ки Ибни Салом барои писараш Лайлиро хостгорӣ мекунад, Лайлӣ ҷавоби рад медиҳад ва мегӯяд, ки ба ӯ ҷуз Мачнун каси дигар лозим нест.

Сардори қабилани Навфал дар биёбон Мачнунро дар ҳолати мадхушӣ дида, ӯро ба ҳуш меорад, парасторӣ мекунад ва ҳаман саргузашти Мачнунро аз ӯ мефаҳмад ва мехоҳад, ки ба ӯ ёрӣ расонад. Барои ҳамин ба падари Лайлӣ мактуб навишта хоҳиш

мекунад, ки бояд ин ду дилдода ба мурод расанд. Агар чавоби рад шавад, дар байни мо чанг ногузир ба вуқӯъ меояд. Падари Лайлӣ қабул намекунад ва дар байни ин ду қабила чанг оғоз мегардад. Навфал галаба мекунад ва асирони зиёд мегирад. Дар байни асирон Лайлӣ ҳам ғанимат меафтад. Вале Мачнун намехоҳад, ки бе ризояти падару модари Лайлӣ бо ӯ издивоҷ кунад. Пас аз ин Навфал Лайлӣ ва дигар асиронро чавоб медиҳад. Ҳангоме ки хешу табори Лайлӣ аз рафтори Мачнун огоҳ мешаванд, муносибати онҳо ба Мачнун тағйир меёбад. Падару модари Лайлӣ барои издивоҷи онҳо ризоят медиҳанд. Тӯйи арӯси оғоз меёбад. Ҳар ду қабила дар ин рӯзи хурсандӣ иштирок мекунанд. Вале дар охири тӯй, ҳангоме ки арӯсу домод ба якдигар вомехӯранд, аз хурсандӣ шодимарг мешаванд. Тӯй ба мотам табдил меёбад. Аз ин ҳодисаи ғочивӣ мардуми ҳар ду қабила, падару модари онҳо мутаассир гашта, ашки ҳасрат мерезанд, ҳасади онҳоро дар як қабр дафн мекунанд.

Ғояи асар. Тавре ки зикр кардем, мавзӯи достон ситониши ишки поки инсонист. Ишки номуроде ду дилдода - Лайлӣ ва Мачнун. Шоир ба ин восита нишон додааст, ки ҷомеа, ашхоси бефарҳанг ва урфу одатҳои аҷлодӣ имконият надоданд ин ду ҷавон, ки якдигарро дӯст медоштанд ва бе якдигар зиндагӣ карда наметавонистанд, ба мурод расанд. Ишқу муҳаббат ва ҳуди онҳоро ҷомеа нобуд кард. Оре, зан дар ҳар як самти зиндагӣ бесадо, беҳуқуқ ва мазлум буд. Аммо шоир дар ин достон ба воситаи образҳои асар муносибаташро нисбат ба ин маъсалаҳо баён карда, хотиррасон мекунад, ки инсон ва ишки поки ӯро таҳқир кардан нашояд. Ҳатто ҳайвоноти ваҳшӣ ба Мачнун унс гирифта, дӯстӣ карданд, вале ҷомеа ва афроди нолоиқ Қайсро таҳқир карда, девона хонданд. Чунин ҳодисаҳо дар рӯзгори пешин бисёр буданд. Аз ин ҷиҳат асари шоир дар асоси заминаҳои реалӣ ба вучуд омадааст.

Таҳлили нақшҳои асосии достон. Симои воқеии Лайлӣ бо бисёр хусусиятҳои худ аз Лайлиҳои достонҳои ҳамноми шоирони гузашта фарқ мекунад. Пеш аз ҳама, Лайлии Ҳилолӣ боақл, соҳибҷамол, бовафо, нотарс, кавиירוда ва дар роҳи мақсад устувор аст. Муҳаббати ӯ ба Мачнун пок ва самимист. Ҳангоме, ки ӯро ба писари Ибни Салом доданӣ мешаванд, Лайлӣ норизоии худро ошкор баён мекунад ва мегӯяд, ки ман

танҳо Мачнунро мецоҳам. базм қатъ мегардад, Ибни Салом баромада меравад:

*«Аз зери ҳарамсарои гардун
Бар кас нарасам, магар ба Мачнун...
Обу гули мо якест бо ҳам,
Чону дили мо якест бо ҳам.
Чун Ибни Салом з-он хабар ёфт,
Баргаишту инони азм бартофт.*

Аммо дар Низомӣ ва дигарон Лайлӣ фаъол нест ва мутеи дигарон аст. Дарди дилаш бисёр, вале ошкор гуфта наметавонад. Лайлӣ дар достони Ҳилолӣ нотарсу далер нишон дода шудааст. Ин далериву нотарсӣ барои муҳофизати ишки пок, барои амалӣ гардидани нияту орзуҳои начиб аст. Ӯ ба Мачнун хитоб карда мегӯяд, ки биё, аз байни ин чамъият ишки покамонро гирифта меравем. Дунё васеъ аст. Ба ҷое мерасем, ки ба гайри мо каси дигаре набошад:

*Бархез, ки гум кунем рахро,
Чун бод ниҳем рӯ ба сахро.
Бошем ба зери чархи даввор,
Ҷое, ки тухӣ бувад зи агёр.
На дӯст ба мо расад, на душман.
Ман бошаму ту, ту бошиву ман!*

Садоқату муҳаббати Лайлӣ нисбат ба Мачнун чунон бузург аст, ки ба ҳар роҳу восита мецоҳад Мачнунро бинад. Лаҳзае бошад ҳам, бо ӯ сӯхбат намояд. Барои ин бо баҳонаи зиёрати мазоре ба мулоқоти Мачнун меравад ва ўро дар биёбон пайдо мекунад. Ба ин восита, агар аз як тараф, беҳукукӣ, зулму таадии гурӯҳи табақаи болои ҷомеаро нисбат ба зан нишон дода бошад, аз тарафи дигар, ӯ таъкид менамояд, ки зан дар ҳаёт бояд мавқеъ дошта бошад. Барои ишки пок, амалӣ гардидани мақсаду маром ӯ бояд мубориза барад.

Ба ҳамин тарик, шоир дар образи Лайлӣ хислатҳои беҳтарини занони Шарқро инъикос намудааст.

Мачнун ҳам ишки пок дорад ва дар садоқат устувор аст. Ҳангоме ки ўро падараш ба зиёрати Каъба мебарад, Мачнун

ба Каъба сачда карда хоҳиш мекунад, ки ишки Лайлиро дар дилаш устувортар кунад. Орзу менамояд, ки ба висоли махбубааш расад:

*«Ё Раб, ки маро ба гайри Лайлӣ
Ҳаргиз ба касе мабод майле!
Майле, ки ба ўст, беш бодо!
Ҳар лаҳза фузун зи пеш бодо!*

Ҳангоме ки Лайлӣ ба Мачнун гурехтанро таклиф мекунад, Мачнун розӣ намешавад. Барои он розӣ намешавад, ки шарафу исмати Лайлӣ барояш аз ҳама муҳимтар аст. Намехоҳад, ки Лайлӣ бадном шавад:

*Мачнун гуфто: «Бале, фааммо,
Бадномии туст ин муаммо.
Тарсам, ки миёни ҷамъи авбош,
Ин қисса ба тўҳмате шавад фош.
Дар маъракаҳо фасона гардад,
Дар майкадаҳо тарона гардад.*

Аз ин лаҳза ва лаҳзаҳои дигари достон хислатҳои хирадмандӣ, дурандешӣ, покнияти ва содадили Мачнун ба хубӣ эҳсос мешаванд. Вақте ки Навфал аз ишки Мачнун огоҳ мешавад, мехоҳад, ки ба ў дасти ёрӣ дароз кунад. Ҳамин тавр ҳам мешавад. Ў бар қabilaи Лайлӣ ғалаба мекунад. Аз рӯи мантиқ бояд дилдодагон ба мурод мерасиданд. Вале Мачнун ба Навфал ҷавоби рад медиҳад ва намехоҳад, ки бо зӯрӣ ба висоли ёр расад.

*Он қавм ба ҷон шуданд мамнун,
Гуфтанд: «Зиҳӣ вафои Мачнун!
Он беҳ, ки вафо кунем бо ў,
То чанд ҷафо кунем бо ў?
Хотир ба салоҳи ў гуморем,
Лайлӣ ба никоҳи ў дарорем».*

Ҳилолӣ ба воситаи образи Мачнун хислатҳои гуманистӣ, поквичдонӣ, софдилӣ, вафодорӣ одамони пешқадами ҷомеаро нишон додааст.

Дар дoston Навфал образи мусбат тасвир ёфтааст. Навфал

ҳам меҳоҳад ба Мачнун некӣ кунад ва дар ҳақиқат некӣ ҳам кард. Зеро ӯ бо вучуди мақому мартабааш ба дарди ишқ гирифтोर буд. Аз ин рӯ, дарди Мачнунро дуруст дарк кард:

*Бо ин ҳама мулку сарфарозӣ
Медошт саре ба ишқбозӣ.
Ишқи зи қиёс дошт берун,
Ӯ низ чу Қайс буд Мачнун.*

Аммо ӯ ҳам аз поктинатию инсондӯстии Мачнун моту мабхут гашт.

Падари Мачнун ҳам нисбат ба фарзанди чигарбанд муҳаббати бепоён дорад. Ӯ меҳоҳад ба фарзандаш бо кадом роҳе, ки бошад, ёрӣ расонад.

Ба ҳоли Мачнун дилаш месӯзад. Ба назди хирадманд, табиб меравад, то ки фарзандашро аз ин «бало» начот диҳад. Ӯро ба Каъба мебарад. Мачбур мешавад, ки барои хостгорӣ ба хонаи падари Лайлӣ равад.

Падари Лайлӣ аз бисёр чихат муҳолифи падари Мачнун гузошта шудааст. Ӯ ба зан ҳамчун ба махлуки паст нигоҳ мекунад. Аз ин ҷост, ки бар хилофи хоҳиши духтараш Лайлиро ба шахси доро, сарватманд доданӣ мешавад. Дар симои падару модари Лайлӣ шоир ашхоси мағруру худписанд, чизпараст ва волидаини бераҳму шафқатро ба калам додааст. Чуинин падару модарон расму оинҳои номатлубро асос карда, бахту саодат ва ояндаи фарзандони худро фикр намекунанд.

Бадриддини Ҳилолӣ пеш аз навиштани достони худ «Лайлӣ ва Мачнун»-хон зиёдеро омӯхта, мутолиа карда ба хулосаи даркорӣ меояд. Аввалан, дар асараш лаҳзаҳои нав дохил намуда, ба ин восита характери қаҳрамонҳои асосиро тақвият медиҳад. Махсусан образи Лайлӣ бозёфти шоир аст. Ба воситаи образи Лайлӣ шоир муносибаташро ба зан нишон медиҳад. Дар симои Лайлӣ ақидаҳои пешқадами Ҳилолӣ ҷамъбаст гардидаанд. Аз ин рӯ, доир ба ин масъала адиб нисбат ба ҳамасрон ва шоирони гузашта қадами ҷиддие ба пеш гузоштааст.

Дуюмин хусусияти фарқкунандаи достон боз дар он аст, ки инсонпарварӣ, яъне масъалаи одамият бо тамоми хусусияташ дар дараҷаи аввал гузошта шудааст. Ин гуманизми Мачнун аст. Мачнун ишқи пок дорад. Дар роҳи ба мақсад расидан азобу

машаққат мекашад, чора мечӯяд, вале одамиятро аз даст намедихад. Аз рӯи ақлу хирад рафтор карда бо зӯрӣ, бе ризогии падару модари Лайлӣ ба мурод расиданро раво намебинад. Бо чангу хунрезӣ ба муҳаббат, ба васли ёр расиданро барои худ нанг мешуморад:

*Васле, ки ба зӯри чанг бошад,
Номест, ки ҷумла нанг бошад.
Бе майлу ризои қавми Лайлӣ,
Моро набувад ба васл майле...*

Шоир бо ин таъкид менамояд, ки инсон дар кадом лаҳзаи душворе бошад, бояд аз рӯи хирад, одамият рафтор кунад. Бешубҳа, қору амалиёти Мачнун ба рафторҳои ношоиста, кибру гурур, беандешагӣ, фиску фучури ашхоси нолоиқи рӯзгори шоир муқобил гузошта шудааст.

Ғайр аз ин достони Ҳилолӣ бо як сабку услуби равон иншо шудааст, ки ба хонандагони имрӯза дастрасу фаҳмо аст. Аз ин ҷиҳат ҳам аз достонҳои ҳамноми адибони гузашта фарқ мекунад.

Шоир дар тасвири табиат, зебоиҳои он суҳанро ба ҳадди камол расонидааст. Масалан, адиби нозукадо дамидани субҳ, баромадани Октобро бисёр рангин ва ҷозибу дилкаш ба қалам додааст.

*Чун субҳ дарид пардаи шаб,
Пургулеула шуд ҷаҳон чу мактаб.
В-ин луҷҷаи чархи лочувардӣ,
Аз мӯҳраи зар гирифт зардӣ.
Чун аз дами субҳи оламоро
Шуд меҳри нуҳуфта ошкоро,
3-ин меҳр, ки синасӯз афтод,
Сад роз ба рӯи рӯз афтод.*

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Ҳилолӣ бештар ба омӯзиши кадом илмҳо майл дошт ва чаро?
2. Дар бораи зеҳни тез ва таъби баланди Ҳилолӣ ҳамасронаш чӣ гуфтаанд?
3. Ҳилолӣ чӣ гуна хислатҳо дошт?
4. Шумо марди сӯхбаторо ва ҳозирчавоб будани Ҳилолиро аз чӣ пай бурдед?
5. Сабаби кушта шудани шоирро дар чӣ мебинед?
6. Мероси адабии Ҳилолиро номбар кунед.
7. Чаро Ҳилолӣ ба асари худ «Сифотулошиқин» ном гузоштааст?
8. Шоир дар асар бештар ба кадом масъалаҳо аҳамият додааст ва чаро?
9. Ҳилолиро чаро шоири лирик мегӯянд?
10. Чаро Ҳилолӣ газалро аз ҳамаи навъҳои адабӣ баландтар мегузорад? Шумо ба фикри шоир розӣ хастед?
11. «Лайлӣ ва Мачнун»-и Ҳилолӣ бо кадом хусусиятҳои аз дostonҳои ҳамноми шоирони гузашта фарқ дорад?
12. Ҳилолиро дар ин масъала навоар гуфтан мумкин аст?
13. Образи Лайлиро шарҳ диҳед.
14. Одамияти Мачнунро шумо дар чӣ мебинед? Ин амали Мачнунро чӣ тавр мефаҳмед?

РҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ:

1. К. Айни. Бадриддин Ҳилоли. Таджикгосиздат, Сталинабад, 1957.
2. А. Афсаҳзод. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуюми асри XV. «Дониш». Душанбе, 1987.
3. Т. Мирон. Дастури методии «Адабиёти тоҷик барои синфи 9». «Маориф». Душанбе, 1986.

ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИФӢ (1485-1556)

Тарҷуман ҳол. «Мирзобайрам ва Шоҳқосим бо чашми гирён ва лаби нолон аз ман ҷудо шуда рафтанд. Ман дар он мазор, дар ғарибию бекаси ва дар ҳолате, ки таб тамоми даруну берунаро месӯхт, танҳо мондам ва дар он ҳол байтҳоеро, ки дар ёд доштам, бар забон оварда нолаи ғарибона мекардам...

Намедонам, маро хоб рабудааст ё таб бурда, ки аз худ рафтаам. Як вақт шундам, ки касе бар сари қабре бо овози ҳазин ин байтҳоро бо навҳан ҷонсӯз мехонд:

*Кош он рӯз, ки дар пои ту зад хори аҷал,
Дастӣ гетӣ бизадӣ санги ҳалокам бар сар.
То дар ин рӯз ҷаҳон бе ту надидӣ чашмам,
Ин манам бар сари хоки ту, ки хокам бар сар.*

Гӯянда навҳагарии худро бо ин гуна байтҳо давом меод. Ин нолаҳои ҳазинона маро дар хоби мадҳушӣ фиристод. Як вақт хушёр шудам, ки зани хубрӯе дар гояти ҳусну ҷамол бар сарам нишаста, ба рӯймоле ашк аз рӯй пок мекунад.

Чун ӯ маро чашмкушода дид, пурсид:

- О, ҷони модар! Аз кучой ва инчунин афтодаву хору зор чарой?

Гуфтам:

Эй, модари меҳрубон! Аз Хуросонам ва ғарибу бемору нотавонам.

Гуфт:

-Эй фарзанди дилбанд! Ғам махӯр, ки ман модари туям, туро ғамхорӣ ва бемордорӣ мекунам. Инак, аз барои ту касе фиристода, туро ба хонаи худ мебарам.

Он зан рафту баъд аз замоне гуломе шутуре овард ва маро бар он савор карда, ба хонаи он зани меҳрубон бурд. Аммо бемории ман шиддат ёфт ва оташи таб танӯри пайкарамро тамоман битофт, ба ҳадде, ки касеро намешинохтам. То чил

рӯз дар ҳолати беҳушӣ ва бетоқатӣ будам. Баъд аз он арақоби сарде бар оташи табам рехт ва беморӣ аз баданам чун дуд аз оташ гурехт.

Меҳрубониҳои он занро бо ҳеҷ қалам тасвир ва таҳрир кардан ва бо ҳеҷ забоне тақрир намудан мумкин нест. Як модари мушфику меҳрубон ба фарзанди навзоди худ чӣ гуна бо дилсӯзӣ нигоҳубин кунад, ӯ ба ман, ки аз он бемории ҷонфарсо ҳалос шуда, гӯё ба олами ҳаёт ба тозагӣ қадам ниҳода будам, ба ҳамон дараҷа, балки зиёдтар аз он дилсӯзӣ ва меҳрубонӣ мекард».

Ин як лаҳзаи ғамангези ҳаёти нависандаи бозарофат Зайниддин Маҳмуди Восифӣ буд. Соли 1512, ҳангоме ки Шох Исмоили Сафавӣ ба Хуросон лашкар кашида, Ҳиротро мегирад, бисёр олимон, шоирон ва нависандагон тарки ватан намуда, роҳи Мовароуннаҳру Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳоро пеш мегиранд. Восифӣ ҳам ҳамроҳи дӯстони наздикаш якумрӣ водгоҳашро тарк менамояд.

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ соли 1485 дар шаҳри Ҳирот ба дунё омадааст. Хешу табори Восифӣ низ аз табақаи миёнаҳои шаҳр буда, бо меҳнати ҳалоли худ зиндагиашро пеш мебарданд. Масалан, Мавлоно Амонӣ, ки табъи шоирӣ дошт ва яке аз хешовандони наздики Восифӣ ба ҳисоб мерафт, ба касби нахудбирёнқунӣ машғул буд.

Восифӣ дар байни ҳамин гуна ашхос ба камол расид. Таҳсила ибтидоиро дар Ҳирот гирифт. Падари Восифӣ Абдулҷалил марди донишманду илмдӯст буд ва орзу дошт, ки фарзандаш босавод шавад. Дар оянда Восифӣ таҳсилашро дар назди донишмандони маъруфи замон давом дод. Масалан, дар назди Мавлоно Исомуддин Иброҳим илмҳои мантӣ, маонӣ ва баёнро меомӯзад. Вай қобилияти истеъдоди аҷиб дошт. Дар синни 12-13-солагӣ илми назмшиносӣ ва муамморо ба ҳубӣ аз худ карда буд, ки ҳатто хусну кубҳи шеърҳои шоирони бузургро мефаҳмид.

Дар андак муддат Восифӣ дар Ҳирот шӯҳрат ёфта, овозаи донишу камолоти ӯ ба гӯши намояндагони мактаби адабии Ҷомӣ мерасад. Онҳо Восифиро даъват карда, дар назди уламо ва удабон замон имтиҳон мекунанд. Восифӣ аз имтиҳон бомуваффақият мегузарад.

Ба ҳамин тарик, Восифӣ дар Ҳирот то соли 1512 ба касби

камолот машгул шуда, шоҳиди задухӯрдҳои сулолаҳои Темуриён бо Шайбониён ва барҳам хӯрдани сулолаи Темуриён мегардад. Даре нагузашта Шоҳ Исмоил ба муқобили Шайбониён лашкар кашида, Ҳиротро ишғол мекунад. Онҳо он касонеро, ки суннимазҳаб буданд, таҳқир мекарданд ва бисёрихоро мекуштанд. Ҳатто қабри Абдурахмони Ҷомиро оташ зада буданд. Бинобар ин ақсарияти одамони суннимазҳаб Хуросонро тарк мекунанд. Восифӣ ҳам бо як машаққати зиёд, ҳамон зайле, ки дар боло гуфтем, гурехта, ба Самарқанд меояд. Он вақт 27-сола буд.

Восифӣ 10 соли ҳаёти худро асосан дар шаҳрҳои Самарқанд ва Бухоро гузаронд. Ӯ ба дарбори Убайдуллоҳон роҳ ёфта, чанд муддат ба корҳои эҷодӣ машгул шуд. Убайдуллоҳон, ки таъби шоирӣ низ дошт ва бо таҳаллуси Убайдӣ шеър мегуфт, барои шӯҳрату дабдабаи дарбори худ шоирони зиёдеро чамъ намуда буд. Пас аз чанд муддат ҳокими Тошканд Севунҷочаҳон барои таълиму тарбияи фарзандонаш Восифиро ба Тошканд даъват кард. Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар Тошканд танҳо як сол ба писарони Севунҷочаҳон Келдимухаммад ва Наврӯзаҳмад таълим доду халос. Вай боз ба Самарқанд баргашт. Сабаби аз дарбор рафтани ӯ, пеш аз ҳама, дар он будааст, ки аҳли дарбор, шоирони маддоҳ ва дигар шахсони олирутбаи дарбор нависандаро таъкиб намуда, ҳар гуна корҳои ношоистаро дар ҳаққи ӯ раво дидаанд. Тӯҳмату бӯҳтон, мунофиқию бадқирдорӣ аҳли дарбор қалби адибро мачрӯҳ кард, бинобар ин ӯ мачбур шуд, ки мусофират намояд.

Восифӣ дар Самарқанд дар масҷиди Атторон ба касби муаллимӣ машгул гардид. Ин давраи ҳаёти нависанда то як андозае ором ва осуда буд. Баъди як сол шогирди Восифӣ Келдимухаммад ҳокими Шоҳруҳия таъйин гардид. Вай аҳли илму адабро аз ҳар гӯшаю канори мамлакат ба дарбор даъват намуд. Дар ин маврид муаллими худ - Восифиро низ аз ёд набаровард.

Зиёда аз 15 соли ҳаёти нависанда дар ин дарбор гузашт. Дар ин муддат Восифӣ ба навиштан ва тартиб додани асари бузурги худ «Бадоеъулвақоъ» пайваста машгул гардид.

Соли 1524 Севунҷочаҳон вафот мекунад ва Келдимухаммад аз Шоҳруҳия ба Тошканд омада, ба тахти подшоҳӣ менишинад.

Восифӣ ҳам ҳамроҳи Келдимухаммад ба Тошканд омада, боз ба ҳамон кори пештарааш машғул мегардад. Акнун Келдимухаммад хеле заиф ва касалманд шуда буд, ба корҳои давлатӣ камтар машғул мешуд, бисёртар вақти худро ба айшу нӯш сарф мекард. Восифӣ аз ин истифода бурда, бештар ба корҳои эҷодӣ машғул мегардад.

Ниҳоят, пас аз вафоти Келдимухаммад ба ҷойи ӯ писари 6-моҳааш Ҳасансултон хон таъйин мегардад, вале дар ҳақиқат бошад, идораи давлатро бародари Келдимухаммад Наврузаҳмад ба ӯҳда дошт.

Вақте ки Ҳасансултон 6-сола шуд, Восифӣ ханӯз дар дарбор буд. Восифиро муаллими ӯ таъйин мекунад. Чанд муддат Восифӣ ба ӯ таълим медиҳад. Гайр аз ин ёддоштиҳои худро ба охир расонида, ба Ҳасансултон мебахшад. Вале, дере нагузашта, Ҳасансултон вафот мекунад. Он вақт Восифӣ ба 55 даромада буд, ҳаёти минбаъдаи нависанда дар Тошканд мегузарад ва дар пиронсолӣ, чунонки муаллифи тазкираи «Музақкирулаҳбоб» Хоча Ҳасани Нисорӣ мегӯяд, Восифӣ, тахминан, дар соли 1556 дар шаҳри Тошканд вафот мекунад.

«Бадоеулвақоеъ».

Мазмун ва сохти композитсионии асар.

Восифӣ дар «Бадоеулвақоеъ» сафарҳои тӯлонии худро ба шаҳрҳои Машҳад, Нишопур, Самарқанд, Бухоро, Тошканд ва гайра бо тафсил нақл кардааст. Аз сар гузаронидани ҳодисаҳо, воқеаҳо, сӯҳбату вохӯриҳои нависанда бо шахсони гуногун, иштироки ӯ дар базму маҷлисҳои шохону ҳокимон, ғаълона иштирок намудани вай дар ҳодисаҳои сиёсӣ иҷтимоии давр мазмуну мундариҷаи «Бадоеулвақоеъ»-ро ташкил додаанд. Дар адабиётшиносӣ ингуна асарро асари ёддошти ё жанри ёддошт мегӯянд. Дар асари ёддошти қаҳрамони асосӣ ҳуди муаллиф мебошад.

Эҷодиёти Зайниддин Маҳмуди Восифӣ гуногун ва серсоҳа аст. Вай ҳам дар назм ва ҳам дар наср қувваозмоя кардааст. Адиб қариб дар аксарияти жанрҳои адабиёти классикӣ таъозмоя намудааст. Вале Восифӣ дар таърихи адабиёт ҳамчун нависанда маълуму машҳур аст. Аз ӯ то замони мо «Бадоеулвақоеъ» ном асараш мерос мондааст. Ин асар куллият

ё маҷмӯи осори баргузидаи ӯст. «Бадоеъулвакоеъ» дар давоми қариб 20 сол навишта шудааст. Ҳаҷми асар 90 ҷузъи чопиро ташкил медиҳад. Асар аз 46 боб иборат буда, ба ҳар боб мувофиқи мазмуни он ном гузошта шудааст. Бештари бобҳо бо ифодаҳои «Гуфтор дар бораи...» шуруъ мегарданд. Ҳаҷми баъзе бобҳо хеле калон буда, дар он қиссаву ривоят, ҳикоят, ки ба повестҳои имрӯза хеле монандӣ доранд, оварда шудаанд. Вале ин бобҳо ба ҳамдигар узван ва мазмунан алоқаманд нестанд. Ҳар кадоме дар алоҳидагӣ мустақил буда, ба худ мазмуну идеяи хос доранд. Танҳо чанд боби аввал то андозае ба ҳам алоқаманданд. Дар ин бобҳо нависанда дар бораи ҳуҷуми Сафавиён ва аз Хуросон ба Мовароуннаҳр гурехтан, дар бораи ҳаёти минбаъдаи худ дар Самарқанд, Бухоро, Саброн, Шохруҳия, Тошканд батафсил нақл менамояд. Аз боби 11 сар карда, ин алоқамандӣ қанда мешавад. Восифӣ дар ин маврид ба 32 қадам монда буд ва дар дарбори Келдимухаммад хизмат мекард. Акнун Восифӣ дар бобҳои минбаъда базму маҷлисҳои шоҳонаро нақл карда, бо хоҳиши Келдимухаммад аз ҳаёти мардонӣ бузурги гузашта: Абулқосими Фирдавсӣ, Абуалӣ Сино, Исмоили Сомонӣ, Абдулвосеи Ҷабалӣ, Мавлоно Котибӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Мирзо Улугбек ва дигарон ривояту ҳикоятҳои дилангез нақл мекунад. Бештари бобҳои асар ба ҳодисаҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ замони Восифӣ бахшида шудаанд, ки дар ин воқеаю ҳодисаҳои таърихӣ муаллиф низ иштирок кардааст. Аз ин ҷост, ки «Бадоеъулвакоеъ» ҳамчун асари ёддошти эътироф шудааст.

Фикрҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ Восифӣ. Восифӣ қариб тамоми ҳаёти худро дар байни табақаи болоӣ гузаронидааст. Аз ин ҷост, ки вай характеру авзои онҳоро хуб медонад ва дар «Бадоеъулвакоеъ» аз ҳаёти онҳо ҳикояту саргузаштҳои аҷибро нақл мекунад. Дар ин нақлу ҳикоятҳо адолатхоҳӣ, дурандешӣ, хирадмандии баъзе шоҳон ва золимӣ, гумроҳию нодонӣ ва пастфитратии подшоҳону ҳокимон ва дигар соҳибмансабони рӯзгор, гоҳ бо номҳои аслиашон ва гоҳ зимни персонажҳои манфии ҳикоятҳо ба зерӣ тозиёнаи танқид гирифта шудаанд.

Восифӣ ҳаргиз дар гуфтани сухани ҳақ ибто намекард. Ӯ шоҳони рӯзгор Келдимухаммад, Хусайни Бойқаро, Абусаид Мирзо ва вазирону ҳокимонро бо номҳои ҳақиқашон

мазаммат мекард, нодонию гумроҳии онҳоро фош менамуд. Масалан, Восифӣ дар ин бора ҳикояти «Кимёгар»-ро меорад. «Овоза дар шахри Ҳирот афтод, ки дар вилояти Нишопур шахсе пайдо шуд, ки илми иксир ва кимиёро некӯ медонад. Ва қудрати вай дар ин фан то ба ҳаддест, ки дар як шабонарӯз сад ман мис ва сад ман қалъагиро тиллову нуқраи ҳолис месозад». Подшоҳ кимёгарро ба Ҳирот даъват мекунад. Ҳамаи аркони давлат ба пешвози ӯ мебароянд. Худи Хусайни Бойқаро таассуф меҳӯрад, ки «Эй дарег, пойҳоям итоат намекунанд, ки дар рикоби он ҳазрат (кимёгар) пиёда равам». 40 рӯз кимёгарро иззату эҳтиром мекунад. Дар рӯзи 41 сирру асрори кимёгар фош мешавад ва ӯро сангсор мекунанд».

Восифӣ ба воситаи ҳикояти мазкур пулпарастӣ, нодонию гумроҳии шохони замонро дар симои Хусайни Бойқаро нишон медиҳад. Худи муаллиф дар охир ба ҳулосаи зерин меояд: «Касеро ақлу тамиз ин бошад, ки ин навъ муҳилотро¹ қабул кунад, чӣ гуна қобили аморат ва салтанат хоҳад буд?».

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ сабаби ҳамаи ин қашшоқии мардум, ноободии кишвар, вайронии ахлоқи одамони рӯзгорро дар сушт будани пояи давлат ва ноӯҳдабароии шохон мегӯяд. Нависанда гуфтаи мехоҳад, ки бе шоҳи бомаърифат, адолатпарвар ва сиёсатмадор муваффақият ба даст намеояд.

Восифӣ нақл мекунад, ки дар давраи ҳукмронии Хусайни Бойқаро қозиро барои пора гирифтаи ва ноодилона ҳукм баровардани аз қор дур карданд. Вале баъд аз чанд муддат бегуноҳии ӯ дар назди шоҳ собит гардид. Подшоҳ мехоҳад, ки боз ӯро ба қораи маъмур созад. Вале қозӣ «Ба ҳазрати подшоҳ арз доред, ки таклифи эшон вақте вочиб ва лозим аст, ки ба гайри ман лоиқ ба амр қасе набошад. Дар мулки ҳазрат қасоне, ки мутасадди ин амр тавонад шуд, аз ҳадду қаср берун аст».

Чунонки аз ин суҳбатони қозӣ маълум мешавад, ӯ дар ҳукмбарорӣ соҳибхитӣ набудааст. Бевосита, чунонки аз «Бадоеъулвақоъ» равшан мегардад, қозӣ ҳамон ҷиноятро бо амри наздикони худӣ шоҳ содир намудааст. Бинобар ҳамин қозӣ мегӯяд, ки ман ҳамон вақт ба хизмат меравам, ки дар ҳукмбарорӣ соҳибхитӣ бошам. Чавоби подшоҳ хеле аҷиб аст:

¹ Муҳилот- сафсата, ҳила, мақру фиреб.

«Ба чаноби қозӣ арз доред, ки эшонро дар ҳар диёре, ки бошад, гурез нест. Пас дар ҳар вилояте, ки тарҳи иқомат андохтанд, бар ҳокими ин вилоят ин амр лозим хоҳад омад. Агар ҳамин чо ин амрро қабул фармоянд, чӣ шавад».

Ҳамин тавр, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ пас аз накли ходисаҳои ҳақиқии ҳаёти онрӯза ба хулосаи аҷибе меояд. У бовариӣ комил дорад, ки ҳамин зайл фитнаю найрангбозӣ, зулму золимӣ, ба шахсони бегуноҳ ва поквичдон тӯҳмату бӯхтон намудан будааст ва ҳамин хел мондан мегирад: «Оре, то ҷаҳон будааст, расм чунин будааст».

Аммо бо вучуди ҳамаи ин Восифӣ орзу кардааст, ки подшоҳ бояд одил бошад ва зулму золимӣ, фиребу найрангбозиро барҳам дода, ба халқи мазлум осудагӣ ва ҳаёти хуррам бахшад.

Тарғиби илму ҳунар, панду андарзҳои ҳақимона. Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, ки худ марди донишманду ҳунарманд буд, барои пешрафту камолоти инсон илму ҳунарро зарур мешуморид. Аз ин ҷост, ки дар «Бадоеъулвақоъ» аҳли илму ҳунар ситоиш карда мешавад. Нақлу ривоятҳои, ки дар бораи шоири бузург Абулқосими Фирдавсӣ, мутафаккири барҷаста Абуалӣ Сино, Абдурахмони Ҷомӣ ва дигарон овардааст, пурра фикри болоро тасдиқ менамоянд. Нависанда дар ин нақлу ривоятҳо қору зиндагии ин мардони бузургро моҳирона ба қалам додааст. Восифӣ дар бораи онҳо бо камали эҳтиром, бо муҳаббату самимияти беандоза сухан меронад. Нависанда ба эҷодиёти Фирдавсӣ ва Сино баҳои ҳаққонӣ ва арзанда медиҳад ва меҳнату заҳмати онҳоро дар ин роҳ қадр менамояд.

Қаҳрамони асосии бисёр ҳикоятҳо, ки дар «Бадоеъулвақоъ» оварда шудаанд, маҳз аз ашхоси табақаҳои поёни ҷомеаанд. Масалан, ҳикояти «Ёқут ва Ҳиндухоча»-ро мегирем. Мазмунӣ мухтасари он чунин аст: - Ёқут ва Ҳиндухоча ду бародарон буданд, ки халифа Муътасим эшонро харида буд. Ёқутро ба тир андохтан ва Ҳиндухочаро ба хат навиштан супурда буданд. Аммо Ёқут майл ба хат навиштан дошт ва Ҳиндухоча тир андохтанро нагз медид.

Бинобар ин, устодонашон ҳарчанд кӯшиш менамоянд, меҳнаташон зоеъ рафта, на Ёқут касби тир андохтанро ёд мегираду на Ҳиндухоча касби навиштанро. Баъд аз ин халифа ҳар кадомро барои омӯхтани касби дӯстдошташон раҳнамун

месозад. Онҳо дар як муддати кӯтоҳ тамоми хусусиятҳои касби тирандозӣ ва ҳаттотиро аз худ менамоянд ва дар рӯзгор чунон машҳур ва маъруф мешаванд, ки ҳама аз қору хунари онҳо ба хайрат меоянд. Намоиши хунарнамоиҳои ин ҳар ду бародар асоси ҳикоятро ташкил намуда, онро доманадор кардааст.

Бояд гуфт, ки гоյи асосии ҳикоятро тарғиби илму хунаромӯзӣ ташкил медиҳад. Маҳз бо меҳнату машаққати зиёд Ёқут ва Ҳиндухоча хунар омӯхта, соҳиби номи баланд шуданд.

Қаҳрамонони асосии ҳикоят намоёндагоии табақаи поёнии ҷамъият буда, маҳз бо меҳнати ҳалол, бо азобу машаққати беандоза хунар омӯхтаанд ва шахсони пешқадам, хунарманд ва нафърасони халқ гардидаанд, ки ҳатто халифа мӯхточи хунари онҳо мебошад.

Восифӣ ҳикояти мазкурро дар маҷлиси Султон нақл мекунад. Он рӯз дар он маҷлис намоёндаи ду аҳли хунар - Мавлоно Ҷалолиддин Юсуфи Наққош, Мавлоно Обиди Ҳаттот низ иштирок дошанд. Онҳо ба аҳли маҷлис намунае аз эҷодиёти худро пешкаш намуда буданд. Дар сурати кашаидаи Юсуфи Наққош сайёде акс ёфта буд, ки палангери бо найза мезанад. Расм хеле зебо ва табиӣ кашаида шуда буд ва аҳли маҷлис ба кори ӯ таҳсину офарин мегӯянд. Восифӣ ҳам ба ваҷд омада менависад:

*Ба рӯзгори ту суратгарони ҳафт иқлим
Қаламишкоставу дар сурати ту ҳайронанд!*

Мавлоно Обиди Ҳаттот китъаоти як гурӯҳ шоиронро бо хати ниҳоят зебо ба қалам оварда, онро ба аҳли маҷлис мебахшад. Азбаски дар замони пеш чопхона набуд, асарҳо дастӣ навишта мешуданд, ба касби ҳаттотӣ аҳамияти калон дода мешуд. Ба қадри ҳаттотон ва меҳнати пурмашаққати онҳо мерасиданд. Инак, дар назди подшоҳ намоёндаи ду навъ санъат - наққошӣ ва ҳаттотӣ, ки онҳо низ монанди Ёқут ва Ҳиндухоча аз аҳли хунаранд, истодаанд. Восифӣ дар ин ҷо ҳам аз маврид истифода бурда, барои ба қадри хунармандон расидани подшоҳ ҳикояти «Ҳиндухоча ва Ёқут»-ро нақл мекунад.

Ба ин восита нависанда агар, аз як тараф, ҳомию мададгор будани худро нисбат ба мардуми оддӣ ҳалолқору дилсоф нишон дода бошад, аз тарафи дигар роҳҳои мушқилеро, ки

санъаткорони ҳақиқӣ тай мекарданд, хотирнишон сохтааст. Восифӣ воқеан дуруст таъкид менамояд, ки барои ба мақсад расидан аз ҳама хубтараш боҳиммат шудан ва аз сидқи дил меҳнат кардан зарур аст:

*Ба ҳар коре, ки ҳиммат баста гардад,
Агар хоре бувад, гулдаста гардад.*

Дар он сурат ҳаёту зиндагии ӯ шоду хуррам гузашта, аз касе маломат намешунавад.

Восифӣ инсони ҳунарманду меҳнаткашро инсони комил ҳисоб мекунад. Он касоне, ки бо фиребу найранг аз ҳисоби мардуми меҳнатӣ зиндагӣ мекунанд, лоиқи номи бошарафи инсони ҳақиқӣ нестанд, мегӯяд нависанда ва ба онҳо нафрат дорад.

Нависанда дар «Бадоеъулвақоъ» ба муқобили зоҳирпарастӣ мебарояд, ки ин масъала дар замони Восифӣ ниҳоят муҳим буда, дар сабзиши инсони поку некӯсиришт монетаи калоне ҳисоб мешуд. Одамоне буданд, ки фақат ба ороиши худ машғул шуда, аз донишу ҳунар бебаҳра буданд. Масалан, Восифӣ дар як ҷои асараш танороии Қозӣ Низомиддинро ба тариқи зайл овардааст: «Ва он аммомаро печ дар печ он чунон бузург сохтӣ, ки чархи барин. Нафосати чомаҳояш ба масобае буд, ки ҳар гоҳ худро бад-он либосҳои фохир биёристӣ, худро садри маҳкамаи дорулқазои фалак пиндоштӣ».

Ин касалӣ табақаи болоии ҷамъияти Ҳироти онрӯзаро фаро гирифта буд. Дар он рӯзгор ба шахс аз рӯи либос, аз рӯи намуди зоҳирӣ баҳо меоданд. Шахсе, ки либосҳои фохир меодшт, марди донишманд ҳисоб мешуд. Ҳатто бештари онҳо кӯшиш мекарданд, ки бо ин роҳ ба мартабае расанд.

Дар «Бадоеъулвақоъ» Қозӣ Ҷодак, Амир Аргун, Ҳофизи Меросӣ ва боз бисёр персонажҳои дигар вомехӯранд, ки саллаҳои калон-калон баста, чомаҳои фохир мепӯшидаанд, ришҳои дароз мемондаанд, вале аз ақлу дониш орей будаанд. Ба чунин шахсон Восифӣ нафрат дошт ва онҳоро дар асараш мазаммат кардааст.

Восифӣ нишон доданӣ шудааст, ки зоҳирбинӣ, танорой ба пешрафти ҷамъият ҳалал мерасонад. Ба ақидаи нависанда ба

инсон аз рӯи донишу қобилият, аз рӯи хунар бояд баҳо дод. Ба корҳои давлатӣ шахсонро на аз рӯи саллаю чома, балки аз рӯи дониш ва ҳунарашон таъйин кардан лозим аст.

Дар баробари ин нависанда зимни бисёр ҳодисаҳои рӯзгор ашхоси хубсириштро мадху ситоиш кардааст. Нависанда орзу доштааст, ки одамон ҳамеша ростқору ростқавлу покахлоқ, ба ҳамдигар мададгору дӯст бошанд:

*Аз ростист ҷои алиф дар миёни ҷон
Вов аз қачӣ ҳамеша бувад дар миёни хун.*

Дар байни соҳибмансабони дарбори Убайдуллоҳон низоъ, зиддият, душманӣ ва кинаю адоват ба дараҷаи олий мерасад. Мири Араб аз Саброн ба Бухоро омада, бо роҳҳои гуногун дар байни онҳо сулҳ ва дӯстӣ барқарор мекунад. Вай дар поёни сӯхбати худ бо онҳо шохбайти машҳури Шамсиддин Ҳофизӣ Шерозиро овардааст:

*Дараҳти дӯстӣ бинишон, ки коми дил ба бор орад,
Ниҳоли душманӣ баркан, ки ранҷи бешумор орад.*

Зеро, ба ақидаи нависанда, ҷангу ҷидол дар байни ҳамин навъ ашхос боиси вайронии мамлакат ва хонахароб шудани халқи бечора мегардад. Аз ин рӯ, тифоқ гардидани онҳо барои ободии кишвар кӯмак хоҳад расонид.

Восифӣ дар бисёр ҷои «Бадоеъулвақоъ» дӯстию бародариро тараннум менамояд. Нависанда ашхосеро, ки барои молу ҷиз шуда бо қасе дӯстӣ мекунад ва дар мавридҳои тангдастӣ аз дӯсти худ канорҷӯӣ менамоянд, мазаммати сахт кардааст. Восифӣ барои исботи фикри боло аз ҳаёти худ саргузаштеро нақл менамояд, ки аз таъкиби сафавиён бо чанд дӯсташ гурезон шуда, ба хонаи ёрони ҷониашон барои пинҳон шудан рафтани мешаванд: «Дувоздаҳ кас ба хотир расид. Мутаваҷҷеҳи эшон шудем. Баъзе рӯ пинҳон карданд ва баъзе узр гуфтанд». Пас фикрашро бо суханони Саъдии бузург ҷамъбаст мекунад:

*Дӯст машғур он кӣ дар неъмат занад
Лофи ёрию бародархондагӣ.*

*Дӯст он бошад, ки гирад дасти дӯст
Дар парешонҳолию дармондагӣ.*

Восифӣ марди ҷаҳонгаштаю бисёрдида, марди сӯҳбаторо ва шахси фозил аст. Вай дар ҳар як анҷумани шоирону фозилон гули сари сабад будааст. Нависанда тарзи сухан гуфтан ва одоби онро хеле хуб медонистааст. Восифӣ он касонеро, ки одоби сухан гуфтанро риоя намекунанд, саҳт танкид кардааст.

Восифӣ мегӯяд, ки ҳар як баду неке, ки ба сари инсон меояд, пеш аз ҳама ба забони ӯ вобаста аст. Бинобар ин, агар ту он суханро надонӣ, беҳтар аст, ки чизе нагӯӣ: «Чун туро нест вокифӣ, чӣ беҳ зи хомӯшист».

Дигар, ҳар як суханвар бояд кӯшиш кунад, ки суханаш бамаънӣ бошаду мухтасар:

*Лоф аз сухани чу дурр тавон зад,
Он хишт бувад, ки нур тавон зад.*

Ғайр аз ин, Восифӣ дар бисёр ҷои «Бадоеулвақоъ» хотирнишон мекунад, ки бо ашҳоси нодон сухан кардан нашояд. Зеро ҷунонки халқ мегӯяд: «Қадри зар заргар бидонад, қадри ҷавҳар - ҷавҳарӣ». Баръакс, бояд кӯшиш кард, ки бо шахсони аз худ донотар ҳамнишин бошӣ.

*Ҳамнишини ту аз ту беҳ бояд,
То туро ақлу дошии афзояд.*

Аҳамияти «Бадоеулвақоъ» ҳамчун сарчашмаи илмиву адабӣ. Фикрҳои пандуахлоқии Восифӣ қимату арзиши зиёд дошта, инсонро ба ростию нақӯкорӣ, илму ҳунаромӯзӣ ва дигар хислатҳои нек ҳидоят мекунанд.

Восифӣ дар тӯли ҳаёти худ ба бисёр мамлакатҳо ва шаҳрҳо сафар карда, бо аҳли илму адаби доираҳои адабии Ҳирот, Бухоро, Самарқанд, Шохрухия ва Тошқанд вохӯрда, сӯҳбатҳои адабӣ орошта буд. Аз ин рӯ, нависанда дар асараш дар бораи шоирону олимони машҳури замон ва ҳаёти илмиву адабӣ ба тафсил маълумот медиҳад. Маълумотҳои Восифӣ эътимодбахш буда, барои муайян намудани ҳаёту фаъолияти як зумра нависандагон: Ҷомӣ, Навоӣ, Биноӣ, Дарवेशи Деҳақӣ ва вазъияти илмиву адабии асрҳои XV-XVI аҳамияти муҳими илмӣ доранд.

Масалан, дар «Бадоеъулвакоъ» оварда шудааст, ки Камолиддини Биноӣ ба Табреш сафар намуда, бо аҳли илму адаби он кишвар вохӯрда, сӯхбатҳо мегузаронад. Махсусан, маълумоти ӯ дар бораи Дарвешӣ Деҳакӣ аҳамияти калони илмиву адаби дорад. Дарвешӣ Деҳакӣ соҳибистеъдод буда, ашъори олий мегуфтааст, вале аз хату савод бенасиб будааст. Ӯ ба касби бофандагӣ машғул шуда, рӯзгорашро аз ҳамин даромад таъмин мекардааст. Султон Яъқуб харчанд саъю кӯшиш кардааст, аммо Дарвеш ба дарбори ӯ нарафта, дар деҳаи Деҳак то охири умр зиндагӣ намудааст.

Аз ӯ девоне боқӣ мондааст. Ҳамзамонони Дарвешӣ Деҳакӣ, аз ҷумла Биноӣ, Восифӣ ба эҷодиёти ӯ баҳои баланд додаанд.

Восифӣ дар баробари нақли тарҷумаи ҳол аз эҷодиёти онҳо намунаҳо меорад ва дар бораи осори онҳо фикру мулоҳизаҳои шахсии худро низ баён мекунад.

Восифӣ на танҳо дар бораи ҳамзамонони худ, балки доир ба ҳаёту фаъолияти аксарияти адибони бузурги гузашта маълумоти пурқимат додааст. Нависанда он маълумотҳоро аз асарҳои илмию таърихӣ омӯхта, дар асоси мутолиаи осори онҳо ба хулоса омадааст. Чунинчӣ пеш аз он, ки дар бораи Фирдавсӣ нақл кунад, чунин меорад:

«Баъд аз он хон (Келдимуҳаммад) ба фақир гуфт:

- Он чизе, ки ҳазрати Ҷомӣ дар «Баҳористон» ва дигар муаллифон дар китобҳои худ дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ навиштаанд, бисёр кӯтоҳ аст. Аммо ин хусусро ба тафсил ҳикоят кунед, бисёр матлуб ва марғуб аст».

Фақир мувофиқи хоҳиш он чизҳоро, ки дар бораи Фирдавсӣ дар китобҳо дида будам, нақл намудам».

Нақли Восифӣ хеле муфассал аст. Нависанда ба ин ривоят баъзе эпизодҳои нав дохил кардааст. Масалан, Султон Маҳмуд пас аз он, ки ҳаҷви Фирдавсиро меҳонад, ба ҳашму ғазаб омада, вазири худ Ҳасани Маймандиро ба қатл мерасонад. Аммо дар асл вазир ҷазо намебинад. Шояд ин иловаи худӣ Восифӣ бошад, зеро Восифӣ ба Фирдавсию «Шоҳнома»-и ӯ меҳру муҳаббати бепоён дошта будааст. Бинобар ин, ӯ нахостааст, ки чунин як шахси бадқирдор шоири бузургро тӯхмат карда, фитна ангезаду бечазо монад. Аз ин ҷост, ки ӯро ба марғ маҳкум менамояд.

Восифӣ ривоятро бо илтимоси Келдимухаммад дар яке аз маҷлисиҳои ӯ нақл мекунад, ки дар он ҷо аҳли дарбор иштирок доштанд. Табиист, ки дар байни онҳо баъзе ашхоси соҳибмансаб буданд, ки дар ҳоинӣ, фиребу найрангбозӣ ҳаргиз аз Ҳасани Маймандӣ камӣ надоштанд. Ба ҷазои ҳаққонӣ расондани вазири бадкирдор барои аҳли дарбори Келдимухаммад як ҳодисаи пандомӯзе буд.

Як хусусияти муҳими «Бадоеъулвақоъ» боз дар он аст, ки муаллифи он на фақат бо овардани асарҳои халқӣ маҳдуд мешаваду халос, балки бевосита ҳаёти воқеии ғўяндагонро бо сўзу гудоз ва бо як таваҷҷўҳи беандоза нақл менамояд. Нависанда қариб ҳамаи онҳоро некахлоку некўсиришт мешуморад.

Восифӣ пеш аз он ки асари халқиро ба хонандагон ҳикоят кунад, аввал ғўяндаи онро шинос менамояд. Вай дар бораи ғўяндагону масхарабозони халқӣ, аз қабилҳои Носири Рангрёз, Мулло Девонаи Шамърёз, Бобочамолӣ Бузбоз, ки дар ҳунарнамоӣ ва масхарабозӣ мардуми Хуросонро шефта карда буданд, маълумоти хеле муфассал медиҳад. Аз ин маълумотҳои нависанда ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ҳанўз дар ҳамон асрҳо ин намуди санъат, ки бо таъбири имрўза сирк ном дорад, дар байни мардуми тоҷик равнаку ривоче доштааст. Монанди Бобочамолу Ҳасаншаҳриёр дар байни халқи тоҷик масхарабозоне буданд, ки онҳо намоишномаҳо ташкил намуда, мардумро бо ҳикояту латифаҳои ширин ва дигар ҳунарнамоиҳои дилписандашон механдонданд. Бо ин роҳ каме бошад ҳам, ғаму ғуссаи халқи мазлуми ситамкашро сабуктар мегардонданд.

Восифӣ дар мавридҳои даркорӣ асарашро бо шоҳбайтҳои шоирони бузурги гузашта зебу зинат додааст. Ин шоҳбайтҳои бузургон имрўзҳо дар байни халқ хеле серистеъмоланд ва аз тарафи мардум дар ҳар ҷо ва дар ҳар маврид барои исботи фикри истифода бурда мешаванд. Вале муҳимаш ин аст, ки намунаҳои дар «Бадоеъулвақоъ» овардашуда собит менамоянд, ки ин суҳанони пурқимат ҳанўз дар асрҳои XV ва XVI дар байни халқи маълуму машхур гардида буданд.

Услуб ва забони «Бадоеъулвақоъ». Бояд гуфт, ки услуб ва забони «Бадоеъулвақоъ» якранг нест. Ҳангоми мутолиа ҳам услуби содаи оммафаҳм ва ҳам услуби мураккаби душворфаҳм ба назар мерасад. Ҳангоми таърифу тавсифи подшоҳон, аҳли дарбор, маҷлисҳои онҳо забон ва тарзи баёни Восифӣ ниҳоят мураккаб мешавад. Дар ин ҷо ҷумлаҳои печ дар печ, ибораҳои арабӣ, калимаҳои душворфаҳм бештар мавқеъ пайдо мекунад. Вале, хушбахтона, қисми асосии эҷодиёти Восифиро насри сода ташкил медиҳад. Вақте ки сухан аз ҳаёти мардуми меҳнатӣ меравад, услуби баёни Восифӣ низ дигар мешавад. Махсусан, ҳангоми нақли асарҳои халқӣ забони «Бадоеъулвақоъ» ниҳоят сода ва ба забони гуфтугӯӣ хеле наздик мегардад. Дар ин ҳолат акнун ба ҷои ибораҳои мураккаб таъбиру ибораҳои сода, зарбулмасалу мақолҳои халқӣ асарро зебу зинат медиҳанд. Махз бо ҳамин хусусиятҳои худ, ҷунонки А. Н. Болдирев қайд кардааст: «Восифӣ проблемаи офариниш – эҷоди услуби нави адабию амалан ҳалту фасл кард»².

Дар «Бадоеъулвақоъ» ифодаҳои пайдо карда метавонем, ки имрӯзо дар забони зиндаи халқ истифода мешаванд, вале дар забони адабии ҳозира камистеъмоланд. Масалан, калимаи ибораҳои «қариби хуфтан», «аҳлу аёл», «ҳаволаи фарқи сар», «як сари мӯй» дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ хеле серистеъмол мебошанд. Илова ба ин, дар асар бисёр ҷумлаҳои дидан мумкин аст, ки онҳо аз ҷиҳати таркибу сохтор ва оҳангу равиши худ ба ҷумлаҳои халқӣ шабоҳати комил доранд. Инак, ба ин ҷумлаҳо диққат диҳед:

«Кучой! Роҳро сар кун. Ё дар пеши Султон аз қафои ӯ мерафт. То ба хонаи ӯ расид. Шамъ дар лаган месӯхт. Султон фармуд, ки дарой ва шамъро бикуш! Он шахс шамъро бикушт. Баъд аз он Султон даромад...»

Ба ҳамин тариқ, Восифӣ ҳангоми истифодаи асарҳои халқӣ на фақат ба суҷет ё мазмуни онҳо диққат меодасту халос, балки саъю кӯшиш менамудааст, ки ба услуб, тарзи баёни асарҳои халқӣ аҳамияти қалон диҳад. Зеро танҳо бо ҳамин восита қимату арзиш ва халқияти асарҳои нависанда дар пеши

2 А. Н. Болдырев. Зайниддин Васифи. Сталинабад. 1957, саҳ. 301.

чашми хонанда мучассам мегардад. Махз ҳамин воситаҳои тасвир барои баёни фикрҳои олии ба нависанда кӯмаки калон мерасонанд. Аз тарафи дигар, ҳар як хонанда пас аз мутолиаи чунин асарҳо завқи эстетикӣ мебарад.

Восифӣ дар тасвири табиат, зебоҳои он маҳорати комил дорад. Бештари ин тасвирҳо бо забони содаю санъати мусаччаъ ба қалам дода шудаанд. Восифӣ табиатро бо мақсади муайяне тасвир мекунад. Зеро тасвиrot барои кушодан ва хубтар дарк намудани ҳодисаю воқеаҳо ва персонажҳои асар ёрии калон мерасонанд. Бо иборати дигар, ин тасвирҳо бо мазмуну мундариҷаи «Бадоеъулвақоъ» саҳт алоқаманданд. Масалан, Восифӣ соли 1514 дар моҳи хут ба Бухоро сафар мекунад.

Сафари нависанда ихтиёрӣ буда, ӯ муштоқи тамошои шаҳри бостонии Бухорост. Аз ин рӯ, дар бораи он бо як ҳиссиёти баланд суҳан меронад.

«Хулоса, мо бо хурсандӣ раҳсипор гардида, ба шаҳри Бухоро наздик расидем. Чун ба он шаҳри хуррамбахор як фарсаҳ роҳ монд, манораи он, ки бо камоли азамат аз ҳама биноҳо ба кадри чандин найза баланд шуда рост истода буд, моро бо виқору тамкини одамиёна пешвоз гирифт. Зебу оростагӣ ва зинату перостагии он шаҳр ба дараҷае буд, ки бихишти анбарсиришт аз шарми ӯ дар пардаи ҳаё чамоли худро пинҳон карда, рӯй ба касе наменабуд. Дарвозаи баландовозааш ба забони ҳол ба гӯши сайёдон нидо меод:

- Ин аст чаннати адн, биёед, ба вай ҷовидона дароед!»

Восифӣ ҳамчун шоир

Мазмун ва мундариҷаи идеявии ашъори Восифӣ. Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, чунонки дар боло ишорат рафт, на танҳо нависандаи бомаҳорат, балки олим, муаррих, забоншиносу адабиётшиноси мумтоз низ будааст. Дар «Бадоеъулвақоъ» намунаи осори ӯ доир ба ин илмҳо оварда шудаанд. Муаллифи тазкираи «Музаккирулаҳбоб» Хоча Ҳасани Нисорӣ, ки соли 1566 онро ба анҷом расонидааст, дар бораи ҳаёту фаъолияти Восифӣ маълумот дода, ба назми ӯ баҳои баланд медиҳад. Ҷавобияҳои ӯро ба қасидаю газалҳои шоирони гузашта ва муосир аъло ҳисоб мекунад.

Восифӣ дар ҳамаи жанрҳои адабии адабиёти классикӣ: қасида, газал, рубой, қитъа, байт, фард ва ғайра асар эҷод кардааст.

Як ҷиҳати муҳими назми Восифӣ дар он аст, ки ӯ кай, дар кадом маврид ва ба чӣ мақсад эҷод шудани онҳоро дар ёддоштҳои ба тафсил нақл мекунад. Масалан, аз нақли Восифӣ равшан мегардад, ки дар соли 1514 дар Бухоро 100 газал эҷод кардааст, ки онҳо дар «Бадоеъулвақоъ» пурра оварда шудаанд. Ин хусусият ба эҷодиёти адибони гузашта чандон хос нест. Як мисоли дигар. Восифӣ сабаби ба вучуд омадани қасидаи қаҳтӣ ва сардири чунин ҳикоя мекунад: - Соли 1512 дар Самарқанд зимистон саҳт омад:

*Рӯз аз хунукӣ кашида дарҳам
Худрову намуда кутаҳу кам.
Аз сардиш об мурги обӣ
Оварда паноҳ бар кабобӣ.*

Қаҳтӣ ва гаронӣ ниҳоят авҷ гирифт. Зиндагии мардум ниҳоят вазнин ва аҳволи Восифӣ бад шуд. Илова бар ин 10 толибилми кашшоқ ва гурусна ба назди Восифӣ омада, имдод металабанд. Дар ин бора муаллиф чунин мегӯяд: «Аммо кори толибилмон ба ҷое кашид ва аҳволи онҳо ба дараҷае расид, ки ду тан аз онҳо пӯстинҳои худро фурухта хӯрданд ва аз саҳтии сармо ҷон ба Ҷонофарин супурда мурданд.

Мавлоно Алии Балхӣ, ки яке аз ёрони ҷонӣ буд, шабе ба хучраи фақир омада гуфт:

- Ин толибилмон ҳама ҳалок мешаванд, дар бораи онҳо чӣ андеша бояд кард?

- Гуфтам: - Ман низ хайронам ва ҷорae намедонам.

-Дар таърифи соли қаҳт, - гуфт ӯ, - ба мадҳи Абусаидсултон³ қасидае бояд гуфт, то ки аз вай сила (муқофот) гӯён ҷизе рӯяд ва ба он восита сафинаи умри ин фақиронро аз ин баҳри бепоёни сармо ба соҳили фароғат гузаронем.

Гуфтам: - султон Абусаид туркест, ки асло форсӣ намедонад, ҷунонки мо туркӣ намедонем.

Мавлоно Алӣ гуфт:

³ Султон Абусаид - ҳокими Самарқанд, соли 1533 вафот кардааст.

- Ман рафиќе дорам, ки имом ва ноиби султон аст. Ӯ касидаро ба султон таъриф кунад, кифоя аст.

Пас аз ин Восифӣ дар як шаб қасидаи «Қаҳтӣ ва сардӣ»-ро иншо мекунад. Рӯзи дигар қасидаро дар назди Абусаид меҳонад ва ӯ 10 гӯсфанд, 20 ман орд, ба маблағи 600 танга пул ва чаҳор дарахт барои ҳезум инъом медиҳад.

Восифӣ он чизҳоро ба мадраса оварда, талабагони гуруснаро аз марг начот медиҳад, ки албатта, ин як кори хайр, некии инсонӣ бузург нисбат ба дармондагон ва бечорагон аст.

Қасидаи мазкур аз рӯи мазмуну мундариҷаи идеявӣ на мадҳӣ, балки ҳасбиҳоли аст. Дар он гуруснагӣ, ҳаёти вазнини омма ва худи муаллиф ба хубӣ инъикос ёфтааст.

Восифӣ дар қасида, китъа, рубой ва газалҳояш инсонро ба некномии некандешӣ даъват намуда, хислатҳои ҳамидаи онҳоро ситоиш мекунад. Дар баробари ин одамони бахил, ҳасуд, тамаъкор ва золиро сахт мазаммат кардааст.

Восифӣ дар сурудани газал қобилияти аҷиб доштааст. Газалҳои ӯ дар равонӣ, ширинӣ ва санъати сухан баланд буда, намунаҳои барҷастаи асарҳои лирикии асри XVI-и адабиёти тоҷик ба ҳисоб мераванд.

Инак, барои исботи ин ақида чанд байт аз газали «Хайр бод»-и шоир:

*Меравам аз кӯи ту бо ҷони нурғам, хайр бод!
Бо дили нуроташу бо чайми нурнам, хайр бод.
Аҳли оламро зи ман гар буд дар хотир губор,
Ман зи олам меравам, бар аҳли олам хайр бод.
Он парӣ дар вақти рафтани аз сари меҳру вафо
Восифии хастаро мегуфт ҳар дам: «Хайр бод»!*

Восифӣ ба газалиёти шоирони бузурги гузашта Амир Хусрави Дехлавӣ, Ҳофизии Шерозӣ, Котибии Нишопурӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Мавлоно Унсӣ, Камолиддини Биноӣ ва дигарон назира гуфта, аз ӯҳдаи ҷавоб гуфтан ба хубӣ баромадааст. Барои исботи ин фикр ба намунаи зер диққат кунед:

ХУСРАВИ ДЕХЛАВӢ:

*Чаман чун бӯи ту' дорад, ба бӯят дар чаман мирам,
Ба ёди қадди ту дар сояи сарву суман мирам.*

ВОСИФӢ:

*Чу ман аз бевафоиҳои он паймонишкан мирам,
Барафтад аз ҷаҳон расми вафо рӯзе, ки ман мирам.*

КАМОЛИДДИНИ БИНОӢ:

*Бисӯхт оташи ноӣи дили балокаши ман,
Магар наӣи нафаси медамад бар оташи ман?*

ВОСИФӢ:

*Ба рақс гарм чу гардид сарви маҳваши ман,
Зи боди домани ӯ дарғирифт оташи ман.*

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Чаро Восифӣ сафар кард?
2. Бо адиб чӣ ҳодиса рӯй дод?
3. Кадом сифатҳои зан ба шумо маъқул шуданд?
4. Вазъияти сиёсии замони адиб чӣ хел буд?
5. Чаро Восифӣ хизмати дарборро рад мекунад?
6. Ҳаёти Восифӣ дар Тошканд чӣ хел мегузарад?
7. Восифӣ кай ва дар кучо вафот мекунад?
8. Чаро Восифӣ ба асараш номи «Бадоеъулвақоъ»-ро мегузарад?
9. Сохти композитсионии асарро шарҳ диҳед.
10. Чаро «Бадоеъулвақоъ»-ро асари ёддошти мегӯем? Хусусиятҳои онро баён кунед.
11. Ақидаи Восифӣ дар бораи интихоби касбу ҳунар чӣ гуна аст?
12. Барои бехтар шудани ҳаёти мардум ва ободии кишвар Восифӣ аз подшоҳ ва дигар соҳибмансабон амалӣ гардидани кадом масъалаҳои талаб мекунад?
13. Ақидаи Восифӣ дар бораи аҳли ҳунар чӣ гуна аст?
14. Фикрҳои пандуахлоқии Восифӣ дар ҳаёти имрӯза чӣ аҳамият доранд?

15. «Бадоеъулвақоеъ» ҳамчун сарчашмаи илмиву адаби ба адабиётшиносон ягон кӯмаке расонда метавонад?

16. Муносибати Восифӣ ба адибони гузашта ва гӯяндагони халқӣ чӣ гуна аст?

РҶӢХАТИ АДАБИӢТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДИ

1. С. Айнӣ. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъулвақоеъ». Куллиёт, ҷилди 13. «Ирфон», Душанбе, 1978.

2. А. Н. Болдырев. Зайнабдин Васифи. Сталинабад, 1957.

3. Т. Миrows. Дастури методии «Адабиёти тоҷик барои синфи 9». «Маориф», Душанбе, 1986.

МУНДАРИҶА

АДАБИЁТИ АСРҶОИ ХШ-ХІҶ

Ваъи сиёсӣ-ичтимоӣ дар Мовароуннахру Хуросон.....	5
Ҳаёти илмӣ ва маданӣ	6
Шакл ва навъҳои адабӣ дар ин асрҳо	10

САЪДИИ ШЕРОЗӢ

Зиндагиномаи Саъдӣ.....	15
Мероси адабии шоир.....	19
Мазмун ва мундариҷаи ғазал, қасидаҳои Саъдӣ.....	20
Мундариҷаи ғоявии «Бустон».....	29
Мазмун ва устухонбандии «Ғулистон».....	35
Гуманизми Саъдӣ.....	41
Андешаҳои ахлоқӣ ва тарбиявӣ дар асар.....	45
Забон ва тарзи баёни Саъдӣ	55

ҶАЛОЛИДДИНИ БАЛҲӢ

Рӯзгори Ҷалолӣдини Балхӣ (Румӣ).....	60
Мероси адабии шоир.....	62
Мазмун ва мундариҷаи ғоявии ғазалиёти шоир.....	66
Андешаҳои ахлоқии Мавлоно.....	75
Тарқиб ва устухонбандии «Маснавӣ маънавӣ»-и Ҷалолӣдини Балхӣ.....	78
Таҳлили ҳикмати «Маснавӣ маънавӣ».....	82

АМИР ХУСРАВИ ДЕҲЛАВӢ

Рӯзгори Хусрави Деҳлавӣ.....	95
Мероси адабии шоир.....	98
Маълумоти мухтасар дар бораи «Ҳамса»-ҳои Амир Хусрави Деҳлавӣ.....	100
Мазмун ва ғояи достони «Дувалронӣ ва Хизрхон»-и Хусрав.....	103
Мавзӯ ва мундариҷаи ғоявии ғазалиёти шоир.....	109

САЙФИ ФАРҶОНӢ

Зиндагиномаи шоир.....	115
Таҳлили осори боқимондаи шоир.....	117

МУҲАММАДИ АВФИИ БУҶОРОӢ

Ҳаёти нависанда.....	124
Мероси адабии Авфӣ.....	126
Таҳлили ҳикмати «Ҷомеъ-ул-ҳикоят».....	128

ЗИЁИДДИНИ НАҲШАБӢ

Ҳаёт ва фаъолияти адабии Зиёи Наҳшабӣ.....	134
--	-----

Соҳт ва устухонбандии «Тугинома».....	138
Таҳлили ҳикоеџи асар.....	142

ИБНИ ЯМИН

Рузгори шоир.....	146
Мероси адабии Ибни Ямин.....	147
Ибни Ямин – шоири китъасаро.....	152

УБАЙДИ ЗОКОНӢ

Шарҳи ҳоли Убайд.....	159
Мероси адабии шоир.....	160
Таҳлили рисолаи «Даҳ фасл».....	166

ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ

Рузгори Ҳофиз.....	171
Мероси адабии шоир.....	176
Мавзӯҳои газалиџи Ҳофиз.....	178
Хусусиятҳои бадеии газалиџи шоир.....	193
Шӯҳрати ҷаҳонии Ҳофиз ШерозӢ.....	195

КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Ҷон ба саҳтӣ медахад мискин Камол.....	202
Мероси адабии Камоли ХучандӢ.....	206
Мавзӯҳои газалиџи шоир.....	208
Мавзӯҳои ватандӯстӣ дар осори адиб.....	212
Услуб ва санъатҳои бадеии газалиџи Камол.....	216

АДАБИџИ АСРИ XV ВА ИБТИДОИ АСРИ XVI

Вазъи сиџсии кишвар дар ин асрҳо.....	220
Ҳаџи адаби.....	224
Навъҳои шеър дар ин давра.....	229

АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ

Тарҷумаи ҳол.....	233
Мероси адаби.....	237
Мазмун ва мундариҷаи идеявии газалиџи шоир.....	240
«Ҳафт авранг» ва таркиби он.....	244
Достони «Юсуф ва Зулайҳо».....	249
Достони «Хирадномаи исқандарӣ» ва фарқи он аз дигар «Исқандарнома»-ҳо.....	255
Пайдоиш ва ташаккули идеяи ҷамъияти ҳаџли дар адабиџи шифоҳӣ ва китобӣ.....	260
Тасвири ҷамъияти ҳаџли дар «Хирадномаи исқандарӣ».....	265
Ақидаи Ҷомӣ дар бораи устоду шогирд.....	268
«Баҳористон». Сабаби навиштани асар, соҳт ва таркиби он.....	270

Мазмун ва мундариҷаи идеявии ҳикояҳои «Баҳористон».....	271
Боби ҳафтуми «Баҳористон» ва аҳамияти илмиву бадеии он.....	276
Мавқеи латифаҳои халқӣ дар асар.....	278
Услуб, воситаҳои тасвир ва аҳамияти асар.....	281
Назарияи адабиёт. Мусаммат ва навъҳои он.....	283

АЛИШЕРИ НАВОЙ (ФОНӢ)

Тарҷуман ҳол.....	287
Мероси адабии Навоӣ (Фонӣ).....	288
Мундариҷаи идеявии ашъори форсӣ-тоҷикии Навоӣ (Фонӣ).....	289
Дӯстиву ҳамкории Ҷомӣю Навоӣ.....	292

ҲУСАЙН ВОИЗИ КОШИФӢ

Рӯзгори Ҳусайн Воизи Кошифӣ.....	295
Мероси илмӣ ва адабии Кошифӣ.....	297
«Ахлоқи муҳсинӣ» ва мундариҷаи ғоявии он.....	300
«Анвори Сухайлӣ» ва мундариҷаи ғоявии он.....	301
«Футувватномаи султони» -дастури одоб.....	305

КАМОЛИДДИНИ БИНОӢ

Ҳаёти шоир.....	313
Мероси илмиву адабии шоир.....	314
Достони «Бехрӯзу Баҳром».....	316

БАДРИДДИНИ ҲИЛОӢ

Шарҳи ҳоли шоир.....	325
Мероси адабии Ҳилоӣ.....	328
Мазмун ва мундариҷаи идеявии ғазалиёти шоир.....	332
Ҳусусиятҳои бадеии ғазалиёти Ҳилоӣ.....	335
Достони «Лайлӣ ва Мачғури».....	338
Таҳлили нақшҳои асосии дoston.....	340

ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИФӢ

Тарҷуман ҳол.....	346
«Бадоеъулвақоъ». Мазмун ва сохти композитсионии асар.....	349
Фикрҳои сӯбсиву иҷтимоии Восифӣ.....	350
Тарғиби илму ҳунар, панду андарзҳои ҳақимона.....	352
Аҳамияти «Бадоеъулвақоъ» ҳамчун сарчашмаи илмиву адабӣ.....	356
Услуб ва забони «Бадоеъулвақоъ».....	359
Мазмун ва мундариҷаи идеявии ашъори Восифӣ.....	360

Тўйчӣ Миров, Суннатulloҳи Давлатзода

АДАБИЁТИ ТОЧИК

китоби дарсӣ барои синфи 9

Рохбари нашр:
Мухаррирон:

Мусахех:
Мухаррири техникӣ:
Ороишгар:

Зоҳир Давлатов
Рустами Ваҳҳоб
Соҳибназар Сафаров
Нарзуллои Олим
Нӯъмони Аслиддин
Ҳамидулло Азизов

Ба чопаш 2.11.09 имзо шуд
Чопи офсет. Андозаи 60/90 1/16. Коғазӣ офсетӣ.
Ҳаҷмаш 23.0 ҷузъи чопи асли
Супориши №11/09. Адади нашр 120 000.

Нашриёти «Мавлавӣ»
Шаҳри Душанбе, хиёбони С. Шерозӣ, 16.
Тел/факс: (992 37) 238-52-73
E-mail: mavlavi@mail.ru

ЧММ «Мавлавй»

ISBN 9789994777501